

वंदितु सत्त्वसिद्धे

समयसार अनुशीलन

४

डॉ. छुक्मथंड भारिल्ल

પ્રકાશકીય નિવેદન

શ્રીમદ્ ભગવાન કુંદકુંદ આચાર્ય દેવપ્રણિત શ્રી સમયસાર શાસ્ત્ર જિનાગમનું અન્નેડ રત્ન છે. આચાર્ય અમૃતચંદ્રે તેને 'જગતનું અદ્વિતીય અક્ષય ચક્ષુ' કહ્યું છે. પૂ. ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી તેને 'અશરીરી થવાનું શાસ્ત્ર' કહેતાં.

આવા અલૌકિક શાસ્ત્ર ઉપર વિશ્લેષણ કરીને સરળ રીતે પોતાની આગવી શૈલીથી હિંદી ભાષામાં અનુશીલન લખીને પં. ડૉ. હુકમચંદજી ભારિશ્વે અધ્યાત્મરસિક જિજ્ઞાસુ જીવોને ઉપકૃત કર્યા છે. તે બદલ તેઓ અત્યંત ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આ અનુશીલન પહેલાં વીતરાગ વિજ્ઞાનના સંપાદકીય લેખના રૂપમાં અને પછી પુસ્તકાકારે ક્રમશઃ બહાર પડવાનું શરૂ થયા બાદ ગુજરાતી ભાષામાં તેના અનુવાદની માંગ આવી રહી હતી. તેના ફળસ્વરૂપે સમયસાર અનુશીલન ભાગ-૧ (જીવ-અજીવ અધિકાર), ભાગ-૨ (કર્તાકર્મ અને પૂણ્ય-પાપ અધિકાર), ભાગ-૩ (આત્મવ, સંવર, નિર્જરા અધિકાર, બંધ અધિકાર) તો બહાર પડી ચૂક્યાં છે, અને હવે આ ભાગ-૪ (મોક્ષ અધિકાર અને સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનાધિકાર)નું પ્રકાશન કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

અનુવાદનું આ કામ અમેરિકા જેવા વિદેશમાં રહીને નિયમિત રીતે સમૂહ સ્વાધ્યાય કરનાર કેટલાક ભાઈ-બહેનોએ અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉપાડી લીધું છે એ બદલ તેઓ પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

પૂજ્ય કાનજીસ્વામી સ્મારક ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ્ય પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ પ્રરૂપેલ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાનો છે. ટ્રસ્ટ તરફથી અનેક ગુજરાતી, હિન્દી તથા અંગ્રેજીમાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા છે. તે ઉપરાંત બાળ-શિબિર, પ્રૌઢ શિક્ષણ શિબિર, સમૂહ પૂજન ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ વર્ષ દરમિયાન ચાલુ જ હોય છે.

લોકોમાં તત્ત્વની રુચિ દિન પ્રતિદિન વધતી રહે તેવી પ્રવૃત્તિઓ ભવિષ્યમાં પણ ટ્રસ્ટ કરતું રહે એજ આ ટ્રસ્ટનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે..

આ અનુસંધાનમાં સમયસાર પર ડૉ. ભારિજ દ્વારા થઈ રહેલા સંપૂર્ણ અનુશીલનના અનુવાદને પ્રકાશિત કરવાની ટ્રસ્ટની ભાવના છે. છેલ્લો ભાગ નજીકના ભવિષ્યમાં જ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે.

આ પુસ્તકના ટાઈપસેટીંગ અને ડિઝાઈનીંગ માટે મે. ક્રિએટીવ પેજ સેટર્સના શ્રી સમીર પારેખ તથા પ્રુફ રીડીંગ માટે શ્રી કાંતિભાઈ મોટાણીના અમો આભારી છીએ.

પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામી સ્મારક ટ્રસ્ટ.

દિનાંક ૧-૧-૨૦૦૬ (સં. ૨૦૬૨)

- ટ્રસ્ટીગણ

અનુવાદકોની વાત

નમું હું તીર્થનાયકને, નમું ઐકાર નાદને,
ઐકાર સંઘર્ષો જોણે, નમું તે કુંદકુંદને.

અહો ! ઉપકાર જિનવરનો, કુંદનો ધ્વનિદિવ્યનો,
જિન-કુંદ-ધ્વનિ આખ્યાં, અહો ! તે ગુરુ કહાનનો.

સમયસાર અનુશીલન ભાગ-૪ (મોક્ષ અધિકાર અને સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનાધિકાર)નો આ ગુજરાતી અનુવાદ આપના હાથમાં મૂકતાં અમે હર્ષની લાગણી અનુભવીએ છીએ. આ પછીના બીજા ભાગો નજીકના ભવિષ્યમાં એક પછી એક પ્રસ્તુત થતા રહે એ માટે પણ પ્રયત્નશીલ છીએ.

વોશિંગ્ટન વિસ્તારના અમારા પ્રૌઢ જૈન વર્ગમાં અમે સમયસાર સ્તુતિ, પૂ. ગુરૂદેવના ધ્વનિમુદ્રિત પ્રવચનો, પ્રવચન રત્નાકર, સમયસાર અનુશીલન તથા પરસ્પર ચર્ચાના માધ્યમથી સમયસારનો સામુહિક સ્વાધ્યાય નિયમિત રીતે દર રવિવારે કરીએ છીએ. અનુશીલનનો અનુવાદ આ રીતે અમને બધાને ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ રહ્યો છે. આશા છે કે ગુજરાતી ભાષી સર્વ મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનોને પણ તે એવી જ રીતે લાભદાયી નિવડશે.

છેલ્લા પચીસેક વર્ષોથી અમેરિકા અને કેનેડા આવીને વસેલા જૈનોની પહેલી પેઢી હવે નોકરી-ધંધામાંથી નિવૃત્તિ લેવાની ઉંમરની

નજીક પહોંચી રહી છે અને સાથે સાથે જૈન સાહિત્યની માંગ પણ વધી રહી છે. પરમાગમકથિત અધ્યાત્મજ્ઞાનના પ્રચાર-પ્રસારને પ્રતિકૂળ વાતાવરણ અને પ્રસંગોની અહીં બધે ઠેકાણે બાહુલ્યતા હોવા છતાં પણ ઘણા શહેરોમાં તત્ત્વજ્ઞાનની રુચિપૂર્વક સમૂહમાં સ્વાધ્યાય કરનાર મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનોની સંખ્યા હવે ધીરે-ધીરે વધતી જાય છે. પૂ. ગુરુદેવ દ્વારા પ્રરૂપિત અધ્યાત્મવિદ્યાનો સંદેશો લઈને જયપુર અને સોનગઢથી દર વર્ષે અહીં આવતા વિદ્વાનોનું પણ આમાં મહત્ત્વનું યોગદાન છે. આશા છે કે સમયસારનો અભ્યાસ કરવા તત્પર થયેલા બધા જિજ્ઞાસુઓને આ પુસ્તક સાચી દિશા તરફ લઈ જવામાં મદદરૂપ થશે.

આ પુસ્તકમાં દરેક પ્રકરણને અંતે ખાલી રહેતી જગ્યામાં આ વખતે 'જ્ઞાનગોષ્ઠી' તથા 'વૈરાગ્ય-વર્ષા' માંથી અવતરણો છાપવામાં આવ્યા છે.

બીજા એક વાત - 'જો આપણે સમયસાર પર અનુશીલન છપાવશું તો પ્રવચન રત્નાકરના વાંચનથી લોકો વિમુખ થઈ જશે' એવી આશંકા જો કોઈને થાય તો તે બરાબર નથી એમ અમારું માનવું છે. આ અનુશીલન એ કાંઈ પ્રવચન રત્નાકરનું પ્રતિસ્પર્ધી નથી, બલકે જિજ્ઞાસુ જીવરૂપ મુલાકાતીને પૂ. ગુરુદેવની અનુભવમંડિત આત્મસ્પર્શી વાણીના પ્રસાદ સમાન પ્રવચન રત્નાકરરૂપ તાજમહાલને અંગુલિનિર્દેશ દ્વારા બતાવનાર ભોમિયાના સ્થાને છે. જીવાજીવાધિકાર અને કર્તાકર્માધિકારના અનુશીલનમાં સૂક્ષ્મ વિષયના સ્પષ્ટીકરણની જ્યાં જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં ત્યાં પ્રવચન રત્નાકરમાંથી અનુક્રમે ૯૫ અને ૧૨૦ અવતરણો મૂળ લેખકે ટાંક્યા છે. આથી ખરેખર તો આ અનુશીલનના વાંચનના ફળસ્વરૂપે મુમુક્ષુ જીવો પ્રવચન રત્નાકરના સ્વાધ્યાયથી વિમુખ થવાને બદલે તેનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરવા પ્રેરાશે. - પ્રેરાવા જોઈએ, એવું અમારું મંતવ્ય છે.

આ અનુવાદને ત્રુટિઓ રહિત અને સર્વાંગસુંદર બનાવવા બનતા પ્રયાસો અમે કર્યા છે, તેમ છતાં જે કાંઈ ભૂલો રહી જવા પામી હોય તે બદલ અમે પાઠકોની ક્ષમા પ્રાર્થીએ છીએ અને એ તરફ અમારું ધ્યાન દોરીને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવા વિદ્વજનોને નમ્ર વિનંતી કરીએ છીએ.

સમયસારયુગપ્રવર્તક પૂ. ગુરુદેવની મંગળવર્ધિની છત્રછાયામાં સર્વ જિજ્ઞાસુ જીવો આત્મકલ્યાણના માર્ગે વિચરો એ જ અભ્યર્થના.

- અનુવાદકો

અનુક્રમણિકા

મોક્ષ અધિકાર	૧-૧૧૭	સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનાધિકાર ૧૧૮-૫૧૮	
કળશ ૧૮૦	૨	કળશ ૧૯૩	૧૨૨
ગાથા ૨૮૮-૨૯૦	૭	કળશ ૧૯૪	૧૨૬
ગાથા ૨૯૧-૨૯૩	૧૨	ગાથા ૩૦૮-૩૧૧	૧૨૯
ગાથા ૨૯૪	૨૩	કળશ ૧૯૫	૧૩૮
કળશ ૧૮૧	૪૨	ગાથા ૩૧૨-૩૧૩	૧૪૧
ગાથા ૨૯૫-૨૯૭	૪૮	ગાથા ૩૧૪-૩૧૫	૧૪૬
કળશ ૧૮૨	૫૨	કળશ ૧૯૬	૧૫૨
ગાથા ૨૯૮-૨૯૯	૫૬	ગાથા ૩૧૬	૧૫૪
કળશ ૧૮૩	૬૨	કળશ ૧૯૭	૧૫૮
કળશ ૧૮૪	૬૬	ગાથા ૩૧૭-૩૧૮	૧૬૧
ગાથા ૩૦૦	૬૮	કળશ ૧૯૮	૧૬૫
કળશ ૧૮૫	૭૦	ગાથા ૩૧૯-૩૨૦	૧૬૯
કળશ ૧૮૬	૭૪	કળશ ૧૯૯	૧૯૬
ગાથા ૩૦૧-૩૦૩	૭૬	ગાથા ૩૨૧-૩૨૩	૧૯૯
ગાથા ૩૦૪-૩૦૫	૭૯	કળશ ૨૦૦	૨૦૨
કળશ ૧૮૭	૮૩	ગાથા ૩૨૪-૩૨૭	૨૦૪
ગાથા ૩૦૬-૩૦૭	૮૫	કળશ ૨૦૧	૨૦૮
કળશ ૧૮૮	૯૭	કળશ ૨૧૧	૨૧૧
કળશ ૧૮૯	૧૦૦	ગાથા ૩૨૮-૩૩૧	૨૧૪
કળશ ૧૯૦	૧૦૬	કળશ ૨૦૨	૨૧૭
કળશ ૧૯૧	૧૦૯	કળશ ૨૦૩	૨૨૩
કળશ ૧૯૨	૧૧૪	કળશ ૨૦૪	૨૨૭

ગાથા ૩૩૨-૩૪૪	૨૩૦	કળશ ૨૨૬	૩૮૩
કળશ ૨૦૫	૨૪૫	કળશ ૨૨૭	૩૮૭
કળશ ૨૦૬/૨૦૭	૨૪૯	કળશ ૨૨૮-૨૨૯	૩૯૧
ગાથા ૩૪૫-૩૪૮	૨૫૭	કળશ ૨૩૦	૩૯૮
કળશ ૨૦૮	૨૬૪	કળશ ૨૩૧-૨૩૨	૪૧૯
કળશ ૨૦૯	૨૬૭	કળશ ૨૩૩	૪૨૩
કળશ ૨૧૦	૨૭૧	કળશ ૨૩૪	૪૨૭
ગાથા ૩૪૯-૩૫૫	૨૭૩	ગાથા ૩૯૦-૪૦૪	૪૨૮
કળશ ૨૧૧	૨૭૮	કળશ ૨૩૫-૨૩૬	૪૪૬
કળશ ૨૧૨	૨૮૧	કળશ ૨૩૭	૪૫૧
કળશ ૨૧૩-૨૧૪	૨૮૨	ગાથા ૪૦૫-૪૦૭	૪૫૨
ગાથા ૩૫૬-૩૬૫	૨૯૦	કળશ ૨૩૮	૪૫૬
કળશ ૨૧૫-૨૧૬	૩૦૭	ગાથા ૪૦૮-૪૧૧	૪૬૧
કળશ ૨૧૭	૩૧૪	કળશ ૨૩૯	૪૬૯
ગાથા ૩૬૬-૩૭૧	૩૧૭	ગાથા ૪૧૨	૪૭૦
કળશ ૨૧૮	૩૨૬	કળશ ૨૪૦	૪૭૬
કળશ ૨૧૯	૩૨૮	કળશ ૨૪૧	૪૭૯
ગાથા ૩૭૨	૩૩૨	ગાથા ૪૧૩	૪૮૩
કળશ ૨૨૦-૨૨૧	૩૩૮	કળશ ૨૪૨	૪૮૬
ગાથા ૩૭૩-૩૮૨	૩૪૪	કળશ ૨૪૩	૪૮૯
કળશ ૨૨૨	૩૫૨	ગાથા ૪૧૪	૪૯૨
કળશ ૨૨૩	૩૫૭	કળશ ૨૪૪	૫૦૧
ગાથા ૩૮૩-૩૮૬	૩૬૧	કળશ ૨૪૫	૫૦૫
કળશ ૨૨૪	૩૬૭	ગાથા ૪૧૫	૫૦૮
ગાથા ૩૮૭-૩૮૯	૩૭૧	કળશ ૨૪૬	૫૧૩
કળશ ૨૨૫	૩૭૫		

મોક્ષાધિકાર

જીવાજીવાધિકારથી સંવરાધિકાર સુધી ભગવાન આત્માને પરપદાર્થો અને વિકારી ભાવોથી ભિન્ન બતાવીને અનેક પ્રકારે ભેદવિજ્ઞાન કરાવવામાં આવ્યું છે અને નિર્જરાધિકારમાં ભેદવિજ્ઞાન સંપન્ન આત્માનુભવી સમ્યગ્દષ્ટિઓને ભૂમિકાનુસાર ભોગ અને સંયોગોનો યોગ હોવા છતાં પણ બંધ થતો નથી, પરંતુ નિર્જરા થાય છે - આ વાતને યુક્તિસહિત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. ત્યાર બાદ બંધાધિકારમાં બંધના મૂળ કારણો પર પ્રકાશ નાખ્યા પછી. હવે આ મોક્ષાધિકારમાં મુક્તિના વાસ્તવિક ઉપાય પર પ્રકાશ પાથરે છે.

અન્ય અધિકારોની જેમ આ અધિકારનો આરંભ પણ આત્મખ્યાતિકાર અથવા પ્રવિશતિ મોક્ષ: - આ પ્રકારના વાક્યથી કરે છે. તાત્પર્ય એમ છે કે મોક્ષ પણ એક સ્વાંગ છે, મૂળ વસ્તુ નથી.

આ વાતને પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સમજાવે છે - “મોક્ષ એ પર્યાય છે, ત્રિકાળી વસ્તુ નથી. જે પ્રમાણે સંસાર વિકારી વેષ છે, મોક્ષમાર્ગ આંશિષ નિર્મળ વેષ છે; તે જ પ્રમાણે મોક્ષ પૂર્ણ આનંદની દશાનો વેષ છે. જે પણ નવીન અવસ્થાઓ થાય છે; તે બધાં વેષ છે, સ્વાંગ છે. સ્થાયી રહેનાર તત્ત્વ તો ત્રિકાળી એક, ધ્રુવ, ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મા જ છે.

જે રીતે નૃત્યના અખાડામાં અર્થાત્ નાટકના રંગમંચ પર નાટક કરનાર પ્રવેશ કરે છે; તે જ રીતે અહીં મોક્ષતત્ત્વનો સ્વાંગ ધારણ કરીને

જીવ પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં જ્ઞાન સમ્યક્ પ્રકારે સર્વ સ્વાંગોને જાણનારું છે. શુદ્ધ ચિદાનંદસ્વરૂપ ભગવાન આત્માનું જ્ઞાન આસ્રવ-બંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ આદિ બધા સ્વાંગોને જાણે છે. ૧૧

આ મોક્ષાધિકારના આરંભમાં સૌથી પ્રથમ મંગળાચરણ કરતાં આચાર્ય અમૃતચંદ્રદેવ આત્મખ્યાતિમાં તે જ્ઞાનનું સ્મરણ કરે છે; જે જ્ઞાને બંધ અને આત્માને ભિન્ન-ભિન્ન કરીને આત્માને કર્મબંધનથી મુક્ત કર્યો છે.

મંગળાચરણનો ઉક્ત છંદ મૂળથી આ પ્રમાણે છે -

(શિખરણી)

દ્વિધાકૃત્ય પ્રજ્ઞાક્રકચદલનાદ્બંધપુરુષૌ,

નયન્મોક્ષં સાક્ષાત્પુરુષમુપલંભૈકનિયતમ્ ॥

ઇદાનીમુન્મજ્જત્સહજપરમાનંદસરસં,

પરં પૂર્ણ જ્ઞાનં કૃતસકલકૃત્યં વિજયતે ॥૧૮૦॥

(હરિગીત)

કરીને વિદ્યારણ બંધથી પ્રજ્ઞારૂપી કરવત વડે,

સાક્ષાત્ મોક્ષ પમાડતું અનુભૂતિસ્વરૂપ પુરુષને;

છે જ્ઞાન તે ઉત્કૃષ્ટ ને આનંદરસથી યુક્ત છે,

જ્યવંત વર્તે જ્ઞાન પૂરણ જે અહો ! કૃતકૃત્ય છે. ૧૮૦.

હવે પ્રગટ થનાર સહજ પરમાનંદથી સરસ, કૃતકૃત્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આ પૂર્ણજ્ઞાન, અનુભૂતિ વડે નિશ્ચિત આત્માને પ્રજ્ઞારૂપી કરવત (આરા) વડે વિદ્યારણ કરીને, બંધ અને આત્માને ભિન્ન-ભિન્ન કરીને, આત્માને સાક્ષાત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવતું જ્યવંત વર્તે છે.

૧. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૧૨

અહીં તે પૂર્ણજ્ઞાનનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે; જે સહજ પરમાનંદથી સરસ છે, કરવા યોગ્ય બંધું કરી લેવાથી કૃતકૃત્ય છે અને સર્વશ્રેષ્ઠ છે તથા જેણે એ આત્માને સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવી છે, જેણે અનુભૂતિમાં પ્રાપ્ય એવા આત્મા અને બંધને ભિન્ન-ભિન્ન કરીને આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

આ પ્રમાણે આ મંગળાચરણના કળશમાં એમ પણ કહી દીધું છે કે આત્મા અને બંધની વચ્ચે ભેદ જાણનાર આત્માનુભવી પુરુષ જ પોતામાં જામીને-રમણ કરીને પૂર્ણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે; બધા કર્મોથી મુક્ત થાય છે, મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“જેવી રીતે કરવત (આરી) વડે લાકડીને ચીરીને બે ટુકડા કરવામાં આવે છે અથવા કુહાડી વડે લાકડાના સાંધા પર ઘા કરવાથી લાકડાને ફાડીને તેના બે ભાગ અલગ-અલગ કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાની પુરુષ પ્રજ્ઞાપી કરવત અથવા કુહાડી વડે આત્મા અને રાગાદિ બંધને અલગ-અલગ કરી નાખે છે. બંધ અર્થાત્ રાગ-વ્યવહાર ભાવ અને આત્મા અર્થાત્ નિશ્ચય શુદ્ધ વસ્તુ - બન્ને ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુઓ છે. તેમને પોતાના જ્ઞાનમાં પ્રજ્ઞાપી છીણીથી ભિન્ન જાણવા-માનવા તેનું નામ જ ધર્મ છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાયમાં તો તેને જ પુરુષ કહ્યો છે, જે પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વભાવનું સેવન કરે છે. અહીં આત્માને જ પુરુષ સંજ્ઞાથી અભિહિત કરવામાં આવ્યો છે. જે તેને જાણે-ઓળખે, તેમાં જ જામે-રમે તે જ પુરુષ છે, બાકી બધા તો નપુંસક છે.

જેટલા પણ રાગાદિ વિકલ્પ છે, તેમનાથી ભગવાન આત્માને ભિન્ન જાણીને તથા રાગનું લક્ષ્ય છોડીને, અંદર જે જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્મા

બિરાજમાન છે, તેમાં ઝુકવાથી, તેની તરફ ઢળવાથી જે અનુભૂતિ થાય છે, તે અનુભૂતિથી જ આત્માનો નિશ્ચય થાય છે, આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. રાગ અને વ્યવહારથી આત્મા પ્રાપ્ત થતો નથી. જે રાગથી આત્માને ભિન્ન કરવાનો છે, તેના વડે જ આત્માની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે સંભવ છે ?^૧

તે જ્ઞાન આત્માને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવતું થકું પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનને પ્રગટ કરીને સદા જયવંત વર્તે છે.

આ પ્રમાણે અહીં જ્ઞાનની સર્વોત્કૃષ્ટરૂપે જે મહિમા પ્રગટ કરી છે, તે જ મંગળવચન છે.”^૨

આ કળશ મોક્ષાધિકારના મંગળાચરણરૂપ હોવાથી અહીં સમ્યગ્જ્ઞાન જ્યોતિને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર બતાવીને એનું મહત્ત્વ બતાવ્યું છે, એનું સ્મરણ કર્યું છે.

નાટક સમયસારમાં આ કળશનો ભાવાનુવાદ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

भेदग्यान आरा सौं दुफारा करै ग्यानी जीव,

आतम करम धारा भिन्न-भिन्न चरचै ।

अनुभौ अभ्यास लहै परम धरम गहै,

करम भरम कौ खजानौ खोलि खरचै ॥

यौ ही मोख मुख धावै केवल निकट आवै,

पूरन समाधि लहै परम कौ परचै ।

भयौ निरदौर याहि करनौ न कछु और,

ऐसौ विश्वनाथ ताहि बनारसी अरचै ॥

૧. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૧૦

૨. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૧૧

જ્ઞાની જીવ ભેદજ્ઞાનરૂપી આરા વડે આત્મા અર્થાત્ જ્ઞાનધારા અને કર્મધારાના બે ફાડિયા કરીને, ભિન્ન-ભિન્ન કરીને આત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરે છે. પરમ ધર્મને ગ્રહણ કરે છે, કર્મોદયથી ઉત્પન્ન કર્મના ખજાનાને દિલ ખોલીને ખર્ચી નાખે છે. તાત્પર્ય એમ છે કે આ આત્માનુભવની પ્રક્રિયા વડે જ કર્મોની નિર્જરા થાય છે.

આ પ્રમાણે નિર્જરા કરતો થકો તે જ્ઞાની જીવ મોક્ષ તરફ ઝડપથી પ્રયાણ કરે છે, કેવળજ્ઞાન તેની અતિ નજીક આવી જાય છે અને પૂર્ણ સમાધિને પ્રાપ્ત કરીને તે પરમતત્ત્વમાં વિલીન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે તે નિશ્ચિંત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એમ છે કે તેની દોડધામ સમાપ્ત થઈ જાય છે, તેનું સંસારપરિભ્રમણ સમાપ્ત થઈ જાય છે, તે કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે, તેને હવે કંઈ પણ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. એવા સંપૂર્ણ વિશ્વને જાણનાર વિશ્વનાથ ભગવાન આત્માનું બનારસીદાસજી પૂજન કરે છે, તેઓ એને નમસ્કાર કરે છે.

આ પ્રમાણે આ મંગળાચરણના કળશમાં પૂર્ણજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ જ્ઞાન જ્યોતિનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે, તેને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે.

સમયસાર ગાથા ૨૮૮ થી ૨૯૦

મંગળાચરણ બાદ હવે મોક્ષાધિકારની મૂળ ગાથાઓ આરંભ કરે છે.

જહ ણામ કો વિ પુરિસો બંધણયમ્હિ ચિરકાલપડિબદ્ધો ।
તિવ્વં મંદસહાવં કાલં ચ વિયાણદે તસ્સ ॥૨૮૮॥
જહ ણ વિ કુણદિ ચ્છેદં ણ મુચ્ચદે તેણ બંધણવસો સં ।
કાલેણ ડ બહુણેણ વિ ણ સો ણરો પાવદિ વિમોક્કલ્લં ॥૨૮૯॥
ઇય કમ્મબંધણાણં પદેસઠિઙ્ગપયડિમેવમણુભાગં ।
જાણંતો વિ ણ મુચ્ચદિ મુચ્ચદિ સો ચેવ જદિ સુદ્ધો ॥૨૯૦॥

(હરિગીત)

જ્યમ પુરૂષ કો બંધન મહીં પ્રતિબદ્ધ જે ચિરકાળનો,
તે તીવ્ર-મંદ સ્વભાવ તેમજ કાળ જાગે બંધનો. ૨૮૮.

પાણ જે કરે નહિ છોદે તો ન મુકાય, બંધન વશ રહે,
ને કાળ બહુયે જાય તોપણ મુક્ત તે નર નહિ બને; ૨૮૯.

ત્યમ કર્મબંધનનાં પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ, અનુભાગને
જાગે છતાં ન મુકાય જીવ, જે શુદ્ધ તો જ મુકાય છે. ૨૯૦.^૧

જે પ્રમાણે લાંબા સમયથી બંધનમાં બંધાયેલો કોઈ પુરુષ તે બંધનના તીવ્ર મંદસ્વભાવને, તેની કાળ અવધિને તો જાણે છે, પરંતુ જો તે બંધનને તોડતો નથી તો તે તેનાથી મુક્ત થતો નથી અને બંધનમાં રહેતો થકો તે પુરુષ લાંબા કાળ સુધી પણ બંધનથી છૂટવારૂપ મુક્તિને પ્રાપ્ત કરતો નથી.

તેજ પ્રમાણે આ આત્મા કર્મબંધનોનાં પ્રકૃતિ, પ્રદેશ સ્થિતિ અને અનુભાગને જાણવા છતાં પણ કર્મબંધનથી છૂટતો નથી, પરંતુ જો રાગાદિને દૂર કરીને તે સ્વયં શુદ્ધ થાય છે તો કર્મબંધનથી છૂટી જાય છે.

તાત્પર્ય એમ છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ બંધનને જાણવા માત્રથી બંધનમુક્ત થતો નથી; બંધનોથી મુક્ત થવા માટે આત્માને જાણવો-ઓળખવો પડે છે અને આત્મામાં જ જામીને-રમણ કરીને રાગાદિ ભાવોને દૂર કરવા પડે છે. એમ કરવાથી જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ આચાર્ય અમૃતચંદ્રદેવ આત્મખ્યાતિમાં અત્યંત સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે:-

“આત્મા અને બંધને અલગ-અલગ કરી દેવા તે મોક્ષ છે. કોઈ કહે છે કે બંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાનમાત્ર જ મોક્ષનું કારણ છે; પરંતુ એ વાત બરાબર નથી. કર્મથી બંધાયેલા જીવને બંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાનમાત્ર બંધનથી મુક્ત થવાનું કારણ નથી; કારણ કે જે રીતે બેડી આદિથી બંધાયેલા જીવને બંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાનમાત્ર બંધનથી મુક્ત થવાનું કારણ નથી; તે જ પ્રમાણે કર્મથી બંધાયેલા જીવને કર્મબંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાનમાત્ર કર્મબંધનથી મુક્ત થવાનું કારણ નથી.

આ કથનથી તેમનું ખંડન થઈ ગયું, જે કર્મબંધના વિસ્તૃત જ્ઞાનથી જ સંતુષ્ટ છે.”

કરણાનુયોગના શાસ્ત્રોમાં કર્મબંધનની પ્રક્રિયાનું વિસ્તારથી નિરૂપણ છે. તેનું અધ્યયન કરીને જે લોકો એમ સમજે છે કે અમારા કર્મબંધનો

કપાઈ જશે; કારણ કે અમે તો બધું જાણીએ છીએ કે ક્યું કર્મ ક્યારે બંધાય છે, કેમ બંધાય છે ?

એવા લોકોને અહીં કહેવાઈ રહ્યું છે કે બંધનના સ્વરૂપને જાણવા માત્રથી બંધનો કપાતા નથી.

આ રીતે એમ સુનિશ્ચિત થયું કે જે કર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને સંતુષ્ટ છે અને એમ માની રહ્યાં છે કે અમે મોટા ધર્માત્મા છીએ અને અમારા કર્મબંધન તો અમારા આ કર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયન-મનન વડે જ કપાઈ જશે; તેઓ મોટા ભ્રમમાં છે; કારણ કે બંધનના જ્ઞાનમાત્રથી બંધન કપાતા નથી.

આ વાતને આચાર્ય જયસેન હજીપણ વધુ સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરે છે. તેઓ કહે છે :-

“જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળોત્તર પ્રકૃતિઓના ભેદવાળા કર્મબંધનોનાં પ્રદેશ, પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને અનુભાગને જાણતો થકો પણ જીવ કર્મબંધનોથી મુક્ત થતો નથી; પરંતુ જ્યારે મિથ્યાત્વ અને રાગાદિથી રહિત થાય છે, ત્યારે અનંત જ્ઞાનાદિગુણાત્મક પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને સર્વ કર્મબંધનોથી મુક્ત થાય છે અથવા પાઠાંતર એમ પણ છે કે જ્યારે તે કર્મબંધનોને છેદે છે ત્યારે મુક્ત થાય છે.

આ વ્યાખ્યાનથી એ લોકોનું ખંડન થઈ ગયું, જે લોકો કર્મશાસ્ત્રોમાં કથિત પ્રકૃતિ આદિ બંધના જ્ઞાનથી જ સંતુષ્ટ છે.

કેમ ?

કારણ કે સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિરૂપ વીતરાગચરિત્રથી રહિત લોકોને બંધના જ્ઞાનમાત્રથી સ્વર્ગાદિસુખનાં નિમિત્તભૂત પુણ્ય તો બંધાય છે, પણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

આ વ્યાખ્યાનથી કર્મબંધના નિરૂપક શાસ્ત્રોના અધ્યયન-મનનમાં જ સંતુષ્ટ લોકોનું નિરાકરણ થઈ ગયું.”

આ ગાથાના ભાવને પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે :-

“સિદ્ધશિલા પર લટકવાનું નામ મોક્ષ નથી. મોક્ષ એટલે જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી ભગવાન આત્મા જ્યારે દુઃખની દશાથી ભિન્ન થઈને પોતાના આનંદરસકંદસ્વરૂપ નિજ આત્મામાં રહે છે તો તે જ દશા મોક્ષ છે. પર્યાયમાં પરમ આનંદનો લાભ થવાનું નામ જ મોક્ષ છે - એમ નિયમસારમાં કહ્યું છે. પૂર્ણ ચૈતન્યઘન પ્રભુ આત્માની સમ્યગ્દર્શનરૂપ પ્રતીતિ કરવી - કેવળજ્ઞાનરૂપ પૂર્ણ ઉપલબ્ધિ કરવી - બસ એનું જ નામ મોક્ષ છે.

બીજી રીતે કહીએ તો ભગવાન આત્માની પર્યાયમાં અનાદિથી જે વિકારનો સંબંધ છે, તે જ બંધ છે અને તે જ સંસાર છે. જ્યારે તે કર્મ વિકારથી મુક્ત થઈને આત્મા પૂર્ણ અબંધ થઈ જાય છે, ત્યારે પૂર્ણ જ્ઞાન અને આનંદની દશા પ્રગટ થાય છે. તે જ અવસ્થાનું નામ મોક્ષ છે.^૧

જ્યારે જીવ રાગ અને આત્માને ભિન્ન ભિન્ન જાણે, રાગથી ભિન્ન શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરે; ત્યારે ધર્મ થાય છે અને ત્યારે બંધથી છૂટે છે. માત્ર બંધના પ્રપંચ એટલે ભેદ-પ્રભેદોને જાણવાથી ધર્મ થતો નથી, મોક્ષ થતો નથી. કર્મ પ્રક્રિયાને જાણીને તેનાથી ભેદજ્ઞાન કરીને આત્મામાં જમવા-રમવાથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંભવ છે અને તે જ ધર્મ છે.^૨

કર્મ તો વિધિપૂર્વક છેદવાથી જ છેદાય છે, નષ્ટ થાય છે. અંદર આત્મામાં શુદ્ધ દષ્ટિ કરીને એમાં જ રમણતા કરીએ તો કર્મ નષ્ટ થાય છે. પ્રજ્ઞા વડે રાગને આત્માથી ભિન્ન કરી સ્વરૂપનો અનુભવ કરીએ તો કર્મ નષ્ટ થાય છે. શુદ્ધનો અનુભવ કરવાથી શુદ્ધતા થાય છે. બંધના સ્વરૂપના વિકલ્પમાત્રથી બંધ ક્યારેય નષ્ટ પામતો નથી.^૩”

આ પ્રમાણે આ ગાથાઓમાં એમ જ બતાવવામાં આવ્યું છે કે કર્મબંધના ભેદ-પ્રભેદોને જાણવામાત્રથી કર્મબંધનનો નાશ થતો નથી, મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

૧. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૧૫

૨. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૧૬

૩. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૧૬

જુઓ, અહીં આચાર્યદેવ કર્મશાસ્ત્રના વિસ્તારમાં જવાને પ્રપંચમાં પડવાનું કહી રહ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે આવશ્યકતાનુસાર પ્રયોજનભૂત બાણકારીનો નિષેધ નથી; છતાંપણ તેમાં જ ઉલ્લીને રહેવું અને એમ માનવું કે એ મુક્તિનું સાધન છે, અમને તેનાથી જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ જશે; એ જરા પણ યોગ્ય નથી.

❀ જ્ઞાનગોષ્ઠી ❀

ધર્મનો મહિમા અતિ માર્મિક ઢંગથી કવિવર ભૂધરદાસજીએ નીચેની પંક્તિમાં વ્યક્ત કર્યો છે.

જાંચે સુર તર દેય સુખ, ચિન્તન ચિન્તા રૈન;
બિન જાંચે બિન ચિન્તયે, ધર્મ સકલ સુખ દૈન.

કલ્પવૃક્ષ સંકલ્પ કરવાથી એટલે કે માંગવાથી અને ચિંતામણિ રત્ન ચિંતવન કરવાથી ક્ષણ આપે છે; પરંતુ ધર્મથી માંગ્યા કે ચિંતવ્યા વિના ઉત્તમ ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એક તરફ દીનતાપૂર્વક માંગવાથી તુચ્છ ભોગ-સામગ્રી આપવાવાળા કલ્પવૃક્ષ ક્યાં અને બીજી તરફ અદ્ભૂત અતીન્દ્રિય આનંદ દેવાવાળો ધર્મ ક્યાં ! એ પ્રમાણે ચિન્તા કરવાથી ચિન્તિત મનોરથ પુરા કરનાર ચિન્તામણિ રત્ન ક્યાં અને ચિન્તવ્યા વિના જ અચિન્ત્ય આનંદ આપનાર ધર્મ ક્યાં !

ભલુભોળું જગત ભલે કલ્પવૃક્ષ અને ચિન્તામણિ રત્નના ગુણ ગાતા હોય, એની તુલના-સરખામણિ ધર્મથી કરતા હોય પણ ધર્મની સરખામણીમાં એનું સ્થાન ક્યાં ? અનન્ત સુખ-શાન્તિ દેવાવાળા ધર્મની સાથે કલ્પવૃક્ષ કે ચિન્તામણિ રત્નની તુલના થઈ શકે નહિ.

(ડૉ. હુકમચંદજી ભારિલ્લ લિખિત પ્યારહ ભાવના-એક અનુશીલનમાંથી)

સમયસાર ગાથા ૨૯૧-૨૯૩

જે વાત વિગત ગાથાઓમાં કહેવામાં આવી છે, હવે તે જ વાતને આગામી ગાથાઓમાં તર્ક સહિત સિદ્ધ કરે છે.

ગાથાઓ મૂળથી આ પ્રમાણે છે.

જહ બંધે ચિંતંતો બંધણબદ્ધો ણ પાવદિ વિમોક્ખં ।
તહ બંધે ચિંતંતો જીવો વિ ણ પાવદિ વિમોક્ખં ॥૨૯૧॥

જહ બંધે છેત્તૂણ ય બંધણબદ્ધો દુ પાવદિ વિમોક્ખં ।
તહ બંધે છેત્તૂણ ય જીવો સંપાવદિ વિમોક્ખં ॥૨૯૨॥

બંધાણં ચ સહાવં વિયાણિદું અપ્પણો સહાવં ચ ।
બંધેસુ જો વિરજ્જદિ સો કમ્મવિમોક્ખણં કુણદિ ॥૨૯૩॥

(હરિગીત)

બંધન મહીં જે બદ્ધ તે નહિ બંધચિંતાથી છૂટે,
ત્યમ જીવ પાગુ બંધો તાગી ચિંતા કર્યાથી નવ છૂટે. ૨૯૧.

બંધન મહીં જે બદ્ધ તે નર બંધછેદનથી છૂટે,
ત્યમ જીવ પાગુ બંધો તાગુ છેદન કરી મુક્તિ લહે. ૨૯૨.

બંધો તાગો જાગી સ્વભાવ, સ્વભાવ જાગી આત્મનો,
જે બંધ માંડી વિરક્ત થાયે, કર્મમોક્ષ કરે અહો ! ૨૯૩.^૧

જે પ્રમાણે બંધનોથી બંધાયેલો પુરુષ બંધનોનો વિચાર કરવાથી બંધનોથી મુક્ત થતો નથી; તે જ પ્રમાણે જીવ પણ બંધનો વિચાર કરવાથી મુક્તિને પ્રાપ્ત કરતો નથી.

જે પ્રમાણે બંધનબદ્ધપુરુષ બંધનોને છેદીને મુક્ત થાય છે; તે જ પ્રમાણે જીવ પણ બંધનોને છેદીને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

બંધના સ્વભાવને અને આત્માના સ્વભાવને જાણીને જે જીવ બંધ પ્રત્યે વિરક્ત થાય છે; તે કર્મોથી મુક્ત થાય છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે :-

“અન્ય કોઈ લોકો એમ કહે છે કે બંધસંબંધી વિચારશૃંખલા જ મોક્ષનું કારણ છે; પરંતુ તે પણ ઠીક નથી. કર્મથી બંધાયેલા જીવોને બંધસંબંધી વિચારશૃંખલા પણ મોક્ષનું કારણ નથી; કારણ કે જે પ્રમાણે બેડી આદિથી બંધાયેલા પુરુષને ઉક્ત બંધન સંબંધી વિચારશૃંખલા બંધથી છૂટવાનું કારણ (ઉપાય) નથી; તે જ પ્રમાણે કર્મથી બંધાયેલા પુરુષને કર્મબંધસંબંધી વિચારશૃંખલા કર્મબંધથી મુક્તિનું કારણ (ઉપાય) નથી.

આ કથનથી કર્મસંબંધી વિચારશૃંખલારૂપ વિશુદ્ધ (શુભ) ભાવરૂપ ધર્મધ્યાનથી જેમની બુદ્ધિ અંધ છે; તેમને સમજાવ્યું છે.

કર્મથી બંધાયેલા જીવને બંધનો છેદ જ મોક્ષનું કારણ છે; કારણ કે જે પ્રમાણે બેડી આદિથી બંધાયેલા પુરુષને બંધનનો છેદ જ બંધનથી છૂટવાનો ઉપાય છે; તે જ પ્રમાણે કર્મથી બંધાયેલા જીવને કર્મબંધનનો છેદ જ કર્મબંધનથી છૂટવાનો ઉપાય છે.

આ કથનથી પૂર્વકથિત બંધના સ્વરૂપના જ્ઞાનમાત્રથી જ સંતુષ્ટ અને બંધનો વિચાર કરનાર - આ બંનેને આત્મા અને બંધના દ્વિધાકરણના વ્યાપારમાં લગાવવામાં આવે છે.

જે નિર્વિકાર ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર આત્મસ્વભાવને અને તે આત્માને

વિકૃત કરનાર બંધના સ્વભાવને જાણીને બંધથી વિરક્ત થાય છે; તે જ સમસ્ત કર્મોથી મુક્ત થાય છે.

આ કથનથી એવો નિયમ (સુનિશ્ચિત) કરવામાં આવે છે કે આત્મા અને બંધનું દ્વિધાકરણ (પૃથક્કરણ) જ મોક્ષનું કારણ છે.”

અહીં ધ્યાન આપવા યોગ્ય વાત એ છે કે અહીં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર કર્મબંધસંબંધી વિચારશૃંખલારૂપ ધર્મધ્યાનથી મુક્તિ માનનારાઓને અંધબુદ્ધિ કહી રહ્યા છે. બંધ અને આત્માની વચ્ચે કરવામાં આવેલ ભેદવિજ્ઞાનને મુક્તિનું કારણ બતાવતાં તેઓ અહીં બંધનો વિચાર કરનાર અને બંધના જ્ઞાનમાત્રથી સંતુષ્ટ લોકોને આત્મા અને બંધના દ્વિધાકરણમાં લગાવવા માગે છે. આ કારણે નિષ્કર્ષ વાક્યમાં તેઓ સાફ-સાફ કહે છે કે એ બંનેને આત્મા અને બંધના દ્વિધાકરણમાં લગાવવામાં આવી રહ્યા છે; કારણ કે એ સુનિશ્ચિત છે કે આત્મા અને બંધનું દ્વિધાકરણ જ મુક્તિનું કારણ છે.

આ સંબંધમાં પૂજ્ય ગુરુદેવનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે :-

“વિશુદ્ધ ધર્મધ્યાનનો અર્થ છે શુભભાવ, કે જે પુણ્યબંધનું કારણ છે. તેને જ આગમમાં અપાયવિચય ધર્મધ્યાન કહ્યું છે. ‘ધર્મધ્યાન’ શબ્દ જરા અટપટો લાગે છે, પરંતુ અહીં આ નામ વ્યવહાર ધર્મધ્યાનના અર્થમાં વપરાયું છે. નિયમસારમાં આવ્યું છે કે નિશ્ચય ધર્મધ્યાન અને વ્યવહાર ધર્મધ્યાન - બન્ને ભિન્ન-ભિન્ન છે. શુદ્ધ આત્માના આશ્રયથી જે શુદ્ધતા પ્રગટ થાય છે, તે નિશ્ચય ધર્મધ્યાન છે તથા કર્મ આદિની ચર્ચા અને વિચારધારારૂપ પરના લક્ષ્યથી જે શુભભાવ થાય છે, તે વ્યવહાર ધર્મધ્યાન છે. વર્તમાનમાં લોકોમાં અધિકાંશ આ વાત ચાલે છે કે શુભભાવથી ધર્મ થાય છે, પરંતુ ભાઈ ! શુભભાવ નિશ્ચયથી તો આર્તધ્યાનરૂપ ભાવ છે - તે ધર્મધ્યાન થાય પણ કેવી રીતે ? જુઓને ! અહીં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ‘વિશુદ્ધ ધર્મધ્યાનથી જેની બુદ્ધિ અંધ છે....’ શુભભાવથી ધર્મ માનનારાઓ, શુભભાવ વડે બંધનથી છૂટવાનું માનનારાઓ અંધ છે - એમ કહ્યું છે.

અરે ભાઈ ! જુઓ, જે શુભભાવમાં પૂર્ણપણે તલ્લીન થઈ ગયા

છે, તે જીવોને એ ખબર નથી કે અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અને આનંદના પિંડસ્વરૂપ ચૈતન્ય મહાપ્રભુ આપણે પોતે છીએ. તેઓ અંધબુદ્ધિ છે ને ?^૧

અહીં તો એમ કહી રહ્યા છે કે જે પોતાના અનંત શક્તિરૂપ ભગવાન આત્માનો આશ્રય ન લેતાં સ્વાધ્યાયના માધ્યમથી કર્મના બંધ, ઉદય, સત્તા આદિની શુભભાવરૂપ ચર્યામાત્રથી સંતુષ્ટ છે, તે અંધબુદ્ધિ છે; કારણ કે તે ફક્ત શુભભાવને જ જુએ છે; પરંતુ શુભભાવોથી ભિન્ન પોતાના ભગવાન આત્માને દેખતો નથી.^૨

કર્મોથી છૂટવાને મોક્ષ કહેવું તે નિમિત્તસાપેક્ષ કથન છે અને વિકારથી છૂટવાને મોક્ષ કહેવું તે અશુદ્ધ ઉપાદાન સાપેક્ષ કથન છે તથા શુદ્ધ ઉપાદાનની અપેક્ષાએ કહીએ તો અબદ્ધસ્પૃષ્ટ આત્માનો અનુભવ કરનારાઓને મોક્ષ થાય છે - એમ કહેવામાં આવે છે. શુદ્ધ આત્માનો આશ્રય લેવાથી વિકાર ઉત્પન્ન જ થતો નથી. બસ, તેને જ વિકારનો છેદ કહેવામાં આવે છે.^૩

રાગને રાગમાં રહેવા દો અને જ્ઞાનોપયોગને અંદર જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મામાં જોડી દો તો રાગ અને આત્મા ભિન્ન થઈ જાય છે. બસ એ જ ધર્મ છે. અને ધર્મ કરવાની વિધિ પણ એકમાત્ર એ જ છે. બાકીની ધાર્મિક ક્રિયાઓ બધી તેના જ સાધનભૂત છે; તેથી વ્યવહારથી તે સાધનોને પણ ધર્મ કહેવામાં આવે છે.^૪

જુઓ, આખો દિવસ ઘંઘા-વ્યાપાર, સ્ત્રી-પુત્ર-કુંડુંબનું ભરણ-પોષણ તથા ભોગ-ઉપભોગમાં લાગ્યા રહેવું - તે પાપનો વ્યાપાર છે તથા દયા-દાન, ભક્તિ-પૂજા અને બંધ-મોક્ષ આદિના વિચારોમાં અટકી રહેવું

૧. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૧૯
૨. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૨૦
૩. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૨૨
૪. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૨૩

- તે બધો પુણ્યનો વ્યાપાર છે અને પુણ્ય-પાપથી ભિન્ન અંદર બિરાજી રહેલ શુદ્ધચૈતન્યમાં જોડાવું તે ભેદજ્ઞાનનો વ્યાપાર છે, ધર્મનો વ્યાપાર છે.

આત્માને રાગથી ભિન્ન કરવાનો આ વ્યાપાર જ ધર્મ છે. અરે ભાઈ! અનાદિથી જ્ઞાનને રાગમાં જોડી રાખ્યું છે, ત્યાંથી તોડીને જ્ઞાનને આત્મામાં જોડવું તે જ ધર્મનું પ્રથમ સોપાન છે.^૧

અહો ! આત્માનો સ્વભાવ એવો આશ્ચર્યકારક છે કે પરમાં તે કંઈ ફેરફાર કરતો નથી અને સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ સમસ્ત પરપદાર્થો સહિત લોકાલોકને જાણે છે. ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર કહીને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા માત્ર જ્ઞાયકસ્વભાવી છે. પરના અથવા રાગના ભાવ પણ આત્માની ચીજ નથી - એ ભાવ પણ શરીરની માફક આત્માથી અન્ય છે.

આવા આત્મસ્વભાવને તથા વિકાર કરનાર બંધસ્વભાવને - બન્નેને જાણીને જે બંધથી વિરામ લઈ લે છે અર્થાત્ રાગાદિભાવથી વિરક્ત થઈ જાય છે; તે જ સર્વ કર્મોથી છૂટે છે. વ્યવહારરત્નત્રયનો રાગ પણ બંધસ્વભાવ જ છે; તેથી તેનાથી પણ જે વિરક્ત થાય છે, તે સર્વકર્મોથી છૂટે છે, મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

રાગાદિ વિકારોથી આત્માને ભિન્ન કરવો એ જ મોક્ષનું કારણ છે - આવો નિયમ આ કથનથી સિદ્ધ થાય છે. રાગાદિથી ભિન્ન આત્માની પ્રતીતિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન, રાગાદિથી ભિન્ન આત્માનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને રાગાદિથી ભિન્ન આત્માનું આચરણ કરવું તે સમ્યગ્ચારિત્ર છે. આ પ્રમાણે રાગથી, વિકારથી આત્માને ભિન્ન કરવો - અનુભવવો તે મોક્ષનું કારણ છે.

આ સિદ્ધાંત ફક્તિ થતાં તે વાત જ ક્યાં રહે છે કે વ્યવહારરત્નત્રયથી નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ થાય છે ? અહીં તો એમ કહી રહ્યા છે કે વ્યવહારરત્નત્રયના શુભરાગથી આત્માને ભિન્ન અનુભવવો એ મોક્ષનું કારણ છે.^૨

૧. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૨૩

૨. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૨૫

પૂજ્ય ગુરુદેવના ઉક્ત કથનમાં ધર્મધ્યાનને નિશ્ચય અને વ્યવહારના ભેદથી બે પ્રકારે બતાવવામાં આવ્યું છે અને કર્મબંધનના ચિંતનને વ્યવહાર ધર્મધ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે. તેની જ પુષ્ટિ આ જ ગાથાઓના તાત્પર્યવૃત્તિમાં પ્રાપ્ત આચાર્ય જયસેનના ભાષ્યાર્થથી પણ થાય છે; જે આ પ્રમાણે છે :-

“સમસ્ત શુભાશુભ બાહ્ય દ્રવ્યોના અવલંબન વગર ચિદાનંદસ્વરૂપ એક આત્માના અવલંબન વડે ઉત્પન્ન વીતરાગ ધર્મશુકલધ્યાનથી રહિત જીવ બંધ પ્રપંચરચનાના ચિંતનરૂપ સરાગ ધર્મધ્યાનરૂપ શુભોપયોગ દ્વારા સ્વર્ગાદિ સુખના કારણરૂપ પુણ્યબંધને તો પ્રાપ્ત કરે છે; પરંતુ મોક્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી - એવો ભાવાર્થ છે.”

આ પ્રકરણનો ભાવાર્થ લખતાં મુનિશ્રી વીરસાગરજી મહારાજ લખે છે :-

“જે કોઈ એવું માને છે કે ‘શાસ્ત્રનું પઠન-પાઠન, કર્મબંધનનો ઉદ્ધય, બંધ, ઉદ્દીરણા આદિ અને પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ આદિની ચિંતા-ચર્યા-મનન-ચિંતન-ચિંતવન વગેરે કરીને તથા બહિરંગ ક્રિયા કરવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું અને મોક્ષમાર્ગ શરૂ થયો’ તેમના પ્રતિ સંબોધન કરતાં શ્રી આચાર્યદેવ કહે છે કે બંધનું ચિંતન કરવાથી શુભોપયોગ થાય છે. તે ચિંતન બાહ્યદ્રવ્યનું આલંબન લઈને થાય છે, તેનાથી વિકલ્પ જ થાય છે, તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ (સ્વાનુભૂતિ-શુદ્ધોપયોગ) નથી; તેથી મોક્ષમાર્ગ શરૂ થતો નથી. આ બંધનનો વિકલ્પ કરતાં રહેવાથી સમ્યગ્દર્શન-સ્વાનુભવ પ્રાપ્ત થતો નથી. એટલે કે સ્વાનુભવ કરવાથી જ ચતુર્થાદિ ગુણસ્થાન પ્રગટ થાય છે. સ્વાનુભવથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વાનુભવના સમયે પોતાના સ્વભાવશુદ્ધ પરિપૂર્ણ, સ્વતંત્ર, ચિદાનંદમય આત્માનું અવલંબન હોવાથી ત્યાં શુભાશુભભાવ નથી; તેથી કર્મબંધના સંવરપૂર્વક નિર્જરા થાય છે - કર્મબંધ છૂટે છે.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનથી આ વાત અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે કર્મબંધ પ્રક્રિયાના જ્ઞાન અને ચિંતન મનનથી કર્મબંધનો અભાવ થતો નથી; કારણ

કે એ બધું શુભભાવરૂપ છે અને શુભભાવોથી પુણ્ય બંધ થાય છે, બંધનો અભાવ થતો નથી, સંવર-નિર્જરા થતા નથી, મોક્ષ થતો નથી.

પ્રશ્ન :- જે રીતે ભોજનના જ્ઞાનથી અથવા ભોજનની ચર્ચાથી પેટ ભરાતું નથી, પરંતુ ભોજન ખાવાથી પેટ ભરાય છે; તે જ રીતે બંધના જ્ઞાન અને બંધની ચર્ચાથી કર્મો કપાતા નથી, પરંતુ કર્મ કાપવાથી કર્મ કપાય છે. - એ વાત તો ઠીક, પરંતુ મૂળ વાત તો એ છે કે કર્મ કાપવા માટે શું કરવું જોઈએ ?

કર્મો કાપવા માટે ભગવાનની ભક્તિ, પૂજા-પાઠ, વ્રત-ઉપવાસ, દયા-દાન અને કઠોર તપસ્યા પણ કરવી પડશે ને ?

ઉત્તર :- અરે ભાઈ ! આ બધા તો શુભભાવ અને જડ શરીરની ક્રિયારૂપ ક્રિયાકલાપ છે; કર્મબંધનો અભાવ તેમનાથી થતો નથી. કર્મબંધનો અભાવ અર્થાત્ મુક્તિની પ્રાપ્તિ તો નિજાત્માના અનુભવથી થાય છે. આ વાત આચાર્ય અમૃતચંદ્ર અને આચાર્ય જયસેનના કથનોથી બરાબર સિદ્ધ થઈ ગઈ છે.

ધ્યાન રાખવા યોગ્ય વાત એ છે કે અહીં 'બંધનું જ્ઞાન અને બંધના વિચારથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી' - આમ કહીને આચાર્યદેવ આપણને કોઈ પણ ક્રિયાકાંડ અથવા શુભભાવમાં ઉલ્લાસવા માગતા નથી; પરંતુ તેમનાથી વિરક્ત થઈને આત્માનુભવ તરફ લઈ જવા માગે છે, ભેદ-વિજ્ઞાનની ભાવનાને પ્રબળ કરવાની પ્રેરણા આપવા માગે છે.

અહીં એક આ વાત પણ વિશેષ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે; તે એમ છે કે ૨૯૨મી ગાથામાં જ્યાં આત્મખ્યાતિમાં 'જહ બંધે છેત્તૂણ' પદ છે, ત્યાં જ તાત્પર્યવૃત્તિમાં 'જહ બંધે મુત્તૂણ' પદ જોવા મળે છે.

લાગે છે કે આચાર્ય જયસેનની સામે પાઠાંતર રૂપે છેત્તૂણ, મુત્તૂણ અને મિત્તૂણ ત્રણ રૂપ ઉપલબ્ધ હતા; કારણ કે તેમણે તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ પદનો અર્થ કરતાં છિત્વા, મિત્ત્વા અને મુક્ત્વા - એ પ્રમાણે ત્રણ અર્થ

કર્તા છે. ઉદાહરણમાં પણ રસ્સીથી બંધાયેલો, સાંકળથી બંધાયેલો અને લાકડાની બેડીથી બંધાયેલો - એવા ત્રણ પ્રકારના પુરુષ લીધા છે.

તેમનું મુળ કથન આ પ્રમાણે છે :-

“જે રીતે બંધનથી બંધાયેલો કોઈ પુરુષ રસ્સીના બંધનને, સાંકળના બંધનને, લાકડાની બેડીના બંધનને - કોઈ પણ પ્રકારના બંધનને, કોઈને છેદીને, કોઈને ભેદીને અને કોઈને છોડીને (ખોલીને) પોતાના વિજ્ઞાન અને પુરૂષાર્થના બળ વડે બંધનથી મુક્ત થાય છે; તે જ પ્રકારે જીવ પણ વીતરાગી નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રથી બંધને છેદીને - બે ટૂકડા કરીને, ભેદીને-વિદારીને, છોડીને-છોડાવીને-ખોલીને નિજશુદ્ધાત્મની ઉપલબ્ધિરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.”

આ ગાથાની ટીકામાં આચાર્ય જયસેન એક એવા વિષય પર પ્રકાશ પાથરે છે, જે આત્માર્થી મુમુક્ષુ ભાઈઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. તે આ પ્રમાણે છે :-

“અહીં શિષ્ય કહે છે કે પ્રકૃત ગ્રંથમાં જે નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાન કહ્યું છે, તે ઘટિત થતું નથી; કારણ કે જે પ્રમાણે જૈનમતમાં સત્તાવલોકનરૂપ ચક્ષુદર્શન આદિ દર્શન નિર્વિકલ્પ કહ્યું છે, પરંતુ તે નિર્વિકલ્પ પણ વિકલ્પનો જનક થાય છે. જૈનમતમાં તો ‘જ્ઞાન વિકલ્પનો ઉત્પાદક હોય છે’ - એમ નથી; પરંતુ જ્ઞાન સ્વરૂપથી જ સવિકલ્પ અને સ્વપરપ્રકાશક છે.

હવે એનું સમાધાન કરે છે. ખરેખર વાત એમ છે કે જૈનમતમાં જ્ઞાનને કથંચિત્ સવિકલ્પ અને કથંચિત નિર્વિકલ્પ કહ્યું છે.

તે આ પ્રમાણે છે - જે રીતે વિષયાનંદરૂપ સરાગ-સ્વસંવેદનજ્ઞાન સરાગ સંવિત્તિવિકલ્પરૂપે સવિકલ્પ જ છે; તોપણ શેષ અનિચ્છિત સૂક્ષ્મ વિકલ્પોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ તેમની મુખ્યતા ન હોવાથી નિર્વિકલ્પ પણ કહેવાય છે.

તે જ પ્રમાણે સ્વશુદ્ધાત્મની સંવિત્તિરૂપ વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાન પણ સ્વસંવિત્તિરૂપ એક આકારવાળું હોવાથી સવિકલ્પ હોવા છતાં પણ તથા શેષ અનિચ્છિત સૂક્ષ્મ બાહ્ય વિકલ્પોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ, તેમની મુખ્યતા ન હોવાથી શુદ્ધાત્મની અનુભૂતિને નિર્વિકલ્પ પણ કહે છે.

ઈલામતિજ્ઞાનપૂર્વક અથવા બુદ્ધિપૂર્વક સ્વસંવિતિના આકારરૂપ અંતર્મુખ પ્રતિભાસ હોવા છતાં પણ તે જ સમયે અનિચ્છિત સૂક્ષ્મ બાહ્ય વિકલ્પ પણ હોય છે; તે જ કારણે સ્વપરપ્રકાશ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ અને સવિકલ્પ જ્ઞાનનું તથા સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાનનું આ કથન અત્યંત સ્પષ્ટ છે. જો એનું વ્યાખ્યાન આગમ, અધ્યાત્મ અને તર્કશાસ્ત્રના અનુસારે કરવામાં આવે તો બહુ જ વિસ્તાર થઈ જાય. અહીં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર હોવાથી એનું કથન વિસ્તારથી કરવું ઉચિત નથી.”

આચાર્ય જયસેનના ઉક્ત કથનથી આ વાત અત્યંત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે આત્માનુભૂતિના કાળમાં આત્મા મુખ્ય અને ગૌણરૂપે સ્વ અને પર - બંનેને જ જાણે છે તથા જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ વિકલ્પાત્મક હોવાથી અનુભવના કાળમાં પણ તે સવિકલ્પ જ રહે છે; કારણ કે તેની આત્મસંવિત્તિ તો સાકાર (સવિકલ્પ) છે જ; અનિચ્છિત સૂક્ષ્મ બાહ્યવિકલ્પ પણ રહે જ છે; તેમને ગૌણ કરીને જ આત્માનુભવને નિર્વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે આત્માનુભવ કથંચિત્ સવિકલ્પ અને કથંચિત્ નિર્વિકલ્પ હોય છે. તેમાં પણ સવિકલ્પતાનું વજન વધારે છે; કારણ કે તે વસ્તુસ્થિતિના આધાર પર છે, જ્ઞાનના સવિકલ્પ (સાકાર) સ્વભાવના આધાર પર છે અને નિર્વિકલ્પતાનું વજન અપેક્ષાએ ઓછું છે; કારણ કે તે વિકલ્પોને ગૌણ કરીને કહેવામાં આવ્યું છે.

સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે આચાર્યદેવ સ્વાનુભૂતિને સવિકલ્પ સિદ્ધ કરવામાં તેના સ્વપરપ્રકાશકપણાને હેતુરૂપે પ્રસ્તુત કરે છે અને કહે છે કે જો એમ નહીં માનીએ તો અનુભવના કાળમાં જ્ઞાન સ્વપરપ્રકાશક નહીં રહે. લાગે છે કે આચાર્યદેવને જ્ઞાનનું સ્વપરપ્રકાશક ન રહેવું કોઈ પણ સ્થિતિમાં સ્વીકાર્ય નથી. તેથી તેઓ આવો તર્ક પ્રસ્તુત કરે છે.

આ સંદર્ભમાં જે લોકો ભ્રમિત છે; તેમણે આ પ્રકરણનું ઉંડાણથી અધ્યયન કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન :- અનુભૂતિને તો નિર્વિકલ્પ જ કહેવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી તો એમ જ સાંભળતા આવ્યા છીએ; પરંતુ અહીં તેને કથંચિત્ સવિકલ્પ તથા કથંચિત્ નિર્વિકલ્પ કહેવામાં આવી રહી છે. ચાલો, તેને પણ માની લઈએ; પણ એ કેમ માની શકાય કે સવિકલ્પતાનું વજન વધારે છે ?

ઉત્તર :- કૃપા કરીને આચાર્ય જયસેનના કથનને ઝીણવટથી જુઓ. આચાર્ય જયસેન તો અત્યંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે કે બૌદ્ધમતમાં જ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ કહે છે; પણ તે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પણ વિકલ્પનું ઉત્પાદક છે; પરંતુ જૈનમતમાં તો જ્ઞાનને વિકલ્પનું ઉત્પાદક ન કહેતાં સ્વરૂપથી જ સવિકલ્પ અને સ્વપરપ્રકાશક કહ્યું છે.

તાત્પર્ય એમ છે કે વિકલ્પાત્મકતા અને સ્વપરપ્રકાશકપણું જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે, તેનું સ્વરૂપ છે; વિભાવ અથવા વિકાર નથી.

આગળ આચાર્ય જયસેન અત્યંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે કે સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિરૂપ વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાન સ્વસંવિત્તિરૂપ એક આકારવાળું હોવાથી સવિકલ્પ હોવા છતાં પણ અને શેષ અનિચ્છિત સૂક્ષ્મ બાહ્ય વિકલ્પનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ; તેમને ગૌણ કરીને જ અનુભૂતિને નિર્વિકલ્પ કહી છે.

ધ્યાન રહે કે અહીં સ્વસંવેદનજ્ઞાનને બે કારણોથી સવિકલ્પ કહેવામાં આવ્યું છે. એક તો તે પોતે સ્વભાવથી જ સાકાર હોવાથી સવિકલ્પ છે અને બીજું સ્વસંવિત્તિકાળમાં સૂક્ષ્મ બાહ્યવિકલ્પોનો સદ્ભાવ રહે છે; તે કારણે પણ સવિકલ્પ છે. ઉક્ત બંને પ્રકારના વિકલ્પો હોવા છતાં પણ તેમને ગૌણ કરીને અને સ્થૂળ બાહ્યવિકલ્પોનો અભાવ હોવાથી તેમની મુખ્યતા કરીને સ્વસંવેદનજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સવિકલ્પતાનું વજન વધારે છે. સ્વપરપ્રકાશકપણું પણ આત્માનો સ્વભાવ હોવાથી આત્મામાં સદા રહે જ છે. તેથી તે અનુભૂતિકાળમાં પણ રહેશે જ.

ઉક્ત કથનોમાં સંપૂર્ણ વસ્તુસ્થિતિ હાથ પર રાખેલા આમળાની માફક સ્પષ્ટ છે; છતાં પણ તમને નથી જાયતી તો અમે શું કરી શકીએ ? જો આપે આજ સુધી આ વાત નથી સાંભળી તો તેમાં આચાર્યોનો તો કંઈ દોષ નથી. જો કે આ વાત આગમમાં તો છે જ અને જ્ઞાનીજન પણ જાણે જ છે; છતાં પણ તે આજકાલ ઓછી સાંભળવામાં આવે છે - એ વાત પણ સત્ય જ છે. આજ કારણે પ્રસંગ આવતાં અમે અહીં આપ સૌનું ધ્યાન વિશેષ આકર્ષિત કરી રહ્યા છીએ; જેથી ભવિષ્યમાં એમ કહેવાનો અવસર ન રહે કે અમે તો આ વાત ક્યારેય સાંભળી પણ નથી.

અમારી તો બસ એટલી જ ભલામણ છે કે હવે આપ આ વિષયને એમ જ છોડી ન દો; તેના પર ઊંડાણથી ચિંતન જરૂર કરો.

❀ જ્ઞાનગોષ્ઠી ❀

- ધ્યાન-ભાવના -

સર્વ વિકલ્પનો-તર્કનો ત્યાગ કરીને

મનનો

વચનનો

કાયાનો

ઈંદ્રિયનો

આહારનો

નિદ્રાનો

જય કરીને

નિર્વિકલ્પપણે અંતર્મુખ વૃત્તિ કરી આત્મધ્યાન કરવું. માત્ર અનાબાધ અનુભવ સ્વરૂપમાં લીનતા થવા દેવી. બીજી ચિંતવના ન કરવી. જે જે તર્કાદિ ઊઠે તે નહિ લંબાવતાં ઉપશમાવી દેવા.

- શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

સમયસાર ગાથા ૨૯૪

વિગત ગાથાઓમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે બંધમાંથી મુક્તિનો ઉપાય આત્મા અને બંધની વચ્ચે દ્વિધાકરણ જ છે. તેથી હવે એ પ્રશ્ન ઉઠવો સ્વાભાવિક જ છે કે ઉક્ત દ્વિધાકરણનું સાધન શું છે ? આત્મા અને બંધની વચ્ચે આ દ્વિધાકરણ કયા સાધન વડે કરી શકાય ? શું દયા, દાન, વ્રત-શીલ-સંયમ, તપ-ત્યાગ, પૂજા-પાઠ આદિ ક્રિયાઓ અને તત્સંબંધી શુભભાવો વડે આ કામ થઈ જશે ?

ઉક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જ આ ૨૯૪મી ગાથાનો જન્મ થયો છે. આ જ કારણે આ ગાથાની ઉત્થાનિકામાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર લખે છે કે જો કોઈ એમ કહે કે આત્મા અને બંધનું દ્વિધાકરણ કયા સાધન વડે થાય તો તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.

જીવો બંધો ય તહા છિજ્જંતિ સલક્ષ્ણોર્હિં ણિયર્હિં ।
પણ્ણા છેદણ્ણ દુ છિણ્ણા ણાણત્તમાવણ્ણા ॥૨૯૪॥

(હરિગીત)

જીવ બંધ બન્ને, નિયત નિજ નિજ લક્ષણો છેદાય છે,
પણ્ણાછીણી થકી છેદતાં બન્ને જુદા પડી જાય છે. ૨૯૪.^૧

જીવ તથા બંધ નિયત સ્વલક્ષણો વડે છેદવામાં આવે છે. પ્રજાડૃષ્ટી છીણી વડે છેદવામાં આવતાં તે ભિન્નત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉક્ત ગાથામાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા અને બંધના દ્વિધાકરણમાં ભગવતી પ્રજ્ઞા જ એકમાત્ર સાધન છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ મહાન કાર્યનું સાધન પણ તારી અંદર જ વિદ્યમાન તારી બુદ્ધિ જ છે; બહાર કંઈ જવાનું નથી.

આ ગાથાનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર વિસ્તારથી આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“આત્મા અને બંધને દ્વિધા કરવારૂપ કાર્યનો કર્તા તો આત્મા છે; પણ કરણ કોણ છે - આ વાત પર ગંભીરતાથી વિચાર કરતાં એમ સુનિશ્ચિત થાય છે કે ભગવતી પ્રજ્ઞા જ (જ્ઞાનસ્વરૂપ બુદ્ધિ જ) છેદનાત્મક કરણ છે; કારણ કે નિશ્ચયે કરણ કર્તાથી ભિન્ન હોતો નથી. પ્રજ્ઞા વડે આત્મા અને બંધનો છેદ કરતાં તે અવશ્ય જ ભિન્નતાને પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી એ સુનિશ્ચિત છે કે પ્રજ્ઞા વડે આત્મા અને બંધનું દ્વિધાકરણ થાય છે.

પ્રશ્ન:- આત્મા ચેતક અને બંધ ચેત્ય છે. એ બન્ને અજ્ઞાનદશામાં ચેત્ય-ચેતકભાવ વડે અત્યંત નિકટતાને કારણે એક સમાન થઈ રહ્યા છે, એક જેવા જ અનુભવમાં આવી રહ્યા છે અને ભેદવિજ્ઞાનના અભાવને કારણે જાણે બંને ચેતક જ હોય - એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તેમને વ્યવહારમાં એકરૂપે જ માનવામાં આવે છે - આવી સ્થિતિમાં તેમને પ્રજ્ઞા દ્વારા કેમ છેદી શકાય ?

ઉત્તર:- આત્મા અને બંધના નિયત સ્વલક્ષણોની સૂક્ષ્મ અંતઃસંધિમાં પ્રજ્ઞાછીણીને સાવધાનીથી અફાડતાં તેમને છેદી શકાય છે - એમ અમે માનીએ છીએ.

અન્ય સમસ્ત દ્રવ્યોમાં અસાધારણ હોવાને લીધે, અન્ય દ્રવ્યોમાં નથી જણાતું એવું ચૈતન્ય આત્માનું લક્ષણ (સ્વલક્ષણ) છે. તે ચૈતન્ય પ્રવર્તમાન થતું થકું જે જે પર્યાયમાં વ્યાપ્ત થઈને પ્રવર્તે છે અને નિવર્તતું

થકું જે જે પર્યાયને ગ્રહણ કરીને નિવર્તે છે; તે તે સમસ્ત સહવર્તી અને ક્રમવર્તી પર્યાયો આત્મા છે. આ પ્રમાણે લક્ષિત કરવું (લક્ષણથી ઓળખવું). કારણ કે આત્મા તે એક ચૈતન્યલક્ષણથી જ લક્ષિત છે.

આ પ્રમાણે એમ સુનિશ્ચિત થયું કે સમસ્ત સહવર્તી અને ક્રમવર્તી અનંત પર્યાયો સાથે અવિનાભાવી સંબંધ હોવાથી આત્મા ચિન્માત્ર જ છે - એમ નિર્ણય કરવો જોઈએ. તાત્પર્ય આમ છે કે જે જે ગુણ-પર્યાયોમાં ચૈતન્યલક્ષણ વ્યાપે છે; તે બધા ગુણ અને પર્યાયો આત્મા જ છે - એમ જાણવું જોઈએ.

બંધનું લક્ષણ આત્મદ્રવ્યથી અસાધારણ - એવા રાગાદિભાવ છે; તે રાગાદિભાવ આત્મદ્રવ્યની સાથે સાધારણપણું (એકત્વરૂપ) ધારણ કરતાં પ્રતિભાસતા નથી, પરંતુ તેઓ સદા ચૈતન્યચમત્કારથી ભિન્નરૂપે જ પ્રતિભાસે છે.

અને આ ચૈતન્ય આત્મા પોતાની સમસ્ત પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત થઈને જેટલો પ્રતિભાસિત થાય છે, તેટલા રાગાદિક ભાવ પ્રતિભાસતા નથી; કારણ કે જ્યાં રાગાદિક હોતા નથી ત્યાં પણ ચૈતન્યનો આત્મલાભ હોય છે અર્થાત્ આત્મા હોય છે.

અને જે ચૈતન્યની સાથે રાગાદિભાવોની ઉત્પત્તિ ભાસે છે; તે તો ચેત્ય-ચેતકભાવ (જ્ઞેય-જ્ઞાયકભાવ)ની અતિ નિકટતાને કારણે જ ભાસે છે, રાગાદિ અને આત્માના એકત્વનું કારણ નથી.

જે રીતે દીપક વડે પ્રકાશવામાં આવતા ઘટાદિક પદાર્થ દીપકના પ્રકાશકપણાને પ્રગટ કરે છે, ઘટાદિપણાને નહીં; તે જ રીતે આત્માના જ્ઞાનમાં જણાતા રાગાદિભાવ આત્માના ચેતકત્વને જ પ્રગટ કરે છે, રાગાદિકત્વને નહીં.

આવું હોવા છતાં પણ આત્માની અને બંધની અત્યંત નિકટતાને કારણે ભેદસંભાવનાનો અભાવ હોવાથી અર્થાત્ ભેદ નહિ દેખાતો હોવાથી અજ્ઞાનીને અનાદિકાળથી આત્મા અને રાગાદિમાં એકત્વનો વ્યામોહ (ભ્રમ)

છે; કે જે પ્રજ્ઞા વડે અવશ્ય જ છેદી શકાય છે. તાત્પર્ય એમ છે કે ઉક્ત ઐકત્વના વ્યામોહને આત્મસન્મુખ જ્ઞાનની પર્યાય વડે અવશ્ય જ મટાડી શકાય છે.”

આચાર્ય જયસેન ઉક્ત ગાથાની ટીકા અત્યંત સંક્ષેપમાં લખે છે. તેઓ ગાથાના ભાવને માત્ર દોહરાવે જ છે; પરંતુ પ્રજ્ઞાછીણીને શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળા ભેદજ્ઞાનના રૂપમાં પરિભાષિત કરે છે. તેમની દષ્ટિમાં શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ ભેદવિજ્ઞાન જ પ્રજ્ઞાછીણી છે, જેનાથી આત્મા અને બંધને ભેદી શકાય છે.

આત્મખ્યાતિ ટીકામાં અહીં જે આત્માને બંધથી ભિન્ન જાણવાનો છે, તેને સમસ્ત સહવર્તી પર્યાયો અને ક્રમવર્તી પર્યાયોથી અભિન્ન ખતાવવામાં આવ્યો છે. એ તો આપ જાણો જ છો કે સહવર્તી પર્યાયનો આશય ગુણોથી છે. એ પ્રમાણે અહીં ચૈતન્યને અનુસરતા અનંતગુણ અને તેમના નિર્મળ પરિણમનને આત્મા કહેવામાં આવ્યા છે. અને રાગાદિભાવરૂપ વિકારી પરિણમનને બંધરૂપ નિરૂપવામાં આવ્યા છે. પ્રજ્ઞાછીણી દ્વારા એ બંને વચ્ચે જ ભેદજ્ઞાન કરવાનું છે. ધ્યાન રહે કે આ મોક્ષાધિકાર ચાલી રહ્યો છે, ભેદવિજ્ઞાનનું પ્રકરણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મની ચર્ચા ચાલી રહી છે.

જે લોકો આધ્યાત્મિક ચર્ચામાં સર્વત્ર જ આત્માને સમસ્ત પર્યાયોથી ભિન્ન નિરૂપે છે; તેમણે ઉક્ત પ્રકરણનું ગંભીરતાથી અધ્યયન કરવું જોઈએ અને પ્રતિપાદન કરતી વખતે પણ આ વાતનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં કઈ અપેક્ષા છે ?

પૂજ્ય ગુરુદેવ અનેક જગાએ સ્પષ્ટરૂપે કહે છે કે અહીં નિર્મળ પર્યાયને શામિલ કરીને વાત કરી રહ્યા છે. આવી સાવધાની અધ્યાત્મના પ્રત્યેક પ્રવક્તાએ રાખવી આવશ્યક છે.

એક વાત બીજી પણ ધ્યાન આપવા જેવી છે કે મુખ્યરૂપે મોહનીય કર્મના ઉદયમાં થતા મોહ-રાગ-દ્વેષ અને સુખ-દુઃખાદિને જ મલિનભાવ

કહે છે અને તે જ બંધમાં શામિલ છે; આત્માના અન્ય સર્વે પરિણમન નહીં; કારણ કે કતિપય ગુણોનું પરિણમન છોડીને શેષ બધા ગુણોનું પરિણમન તો સદા નિર્મળ જ રહે છે.

પ્રશ્ન:- આત્મખ્યાતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં રાગાદિક હોતા નથી, ત્યાંપણ આત્મા જોવા મળે છે; તેથી રાગાદિક આત્મા નથી.

ઉક્ત સંદર્ભમાં પ્રશ્ન એ છે કે આત્માની એવી કઈ દશા છે કે જ્યાં રાગાદિ દેખાતા નથી ?

તેના ઉત્તરમાં જો એમ કહેવામાં આવે કે સિદ્ધદશામાં રાગાદિ જોવામાં આવતા નથી તો અમે કહીશું કે સિદ્ધદશામાં તો મતિજ્ઞાનાદિ પણ દેખાતા નથી; પરંતુ તેમને તો આત્માનું લક્ષણ માનવામાં આવ્યું છે. કેવળજ્ઞાન પણ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં હોતું નથી. આ પ્રમાણે તો તેને પણ આત્માનું લક્ષણ માની ન શકાય.

આ રીતે બધું મેળવીને પ્રશ્ન એમ છે કે જ્યારે મતિજ્ઞાનાદિ આત્મામાં શામિલ થઈ શકે છે તો પછી રાગાદિ કેમ નહીં; કારણ કે મતિજ્ઞાનની માફક જ રાગાદિક પણ આત્માની જ પર્યોયો છે.

ઉત્તર:- અરે ભાઈ ! આત્માનો સ્વભાવ તો જાણવા-દેખવાનો છે, જેને આપણે ચૈતન્ય કહીએ છીએ અને તે જ આત્માનું લક્ષણ છે.

જે આત્માની સાથે સદા રહે, તે જ આત્માનું આત્મભૂત (વાસ્તવિક) લક્ષણ બની શકે છે. સામાન્યદર્શન અને સામાન્યજ્ઞાન આત્માની સાથે સદા રહે છે. તેથી તે સામાન્યદર્શન-જ્ઞાન જ આત્માનું વાસ્તવિક લક્ષણ છે.

મતિજ્ઞાનાદિ જ્ઞાન અને ચક્ષુદર્શનાદિ તો ઉક્ત સામાન્યજ્ઞાન-દર્શનના ભેદ-પ્રભેદ છે. જો તેમાંથી કોઈ એક જ્ઞાન અને એક દર્શન પણ રહે તો સામાન્યજ્ઞાન-દર્શન પણ રહે જ. આ પ્રમાણે જ્ઞાન-દર્શન સામાન્યરૂપથી આત્મા સાથે સદા રહે છે; તે કારણે તે આત્માના લક્ષણ છે.

આમ તો 'સામાન્ય' પદનો પ્રયોગ અનેક સ્થાનો પર દ્રવ્ય અને ગુણોના અર્થમાં જ થાય છે; છતાં પણ અહીં આ વાત નથી. અહીં સામાન્યજ્ઞાન અને સામાન્યદર્શન પદોથી એકલા જ્ઞાન અને દર્શન ગુણજ લેવાતા નથી; પરંતુ તેમાં જાણવા-દેખવારૂપ પરિણમન પણ શામિલ છે.

વાસ્તવમાં તો અહીં મુખ્યરૂપે જાણવા-દેખવારૂપ પર્યાયના સામાન્યપણાની જ વાત છે. જાણવું સામાન્ય, જ્ઞેવું સામાન્ય; જાણવું દેખવું સામાન્ય - એમ સામાન્ય જ લેવાનું છે. તાત્પર્ય એમ છે કે કોને જાણ્યું, શું જાણ્યું, કેમ જાણ્યું, સાચું જાણ્યું કે ખોટું જાણ્યું; કુમતિજ્ઞાનથી જાણ્યું કે સુમતિજ્ઞાનથી જાણ્યું યા કેવળજ્ઞાનથી જાણ્યું આ બધી વાતોની કોઈ અપેક્ષા રાખ્યા વિના માત્ર જાણ્યું - એટલું જ લેવાનું છે; તેનું જ નામ સામાન્યજ્ઞાન છે. કોઈ પણ રૂપમાં ભલે, પણ જો જાણવાની ક્રિયા સંપન્ન થઈ છે તો તે જ્ઞાન સામાન્યજ્ઞાન છે અને તે જ આત્માનું લક્ષણ છે, તેનાથી જ ભગવાન આત્મા લક્ષિત થાય છે.

આત્માનું આ જાણવા-દેખવારૂપ લક્ષણ નિગોદિયાથી લઈને સિદ્ધ ભગવાન સુધી બધામાં જોવા મળે છે અને આત્માથી અતિરિક્ત પદાર્થોમાં જોવામાં આવતું નથી અને આત્મામાં સદાય રહે જ છે; કારણે તે અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ દોષોથી રહિત તદ્દન નિરાપદ આત્મભૂત લક્ષણ છે.

પ્રશ્ન:- ક્યારેક એવું પણ તો હોઈ શકે કે કર્મોથી આવરિત થઈને આત્મા કંઈ પણ ન જાણે ?

ઉત્તર:- ના ભાઈ ! એવું ક્યારે પણ ન હોઈ શકે; કારણ કે જ્ઞાનનો અંતિમ અંશ સદા નિરાવરણ જ હોય છે, તેના પર કર્મનું આવરણ થતું જ નથી. જો કર્મોવરણથી તે પણ લુપ્ત થઈ જાય તો આત્મા અચેતન થઈ જવાની આપત્તિ ઉપસ્થિત થઈ જાય. આ કરણાનુયોગથી પુષ્ટ વાત છે.

ગોમ્મટસાર: જીવકાંડની ગાથા ૩૧૯માં આ વિષય આવ્યો છે, તેની

સમ્યક્જ્ઞાનચંદ્રિકા નામની ટીકામાં પંડિત ટોડરમલજી લખે છે કે શ્રુતજ્ઞાનનો પર્યાય નામનો ભેદ નિરાવરણ હોય છે. તેમનું મૂળકથન આ પ્રમાણે છે-

“જે પર્યાયજ્ઞાન પણ આવરાઈ જાય તો જ્ઞાનનો અભાવ થઈ જાય, જ્ઞાન ગુણનો અભાવ થતાં ગુણી (એવા) જીવદ્રવ્યનો પણ અભાવ થાય, જે એવું તો થતું નથી; તો પર્યાયજ્ઞાન નિરાવરણ જ છે.”

આ પ્રમાણે સામાન્યજ્ઞાન અને સામાન્યદર્શન આત્માના લક્ષણ છે અને આ ભગવાન આત્મા તેમનાથી લક્ષિત થાય છે.

રાગાદિભાવ તો આત્માના વિભાવ છે, સ્વભાવ નથી; તેઓ તે બંધના લક્ષણ છે; જે બંધથી આત્માને ભિન્ન કરવાનો છે; તે આત્માના લક્ષણ કેવી રીતે બની શકે, તે આત્મામાં શામિલ પણ કેવી રીતે થઈ શકે?

પ્રશ્ન:- આ રીતે તો મિથ્યાજ્ઞાન પણ આત્માનું લક્ષણ થઈ જશે?

ઉત્તર:- અરે, ભાઈ ! કહ્યું છે ને કે આત્માનું લક્ષણ તો સામાન્યદર્શન અને સામાન્યજ્ઞાન છે; જેમાં સમ્યક્ અને મિથ્યાનો કોઈ ભેદ હોતો નથી, અલ્પતા અને પૂર્ણતાનો પણ કોઈ ભેદ હોતો નથી.

સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ તો શ્રદ્ધાના દોષ છે, જ્ઞાનના નહીં, દર્શનના પણ નહીં. મિથ્યાદર્શન (મિથ્યાશ્રદ્ધા) ને કારણે જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાનનું નામ મળે છે અને દર્શનગુણની પર્યાયોમાં તો મિથ્યા અને સમ્યક્નો કોઈ ભેદ હોતો જ નથી. અલ્પતા પણ કોઈ વિકાર નથી.

જાણવું તે તો જાણવું જ છે - ચાહે અલ્પ હોય યા પૂર્ણ, સમ્યક્ હોય યા મિથ્યા અને તે સામાન્ય જાણવું જ આત્માનું લક્ષણ છે, જેનાથી ભગવાન આત્મા લક્ષિત થાય છે.

પ્રશ્ન:- દ્રવ્યસંગ્રહમાં તો આઠ પ્રકારના જ્ઞાન અને ચાર પ્રકારના દર્શનોને જીવના લક્ષણ કહ્યા છે અને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ ઉપયોગને જીવનું લક્ષણ બતાવીને તેના આઠ અને ચાર ભેદ બતાવ્યા છે.

તેમાં જ્ઞાનોપયોગના આઠ ભેદ આ પ્રમાણે છે -

૧. કુમતિજ્ઞાન, ૨. કુશ્રુતજ્ઞાન, ૩. કુઅવધિજ્ઞાન, ૪. સુમતિજ્ઞાન,
૫. સુશ્રુતજ્ઞાન, ૬. સુઅવધિજ્ઞાન, ૭. મન:પર્યયજ્ઞાન અને ૮. કેવળજ્ઞાન.
દર્શનોપયોગના ચાર ભેદ આ પ્રમાણે છે -

૧. ચક્ષુદર્શન, ૨. અચક્ષુદર્શન, ૩. અવધિદર્શન અને ૪. કેવળદર્શન.
આ પ્રમાણે તો બધા કુજ્ઞાન અને સુજ્ઞાન આત્માના લક્ષણ થઈ
ગયા.

ઉત્તર:- વાત તો તમે ઠીક જ કહો છો; કારણ કે જો તેમને કોઈ
પણ રૂપમાં જીવના લક્ષણમાં શામિલ નહીં કરીશું તો શું મિથ્યાત્વની
અવસ્થામાં બધા જીવ પોતાના લક્ષણથી રહિત ન થઈ જાય ? પરંતુ એવું
તો થતું નથી.

પણ ભાઈ ! તમે એ વાત પર ધ્યાન કેમ નથી આપતા કે મિથ્યા
અને સમ્યક્ના ભેદથી રહિત સામાન્ય જ્ઞાનદર્શન જ જીવનું લક્ષણ છે. આ
વાત દ્રવ્યસંગ્રહની પરિભાષામાં પણ સ્પષ્ટરૂપે કહેવામાં આવી છે, જે આ
પ્રમાણે છે -

અદ્વ ચ્દુ ગાણદંસણ સામણ્ણં જીવલક્ષણં મ્મણિયં ।

વવહારા સુદ્ધણયા સુદ્ધં પુણ દંસણં ગાણં ॥૬॥

ઉક્ત ગાથામાં સમાવિષ્ટ સામાન્યપદ વિશેષ ધ્યાન આપવા યોગ્ય
છે. ભેદરૂપ હોવાથી ઉક્ત લક્ષણને વ્યવહારલક્ષણ કહ્યા અને તેમના જ
અભેદરૂપ સામાન્યજ્ઞાન-દર્શન એતનાને નિશ્ચયલક્ષણ કહ્યા છે.

જ્ઞાનના કોઈ પણ એક વિશેષ ભેદને જીવનું લક્ષણ માની ન શકાય;
પરંતુ તે બધા ભેદોમાં જે જાણવું સામાન્ય છે, તે જીવનું લક્ષણ છે.

જેનામાં સમ્યગ્જ્ઞાન અને મિથ્યાજ્ઞાન બધા આવી ગયા એવા ઉક્ત
આઠ પ્રકારના જ્ઞાન અને ચાર પ્રકારના દર્શનોમાં જણાઈ આવતું સામાન્ય
જ્ઞાન-દર્શન જ આત્માનું વાસ્તવિક લક્ષણ છે, જેને ચૈતન્ય કહે છે અને
ઉક્ત ચૈતન્યલક્ષણથી જ ભગવાન આત્મા લક્ષિત થાય છે અને રાગાદિભાવ
બંધનું લક્ષણ છે અને તેનાથી બંધ લક્ષિત થાય છે.

આત્મા અને રાગની આ જ અંતઃસંધિ છે, જ્યાં પ્રજ્ઞાછીણીનો ઉપયોગ કરવાનો છે જેનાથી આત્મા અને બંધનું દ્વિધાકરણ થશે.

પ્રશ્ન:- આ વાત તો ઠીક, પણ પ્રજ્ઞાછીણી તો સમ્યગ્જ્ઞાનને કહે છે ને ? આવી સ્થિતિમાં તે પ્રજ્ઞાછીણી અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિની પાસે છે જ ક્યાં કે તે આત્મા અને બંધની વચ્ચે નાખે ?

ઉત્તર:- આમ તો ભેદવિજ્ઞાન પણ સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે; છતાં પણ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પણ દેશનાલબ્ધિના માધ્યમથી વર્ણાદિ અને રાગાદિથી ભિન્ન પોતાના આત્માને સમજીને કરણલબ્ધિ તરફ આગળ વધે છે અને આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરીને સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ જાય છે. સમ્યગ્દર્શનથી પહેલા સંપન્ન આ પ્રક્રિયા પણ એક પ્રકારથી ભેદવિજ્ઞાન જ કહેવાય છે; તે જ રીતે આગમ, યુક્તિ અને ગુરૂના ઉપદેશથી બંધ અને આત્માની વચ્ચે વિભાજનરેખાને ખેંચનારી બુદ્ધિ પણ એક પ્રકારની પ્રજ્ઞાછીણી જ છે. અસલી કામ તો આ જ પ્રજ્ઞાછીણી કરે છે; કારણ કે સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ પ્રજ્ઞાછીણી તો ત્યારે જ પ્રગટ થાય છે કે જ્યારે આત્મા અને બંધની વચ્ચે વિભાજનનું કામ થઈ જાય છે; છતાં પણ અસલી પ્રજ્ઞાછીણી તો આત્માનુભૂતિથી સંપન્ન ભેદવિજ્ઞાન જ છે, સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે.

એ તો બધા જાણે જ છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન તો સમ્યગ્દર્શનની સાથે જ થાય છે. પણ એ પણ સત્ય જ છે કે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો સંપૂર્ણ પુરૂષાર્થ તેની પૂર્વે મિથ્યાત્વની ભૂમિકામાં જ સંપન્ન થાય છે. તેથી એમ વિચારીને નિરાશ નહીં થવું કે અમારી પાસે તો પ્રજ્ઞાછીણી છે જ નહીં. આત્મા અને બંધની વચ્ચેનો ભેદ જાણવામાં લાગેલી બુદ્ધિ જ પ્રજ્ઞાછીણી છે, જે આત્મપ્રાપ્તિનું સાધન બને છે અને તે તો આપની પાસે છે જ.

પ્રશ્ન:- અમારી પાસે બુદ્ધિ તો છે, પરંતુ આપે જ તો કહ્યું કે અસલી પ્રજ્ઞાછીણી તો આત્માનુભૂતિ જ છે, સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે અને તે તો અમારી પાસે છે જ નહીં; અમે શું કરીએ ? અમારી સમજમાં કંઈ આવતું નથી.

ઉત્તર:- અરે, ભાઈ ! આ સમસ્યા તમારી એકલાની નથી, બધાની છે. બધા જ્ઞાનીઓએ એનો સામનો કર્યો છે અને પોતાનું કામ કરી બતાવ્યું છે. જે જીવોએ આજ સુધી આત્માનુભૂતિપૂર્વક સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી છે; એ બધાની પાસે આત્માનુભૂતિપૂર્વક પ્રજ્ઞાછીણી ક્યાં હતી ? કારણ કે આત્માનુભૂતિરૂપ પ્રજ્ઞાછીણી તો આત્માનુભૂતિ થવાની સાથે જ પ્રગટ થાય છે. સાથે પ્રગટ થવાની વાત પણ ક્યાં છે; કારણ કે તે આત્માનુભૂતિનું નામ જ તો પ્રજ્ઞાછીણી છે.

ઉપલબ્ધ વિવેક બુદ્ધિથી જ તેમણે આત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો પુરૂષાર્થ કર્યો છે અને સફળતા પણ પ્રાપ્ત કરી છે. તેથી હવે તમે પણ પરમાગમના અભ્યાસથી, જ્ઞાનીઓના સદ્ગુણપદ્ધેશથી અને યુક્તિઓના સમ્યક્ પ્રયોગથી બંધથી ભિન્ન આત્માને જાણવાનો પુરૂષાર્થ કરો, કર્તવ્યવિમૂઢ થવાથી કંઈ પણ થવાનું નથી.

પ્રશ્ન:- આપ ભલે કંઈ પણ કહો, પણ મારી સમજમાં તો આ વાત નથી આવતી કે જ્યારે અમારું આ ઉપલબ્ધ જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન જ છે તો પછી તેનાથી સાચો નિર્ણય કેવી રીતે થઈ શકે; આખરે એ નિર્ણયની સચ્ચાઈનો આધાર કોણ થશે ?

ઉત્તર:- અરે ભાઈ ! તેની સચ્ચાઈનો આધાર જિનાગમ છે, ગુરુપદ્ધેશ છે અને નિસ્તુષ યુક્તિઓ છે. ભાઈ ! તારું એમાં શું છે ? આ તો પરમાગમમાં પ્રતિપાદિત પરમસત્ય છે, અરિહંત પરમાત્માની દિવ્યધ્વનિમાં સમાવિષ્ટ વસ્તુસ્વરૂપ છે, જ્ઞાની ગુરુઓ દ્વારા ઉદ્દઘાટિત રહસ્ય છે; તેની પ્રમાણિકતાનો આધાર તે જ અરિહંતદેવ છે, વીતરાગી નિર્ગથ ગુરુ છે અને વીતરાગતાની પોષક જિનવાણી માતા છે. તારા વર્તમાન ક્ષયોપક્ષમજ્ઞાનમાં તો તે પરમસત્ય તેમના માધ્યમથી માત્ર જાણવામાં આવ્યું છે. તારું જ્ઞાન મિથ્યારૂપ હોવાથી તેની સચ્ચાઈમાં કોઈ ફરક પડતો નથી.

આખરે આ જ પ્રકારના પ્રાપ્ત જ્ઞાનના આધારથી જ તો આત્માથી જીવ અનુભવ તરફ આગળ વધે છે. ઉક્ત તથ્યને, પરમસત્યને મિથ્યા સમજીને કંઈ કરણલબ્ધિમાં પ્રવેશ થોડો થશે. કરણલબ્ધિમાં પ્રવેશને માટે

દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુના આધાર પર ઉક્ત નિર્ણય કરીને, તેમાં અતૂટ શ્રદ્ધાના બળથી જ આત્મા આત્મસન્મુખ થાય છે.

તેથી પરમાગમના અભ્યાસના આધાર પર કરવામાં આવેલા નિર્ણયને મિથ્યા સમજીને તેનાથી વિરક્ત ન રહો, પરંતુ તેને યથાર્થ માનીને તે જ દિશામાં આગળ વધો. તમારું કામ અવશ્ય થશે.

અરે, ભાઈ ! જિનવાણીમાં પણ ઠેકઠેકાણે તત્ત્વાભ્યાસ કરવાની જ પ્રેરણા આપવામાં આવી છે. કહેવામાં આવ્યું છે -

તાતૈં જિનવર કથત, તત્ત્વ અભ્યાસ કરીજૈ ।

સંશય વિભ્રમ મોહ ત્યાગ, આપૌ લખ લીજૈ ॥૧૧॥

પ્રશ્ન:- અમે તો એક ભજનમાં વાંચેલું કે મોહનું તાળું લાગ્યું છે તો તું સમકિતની ચાવીથી તેને ખોલી કેમ નથી લેતો ?

ઉત્તર:- પણ ભાઈ ! જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ ગયું નથી, ત્યાંસુધી અમારી પાસે સમ્યક્ત્વ છે જ ક્યાં કે જેનાથી મિથ્યાત્વના તાળાને ખોલીએ. મિથ્યાત્વનું તાળું સદા તૂટે જ છે, ખુલતું નથી; કારણ કે સમ્યક્ત્વ ચાવી તો તે જ તિબ્બેરીમાં બંધ છે કે જેમાં આ તાળું લાગેલું છે. ખરેખર વાત તો એ છે કે સમ્યક્ત્વ તો મિથ્યાત્વના નાશનું ફળ છે, કારણ નથી; કારણ કે તે તો મિથ્યાત્વનો નાશ થતાં જ થાય છે.

ભલે સમ્યક્ત્વ ન હોય, પણ આ ભગવાન આત્મા, જેના આશ્રયથી મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે તે તો તારી પાસે જ છે. તારી પાસેની શું વાત છે, તે તો તું પોતે જ છે. તું તેને જ્ઞે, તું તેને જ્ઞાણ; કારણ કે તે ભગવાન આત્માને જ્ઞાણવા-દેખવાની શક્તિ તારામાં હમાણાં પણ વિદ્યમાન છે. જ્યારે તે ભગવાન આત્મા જ્ઞાણવા-દેખવામાં આવશે; ત્યારે આ અસલી પ્રજાદીથી પણ સહજ જ પ્રગટ થઈ જશે. જે છે, તેને તો જ્ઞેતો નથી અને જે નથી, તેના માટે આકુળિત થાય છે - આ માર્ગ નથી. માર્ગ તો એ જ છે કે આપણે પોતાના ઉપલબ્ધજ્ઞાનને બંધથી ભિન્ન ભગવાન આત્માને જ્ઞાણવામાં લગાવીએ.

અરે ભાઈ ! તારી આ પ્રજ્ઞાછીણી અસલી છે કે વ્યવહારિક - આ વિકલ્પોથી વિરામ લઈને એક વાર અંતરમાં ડોકિયું કરીને તો જો, તારો ભગવાન આત્મા દેખાય છે કે નહીં ? તારી રૂચિના જોરથી જે જ્ઞાનની પર્યાયમાં તે જાણવામાં આવશે, તે જ્ઞાનની પર્યાય જ અસલી પ્રજ્ઞાછીણી બની જશે અને એમ જ કહેવામાં આવશે કે કાર્ય તો આ જ અસલી પ્રજ્ઞાછીણીથી થયું છે.

પ્રશ્ન:- આ વાત તો ઠીક જ છે; છતાં પણ સમ્યગ્દર્શન થતાં પહેલા, આત્માનુભૂતિ થતાં પહેલા; કરણલબ્ધિમાં અને કરણલબ્ધિમાં પ્રવેશ પહેલા દેશનાલબ્ધિ પ્રાપ્ત થયા બાદનું આ જ્ઞાન, કે જે સમ્યગ્જ્ઞાની ગુરુના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયું છે, જિનાગમને વાંચીને થયું છે; તે જ્ઞાન છે તો મિથ્યાજ્ઞાન જ ને ? તેને સમ્યગ્જ્ઞાનતો ન કહી શકાય.

ઉત્તર:- હા, તેને સમ્યગ્જ્ઞાન તો ન કહી શકાય; પરંતુ મિથ્યાજ્ઞાન કહેવું પણ તો ઉચિત પ્રતીત થતું નથી; કારણ કે તેની સચ્ચાઈનો આધાર સમ્યક્ત્વ સન્મુખ મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન નથી; પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવાન દ્વારા નિરૂપિત જિનાગમ છે, સમ્યગ્જ્ઞાની ગુરુઓનો ઉપદેશ છે. તમે પોતે જ તો કહી રહ્યા છો કે સમ્યગ્જ્ઞાની ગુરુના ઉપદેશથી થયેલું જ્ઞાન, સર્વજ્ઞકથિત જિનાગમને વાંચીને થયેલું જ્ઞાન, જે તે સર્વજ્ઞની વાણીને અનુસાર છે, જ્ઞાની ગુરુઓના જ્ઞાનને અનુસાર છે; તો પણ તેને મિથ્યા કહેવું શું ઠીક લાગે છે ?

ઉક્ત સંદર્ભમાં તત્ત્વાર્થ શ્લોકવાર્તિકાલંકારમાં સમાવિષ્ટ જૈનન્યાયના દિગ્ગજ આચાર્ય વિદ્યાનંદિનો અભિપ્રાય પણ જ્ઞાતવ્ય છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયના ત્રીજા સૂત્રના ત્રીજા-ચોથા શ્લોકના વાર્તિકમાં આચાર્ય વિદ્યાનંદિજી આ વાતની ચર્ચા કરે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

“સત્યજ્ઞાનાત્પૂર્વં તદ્વિષયે જ્ઞાનં ન મિથ્યા સત્યજ્ઞાનજનનયોગ્યત્વાત્, નાપિ સત્યં પદાર્થયાથાત્મ્યપરિચ્છેદકત્વાભાવાત્; કિં તર્હિ ? સત્યેતરજ્ઞાનવિવિક્તં જ્ઞાનસામાન્યં ।૧

સત્યજ્ઞાન અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન થતાં પહેલા સમ્યગ્જ્ઞાનનું જ્ઞેય (ત્રિકાળીધ્રુવ ભગવાન આત્મા) ના વિષયમાં જે જ્ઞાન હતું, તે મિથ્યા તો ન હતું; કારણ કે સત્યજ્ઞાન (સમ્યગ્જ્ઞાન) ને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા તેમાં હતી. તેને સત્યજ્ઞાન (સમ્યગ્જ્ઞાન) પણ કહી ન શકાય; કારણ કે તેમાં પદાર્થો (ત્રિકાળીધ્રુવ આત્મા અને અન્ય પદાર્થો) ને યથાર્થરૂપે (આત્માનુભૂતિપૂર્વક) જાણવાનો અભાવ છે.

તો પછી તેને શું કહીએ ?

ન તે સત્યજ્ઞાન (સમ્યગ્જ્ઞાન) છે અને ન અસત્યજ્ઞાન (મિથ્યાજ્ઞાન); તે તો સામાન્યજ્ઞાન છે.”

જે લોકોને આ સંદર્ભમાં વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય; તે લોકો તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકાલંકારના ઉક્ત પ્રકરણનું ઉંડાણથી અધ્યયન કરે.

પ્રશ્ન:- જ્યારે સારી દુનિયાને બે ભાગમાં વહેંચવાની છે - એ બે ભાગના નામ છે - આત્મા અને બંધ; ત્યારે એમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે ઉક્ત ભગવતી પ્રજ્ઞાને આત્મામાં રાખવી કે બંધમાં અર્થાત્ સ્વમાં રાખવી કે પરમાં ?

ઉત્તર:- તમે જ બતાવો કે શેમાં રાખવી જોઈએ ? બંધમાં શામિલ કરવું તો સંભવ છે જ નહીં; કારણ કે બંધનું લક્ષણ તો રાગાદિ છે અને આ ભગવતી પ્રજ્ઞા રાગ-દ્વેષ-રૂપ તો નથી. આત્માનું લક્ષણ ચૈતન્ય છે અને આ પ્રજ્ઞા તો ચૈતન્યનું જ પરિણમન છે; તેથી આત્મામાં જ રાખવી પડશે. આ જ કારણે અહીં અત્યંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ચૈતન્યમાં વ્યાપ્ત હોવાથી બધા ગુણ-પર્યાયો આત્મા જ છે. આ ભગવતી પ્રજ્ઞા પણ ચૈતન્યમાં વ્યાપ્ત છે, તેથી આત્મા જ છે.

આત્મખ્યાતિ ટીકાની શરૂઆતમાં જ કહ્યું છે કે આત્મા અને બંધનું વિભાજન કરવારૂપ કાર્યનો કર્તા આત્મા જ છે અને ભગવતી પ્રજ્ઞા જ છેદનાત્મક કરણ છે; કારણ કે નિશ્ચયથી કરણ કર્તાથી જુદો હોતો નથી. આમ એ સ્પષ્ટ જ છે કે ભગવતી પ્રજ્ઞા આત્મામાં શામિલ છે, બંધમાં

નહીં. જો એને આત્માથી ભિન્ન માનીશું, પર માનીશું તો પછી આ આત્મા આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવામાં પણ પરાધીન થઈ જશે; જો કદાપિ સ્વીકાર્ય ન હોઈ શકે; કારણ કે પરાધીનતાથી સુખની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ શકે ?

કહ્યું પણ છે -

‘પરાધીનને સ્વપ્નમાં પણ સુખ નથી.’

તેથી સમસ્ત વિકલ્પોને તોડીને, તમારી પાસે જો પણ બુદ્ધિ-વિવેક છે; તેના વડે બંધથી ભિન્ન આત્માને જાણો, પરમાગમના અભ્યાસથી જાણો, યુક્તિઓના અવલંબનથી જાણો અને જ્ઞાની ધર્માત્માઓના સહયોગથી તેને જ પ્રાપ્ત કરવામાં લાગી જાઓ.

અધિક શું કહીએ - પોતાની બુદ્ધિને બંધથી ભિન્ન પોતાના આત્મા તરફ વાળો. વાળો શું, તેને સહજ જ આત્મામાં જોડાવા દો. આજ એક માર્ગ છે, અન્ય કોઈ માર્ગ નથી.

ઉક્ત ગાથાનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે “અહા! વીતરાગ જૈન પરમેશ્વર એમ કહે છે કે દુઃખની દશાનો ભાવ અને આનંદસ્વરૂપ ભગવાન આત્માને ભિન્ન-ભિન્ન કરવા હોય તો કર્તા પણ આત્મા જ છે અને સાધન (કરણ) પણ આત્મા જ છે. રાગથી-દુઃખથી ભિન્ન કરવામાં સ્વરૂપ તરફ ઝૂકેલી જ્ઞાનની વર્તમાનદશા સાધન છે. રાગની સાથે જ્ઞાનની વર્તમાનદશાની એકતા હતી, વસ્તુની સાથે નહીં. વસ્તુ તો ધ્રુવ છે. તે જ્ઞાનની પર્યાય જ્યાં અંદર ઢળે ન ઢળે કે તત્કાળ રાગથી ભિન્ન પોતાનો આનંદનો નાથ પ્રભુ આત્મા ખ્યાલમાં આવી જાય છે. આ પ્રમાણે આત્માને રાગથી ભિન્ન કરવાનું સાધન ભગવતી પ્રજ્ઞા છે, અંતરમાં એકાગ્ર થયેલી જ્ઞાનની પર્યાય જ છે.

લોકો કહે છે કે ભેદજ્ઞાનનું સાધન વ્યવહાર છે; પરંતુ ભાઈ ! અહીં તો અત્યંત સ્પષ્ટરૂપે એમ કહ્યું છે કે ભગવતી પ્રજ્ઞા જ - અંતરમાં એકાગ્ર થયેલી સ્વાનુભવની દશા જ વિકારથી ભિન્ન કરવાનું સાધન છે.’

અહીં કહે છે કે એકમાત્ર ભગવતી પ્રજ્ઞા જ આત્મા અને વિકારના ભેદજ્ઞાનમાં સમર્થ સાધન છે. જેમ કરવતથી લાકડાના બે ફાડિયા થઈ જાય છે; તેવી જ રીતે ભેદજ્ઞાનની બુદ્ધિરૂપ પ્રજ્ઞાછીણી આત્મા અને વિકારને ભિન્ન-ભિન્ન કરી નાખે છે. અહા ! દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યે ભક્તિ, વિનયનો રાગ અને પંચ મહાવ્રતાદિનો રાગ આદિ જે પણ વ્યવહાર છે, એ બધાથી ભગવાન આત્માને ભિન્ન કરવાના સ્વભાવવાળું સાધન એકમાત્ર ભગવતી પ્રજ્ઞા જ છે અને તે પ્રજ્ઞા આત્માથી અભિન્ન છે. આ પ્રમાણે આત્મા તરફ અંતર્મુખ થયેલી જ્ઞાનની પર્યાય-પ્રજ્ઞાછીણી જ કર્તા છે અને તે જ ભેદજ્ઞાનનું એકમાત્ર સાધન છે.^૧

ભગવાન આત્મા ચેતક છે અને દયા-દાન, વ્રત-ભક્તિ તથા હિંસા-બૂઠ-ચોરી આદિ વિકારી ભાવો ચૈત્ય અર્થાત્ જ્ઞેય છે. જોકે તે આત્માની પર્યાયમાં જ થાય છે છતાં પણ વિભાવભાવ હોવાથી તે આત્મા નથી. બંનેમાં અત્યંત નિકટતા છે અર્થાત્ જે સમયે આત્મામાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સમયે તે આત્મામાં તે રાગને જાણનાર જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. જાણનાર ભગવાન આત્મા જ્યારે જાણવાની દશારૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સમયે રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે, આ નિકટતા છે. નિશ્ચયથી વિકાર ચૈત્ય છે અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય છે અને આત્મા ચેતક છે અને ચેતકમાં બંધભાવ નથી. એવું હોવા છતાં પણ, બંનેની અતિનિકટતાને કારણે અજ્ઞાની 'વિકારરૂપ ચૈત્ય જ હું છું' - એમ માને છે.

જુઓ ! આત્મા અને વિકાર - બંને એક થઈ રહ્યા છે. એવું કહ્યું છે ને ? ખરેખર તે બંને એક નથી, પરંતુ અજ્ઞાનીને એક જેવા જણાઈ રહ્યા છે.

અરે ! અજ્ઞાનીએ અનંતકાળથી આત્મા અને બંધની વચ્ચે ભેદજ્ઞાન કર્યું નથી.^૨

૧. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૩૨

૨. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૩૦-૩૩૪

તે ચૈતન્ય પ્રવર્તતું થકું જે-જે પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત થઈને પ્રવર્તે છે, તે-તે સમસ્ત સહવર્તી પર્યાયો (ગુણ) આત્મા છે - એમ લક્ષણથી ઓળખવું. જુઓ, અહીં ગુણોને પર્યાય કહ્યાં છે. દ્રવ્યમાં એટલો ભેદ પડ્યો ને ? આ કારણથી ગુણોને પર્યાય કહ્યાં છે. જ્ઞાનગુણની સાથે અન્ય જે-જે અનંત સહવર્તી ગુણો છે, તેમનામાં ચૈતન્ય વ્યાપ્ત થઈને પ્રવર્તે છે. તેથી તે આત્મા જ છે - એમ જાણવું.^૧

સમયે-સમયે જે નવીન પર્યાય ક્રમબદ્ધ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પર્યાયના ઉત્પાદને ગ્રહણ કરતો, પૂર્વની પર્યાયને છોડતો (નિવર્તતો) અને ગુણરૂપે કાયમ રહેતો થકો એક આત્મા જ છે. સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરે જે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયરૂપ આત્માને જ્ઞેયો - તે જ સર્વજ્ઞની જાણેલી-જ્ઞેયેલી વાતો છે. આત્મામાં જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય તથા અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ આદિ - આ બધા ગુણો સહવર્તી છે, એક સાથે રહે છે.

ત્રિકાળી ગુણ સ્વભાવોને અહીં સહવર્તી કહ્યા છે. ભગવાન આત્મા આ બધા ગુણોમાં પ્રવર્તે છે, વ્યાપે છે અને જે નવીન-નવીન અવસ્થાઓ ક્રમથી થાય છે, તેમને ક્રમવર્તી કહે છે. ગુણ નવા-નવા થતા નથી. આ પ્રમાણે સહવર્તી ગુણ અને ક્રમવર્તી પર્યાયો - એ બધા આત્મા જ છે - આવા લક્ષણથી એક આત્મા જ લક્ષિત થાય છે.^૨

ચૈતન્યલક્ષણ જે ગુણરૂપે ત્રિકાળ છે, તે તો ચૈતન્ય, ચૈતન્ય, ચૈતન્ય- ! આ પ્રમાણે ચૈતન્ય સામાન્યરૂપે ત્રિકાળ ધ્રુવ છે. તેનાથી આત્માનું ગ્રહણ થતું નથી. પરંતુ તેની જે નવીન પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં પ્રવર્તિત થતો થકો અને પૂર્વ પર્યાયોથી નિવર્તિત થતો થકો આત્મા તે-તે નિર્મળ પર્યાયોમાં જાણવામાં આવે છે.^૩

આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુ છે. ચૈતન્યગુણ તેનું શક્તિરૂપ લક્ષણ

૧. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૩૭

૨. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૩૭-૩૩૮

૩. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૩૮

છે અને જ્ઞાન-દર્શનની પર્યાયો આત્માનું વ્યક્ત લક્ષણ છે. અંતર્લક્ષ કરતાં આ જે જ્ઞાનગુણસ્વરૂપ છે, તે આત્મા છે - એવું જે જ્ઞાન પ્રગટ થયું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં અંતર ઢળતી થકી જ્ઞાનની દશા જે પોતાને, જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપને જાણે છે, અનુભવે છે તે જ્ઞાન છે.^૧

જ્યાં એક ચૈતન્યગુણ છે, ત્યાં બીજી અનંત શક્તિઓ અને ચારિત્ર, સુખ, વીર્ય, જીવત્વ, કર્તા કર્મ, કરણ આદિ એકરૂપ અવિનાભાવથી છે અને જ્યાં ચૈતન્યની એક સમયની પર્યાય છે, ત્યાં સાથે જ આ અનંતગુણોની પર્યાયો એક અવિનાભાવી છે. અહા ! આવો ભગવાન આત્મા માત્ર જ્ઞાયકસ્વરૂપ ચૈતન્યપ્રકાશથી ભરપૂર ચૈતન્ય સૂર્ય છે. જે આંખોથી દેખાય છે - તે તો જડ સૂર્ય છે. તેને તો પોતાને જ એમ ખબર નથી કે હું પ્રકાશનું બિંબ છું. ચૈતન્ય સૂર્ય તો અનુપમ છે. તેની આ સૂર્ય સાથે ઉપમા કેવી?^૨

જેવી રીતે અગ્નિને જ્વેનાર આંખ અગ્નિરૂપ થતી નથી; તેવી જ રીતે રાગને જાણનાર-જ્વેનાર જ્ઞાન રાગરૂપ થતું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને રાગ એક દ્રવ્યમય નથી, ભિન્ન-ભિન્ન જ છે. અનાદિથી બંને એકરૂપ જણાય છે, પણ તે અજ્ઞાનજનિત ભ્રમ છે.^૩

જે રીતે દીપક ઘટ-પટાદિને પ્રકાશિત કરે છે - આ તો વ્યવહારનું કથન છે. વાસ્તવિકરૂપે તો દીપક પોતાના સ્વ-પરને પ્રકાશિત કરનાર એક પ્રકાશસ્વભાવને જ પ્રકાશિત કરે છે; કારણ કે દીપક ઘટ-પટરૂપ અને ઘટ-પટ દીપકરૂપ ક્યારેય થતા નથી.

તે જ પ્રમાણે આત્મા વડે ચેતનમાં આવનાર રાગાદિ, આત્માના ચેતકપણાને જ જાહેર કરે છે, રાગાદિપણાને નહીં. ભગવાન આત્મા શુદ્ધ-એક-જ્ઞાયક-ભાવરૂપ છે, ચેતકસ્વભાવી છે. તે રાગાદિ પુણ્ય-પાપના

૧. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૩૮

૨. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૩૯

૩. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૪૧

ભાવોને જાણવાના કાળમાં વાસ્તવમાં તો પોતાની તે જ્ઞાન પર્યાયને જ જાણે છે, જેમાં તે પુણ્ય-પાપના ભાવ જણાઈ રહ્યા છે. જે આત્મા પુણ્ય-પાપ આદિ ભાવોને જાણે તો આત્મા સ્વયં પુણ્ય-પાપરૂપ થઈ જાય; પરંતુ આત્મા ક્યારેય પુણ્ય-પાપરૂપ થતો નથી.

‘રાગાદિને આત્મા જાણે છે’ - એમ કહેવું તો વ્યવહાર છે. વાસ્તવિકરૂપે તો જ્ઞાન પોતાના દ્વૈતરૂપ સ્વ-પરને પ્રકાશિત કરનાર એકમાત્ર પોતાના એક જ્ઞાનસ્વભાવને-ચેતકસ્વભાવને જ પ્રકાશિત કરે છે; કારણ કે જ્ઞાન પુણ્ય-પાપ આદિ ભાવોરૂપ તથા પુણ્ય-પાપ આદિ જ્ઞાનભાવરૂપ ક્યારેય પરિણામતા નથી. જ્ઞાન તો સહજ જ સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવી છે, જે નિરંતર પ્રકાશિત થાય છે. એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણીને તેનો અંતરમાં અનુભવ કરવો તે સમકિતનું કારણ થાય છે.

હવે કહે છે કે આત્મા અને બંધનો લક્ષણભેદ હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનીને અનાદિકાળથી આત્મા અને રાગાદિ બંધમાં એકપણાનો ભ્રમ છે. તે ભ્રમ એકમાત્ર પ્રજ્ઞા વડે જ છેદી શકાય છે. જેમ અંધકારને દૂર કરવાનો ઉપાય પ્રકાશ છે, તે જ રીતે ભ્રમ અથવા વ્યામોહને દૂર કરવાનો ઉપાય પણ એકમાત્ર સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે.^૧

હવે અહીં આચાર્યદેવ આ દુઃખોથી છૂટવાનો ઉપાય બતાવે છે - પર તરફના લક્ષ્યવાળા રાગાદિભાવ બંધ છે અને આત્મા ચૈતન્યલક્ષણ છે. બંનેને લક્ષણભેદથી ભિન્ન-ભિન્ન જાણીને આત્માનુભવ કરવો ધર્મ છે. આ ધર્મ આનંદરૂપ અને બંધ દુઃખરૂપ છે. આ જ ભેદજ્ઞાનને અહીં પ્રજ્ઞાછીણી કહેલ છે.

પ્રશ્ન:- ચૈતન્યભાવને જ પરમપારિણામિકભાવ કહે છે ને ?

ઉત્તર:- પરમપારિણામિકભાવ છ એ દ્રવ્યોમાં હોય છે; તેથી અહીં ચૈતન્યલક્ષણથી લક્ષિત જ્ઞાયકભાવ કહેવું જ ઉચિત છે. અહા ! અનંત

ગુણમંડિત એક જ્ઞાયકભાવ - ચિન્માત્રભાવ જ આત્મા છે. એવા આત્માના સ્વરૂપમાં વર્તમાન પરિણતિને ઢાળવી એ જ ધર્મ છે.

લોકમાં જે દયાને ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે, તે તો સ્થૂળ વ્યવહારની વાતો છે, જે કહેવા-સાંભળવામાં જ સારી લાગે છે. અહીં તો એમ કહે છે કે - દયા તો પરજીવોના લક્ષ્યથી થયેલો શુભભાવ છે. આ તો બંધનું લક્ષણ છે, કારણ કે દયાથી તો પુણ્યબંધ જ થાય છે ને ? તેનાથી ધર્મ થવો એમ માનવું તે તો મિથ્યાત્વ છે.

અરે ભાઈ ! તેં પરની દયા પાળવાની ચિંતા તો અનંતકાળથી કરી છે, પણ અંદરમાં નિર્મળાનંદનો નાથ જે ચૈતન્ય મહાપ્રભુ બિરાજે છે, એક વાર તેના પર તો દયા કર ! પરની દયા પાળવાના ચક્રકરમાં તારી પોતાની હિંસા થઈ રહી છે. તેને પણ તો જો. અહા..... અનંત શક્તિઓનો પિંડ આત્મા ચિન્મૂર્તિ પ્રભુસ્વરૂપ છે. તેને જ્ઞાનપર્યાયમાં જોય બનાવીને તેની પ્રતીતિ કરવી સ્વદયા છે અને તે જ સાચો અહિંસા ધર્મ છે.

જે ધ્યાને ધર્મનું મૂળ કહ્યું છે, તે આ સ્વદયા છે. તેને છોડીને પરમાં રચવું-પચવું ખરેખર 'સ્વ' ની હિંસા છે.^૧

ભગવાન આત્મા અંદરમાં ચિન્મૂર્તિ પ્રભુ આનંદ અમૃતનો સાગર છે, તેમાં જે રાગની વૃત્તિ ઉઠે છે તે ઝેર છે. તે ઝેર અને અમૃતની વચ્ચે તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞાછીછી નાખતાં જ બન્ને ભિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય છે. તેનું જ નામ ભેદજ્ઞાન છે, સમ્યક્જ્ઞાન છે, ધર્મ છે. મોક્ષનું મૂળ તે જ ભેદજ્ઞાન છે. તેના સિવાય વ્રત-તપ આદિના શેષ બધા વિકલ્પ વ્યર્થ છે.

ભેદજ્ઞાનને એક અપેક્ષાએ વિકલ્પ પણ કહે છે; કારણ કે તે બેની વચ્ચે થાય છે ને ? જ્યાં સુધી બેનું લક્ષ્ય રહે છે, ત્યાં સુધી સૂક્ષ્મ વિકલ્પ પણ રહે છે, પરંતુ જ્યારે એક જ્ઞાયકમાં અન્તર્મુખ થાય છે તો ભેદજ્ઞાનનું નિર્વિકલ્પ પરિણામન થઈ જાય છે.

૧. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૪૪-૩૪૫

અહીં આ ગાથામાં પ્રજ્ઞાછીણી શબ્દથી સ્વાનુભવ જ્ઞાન સમજવું, માત્ર વિકલ્પ ન સમજવો.”^૧

ઉક્ત સંપૂર્ણ ચિંતનનું નિષ્કર્ષ આમ છે કે આ ગાથામાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવ અને બંધને તેમના સ્વલક્ષણોથી જાણીને, તેમની વચ્ચેની અંતઃસંધિને ઓળખીને, બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતાથી તેમને ભેદીને, છેદીને, બંધથી વિરક્ત થઈને અને તેનાથી ભિન્ન પોતાના આત્મામાં અનુરક્ત થઈને, તેમાં જ સમાઈ જાઓ; સુખી થવાનો એકમાત્ર આ ઉપાય છે.

હવે આ જ ભાવને પોષક કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(સ્રગધરા)

પ્રજ્ઞાછૈત્રી શિતેયં કથમપિ નિપુણૈઃ પાતિતા સાવધાનૈઃ,
સૂક્ષ્મેઽન્તઃસંધિબન્ધે નિપતતિ રભસાદાત્મકર્મોભયસ્ય ।
આત્માનં મગ્નમંતઃસ્થિરવિશદલસદ્ભામ્નિ ચૈતન્યપૂરે,
બન્ધં ચાજ્ઞાનભાવે નિયમિતમભિતઃ કુર્વતી ભિન્નભિન્નૌ ॥૧૮૧॥

(હરિગીત)

પ્રજ્ઞારૂપી આ તીક્ષ્ણ છીણી યત્નથી પટકાય જ્યાં,
આત્મા અને કર્મો તારૂં સંધિ ઝીણી છેદાય ત્યાં;
ચૈતન્યપૂરમાં મગ્ન રહેતો આત્મા નિજ અંતરે,
અજ્ઞાનભાવે નિયત થાતો બંધ - એ છીણી વડે. ૧૮૧.

પોતાના આત્માને પોતાના અંતરંગ તેજમાં સ્થિર કરતી થકી તથા નિર્મળ અને દેહીધ્યમાન ચૈતન્યપ્રવાહમાં મગ્ન કરતી થકી અને બંધને અજ્ઞાનભાવમાં નાખતી થકી - આ પ્રમાણે આત્મા અને બંધને ભિન્ન કરતી થકી, આ પ્રજ્ઞાછીણી પ્રવીણ પુરૂષો વડે કોઈ પણ પ્રકારે પ્રયત્નપૂર્વક સાવધાનીથી પટકતાં આત્મા અને કર્મબંધની વચ્ચેની સૂક્ષ્મ અંતરંગ સંધિના બંધમાં અતિશીઘ્રતાથી પડે છે.

૧. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૪૫

તાત્પર્ય આમ છે કે આ પ્રજ્ઞાછીણી આત્મા અને બંધને છેદી નાખે છે, ભિન્ન-ભિન્ન કરી નાખે છે અને ઉપયોગ અંતર્મુખ થવાથી આત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે.

આ પ્રજ્ઞાછીણી બંધને કેવી રીતે છેદે છે - તેનું વિવરણ કરતાં પાંડે રાજમલજી કળશટીકામાં લખે છે -

“તેનું વિવરણ આ પ્રકારે છે કે જે દ્રવ્યકર્મ જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલનો પિંડ છે, તે એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ છે; તો પણ તેની તો જીવથી ભિન્નપણાની પ્રતીતિ, વિચાર કરતાં ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે દ્રવ્યકર્મ પુદ્ગલ પિંડરૂપ છે, જોકે એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ છે; તોપણ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રદેશ છે, અચેતન છે, બંધાય છે, ખોલાય છે - આવો વિચાર કરતાં ભિન્નપણાની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

નોકર્મ છે જે શરીર-મન-વચન, એનાથી પણ તે રીતે વિચારતાં ભેદ-પ્રતીતિ ઉપજે છે.

ભાવકર્મ જે મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ ચેતનારૂપ પરિણામ, તે અશુદ્ધ પરિણામ વર્તમાનમાં જીવની સાથે એક પરિણામરૂપ છે તથા અશુદ્ધ પરિણામની સાથે વર્તમાનમાં જીવ વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ પરિણામે છે. આ કારણે તે પરિણામોનો જીવથી ભિન્નપણાનો અનુભવ મુશ્કેલ છે. છતાં પણ સૂક્ષ્મ સંધિનો ભેદ પાડતાં ભિન્ન પ્રતીતિ થાય છે.

તેનો વિચાર આ પ્રમાણે છે કે જેમ સ્ફટિકમણિ સ્વરૂપથી સ્વચ્છતામાત્ર વસ્તુ છે; લાલ, પીળાં, કાળા, લીલાનો સંયોગ પ્રાપ્ત થતાં લાલ, પીળા, કાળા, લીલા - તે રૂપ સ્ફટિકમણિ ઝલકે છે, વર્તમાનમાં સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં સ્ફટિકમણિની ભૂમિકા તો સ્વચ્છતામાત્ર છે. તેમાં લાલ, પીળા, કાળાપણું પરસંયોગની ઉપાધિ છે, સ્ફટિકમણિનો સ્વભાવગુણ નથી.

તે જ પ્રમાણે જીવદ્રવ્યનો સ્વભાવ સ્વચ્છ ચેતનામાત્ર છે. અનાદિ સંતાનરૂપ મોહકર્મના ઉદયથી મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ રંજક અશુદ્ધ ચેતનારૂપ

પરિણમે છે. છતાં પણ વર્તમાનમાં સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જીવવસ્તુ ચેતના ભૂમિમાત્ર જ છે; તેમાં મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ રંજકપણું કર્મના ઉદયની ઉપાધિ છે, વસ્તુનો સ્વભાવગુણ નથી.

તે રીતે વિચાર કરતાં ભેદ-ભિન્ન પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, જે અનુભવગોચર છે.”

કળશ ટીકાના ઉક્ત કથનનો સાર આમ છે કે દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મથી ભિન્નતા તો સહજ ભાસી જાય છે; કારણ કે તે તો સ્પષ્ટરૂપે જડ-પુદ્ગલ છે; પરંતુ ભાવકર્મોથી ભિન્નતા ખ્યાલમાં આવવી મુશ્કેલ છે; કારણ કે તે ચૈતન્યના જ વિકાર છે. આ જ કારણે અહીં પાંડે રાજમલજીએ ભાવકર્મોથી ભિન્નતા બતાવવા માટે સ્ફટિકમણિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.

ઉક્ત કળશ અને કળશટીકાના ભાવને આધાર બનાવીને પંડિત બનારસીદાસજી બે છંદ લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

કાહૂ એક જૈની સાવધાન હૈ પરમ પૈની,
 એસી બુદ્ધિ છૈની ઘટમાંહિ ડાર દીની હૈ ।
 પૈઠી નોકરમ ભેદિ દરવ કરમ છેદિ,
 સુભાઝ વિભાઝતા કી સંધિ સોધિ લીની હૈ ॥
 તહાં મધ્યપાતી હોય લખી તિન ધારા દોય,
 એક મુધામઈ એક સુધારસ-બીની હૈ ।
 મુધા સૌં વિરચિ સુધાસિંધુ મૈં મગન ભઈ,
 એતી સબ ક્રિયા એક સમૈ બીચિ કીની હૈ ॥

(દોહા)

જૈસૈ છૈની કી, કરૈ એક સૌં દોઈ ।
 જડ્ઝ ચેતન કી ભિન્નતા, ત્યૌં સુબુદ્ધિ સૌં હોઈ ॥

કોઈ આત્માર્થી જૈન વ્યક્તિ જ્યારે અત્યંત તીક્ષ્ણ સુબુદ્ધિરૂપી છીણીને સાવધાનીપૂર્વક અંતરમાં નાખી દે છે તો તે પ્રજ્ઞાછીણી અંદર સુધી

પેસીને, નોકર્મને ભેદીને, દ્રવ્યકર્મોને છેદીને સ્વભાવ અને વિભાવની સંધિને શોધી લે છે.

આ પ્રમાણે તે પ્રજાછીણી નોકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ તથા આત્માની વચ્ચેની વિભાજનરેખા જાણીને તેમની વચ્ચે પડીને સંપૂર્ણ સ્થિતિને બે ધારાઓમાં વિભક્ત કરી નાખે છે. તેમાં એક ધારા અજ્ઞાનમય હોય છે અને બીજી ધારા જ્ઞાનસુધારસમય હોય છે.

આમ તે આત્માર્થી વ્યક્તિ અજ્ઞાનમયધારાથી વિરક્ત થઈને જ્ઞાનસુધાસાગરમાં મગ્ન થઈ જાય છે - આ સંપૂર્ણ ક્રિયા તે એક સમયમાત્રમાં જ કરી લે છે. તાત્પર્ય આમ છે કે સંપૂર્ણ કાર્ય એકી સાથે એકસમયમાં જ સંપન્ન થઈ જાય છે.

લોહાની છીણી એક ને બે કરી નાખે છે; તે જ રીતે સુબુદ્ધિથી જડ અને ચેતનની ભિન્નતા થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે નાટક સમયસારના આ છંદમાં કળશના ભાવને સંપૂર્ણ રીતે આત્મગત કરી લેવામાં આવ્યો છે.

આ બાદ નાટક સમયસારમાં ચાર એવા છંદ છે કે જેમના ભાવના પોષક કોઈ કળશ આત્મખ્યાતિમાં નથી. તેથી તેમનો અહીં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી છતાં પણ જિજ્ઞાસુ પાઠક મૂળગ્રંથનું અધ્યયન કરીને તેનો લાભ લઈ શકે છે.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“જેમાં રાગનું જ્ઞાન છે - એવી વર્તમાનજ્ઞાનની દશા આત્માર્થી જુદી નથી; પરંતુ રાગ આત્માર્થી જુદો છે. જેમ દર્પણમાં સિંહનું જે સ્વરૂપ (પ્રતિબિંબ) છે, તે દર્પણસ્વરૂપ જ છે, સિંહ સ્વરૂપ નથી. તે જ રીતે ચૈતન્યમય પ્રભુ આત્મામાં રાગનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ જ છે, રાગરૂપ નથી. તેથી રાગને જાણનાર આ જ્ઞાનની દશા અંતરમાં સ્વાભિમુખ થતાં તે રાગથી ભિન્ન પડી જાય છે અને આત્માનો અનુભવ

કરે છે. બસ તેનું જ નામ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે. વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરના માર્ગનો અહીંથી પ્રારંભ થાય છે.^૧

અહા ! ભગવતી પ્રજ્ઞા જ્ઞાનમય ચેતન આત્મા અને બંધને બધી બાબુથી અર્થાત્ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ - ચારે બાબુથી ભિન્ન-ભિન્ન કરી નાખે છે. બંધના કોઈ પણ અંશને જ્ઞાનમાં મળવા દેતી નથી અને જ્ઞાનના કોઈ પણ અંશને બંધમાં મળવા દેતી નથી. આવી ભગવતી પ્રજ્ઞા - જ્ઞાન ચેતના જ મોક્ષનો ઉપાય છે.

ભાઈ ! તારા મોક્ષનું સાધન તારા પોતાની પાસે જ છે. તેને જાણ્યા વિના અજ્ઞાનભાવથી શુભરાગને મોક્ષનું સાધન માનીને અનાદિકાળથી તેં રાગનું જ - બંધનું જ સેવન કર્યું છે; પરંતુ ભાઈ ! રાગથી પાર અંતર્મુખ થયેલી જ્ઞાનચેતનારૂપ નિર્મળ નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ જ મોક્ષનું એકમાત્ર સાધન છે.

અહો ! આ નિર્મળ સ્વાનુભૂતિની શું વાત ? તેનો મહિમા તો વચનાતીત છે, વિકલ્પાતીત છે. એટલે રાગથી સાવધાન થઈને ઉપયોગને અંદર સ્વરૂપમાં લઈ જા.^૨

હું એક જ્ઞાતા-દષ્ટા શુદ્ધ ચિદાનંદ પ્રભુ આત્મા છું. ત્રિકાળી વસ્તુમાં જ 'સ્વ' ને ઓળખીને સ્વાનુભવ કરીને તેમાં જ લીન રહેવું તે જ આત્માને રાગથી ભિન્ન કરવું છે. તેનું જ નામ ભગવતી પ્રજ્ઞા છે. તેનાથી જ સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે. સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રભુ ! આ રાગ અને આત્માને આ રીતે ભિન્ન કરી લે, તો તારો જન્મ સફળ થઈ જશે. તેનાથી જ તને આત્મલાભ થશે. અંદરમાં અતીન્દ્રિય આનંદ પ્રગટ થશે અને તને પોતાને જ વિશ્વાસ થઈ જશે કે હવે મારો સંસાર અલ્પ રહી ગયો છે.^૩

૧. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૪૭

૨. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૪૮

૩. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૪૯

જુઓ, અહીં પૂજ્ય ગુરુદેવ સ્પષ્ટ લખે છે કે રાગને જાણનાર જ્ઞાનની દશા આત્માથી જુદી નથી, આત્મા જ છે; પરંતુ રાગ આત્માથી જુદો છે.

આ પ્રમાણે આ કળશમાં પણ ગાથાના ભાવને સ્પષ્ટ કરતાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે બુદ્ધિરૂપી છીણીથી આત્મા અને બંધને ભિન્ન-ભિન્ન જાણી શકાય છે. ભિન્ન કરી શકાય છે.

આત્મકલ્યાણનું એકમાત્ર સાયું સાધન આ જ છે; તેથી અન્ય વિકલ્પોથી વિરમીને પોતાની બુદ્ધિને ત્યાં લગાવો. તમારું કલ્યાણ અવશ્ય થશે.

જ્ઞાનગોષ્ઠી

પ્રશ્ન :- મુનિજનો આહારાદિ દાન ગ્રહણ કરે છે તો તેમનામાં પણ દીનપણું કેમ ના ઘટે ?

ઉત્તર :- જેમ કોઈ રાજભક્ત પુરૂષ રાજની આગળ ભેટ ધરે, પરંતુ તેમાં રાજની ઈચ્છા નથી, તેમ આત્મગુણ રસીક જનો આત્મગુણ વિકાસી મુનિજનોને તેમના વિના યાચે પણ ભક્ત વિનયાદિ સદ્ભાવપૂર્વક આહારાદિ દાન આપે અને તે મહાપુરૂષ લોભ કે આસક્તિ રહિત ગ્રહણ કરે તો તેથી તે દીનપણાને અનુભવતા નથી. અને એવી નિસ્પૃહવૃત્તિ જે મહાપુરૂષમાં વર્તે છે તે જ મહાન છે. પરંતુ લોભથી દીનતા સહિત લેવા ઈચ્છે તે જ ખરેખર હીનતાને પ્રાપ્ત થાય. મુનિજન યાચનાપૂર્વક દીનતાથી ગ્રહણ કરતા નથી જેથી તેઓ અયાચક, અદીન અને સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

સમયસાર ગાથા ૨૯૫ થી ૨૯૭

વિગત ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે પ્રજાછીણી વડે સ્વલક્ષણોના માધ્યમથી બંધ અને આત્માને છેદી દેવા જોઈએ. હવે આ આગામી ગાથાઓમાં એમ બતાવી રહ્યા છે કે આમ કરવા ઉપરાંત શું કરવું જોઈએ, કેમ કરવું જોઈએ.

ગાથાઓ મૂળથી આ પ્રમાણે છે.

જીવો બંધો ય તહા છિજ્જતિ સલક્ષ્ણોહિં ણિયઈહિં ।
બંધો છેદદવ્વો સુદ્ધા અપ્પા યે ઘેત્તવ્વો ॥૨૯૫॥
કહ સો ઘિપ્પદિ અપ્પા પણ્ણાઈ સો દુ ઘિપ્પદે અપ્પા ।
જહ પણ્ણાઈ વિભત્તો તહ પણ્ણાઈવ ઘેત્તવ્વો ॥૨૯૬॥
પણ્ણાઈ ઘિત્તવ્વો જો ઘેદા સો અહં તુ ણિચ્છયદો ।
અવસેસા જે ભાવો તે મજ્ઝ પરે ત્તિ ણાયવ્વા ॥૨૯૭॥
જીવ-બંધ જ્યાં છેદાય એ રીત નિયત નિજ નિજ લક્ષણો,
ત્યાં છોડવો એ બંધને, જીવ ગ્રહણ કરવો શુદ્ધને. ૨૯૫.
એ જીવ કેમ ગ્રહાય? જીવ ગ્રહાય છે પ્રજા વડે;
પ્રજાથી જ્યમ જુદો કર્યો, ત્યમ ગ્રહણ પાગ પ્રજા વડે. ૨૯૬.
પ્રજાથી ગ્રહવો - નિશ્ચયે જે ચેતનારો તે જ હું,
બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર - જાગવું. ૨૯૭.^૧

આ પ્રમાણે જીવ અને બંધ પોતાના નિશ્ચિત સ્વ-લક્ષણો દ્વારા છેદી શકાય છે. આમ કરીને બંધને છોડી દેવો જોઈએ અને આત્માને ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

તે આત્મા કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકાય ? આવો પ્રશ્ન થતાં કહે છે કે તેને પ્રજ્ઞાથી જ ગ્રહણ કરી શકાય છે. જેવી રીતે પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન કર્યો; તેવી જ રીતે પ્રજ્ઞાથી ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

પ્રજ્ઞાવડે આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવો જોઈએ કે જે ચેતનારો છે, તે નિશ્ચયથી હું છું. બાકી બધા ભાવો મારાથી ભિન્ન જ છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે -

“પ્રથમ તો આત્મા અને બંધને તેમના નિયત સ્વલક્ષણોના વિજ્ઞાન વડે સર્વથા છેદી દેવા જોઈએ, ભિન્ન-ભિન્ન કરી દેવા જોઈએ અને તે પછી રાગાદિ લક્ષણવાળા સમસ્ત બંધને છોડી દેવા જોઈએ અને ઉપયોગ જેનું લક્ષણ છે એવા શુદ્ધાત્માને ગ્રહણ કરી લેવો જોઈએ; કારણ કે બંધના ત્યાગથી શુદ્ધાત્માનું ગ્રહણ એજ બંધ અને આત્માના દ્વિધાકરણનું મૂળ પ્રયોજન છે.

પ્રશ્ન:- આ શુદ્ધાત્મા શાના વડે ગ્રહણ કરવો જોઈએ ?

ઉત્તર:- પ્રજ્ઞા વડે જ શુદ્ધાત્માને ગ્રહણ કરવો જોઈએ; કારણ કે જે પ્રમાણે બંધથી ભિન્ન કરવામાં એકમાત્ર પ્રજ્ઞા જ કરણ હતી; તે જ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવામાં પણ પ્રજ્ઞા જ એકમાત્ર કરણ છે. તેથી જે પ્રમાણે પ્રજ્ઞા વડે વિભક્ત કર્યો; તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાથી જ ગ્રહણ પણ કરવો જોઈએ.

નિયત સ્વલક્ષણનું અવલંબન કરનાર પ્રજ્ઞા વડે ભિન્ન કરાયેલ ચેતક હું જ છું અને અન્ય લક્ષણોથી લક્ષ્ય વ્યવહારરૂપભાવ ચેતકરૂપી વ્યાપકમાં વ્યાખ્ય ન હોવાથી મારાથી અત્યંત ભિન્ન છે.

તેથી હું જ, મારા વડે જ, મારા માટે જ, મારામાંથી જ, મારામાં જ મને જ ગ્રહણ કરું છું.

આત્માની ચેતના જ એક ક્રિયા છે, તેથી હું ગ્રહણ કરું છું અર્થાત્ હું ચેતું જ છું, ચેતતો થકો જ ચેતું છું ચેતના વડે જ ચેતું છું. ચેતના માટે જ ચેતું છું. ચેતનમાંથી જ ચેતું છું. ચેતતામાં જ ચેતતાને જ ચેતું છું અથવા નથી ચેતતો; નથી ચેતતો થકો ચેતતો, નથી ચેતતા વડે ચેતતો, નથી ચેતતા માટે ચેતતો, નથી ચેતનામાંથી ચેતતો, નથી ચેતતામાં ચેતતો, નથી ચેતતાને ચેતતો; પરંતુ સર્વવિશુદ્ધ ચિન્માત્ર (ચૈતન્યમાત્ર) ભાવ છું.”

આચાર્ય જયસેને તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિને અનુસાર જ વ્યક્ત કર્યો છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ આ ગાથાઓનો ભાવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

હવે જે પ્રજ્ઞા વડે ભેદજ્ઞાન કરીને એકવાર આત્માનુભૂતિ કરી, તે જ પ્રજ્ઞાના બળથી વારંવાર ઉપયોગને અંતર્મુખ કરીને વારંવાર આત્માને ગ્રહણ કરો. આત્માને ગ્રહણ કરવાનો અન્ય કોઈ ઉપાય જ નથી.^૧

‘પ્રજ્ઞા અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટજ્ઞાન’ જે વર્તમાનજ્ઞાનની દશામાં દ્રવ્યનો, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ નિત્યાનંદસ્વરૂપી આત્માનો અનુભવ થાય છે, તેને પ્રજ્ઞા કહે છે. સ્વાનુભવસ્વરૂપ સ્વસંવેદનજ્ઞાનની દશા પ્રજ્ઞા છે. તે પ્રજ્ઞા રાગને નષ્ટ કરનાર છે; તેથી તેને પ્રજ્ઞાછીણી કહે છે. આવી પ્રજ્ઞા દ્વારા આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરતો થકો આત્મા રાગથી ભિન્ન થઈ જાય છે અર્થાત્ એવો અનુભવ કરે છે કે હું તો ચેતના લક્ષણવાળો આત્મા છું. અને મારાથી ભિન્ન આ રાગ બંધસ્વરૂપ છે, બંધનું લક્ષણ છે. આ રીતે બંનેને ભિન્ન-ભિન્ન જાણે છે. અહા ! જેની સત્તામાં આ ચેતના (જાણવું-દેખવું) છે, તે ચેતક જ હું છું અને શેષ બધા ભાવ પર છે. આ રીતે સ્વાભિમુખ જ્ઞાનની દશામાં આત્મા ભિન્ન અનુભવમાં આવે છે.

એકસમયની જ્ઞાનની દશામાં - પ્રજ્ઞામાં એવું અદ્ભુત સામર્થ્ય છે કે જે સર્વજ્ઞસ્વભાવી ભગવાન આત્માના સામર્થ્યને પૂર્ણ જાણી લે છે.^૨

૧. પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૫૩

૨. પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૬૧-૩૬૨

પહેલા જે જ્ઞાનની પર્યાય પર તરફ ઢળતી હતી, તેમાં રાગાદિ પોતાપણે જણાતા હતા. હવે તે પર્યાય વ્યય થઈને ત્રિકાળી શુદ્ધદ્રવ્યના આશ્રયથી જે નવીન પર્યાય ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં જે ચેતક છે, તે જ હું છું' એમ જ્ઞાન થયું.^૧

તેથી અભિન્ન છ કારકોથી હું જ, મારા વડે જ, મારા માટે જ, મારામાંથી જ મારામાં જ, મને જ ગ્રહણ કરું છું.

હું જ ગ્રહણ કરું છું - તે કર્તા, હું પોતાને જ ગ્રહણ કરું છું - તે કર્મ મારા વડે જ પોતાને જ ગ્રહણ કરું છું - તે કારણ અથવા સાધન, મારા માટે જ ગ્રહણ કરું છું - તે સંપ્રદાન, મારામાંથી જ ગ્રહણ કરું છું - તે અપાદાન, મારામાં જ ગ્રહણ કરું છું - તે અધિકરણનો આધાર છે આ અભિન્ન ષટ્કારકોનું પરિણામન પર્યાયનું પર્યાયમાં છે, ધ્રુવમાં નથી; કારણ કે ધ્રુવ તો કૂટસ્થ અપરિણામી છે.^૨

આ પ્રમાણે આ ગાથાઓમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા અને બંધને તેમના સ્વલક્ષણોથી ઓળખીને બંધને છોડીને આત્માને ગ્રહણ કરવો જોઈએ. આત્માને બંધથી ભિન્ન જાણવાનું અને ગ્રહણ કરવાનું સંપૂર્ણ કાર્ય પોતાની સ્વયંની બુદ્ધિ-વિવેકથી જ થાય છે; તેમાં અન્ય કોઈ પરનો સહયોગ અથવા કોઈ ક્રિયાકાંડની રંચમાત્ર પણ આવશ્યકતા નથી. આજ વાત ને ૨૯૭મી ગાથાની ટીકામાં અભિન્ન ષટ્કારકો પર ઘટાવીને સમજાવેલ છે.

આ ગાથાની ટીકામાં પહેલા તો પરકર્તૃત્વનો નિષેધ કરતાં એમ કહ્યું કે હું પોતે જ ચેતું છું, પોતાને જ ચેતું છું, પોતા વડે જ ચેતું છું, પોતા માટે જ ચેતું છું, પોતામાંથી જ ચેતું છું અને પોતામાં જ ચેતું છું. આ પ્રમાણે અભિન્ન ષટ્કારક સમજાવ્યા.

પછી એમનો પણ નિષેધ કરતાં કહ્યું કે હું તો આ બધા વિકલ્પોથી પાર સર્વવિશુદ્ધ ચિન્માત્રભાવ છું.

૧. પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૬૨

૨. પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૬૪-૩૬૫

આમ મોક્ષાધિકારની આ ગાથાઓમાં સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકારના બીજ પણ પડી ગયા એ તો સર્વવિદિત જ છે કે આ અધિકાર પછી સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર જ આવનાર છે.

આમ આ ગાથાઓ આત્માની પૂર્ણ સ્વાધીનતા ઘોષિત કરનાર ગાથાઓ છે.

હવે આ ભાવોનો પોષક કળશકાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે:-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ભિત્વા સર્વમપિ સ્વલક્ષણબલાદ્ભેતું હિ યચ્છક્યતે,
ચિન્મુદ્રાંકિતર્વિભાગમહિમા શુદ્ધશ્ચિદેવાસ્મ્યહમ્ ।
ભિદ્યન્તે યદિ કારકાણિ યદિ વા ધર્મા ગુણા વા યદિ,
ભિદ્યન્તાં ન ભિદાસ્તિ કાચન વિભૌ ભાવે વિશુદ્ધે ચિતિ ॥૧૮૨॥

(હરિગીત)

નિજ લક્ષણોના બળ થકી પરભાવ સર્વે ભેદીને,
ચૈતન્ય મહિમાવંત હું અંકિત ચિન્મુદ્રા વડે;
કારક તથા ધર્મો, ગુણોના ભેદ હો તો હોય જો,
ચૈતન્ય શુદ્ધસ્વભાવી વિભુમાં ભેદ તો ના હોય કો'. ૧૮૨.

જે કંઈ પણ ભેદી શકાય તે બધાને સ્વલક્ષણના બળથી ભેદીને, જેનો મહિમા નિર્વિભાવ છે અને જે ચૈતન્યમુદ્રાથી અંકિત છે - એવો શુદ્ધચૈતન્ય જ હું છું. જે કારકોના, ધર્મોના અથવા ગુણોના ભેદ પડે તો ભલે જ પડે; પરંતુ સમસ્ત વિભાવોથી રહિત શુદ્ધ સર્વપ્રભુતાસંપન્ન ચૈતન્યસ્વભાવી વિભુ આત્મામાં તો કોઈ પણ ભેદ નથી.

અહીં કારકોમાં કર્તા-કર્માદિ ષટ્કારક, ધર્મોમાં નિત્ય-અનિત્યત્વાદિ ધર્મયુગલ અને ગુણોમાં જ્ઞાન, દર્શન, સુખાદિ ગુણોને લેવા જોઈએ.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“સમ્યગ્દર્શનના ધ્યેયરૂપ ચિન્માત્ર શુદ્ધ આત્મામાં કર્તા-કર્મ આદિ કોઈ ભેદ નથી. આ પ્રમાણે નિત્ય-અનિત્ય એક-અનેક આદિ અપેક્ષિત ધર્મોના ભેદ પણ શુદ્ધવસ્તુમાં નથી. તે જ રીતે જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ આદિ અનંત ગુણોના ભેદ પણ શુદ્ધ અચળ ચૈતન્યભાવમાં નથી. જ્ઞાયકભાવ આત્મામાં એક, નિત્ય, ત્રિકાળી, શાશ્વત, અખંડ એકરૂપ ધ્રુવ સામાન્ય એવા કોઈ ભેદ નથી.

જો કે સદ્ભૂતવ્યવહારનયથી ષટ્કારકના, નિત્ય-અનિત્ય આદિ અપેક્ષિત ધર્મોના તથા જ્ઞાન આદિ ગુણોના અનંત ભેદ છે; પરંતુ નિશ્ચયથી શુદ્ધચિન્માત્રભાવમાં કોઈ ભેદ નથી. જ્ઞાન.....જ્ઞાન.....જ્ઞાન....એવા જ્ઞાનના પૂરા જ્ઞાનમાત્ર ભૂતાર્થ સ્વભાવમાં કોઈ ભેદ નથી.^૧

અહીં તો એમ કહી રહ્યા છે કે - પર્યાયમાં જે ષટ્કારકોના ભેદ ઉભા કર્યા છે, તે પણ અભેદ એકરૂપ વસ્તુમાં સ્વીકૃત નથી.

કારક, ધર્મ અને ગુણભેદ તો માત્ર જ્ઞાન કરાવવા માટે કરવામાં આવ્યા છે. અંતરદષ્ટિના વિષયમાં એવા કોઈ ભેદ દેખાતા નથી. દ્રવ્યમાં ભેદ છે અવશ્ય, પરંતુ અભેદસ્વભાવ પર દષ્ટિ જામતાં અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં ભેદ દેખાતા જ નથી. આત્મામાં અનંત ગુણ છે, પરંતુ દષ્ટિ અભેદ આત્માને જ વિષય બનાવે છે; તેથી એમાં ભેદ દેખાતા નથી તથા જો કોઈ અભેદને છોડીને ભેદોને જુએ તો વિકલ્પ અર્થાત્ રાગ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો જ નથી. અર્થાત્ ભેદદષ્ટિમાં રાગ જ હોય છે ધર્મ નહીં.

જ્ઞાનની એકસમયની પર્યાયમાં છએ દ્રવ્યોનું જ્ઞાન થાય - જ્ઞાનમાં એવું સામર્થ્ય છે. તથા એવી અનંત પર્યાયોનો પિંડ એક જ્ઞાનગુણ છે. અને જેવો એક જ્ઞાનગુણ છે, આત્મામાં એવા-એવા અનંત ગુણ અને એમની અનંત પર્યાયો છે. એવા અનંત ગુણોનો અભેદ પિંડ એક આત્મદ્રવ્ય છે. એવી પોતાની અભેદ વસ્તુમાં ગુણ-ગુણીનાં ભેદ પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવા નથી; કારણ કે તેનાથી રાગ જ થાય છે.

૧. પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૬૪-૩૬૫

આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞા વડે અર્થાત્ વર્તમાનજ્ઞાનની દશારૂપ અનુભવ દ્વારા આત્મા ગ્રહણ થાય છે - જાણાય છે. તેમાં શુદ્ધાત્મા દ્રવ્ય છે અને અનુભવ પર્યાય છે. જોકે આત્મા જ્ઞાનની પર્યાયમાં આવતો નથી, તથા પર્યાય પણ દ્રવ્યમાં એકમેક થતી નથી. જાણે છે પર્યાય જ, કારણકે કામ તો પર્યાયમાં જ થાય છે ને ? ધ્રુવ તો અક્રિય જ રહે છે.^૧

છ કારકોના ભેદ, સત્-અસત્ આદિ ધર્મોના ભેદ તથા જ્ઞાન-દર્શન આદિ ગુણોના ભેદ માત્ર જાણવા માટે હો તો ભલે હો; પરંતુ આદર આપવા માટે અથવા આશ્રય કરવા માટે આ કોઈ ભેદ નથી. ધર્મની પ્રથમ સીડી સમ્યગ્દર્શન અને તેના વિષયભૂત શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર ભાવોમાં આવા કોઈ ભેદ નથી. અહીં શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર કહીને બધા ભેદ કાઢી નાખ્યા છે. અહો ! એવો એક શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રભાવ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે, ધ્યેય છે.

‘આ અભેદ છે’, એવો વિકલ્પ પણ અભેદ આત્મામાં નથી. ‘આ દષ્ટિ અને દષ્ટિનો વિષય’ - વસ્તુમાં આવું દ્વૈત પણ નથી. બસ, દષ્ટિનું શુદ્ધ ચૈતન્ય પર ટકવું - ટક્યા રહેવું જ અભેદદષ્ટિ છે અને તે જ રીતે અભેદ-એક આત્માનું ગ્રહણ થાય છે. ‘દ્રવ્ય સામાન્ય અભેદ છે’ એવો વિકલ્પ પણ નહીં, પરંતુ પર્યાય જે દ્રવ્યની તરફ ઝુકી ગઈ - બસ, તેને જ અભેદનો અનુભવ કહેવાય છે. તેનું જ નામ સમકિત અને ધર્મ છે.

કારકભેદ, ધર્મભેદ અને ગુણભેદોને જાણવા અનુપચરિત સદ્ભૂતવ્યવહારનય છે તથા વ્યવહારરત્નત્રયને જાણવો ઉપચરિતસદ્ભૂતવ્યવહારનય છે. શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુનો અનુભવ કરવો શુદ્ધનય છે. આવા શુદ્ધનયથી અભેદરૂપ આત્માને ગ્રહણ કરવો જોઈએ.^૨

કવિવર બનારસીદાસજી આ કળશનો ભાવાનુવાદ આ પ્રમાણે કરે છે -

૧. પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૬૫
૨. પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૬૭

(સવૈયા ઇકતીસા)

કોઝ અનુભવી જીવ કહૈ મેર અનુભૌ મૈં,
 લક્ષન વિષેદ ભિન્ન કરમ કો જાલ હૈ ।
 જાનૈ આપા આપુકૌં જુ આપુકરિ આપુવિષૈં,
 ઉતપતિ નાસ ધ્રુવ ધારા અસરાલ હૈ ॥
 સારે વિકલપ મોસૌં ન્યારે સરવથા મેરૌ,
 નિહચૈ સુભાવ યહ વિવહાર ચાલ હૈ ।
 મૈં તો સુદ્ધ ચેતન અનંત ચિનમુદ્રા ધારી,
 પ્રભુતા હમારી એકરૂપ તિહું કાલ હૈ ॥

કર્મની જાળથી ભિન્ન ભગવાન આત્મા મારા અનુભવમાં આવી ગયો છે અને હું સ્વયંને સ્વયંથી સ્વયંમાં જાણું છું અનુભવ કરું છું. ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ સંબંધી ભેદધારા અને તત્ સંબંધી વિકલ્પ મારાથી ભિન્ન છે. તેમને આત્માના કહેવા તે માત્ર વ્યવહાર છે. નિશ્ચયથી હું તો ચિન્મુદ્રાધારી અનંત ગુણોનો અભેદ પિંડ શુદ્ધ ચૈતનતત્ત્વ છું અને મારી આ પ્રભુતા તો ત્રિકાળ એકરૂપ છે, અખંડ છે.

પ્રશ્ન:- આચાર્ય અમૃતચંદ્રના મૂળ કળશમાં તો ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્ય સંબંધી કોઈ વાત નથી. પણ અહીં બનારસીદાસજીએ ઉત્પાદ-વ્યય અને દ્રૌવ્ય સંબંધી પણ વાત કરી છે.

ઉત્તર:- એ તો સર્વવિદિત જ છે કે નાટક સમયસારમાં સર્વત્ર જ કળશટીકાનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું છે. કળશમાં સમાગત 'ધર્મ' પદને કળશટીકામાં ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્ય અને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય લેવામાં આવ્યા છે. આજ કારણ છે કે નાટક સમયસારમાં આ છંદમાં પણ તેની ચર્ચા આવી ગઈ છે.

આ પ્રમાણે આ કળશમાં પણ તે જ વાત કહેવામાં આવી છે; જે વિગત ગાથાઓમાં કહેવાઈ હતી.

સમયસાર ગાથા ૨૯૮-૨૯૯

૨૯૭મી ગાથામાં જે વાત સામાન્ય ચેતક સ્વભાવ માટે અથવા સામાન્ય ચેતનાને માટે કહેવામાં આવી હતી; હવે આગામી ગાથાઓમાં આજ વાત જ્ઞાયકસ્વભાવ અને દર્શકસ્વભાવ અથવા જ્ઞાનચેતના અને દર્શનચેતનાને માટે કહેવામાં આવી રહી છે.

ગાથાઓ મૂળથી આ પ્રમાણે છે -

પણ્ણાઐ ઘિત્ત્વો જો દઢ્ઢા સો અહં તુ ણિચ્છયદો ।
અવસેસા જે ભાવા તે મજ્ઞ પરે ત્તિ ણાદઘ્વા ॥૨૧૮॥

પણ્ણાઐ ઘિત્ત્વો જો ણાદા સો અહં તુ ણિચ્છયદો ।
અવસેસા જે ભાવા તો મજ્ઞ પરે ત્તિ ણાદઘ્વા ॥૨૧૯॥

પ્રજ્ઞાથી ગ્રહવો - નિશ્ચયે જે દેખનારો તે જ હું,
બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર - જાગવું. ૨૯૮.

પ્રજ્ઞાથી ગ્રહવો - નિશ્ચયે જે જાગનારો તે જ હું,
બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર - જાગવું. ૨૯૯.^૧

પ્રજ્ઞાવડે આમ ગ્રહણ કરવું કે જે દેખનારો છે, તે નિશ્ચયથી હું જ છું; શેષ જે ભાવ છે, તે મારાથી પર છે - આમ જાણવું.

પ્રજ્ઞા વડે આમ ગ્રહણ કરવું કે જે જાણનારો છે, તે નિશ્ચયથી હું જ છું; શેષ જે ભાવ છે, તે મારાથી પર છે - આમ જાણવું.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

“ચેતના દર્શન-જ્ઞાનરૂપ ભેદોને ઉલ્લંઘતી નહિ હોવાથી, ચેતકપણાની માફક દર્શકપણું અને જ્ઞાતાપણું આત્માનું સ્વલક્ષણ જ છે. માટે હું દેખનારા આત્માને ગ્રહણ કરું છું.

ગ્રહણ કરું છું એટલે દેખું જ છું. દેખતો થકો જ દેખું છું. દેખતા વડે જ દેખું છું. દેખતા માટે જ દેખું છું. દેખતામાંથી જ દેખું છું. દેખતામાં જ દેખું છું. દેખતાને જ દેખું છું. અથવા નથી દેખતો; નથી દેખતો થકો દેખતો, નથી દેખતા વડે દેખતો, નથી દેખતા માટે દેખતો, નથી દેખતામાંથી દેખતો, નથી દેખતામાં દેખતો, નથી દેખતાને દેખતો; પરંતુ હું સર્વ વિશુદ્ધ દર્શનમાત્ર ભાવ છું.

એ જ રીતે હું જાણનારા આત્માને ગ્રહણ કરું છું. ‘ગ્રહણ કરું છું’ એટલે ‘જાણું જ છું’; જાણતો થકો જ જાણું છું. જાણતા વડે જ જાણું છું, જાણતા માટે જ જાણું છું, જાણતામાંથી જ જાણું છું, જાણતામાં જ જાણું છું. જાણતાને જ જાણું છું. અથવા નથી જાણતો; નથી જાણતો થકો જાણતો, નથી જાણતા વડે જાણતો, નથી જાણતા માટે જાણતો, નથી જાણતામાંથી જાણતો, નથી જાણતામાં જાણતો, નથી જાણતાને જાણતો; પરંતુ હું સર્વવિશુદ્ધજ્ઞપ્તિ (જાણનક્રિયા) માત્ર ભાવ છું.”

આ પ્રમાણે દેખનારા આત્માને તથા જાણનારા આત્માને કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણરૂપ કારકોના ભેદપૂર્વક ગ્રહણ કરીને, પછી કારકભેદોનો નિષેધ કરીને આત્માને અર્થાત્ પોતાને દર્શનમાત્ર ભાવરૂપે તેમજ જ્ઞાનમાત્ર ભાવરૂપે અનુભવ કરવો અર્થાત્ અભેદરૂપે અનુભવવો.

આચાર્ય જયસેને તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ ગાથાઓનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં આત્મખ્યાતિનું જ અનુકરણ કર્યું છે. આત્મખ્યાતિમાં આવનાર કળશોને પણ તાત્પર્યવૃત્તિમાં ઉદ્દઘાટિત કર્યા છે. અન્ય ઠેકાણે આમ બહુ ઓછું થયું છે, પણ આ ગાથાઓની ટીકામાં આમ થયું છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“સામાન્યપણે જેને ચેતના કહેવામાં આવે છે, તે જ ચેતના જ્ઞાન અને દર્શનના ભેદથી બે પ્રકારની છે. બે સ્વરૂપે છે. ચેતના આત્માનું લક્ષણ છે - એમ કહીને રાગ આત્માથી ભિન્ન છે - એમ સિદ્ધ કરે છે; પરંતુ તે ચેતના દર્શન અને જ્ઞાનરૂપ ભેદને તથા આત્માના ગુણસ્વભાવોને ઉલ્લંઘતી નથી. જ્ઞાન અને દર્શન ગુણ અર્થાત્ સામાન્યરૂપે ચેતના તો આત્માનો સ્વભાવ છે. ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્માનો જ્ઞાન જ એક સ્વભાવ છે - એમ નથી, પરંતુ દર્શન અને જ્ઞાન - એ બંને જ આત્માના સ્વભાવ છે. તેથી ચેતનપણાની માફક દર્શન અને જ્ઞાન - બંને જ આત્માના સ્વલક્ષણ છે. અનુભવમાં દર્શન અને જ્ઞાન - બંને આવે છે.^૧

ચેતકપણાની માફક દર્શકપણું અને જ્ઞાતાપણું આત્માનું જ સ્વલક્ષણ છે. તેથી હું જ્ઞાતાસ્વભાવી આત્માને ગ્રહણ કરું છું. આમ સામાન્ય વાત કરી. હવે શ્દકારકના ભેદ કરીને વિશેષ સમજાવે છે.^૨

જુઓ, સર્વવિશુદ્ધ અધિકાર આવવાનો છે ને ? આ તેની જ પૃષ્ઠભૂમિ છે. અહીં કહે છે કે - આ કર્તા-કર્મ આદિના ભેદરૂપ હું નથી. હું તો સર્વવિશુદ્ધ દર્શનમાત્ર ભાવ છું.

આ જ પ્રમાણે હવે જ્ઞાનથી સમજાવે છે - હું જ્ઞાયક અર્થાત્ જ્ઞાતા આત્માને ગ્રહણ કરું છું. ‘ગ્રહણ કરું છું’ અર્થાત્ જ્ઞાણું જ છું - આમ સામાન્ય વાત કરી, હવે શ્દકારકના ભેદ કરીને વિશેષ સમજાવે છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૭૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૭૧

આ પ્રમાણે છ કારકના ભેદના વિચારો પહેલા અવશ્ય આવે છે, પણ ભેદનું લક્ષ્ય કરવાથી વિકલ્પ જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણે સમકિતી ભેદનું લક્ષ્ય છોડીને અભેદ એક જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ આત્માને જ ગ્રહણ કરે છે.

જુઓ, આ પ્રમાણે છયે કારકોને રદ કરી દીધા અર્થાત્ દષ્ટિમાંથી છોડી દીધા તથા ‘હું તો અભેદ એક સર્વવિશુદ્ધ જ્ઞપ્તિમાત્ર ભાવ છું’ - આવા જ્ઞાનની ક્રિયાને જ્ઞાનસ્વભાવમાં જોડી દીધો. અહા ! ‘હું તો જ્ઞાયકસ્વભાવમાત્ર છું’ - આવા અભેદ એક આત્માની દષ્ટિ થતાં પર્યાયમાં પણ કેવળ જ્ઞાયકસ્વભાવ જ આવ્યો છે; રાગ અને ભેદ આવ્યા નથી. તેનું જ નામ ધર્મ છે, આત્મા ત્રિકાળજ્ઞાયકસ્વભાવ માત્ર છે. એવું જાણતાં થકા જ્ઞાનની પર્યાયમાં ભગવાન આત્માને ઉપાદેય કરતાં થકા પર્યાયમાં પણ જે જ્ઞાયકસ્વભાવની પરિણતિ પ્રગટ થાય છે, તે જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે.^૧

આ પ્રમાણે જ્ઞાતા-દષ્ટાસ્વભાવી આત્માને કર્તા-કર્મ-કરણ-સંપ્રદાન-અપાદાન અને અધિકરણરૂપ કારકોના ભેદપૂર્વક ગ્રહણ કરીને અર્થાત્ પ્રથમ જ્ઞાનમાં ભેદપૂર્વક જાણીને પછી કારકના ભેદો દૂર કરીને - ભેદનું લક્ષ્ય છોડીને પોતાને શુદ્ધ એક દર્શનમાત્ર ભાવરૂપે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનમાત્ર ભાવરૂપ વડે જ અનુભવ કરો. આ પ્રમાણે અભેદના અનુભવને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.”

આ પ્રમાણે ૨૯૭ થી ૨૯૯ સુધીની આ ત્રણ ગાથાઓમાં પ્રજ્ઞા વડે આત્માને ગ્રહણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ‘ગ્રહણ કરવું’ અર્થાત્ કોઈ અન્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરવાની અથવા લેવાની નથી; પરંતુ ચેતનાનો અનુભવ કરવો તે જ આત્માનું ગ્રહણ કરવું છે.

પહેલી ગાથામાં સામાન્ય ચેતનાનો અનુભવ કરાવવામાં આવ્યો

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૭૨

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૭૩-૩૭૪

છે. ત્યાં અનુભવ કરનાર, જેનો અનુભવ કરવામાં આવે છે અને જેના વડે અનુભવ કરવામાં આવે છે તે - ઈત્યાદિ કારકભેદરૂપથી આત્માને કહીને, અભેદ વિવક્ષામાં કારકભેદનો નિષેધ કરીને, આત્માને એક શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર કહેવામાં આવ્યો છે.

આ પછીની બે ગાથાઓમાં દષ્ટા તથા જ્ઞાતાનો અનુભવ કરાવ્યો છે; કેમ કે ચેતના સામાન્ય દર્શન-જ્ઞાન વિશેષોનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી. આ બે ગાથાઓમાં પણ છ કારકરૂપ ભેદનો અનુભવ કરાવીને, તે બાદ અભેદ અનુભવની અપેક્ષાએ કારકભેદને દૂર કરાવીને, જ્ઞાતા-દષ્ટા માત્રનો અનુભવ કરાવ્યો છે.

ઉક્ત સંદર્ભમાં પૂજ્ય ગુરુદેવના વિચાર આ પ્રમાણે છે -

“આ ત્રણેય ગાથાઓમાં પ્રજ્ઞા વડે આત્માને ગ્રહણ કરવાની વાત કહી છે. ‘ગ્રહણ કરવું’ કહેવામાં કોઈ અન્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરવાની અથવા લેવાની વાત નથી, ચેતનાનો અનુભવ કરવો તે જ આત્માનું ગ્રહણ કરવું છે. સત્ દ્રવ્યસ્વભાવ છે, ચિત્ ગુણસ્વભાવ છે અને અનુભવ કરવો પર્યાયસ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે આવી ગયા.

પરભાવો અને વિકારથી ભિન્નતાની વાત પહેલા આવી ગઈ છે. અહીં તો નિર્મળ કારકોના ભેદને જ દૂર કરવાનું કહેવાઈ રહ્યું છે. ચૈતન્યની નિર્મળ પર્યાય કર્તા, નિર્મળ પર્યાય કર્મ, નિર્મળ પર્યાય કરણ ઈત્યાદિ છ કારકોના પરિણામનમાં જે લક્ષ્ય જાય છે, તે ભેદરૂપ વ્યવહાર છે. આ ભેદ-વ્યવહારનું લક્ષણ છોડીને ચૈતન્યપ્રકાશના પુંજ અભેદ એક શુદ્ધ અંતરતત્ત્વની દષ્ટિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે.

પહેલા છ કારકોનો ભેદ કરીને સમન્વયું હતું. તે બાદ ભેદનો નિષેધ કરીને અભેદનો અનુભવ કરાવ્યો; કારણ કે ભેદની દષ્ટિમાં અભેદનો અનુભવ થતો નથી. આ કારણે ભેદને ગૌણ કરીને અભેદસ્વરૂપ શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર વસ્તુની દષ્ટિ કરાવી.’

જુઓ, અજ્ઞાની જીવે અનાદિથી રાગ-દ્વેષ-કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાનું જ વેદન કર્યું છે. તેને જડનો સ્વાદ તો ક્યારેય આવતો જ નથી અને સ્વરૂપનો સ્વાદ તેણે ક્યારેય લીધો નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે લાડૂ, બરફી, પેંડા આદિ ભિષ્ટાન, ધન-સંપદા તથા સ્ત્રીનું સુંદર શરીર આદિ જડપદાર્થ તો પરદ્રવ્ય છે. તેથી તેના સ્વાદ આવવાનો તો પ્રશ્ન જ ઉઠતો નથી; કારણ કે એક દ્રવ્યનો અન્ય દ્રવ્યમાં અત્યંતાભાવ છે. હા, તેના લક્ષ્યથી અજ્ઞાનીને પોતાના રાગાદિનો સ્વાદ આવે છે. તેનાથી તે પરમાં ભલા-બુરાની કલ્પના કર્યા કરે છે. પણ ભાઈ ! આ તો દુઃખનો જ સ્વાદ છે.

અહો ! જો એક ક્ષણ પણ જ્ઞાનચેતનાનો સ્વાદ લે તો તેના જન્મ-મરણ જ ટળી જાય; પરંતુ અજ્ઞાનીએ એવો પ્રયત્ન ક્યારેય કર્યો નથી.”

૨૯૭મી ગાથામાં ચિત્સ્વભાવની વાત કહેવામાં આવી હતી અને ૨૯૮-૨૯૯મી ગાથામાં દર્શનસ્વભાવ અને જ્ઞાનસ્વભાવની વાત કહેવામાં આવી છે. દેખવું-જાણવું ચેતનાના જ વિશેષ છે. તેથી ૨૯૭મી ગાથામાં સામાન્ય કથન હતું અને ૨૯૮-૨૯૯મી ગાથામાં વિશેષ કથન છે.

આ પ્રમાણે આ ત્રણ ગાથાઓમાં એમ જ કહ્યું છે કે જે જાણનાર-દેખનાર ચેતનતત્ત્વ છે, તે જ હું છું, શેષ બધા ભાવ મારાથી ભિન્ન પરપદાર્થ છે. આ રીતે જાણીને પ્રજાણીણીથી જાણનાર-દેખનાર આત્માને ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

હવે આ જ અર્થને પોષતો કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે, જે આ પ્રમાણે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

अद्वैतापि हि चेता जगति चेद् दृग्ज्ञप्तिरूपं त्यजेत् ।
तत्सामान्यविशेषरूपविरहात्साऽस्तित्वमेव त्यजेत् ।

તત્યાગે જડતા ચિતોઽપિ ભવતિ વ્યાપ્યો વિના વ્યાપકા-
દાત્મા ચાન્તમુપૈતિ તેન નિયતં દૃગ્જ્વલિરૂપાસ્તુ ચિત્ ॥૧૮૩॥

(હરિગીત)

છે ચેતના અદ્વૈત તોપણ જ્ઞાનદર્શન જે તજે,
સામાન્ય તેમ વિશેષ ત્યજતાં ત્યાગશે અસ્તિત્વને;
અસ્તિત્વ નિજનું છોડવાથી જડ થશે આત્મા અને,
વ્યાપક વિના એ વ્યાપ્ત આત્મા પામશે જ વિનાશને;
બે દોષ આવા માન્ય નથી જિનવર તાણા ઉપદેશમાં,
માટે નિયમથી ચેતના હો જ્ઞાનદર્શનરૂપમાં. ૧૮૩

જે કે નિશ્ચયથી તો જગતમાં ચેતના અદ્વૈત જ છે; છતાં પણ જે તે પોતાના દર્શન-જ્ઞાનરૂપને છોડી દે તો સામાન્ય-વિશેષરૂપના વિરહ (અભાવ) થી તે ચેતના પોતાના અસ્તિત્વને જ છોડી દેશે. તાત્પર્ય આ છે કે જ્ઞાન-દર્શનના અભાવમાં ચેતનાનું અસ્તિત્વ જ નહીં રહે.

આ પ્રમાણે ચેતના પોતાનું અસ્તિત્વ છોડી દે તો ચેતન આત્મા જડ થઈ જશે અને વ્યાપક ચેતના વિના વ્યાપ્ય આત્મા નષ્ટ થઈ જશે. તેથી એમાં જ ભલું છે કે ચેતના નિયમથી દર્શન-જ્ઞાનરૂપ જ હોય.

આ કળશનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં લખે છે -

“સમસ્ત વસ્તુઓ સામાન્યવિશેષાત્મક છે. તેથી તેમને પ્રતિભાસતી ચેતના પણ સામાન્યપ્રતિભાસરૂપ (દર્શનરૂપ) અને વિશેષપ્રતિભાસરૂપ (જ્ઞાનરૂપ) હોવી જોઈએ. જે ચેતના પોતાના દર્શનજ્ઞાનરૂપને છોડી દે તો ચેતનાનો જ અભાવ થતાં કાં તો ચેતન આત્માને (પોતાના ચેતનાગુણનો અભાવ થતાં) જડત્વ આવી જશે અથવા તો વ્યાપકના અભાવથી વ્યાપ્ય

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૬૫

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૬૭

એવા આત્માનો અભાવ થઈ જશે. (ચેતના આત્માની સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપ્ત હોવાથી વ્યાપક છે અને આત્મા ચેતન હોવાથી ચેતનાનું વ્યાપ્ય છે. તેથી ચેતનાનો અભાવ થતાં આત્માનો પણ અભાવ થઈ જશે) તેથી ચેતનાને દર્શનજ્ઞાનરૂપ જ માનવી જોઈએ.

અહીં તાત્પર્ય આમ છે કે - સાંખ્યમતાવલંબી આદિ કેટલાક જણ સામાન્ય ચેતનાને જ માનીને એકાંત કથન કરે છે, તેમનો નિષેધ કરવા માટે અહીં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્યવિશેષરૂપ છે; તેથી ચેતનાને સામાન્યવિશેષરૂપ અંગીકાર કરવી જોઈએ.”

જોકે દર્શનજ્ઞાનરૂપ ચેતના એક જ છે; છતાં પણ જોવારૂપ દર્શન અને જાણવારૂપ જ્ઞાન - આ પ્રમાણે જોવા અને જાણવાના રૂપમાં ચેતના બે પ્રકારે પરિલક્ષિત થાય છે.

સામાન્ય અવલોકનને દર્શન કહે છે અને વિશેષ જાણવાને જ્ઞાન કહે છે. એ તો સર્વવિદિત જ છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ સામાન્ય વિશેષાત્મક છે. સામાન્ય વિશેષ વિશેષાત્મક જોયવસ્તુને વિષય બનાવનાર ચેતનાનું પણ સામાન્યગ્રાહી દર્શન અને વિશેષગ્રાહી જ્ઞાનના રૂપમાં બે પ્રકારે હોવું સ્વાભાવિક જ છે.

આ પ્રમાણે આ અદ્વૈત ચેતના જ દર્શન અને જ્ઞાનના ભેદથી બે પ્રકારની છે. આ જ વાતને આ કળશમાં સચુકિત સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. કહેવામાં આવ્યું છે કે આ અદ્વૈત ચેતના જો દેખવા અને જાણવારૂપ બેપણાને છોડી દે તો સામાન્ય અને વિશેષનો અભાવ થઈ જવાથી પોતાના અસ્તિત્વને જ છોડી દેશે. જ્યારે ચેતનાનું જ અસ્તિત્વ નહીં રહેશે તો પછી ચેતનાના અભાવમાં ચેતનદ્રવ્ય જડ થઈ જશે. જડ જ નહીં, પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ જ સમાપ્ત થઈ જશે; કારણ કે ચેતના વગરનો ચેતન કેવો? તેથી ભલું એમાં જ છે કે આપણે ચેતનાને દર્શનજ્ઞાનરૂપ જ સ્વીકાર કરીએ.

આ વાતને પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે. “સ્વભાવથી ચેતના એક હોવા છતાં પણ જ્ઞાતા-દષ્ટાપણું પણ એનું સ્વરૂપ છે. જો

તે જ્ઞાતા-દષ્ટાપણું છોડી દે તો ચેતનાનો અભાવ થઈ જશે અને ચેતના વગર ચેતન જીવદ્રવ્ય જડ થઈ જશે.

પહેલા બોલમાં આત્માના જડ થવાનો દોષ દર્શાવ્યો હતો અને હવે બીજા બોલમાં આત્માના નષ્ટ થવાનો દોષ બતાવી રહ્યા છે. જો વ્યાપક ચેતના જ ન રહે તો વ્યાપ્ય આત્માનો નાશ થવાનો પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

આ પ્રમાણે ચેતનાને બે રૂપ ન માનતાં બે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.^૧

ચેતનાને દર્શનજ્ઞાનસ્વરૂપ જ માનવી. જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્ય-વિશેષરૂપ છે, તે જ પ્રકારે વસ્તુને દેખવા-જાણવારૂપ ચેતના પણ સામાન્ય દર્શનસ્વરૂપ અને વિશેષ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. એવા પોતાના જ્ઞાતાદષ્ટા સ્વભાવને જાણીને એમાં જ એકાગ્રપણે લીન થઈને રહેવું - એનું જ નામ ધર્મ છે.^૨

કવિવર બનારસીદાસજી આ કળશનો ભાવાનુવાદ બે છંદોમાં આ પ્રમાણે કરે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

નિરાકાર ચેતના કહાવૈ દરસન ગુન,
 સાકાર ચેતના સુદ્ધ જ્ઞાન ગુનસાર હૈ ।
 ચેતના અદ્વૈત દોઝ ચેતન દરબ માંહિ,
 સામાન્ય વિશેષ સત્તા હી કૌ વિસતાર હૈ ॥
 કોઝ કહૈ ચેતના ચિદ્ધ નાંહી આતમા મૈં,
 ચેતના કે નાસ હોત ત્રિવિધ વિકાર હૈ ।
 લક્ષન કૌ નાસ સત્તા નાસ મૂલ વસ્તુ નાસ,
 તાર્તૈં જીવ દરબ કૌ ચેતના આધાર હૈ ॥

(દોહા)

ચેતન લક્ષન આતમા, આતમ સત્તા માંહિ ।
 સત્તાપરિમિત વસ્તુ હૈ, ભેદ તિહૂં મૈં નાંહિ ॥

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૭૮

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૮૦

દર્શનગુણને નિરાકાર ચેતના કહે છે અને જ્ઞાન ગુણને સાકાર ચેતના કહે છે. આ બંને જ ચેતનાઓ ચેતનદ્રવ્યમાં અદ્વૈતરૂપે રહે છે. સામાન્ય અને વિશેષ એક સત્તાનો જ વિસ્તાર છે.

કોઈ કહે છે કે આત્મામાં ચેતનાનું ચિહ્ન નથી. તેમને કહીએ છીએ કે ચેતનાનો નાશ માનતાં, ચેતનાનો અભાવ માનતાં ત્રણ પ્રકારનાં દોષ (આપત્તિ) આવશે. ચેતના જીવનું લક્ષણ છે; તેથી ચેતનાનો અભાવ માનતાં, સૌથી પહેલા તો લક્ષણનો નાશ થઈ જશે; બીજું સત્તાનો નાશ થઈ જશે અને ત્રીજું મૂળ વસ્તુનો જ નાશ થઈ જશે. તેથી જીવદ્રવ્યનો આધાર તો ચેતના જ છે.

આત્માની સત્તા છે અને આત્માનું લક્ષણ ચૈતન્ય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાની સત્તામાં સીમિત છે. આ પ્રમાણે ચેતના, આત્મા અને સત્તા - આ ત્રણેમાં કોઈ ભેદ નથી, ત્રણે એક જ છે. તાત્પર્ય એમ છે કે ચૈતન્યલક્ષણથી લક્ષિત આત્મા સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુ છે.

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે સામાન્યવિશેષાત્મક આત્મવસ્તુનું લક્ષણ દર્શન-જ્ઞાન ચેતના છે. નિરાકાર દર્શન સાકારજ્ઞાન સૂત્રના અનુસાર સામાન્યગ્રાહી દર્શન નિરાકાર હોય છે, નિર્વિકલ્પ હોય છે અને વિશેષગ્રાહી જ્ઞાન સાકાર હોય છે, સવિકલ્પ હોય છે. આત્માને દર્શન-જ્ઞાનરૂપ ચેતનારહિત માનતાં અનેક આપત્તિઓ ઉભી થાય છે. તેથી દર્શન-જ્ઞાન ચેતનાને જીવનું લક્ષણ સ્વીકાર કરવું જ અભીષ્ટ છે.

આ પછી નાટક સમયસારમાં ત્રણ છંદ બીજા પણ આવે છે, જેમાં આત્માનું જ વિવેચન છે; પરંતુ આ પ્રકારના કોઈ છંદ આત્મખ્યાતિમાં સમાગત છંદોમાં નથી. તેથી તે અહીં આપવામાં આવતા નથી.

હવે આગામી ગાથાની સૂચનિકારૂપ કળશકાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(ઇન્દ્રવજ્રા)

एकश्चितश्चिन्मय एव भावो, भावाः परे ये किल ते परेषाम् ।
 ग्राह्यस्ततश्चिन्मय एव भावो, भावाः परे सर्वत एव हेयाः ॥१८४॥

(હરિગીત)

ચૈતન્યનો બસ એક ચિન્મય ભાવ છે સાચો અને,
 બાકી બધાં જે ભાવ તે સૌ ભાવ પરના છે ખરે;
 બસ માત્ર ચિન્મયભાવ તેથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે,
 ભાવો અનેરા સર્વરીતે છોડવાને યોગ્ય છે. ૧૮૪

ચેતન આત્માનો તો એક ચિન્મયભાવ જ છે. અન્ય જે ભાવ છે,
 તે આત્માના નથી, તે અન્યના જ ભાવ છે. તેથી એક ચિન્મયભાવ ગ્રહણ
 કરવા યોગ્ય છે, શેષ બધા ભાવ સંપૂર્ણ રીતે હેય છે. આ કળશનો
 ભાવાનુવાદ નાટક સમયસારમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે.

(अडिल्ल)

जाके चेतन भाव, चिदानन्द सोइ है ।

और भाव जो धरै, सौ औरौ कोइ है ॥

जो चिनमंडित भाउ, उपादे जानै ।

त्याग जोग परभाव, पराये मानै ॥२५॥

જેના ચેતનભાવ છે, તે જ ચિદાનંદ આત્મા છે. ચેતનભાવોથી
 ભિન્ન ભાવોને ધારણ કરનાર પદાર્થ આત્મા નથી, અન્ય જ છે. જે ભાવ
 ચૈતન્યભાવથી મંડિત છે, તે ઉપાદેય છે; શેષ બધા પરભાવ પર માનીને
 ત્યાગવા યોગ્ય છે.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“એક ચિન્મયભાવ સિવાય સર્વ ભાવો પરભાવ છે. જે ભાવથી
 તીર્થકર નામકર્મનો બંધ પડે છે, તે ભાવ પણ પરભાવ છે. તે પણ જીવભાવ
 નથી. જ્યારે આવી વસ્તુસ્થિતિ છે તો શુભભાવરૂપ પરભાવથી આત્મામાં
 ધર્મની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ શકે ?”

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૮, પાનું ૩૮૨

અભેદ એક ચિન્મય આત્મામાં એકાગ્રતા કરવી જ દુઃખથી મુક્તિનો ઉપાય છે. વચ્ચે વ્યવહાર આવે અવશ્ય છે, પણ તે કોઈ ઉપાય નથી, તે તો બંધનું જ કારણ છે. તેથી ચિન્મયભાવ જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. બીજા બધા સર્વથા છોડવા યોગ્ય છે.'''

આ સરળ-સુબોધ કળશમાં એક જ વાત કહેવામાં આવી છે કે આત્મા તો ચૈતન્યમાત્ર જ છે; અને જે ભાવ તે આત્માથી ભિન્ન છે, તે આત્મા નથી; તેથી આત્મકલ્યાણ માટે ચૈતન્યલક્ષણથી લક્ષિત આત્મા જ ઉપાદેય છે, શેષ બધા ભાવ હેય છે. આ જ વાત આગામી ગાથામાં પણ કહેવામાં આવી છે.

❀ જ્ઞાનગોષ્ઠી ❀

પ્રશ્ન :- દીનતામાં તે વળી એવું શું પાપ છે ? તેમાં નથી હિંસા કે નથી ચોરી આદિ.

ઉત્તર :- ત્યાં લોભ કષાયની એટલી બધી તીવ્રતા છે કે જેથી અન્ય કષાયો તેને નિર્બળ કરવા પડે છે, લોક લજ્જા મૂકવી પડે છે, ધર્માદિ સદ્ અનુષ્ઠાનને પણ તે ગણતો નથી. કવચિત્ કરે છે તો અંતરંગમાં તે લોભ હેતુને ઊભો રાખીને કરે છે. વધારે શું કહીએ, પોતાના પૂજ્ય અને વડીલાદિ માનનીય પુરૂષોનું પણ અપમાન કરી-કરાવીને પણ પોતાના ઈચ્છિત પ્રયોજનને સાધવા પ્રયત્ન કરે છે. લોભાદિને અર્થે વિવેક કે હિતાહિત હેયોપાદેયને ભૂલી ચૈતન્ય જેવા ચૈતન્યને જડવત્ બનાવી મૂકે છે; અને એ જ મહા પાપ છે.

સમયસાર ગાથા ૩૦૦

કો ણામ ભણિજ્જ બુહો ણાદું સવ્વે પરાદ્દા ભાવે ।
મજ્ઝમિણં તિ ય વચણં જાણંતો અપ્પયં સુદ્ધં ॥૩૦૦॥

સૌ ભાવ જે પરકીય જાગે, શુદ્ધ જાગે આત્મને,
તે કોણ જ્ઞાની 'માઝં આ' એવું વચન બોલે ખરે ? ૩૦૦.^૧

પોતાના શુદ્ધ આત્માને જાણનાર અને સર્વ પરભાવોથી પર જાણનાર એવો કોણ જ્ઞાની હશે કે જે એમ કહેશે કે આ પરપદાર્થ મારા છે ? તાત્પર્ય એમ છે કે કોઈ પણ સમજદાર વ્યક્તિ એમ નથી કહેતી કે પરપદાર્થ મારા છે તો પછી આત્મજ્ઞાની વ્યક્તિ આવી વાત કેમ કહી શકે ?

આત્મખ્યાતિમાં આ ગાથાનો ભાવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે -

“જે પુરૂષ પરના અને આત્માના નિયત સ્વલક્ષણોના વિભાગમાં પડનારી પ્રજ્ઞા વડે જ્ઞાની થાય છે, તે ખરેખર એક ચિન્માત્ર ભાવને પોતાનો જાણે છે અને બાકીના સર્વ ભાવોને પારકા જાણે છે. આવું જાણતો થકો તે પુરૂષ પરભાવોને 'આ મારા છે' એમ કેમ કહે ? કારણ કે પરને અને પોતાને નિશ્ચયથી સ્વસ્વામિસંબંધનો અસંભવ છે માટે સર્વથા ચિદ્ભાવ જ (એક) ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, શેષ સમસ્ત ભાવ છોડવા યોગ્ય છે - એવો સિદ્ધાંત છે.

આ ગાથાનો અને ટીકાનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“આત્માનો સ્વભાવ ચેતના છે અને રાગ ભિન્ન છે, પર છે; આ પ્રમાણે બંનેની વચ્ચે સંધિ છે. તે બંનેની વચ્ચે પ્રજ્ઞાછીણી પટકતાં ‘સ્વ’નું જ્ઞાન થાય છે તથા નાસ્તિપણે રાગ મારી વસ્તુ નથી. એવું જ્ઞાન થઈ જાય છે. તેનું જ નામ ભેદવિજ્ઞાન છે, ધર્મ છે. ભાઈ ! ધર્મ કરનારને પ્રથમ આ ભેદવિજ્ઞાન કરવું જરૂરી છે, ત્યારે તે ધર્મી જ્ઞાની થાય છે.”

જેણે રાગથી ભિન્ન શુદ્ધ ચેતના માત્ર ભગવાન આત્માનો અનુભવ કર્યો, તે જ્ઞાની વ્યવહારના રાગને પોતાનો કેમ માની શકે ? કારણ કે પર અને નિજની સાથે નિશ્ચયથી સ્વ-સ્વામી સંબંધ અસંભવ છે. શુદ્ધ ચેતનાસ્વભાવ ‘સ્વ’ અને સ્વયંનો આત્મા તેનો ‘સ્વામી’ - આવો સ્વ-સ્વામીસંબંધ છે. પર રાગ ‘સ્વ’ અને આત્મા ‘સ્વામી’ - આવો સંબંધ નથી. તો પછી જ્ઞાની તે રાગને પોતાનો કેમ માને ? પરભાવનો સ્વામી ‘પર’ છે, આત્મા તેનો સ્વામી નથી.

સમયસાર પરિશિષ્ટમાં ૪૭ શક્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં અંતિમ સ્વ-સ્વામી સંબંધ શક્તિ છે. જે શક્તિને કારણે પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ અને નિર્મળપર્યાય પોતાનું ‘સ્વ’ છે. અને સ્વયં આત્મા તેનો ‘સ્વામી’ છે, એવી ‘સ્વ-સ્વામીસંબંધ’ શક્તિ છે. પર-વિકાર પોતાનું સ્વ અને સ્વયં વિકારનો સ્વામી - એવો સ્વ-સ્વામી સંબંધ નથી. આત્મા વિકારનો સ્વામી બને - એવી તેનામાં કોઈ શક્તિ છે જ નહીં.”

આ ગાથામાં કોઈ વિશેષ વાત કહી નથી. માત્ર આટલું જ કહ્યું છે કે પરપદાર્થને આત્માથી સંપૂર્ણ ભિન્ન જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ આવું કેમ કહી શકે કે પરપદાર્થ મારા છે ? લૌકિક સજ્જન પુરૂષ પણ પરધનને પોતાનું નથી કહેતા તો પછી લોકોત્તર પુરૂષ આ પ્રકારની વાત કેવી રીતે કરે ?

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૮૩

૨ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૮૬

અહીં આત્મા અને રાગાદિમાં સ્વસ્વામી સંબંધના અભાવના આધારે આ વાત સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. સ્વ-સ્વામીસંબંધનો નિષેધ તો જીવાજીવાધિકારમાં વિસ્તારથી થઈ ચૂક્યો છે. તેથી અહીં તેના પર વિશેષ ચર્ચાની આવશ્યકતા નથી.

હવે આ જ વાતને દૃઢતા પ્રદાન કરતાં આગામી કળશ લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સિદ્ધાંતોડયમુદાત્તચિત્તચરિતૈર્મોક્ષાર્થિભિઃ સેવ્યતાં
શુદ્ધં ચિન્મયમેકમેવ પરમં જ્યોતિઃ સદૈવાસ્મ્યહમ્ ।
એતે ચે તુ સમુલ્લસંતિ વિવિધા ભાવાઃ પૃથગ્લક્ષણા -
સ્તેડહં નાસ્મિ યતોડત્ર તે મમ પરદ્રવ્યં સમગ્રા અપિ ॥૧૮૫॥

(હરિગીત)

મોક્ષાર્થીઓ ઉદાત્ત આ સિદ્ધાંતનું સેવન કરો -
'હું શુદ્ધ ચિન્મય પરમજ્યોતિ એક છું જ સદા અહો !
આ વિવિધ ભાવો જે પ્રગટતાં ભિન્ન લક્ષણ જેહનાં,
તે હું નથી, પરદ્રવ્ય સૌ તે બાહ્ય મારાથી બધાં.' ૧૮૫.

જેમનું ચિત્ત અને ચારિત્ર ઉદાર છે એવા મોક્ષાર્થીઓ વડે આ સિદ્ધાંતનું સેવન થવું જોઈએ કે હું તો સદાય એક શુદ્ધ ચૈતન્યમય પરમજ્યોતિ છું અને મારાથી પૃથક્ લક્ષણવાળા વિવિધ પ્રકારના જે ભાવ પ્રગટ થાય છે; તે હું નથી; કારણ કે તે બધા મારા માટે પરદ્રવ્ય છે.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ નાટક સમયસારમાં આ પ્રમાણે કર્યો છે.

(સવૈયા તેઈસા)

ચેતન મણ્ડિત અંગ અખંડિત, સુદ્ધ પવિત્ર પદારથ મેરૌ ।
રાગ વિરોધ વિમોહ દસા, સમુદ્ગૈ ભ્રમ નાટક પુદ્ગલ કેરૌ ॥

ભોગ સંયોગ વિયોગ બિથા, અવલોકિ કહૈ યહ કર્મજ ઘેરૌ ।
 હૈ જિન્હ કૌ અનુભૌ ઇહ ભૌતિ, સદા તિન કૌ પરમારથ નેરૌ ॥

જે વ્યક્તિ એમ સમજે છે કે મારો આત્મા તો ચૈતન્યથી મંડિત છે, સંપૂર્ણ રીતે અખંડિત છે, શુદ્ધ છે, પવિત્ર છે અને પરમ પદાર્થ છે; રાગ-દ્વેષ-મોહની દશા ભ્રમ છે અને પુદ્ગલનું નાટક છે. આ ભોગ, સંયોગ અને વિયોગની વ્યથા - આ બધા કર્મોદયના પરિણામ છે, કર્મજન્ય છે; એમાં માફ કંઈ પણ નથી, જે વ્યક્તિ આ પ્રકારનો અનુભવ કરે છે, પરમાર્થ સદાય તેમની નિકટ છે. તાત્પર્ય આમ છે કે તેઓ શીઘ્ર જ મુક્તિપદને પ્રાપ્ત કરશે.

ઉક્ત કળશમાં એક જ વાત કહેવામાં આવી છે કે જે મોક્ષાર્થી છે, મુમુક્ષુ છે, જેમને દુઃખોથી મુક્ત થવાની આકાંક્ષા છે; તેમને આ મહાન સિદ્ધાંત પર પોતાની શ્રદ્ધા દઢ કરવી જોઈએ અને તેને અનુસાર આચરણ પણ કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન:- જે મહાન સિદ્ધાંત પર ચાલવાની વાત કહેવાઈ રહી છે, તે મહાન સિદ્ધાંત આખરે છે શું ?

ઉત્તર:- બીજું કંઈ નહીં, બસ એમ જ છે કે હું તો એક શુદ્ધ ચૈતન્યમય પરમજ્યોતિ છું. આ મોહ-રાગ-દ્વેષના ભાવો જો કે મારામાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે ભાવ મારાથી ભિન્ન જ છે. તે મારા નથી, હું તે રૂપ નથી, તેમનો કર્તા-ધર્તા પણ હું નથી.

આ પ્રકારની માન્યતા જ મહાન સિદ્ધાંત છે, જેના પર ચાલવાની પ્રેરણા અહીં આપવામાં આવી રહી છે.

કવિવર બનારસીદાસજીએ ઉક્ત છંદની પહેલા એક છંદ લખ્યો છે, જેમાં મોક્ષાર્થીનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે. મોક્ષાર્થીનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતો તે છંદ આ પ્રમાણે છે -

(સવૈયા ઇકતીસા)

જિન્હ કૈં સુમતિ જાગી ભોગ સૌં ભયે વિરાગે,
 પરસંગ ત્યાગ જે પુરુષ ત્રિભુવન મૈં ।
 રાગાદિક ભાવનિ સૌં જિનિકી રહનિ ન્યારી,
 કબહૂં મગન હૈં ન રહૈં ધામ ધન મૈં ॥
 જે સદૈવ આપકૌં વિચારૈં સરવાંગ સુદ્ધ,
 જિન્હ કૈં વિકલતા ન વ્યાપૈ કહૂં મન મૈં ।
 તેઈ મોખ મારગ કે સાધક કહાવૈં જીવ,
 ભાવૈ રહૌ મંદિર મૈં ભાવૈ રહૌ વન મૈં ॥

ત્રણ લોકમાં જે પુરૂષોની સુમતિ જાગૃત થઈ ગઈ છે, જે પુરૂષ વૈરાગી થઈ ગયા છે અને પરસંગ (પરિગ્રહ)ના ત્યાગી થઈ ગયા છે, રાગાદિભાવોથી પોતાને સદા ભિન્ન માને છે અને તેમનાથી દૂર રહેવામાં પ્રયાસરત રહે છે તથા ધન-સંપત્તિ અને ઘર-મકાનમાં ક્યારે પણ મગ્ન થતા નથી, જે પોતાને સદાય સર્વાંગ શુદ્ધ વિચારે છે, જેમના મનમાં ક્યારે પણ વિકળતા વ્યાપતી નથી; તે પુરૂષ ભલે ઘરમાં રહે કે વનમાં રહે; તાત્પર્ય એમ છે કે ભલે ઘરવાસી ગૃહસ્થ હોય કે પછી વનવાસી સાધુ હોય; તે પુરૂષ જ મોક્ષમાર્ગના સાધન મોક્ષાર્થી કહેવાય છે.

ઉક્ત સંદર્ભમાં પૂજ્ય ગુરુદેવના વિચાર પણ જાણવા જેવા છે; જે આ પ્રમાણે છે -

“કળશમાં પહેલો શબ્દ ‘મોક્ષાર્થી’ આવ્યો છે. મોક્ષાર્થી કહો કે ધર્મી કહો કે જ્ઞાની કહો - ત્રણે એકાર્થક છે. અનંત સુખમય મોક્ષનો આંશિક અનુભવ જેમને થયો છે, તે મોક્ષાર્થી છે. કળશટીકામાં મોક્ષાર્થીનો અર્થ એમ કર્યો છે કે સકળ કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન અતીન્દ્રિય સુખનો જેમણે ઉપાદેયરૂપ અનુભવ કર્યો છે - એવો જીવ. અતીન્દ્રિય આનંદનો અંશ જેમના સ્વાદમાં આવ્યો છે તથા જે પૂર્ણ આનંદનો અર્થી છે, તે મોક્ષાર્થી છે.

નિયમસારમાં પૂર્ણ અતીન્દ્રિય આનંદના આત્મલાભને મોક્ષ કહ્યો છે તથા એવા મોક્ષનો જે અર્થી, તે મોક્ષાર્થી છે. પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ મોક્ષના

કારણરૂપ માર્ગમાં જે સ્થિત છે, તે મોક્ષમાર્ગી જ મોક્ષાર્થી છે. બીજી રીતે કહીએ તો મોક્ષ જેમનું પ્રયોજન છે અને જે મોક્ષને માટે જ નિરંતર પ્રયત્નશીલ છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ ધર્માત્મા છે.

અનંતદુઃખની દશા સંસાર છે, તેનાથી વિપરિત અનંત આનંદની દશા મોક્ષ છે તથા જેમાં કિંચિત્ આનંદની દશા અને કિંચિત્ દુઃખની દશા છે - તે સાધક મોક્ષાર્થી છે.

‘મોક્ષાર્થી’ ને જ પરિભાષિત કરતાં કહે છે કે જેમાં જ્ઞાન અને આનંદનો પૂર્ણ સ્વભાવ વિદ્યમાન છે, તે ભગવાન આત્માની જેમને દષ્ટિ થઈ છે, તેનું જ જેને જ્ઞાન થયું છે અને અંદરમાં રમણતારૂપ આચરણ પ્રગટ થયું છે, તે મોક્ષાર્થી છે. એવા મોક્ષાર્થીના ચિત્તનું ચારિત્ર ઉદ્દાત્ત છે અર્થાત્ તેના જ્ઞાનનું આચરણ ઉદ્દાર છે, ઉચ્ચ છે, ઉજ્જવળ છે. ક્ષણ-ક્ષણમાં તેના આનંદની રમણતા વૃદ્ધિગત થતી રહે છે.^૧

ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચેતનાસ્વરૂપ છે. તેની અંદર એકાગ્ર થઈને તેમાં જ રમવું, રહેવું એ જ જ્ઞાનનું આચરણ છે.^૨

મોક્ષાર્થી-ધર્મી પોતાને એવી રીતે અનુભવે છે કે ખરેખર તો હું એકરૂપ જ છું અને આ ભૂમિકાનુસાર ભિન્ન લક્ષણવાળા અનેક પ્રકારના શુભાશુભ ભાવ, જે વર્તમાન પર્યાયમાં પ્રગટ થતા રહે છે, હું તે સ્વરૂપ નથી; તે ભાવો મારાથી ભિન્ન જ છે.^૩

જે ભાવથી તીર્થંકર નામકર્મનો બંધ થાય છે, એવી ષોડષકારણ ભાવનાઓ પણ મારા માટે પરદ્રવ્ય છે - એમ કહે છે. અજીવ કર્મપ્રકૃતિ તો પર છે જ; પરંતુ વ્યવહાર રત્નત્રયનો જે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પણ મારા માટે અજીવ-પરચીજ છે - એમ કહે છે.^૪

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે મોહ-

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૮૮-૩૮૯

૨ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૮૯

૩ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૯૧

૪ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૯૨

રાગ-દ્વેષ ભાવોથી ભિન્ન જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી નિજ ભગવાન આત્મામાં પોતાપણું સ્થાપિત કરવું તે જ ધર્મ છે અને તે અનુસારનું આચરણ જ ધર્માચરણ છે.

હવે આગામી ગાથાની સૂચના આપતું કળશ કાવ્ય લખે છે જે આ પ્રમાણે છે.

(અનુષ્ટુપ)

પરદ્રવ્યગ્રહં કુર્વન્ બદ્યેતૈવાપરાધવાન્ ।
બદ્યેતાનપરાધો ન સ્વદ્રવ્યે સંવૃતો યતિઃ ॥૧૮૬॥

(હરિગીત)

કરીને ગ્રહણ પરદ્રવ્યનું, જે ના ગ્રહે નિજદ્રવ્યને,
તે આત્મા અપરાધી છે, તેથી જ તે બંધાય છે;
સંતુષ્ટ નિજદ્રવ્યે રહે જે, ના ગ્રહે પરદ્રવ્યને,
છે નિરપરાધી તે યતિ, તેથી ન તે બંધાય છે. ૧૮૬

પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કરનાર અપરાધી હોવાથી બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વદ્રવ્યમાં સંવૃત્ત યતિ નિરપરાધી હોવાથી બંધનને પ્રાપ્ત થતો નથી.

જે પ્રમાણે લોકમાં જે વ્યક્તિ પરધનાદિને ગ્રહણ કરે છે, તેને અપરાધી માનવામાં આવે છે અને બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે; તે જ પ્રમાણે આ અલૌકિક માર્ગમાં પણ જે આત્મા પરભાવોનો સ્વામી તથા કર્તા-ભોક્તા બને છે, તે અપરાધી હોવાથી કર્મબંધનને પ્રાપ્ત થાય છે અને જે સ્વદ્રવ્યમાં જ સમેટીને રહે છે, પોતાના ઉપયોગને પોતાના આત્મામાં જ લગાડે છે, પોતાના આત્માને જ પોતાનો જાણે. માને છે અને પોતામાં જ જમે-રમે છે, તે નિરપરાધી હોવાથી બંધનોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ નાટક સમયસારમાં કવિવર બનારસીદાસ આ પ્રમાણે કરે છે.

(દોહા)

જો પુમાન પરધન હરૈ, સો અપરાધી અગ્ય ।
જો અપનો ધન વ્યૌહરૈ, સો ધનપતિ સરવગ્ય ॥
પરકી સંગતિ જૌ રચૈ, બંધ બઢાવૈ સોઈ ।
જો નિજ સત્તા મૈ મગન, સહજ મુક્ત સો હોઈ ॥

જે પ્રમાણે જે પુરૂષ પરધનનું હરણ કરે છે, તે અજ્ઞાની જીવ અપરાધી છે; પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના ધનનો જ ઉપયોગ કરે છે; બધું જાણનાર તે ધનપતિ છે.

તે જ પ્રમાણે પરની સંગતિમાં રચેલા-પચેલા લોકો બંધનને વધારે છે અને જે વ્યક્તિ પોતાના અસ્તિત્વમાં જ મગ્ન રહે છે; તેમને સહજભાવે જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે પરદ્રવ્યોમાં એકત્વ-મમત્વ, કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ રાખનારા કર્મબંધનને પ્રાપ્ત થાય છે અને પોતાના આત્મામાં જ એકત્વ-મમત્વ, કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ રાખનાર જીવ કર્મબંધનોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

આ છંદો બાદ નાટક સમયસારમાં પાંચ છંદ એવા આવે છે, જેમાં સત્તાના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરેલ છે. પરંતુ ઉક્ત ભાવને પોષતા કોઈ પણ છંદ આત્મખ્યાતિમાં નથી. આ કારણે તે અહીં આપવામાં આવતા નથી.

સમયસાર ગાથા ૩૦૧-૩૦૩

થેયાદી અવરાહે જો કુવ્વદિ સો ડ સંકિદો ભમડ ।
મા બજ્ઝેજ્જં કેળ ચોરી ત્તિ જળમ્હિ વિયરંતો ॥૩૦૧॥

જો ણ કુણદિ અવરાહ સો ણિસ્સંકો ડુ જળવદિ ભમદિ ।
ણ વિ તસ્સ બજ્ઝિદું જે ચિંતા ઉપ્પજ્જદિ કયાડ ॥૩૦૨॥

એવમ્હિ સાવરાહો બજ્ઝામિ અહં તુ સંકિદો ચેદા ।
જડ પુણ ણિરાવરાહો ણિસ્સંકોહં ણ બજ્ઝામિ ॥૩૦૩॥

અપરાધ ચૌર્યાદિક કરે જે પુરૂષ તે શંકિત ફેરે,
કે લોકમાં ફરતાં રખે કો ચોર જાણી બાંધશે; ૩૦૧.

અપરાધ જે કરતો નથી, નિ:શંક લોક વિષે ફેરે,
'બંધાઉં હું' એવી કદી ચિંતા ન થાયે તેહને. ૩૦૨.

ત્યમ આતમા અપરાધી 'હું બંધાઉં' એમ સશંક છે,
ને નિરપરાધી જીવ 'નહિ બંધાઉં' એમ નિ:શંક છે. ૩૦૩.'

જે પુરૂષ ચોરી આદિ અપરાધ કરે છે, તે 'કોઈ મને ચોર સમજીને પકડી ન લે' - આ પ્રમાણે શંકિત થતો થકો લોકમાં ફેરે છે.

જે પુરૂષ અપરાધ નથી કરતો, તે લોકમાં નિશંક ફેરે છે; કારણ કે તેને બંધાવાની ચિંતા ક્યારેય ઉત્પન્ન થતી નથી.

તે જ પ્રમાણે અપરાધી આત્મા 'હું અપરાધી છું, તેથી હું બંધાઈશ' - આ પ્રમાણે શંકિત થાય છે અને જો તે નિરપરાધ હોય તો 'હું બંધાઈશ નહીં' - આ પ્રમાણે નિશંક હોય છે.

ઉક્ત ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

“જેમ આ જગતમાં જે પુરૂષ પરદ્રવ્યના ગ્રહણરૂપ અપરાધને કરે છે, તેને બંધની શંકા થાય છે અને જે આ પ્રકારનો અપરાધ કરતો નથી, તેને બંધની શંકા પણ થતી નથી; તે જ પ્રમાણે આ આત્મા પણ અશુદ્ધ વર્તતો થકો પરદ્રવ્યના ગ્રહણરૂપ અપરાધ કરે છે તો તેને બંધની શંકા થાય છે તથા જે આત્મા શુદ્ધ વર્તતો થકો ઉક્ત પ્રકારના અપરાધને નથી કરતો, તેને બંધની શંકા થતી નથી - એવો નિયમ છે તેથી સમસ્ત પરકીય ભાવોના સર્વથા પરિહાર દ્વારા શુદ્ધ આત્માને ગ્રહણ કરવો જોઈએ; કારણ કે તેમ કરતાં જ નિરપરાધતા થાય છે.”

ઉક્ત ગાથાના ભાવને પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે રજુ કરે છે -

“જે કોઈ પણ જીવ પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા સ્વભાવને છોડીને પુણ્યપરિણામમાં (વ્યવહારમાં) પોતાપણે વર્તે છે, તે અપરાધી છે અને તેને પોતાને શંકા થાય છે કે હું બંધાઈ છું, આવી શંકાવાળો સ્વયં બંધનમાં પડે જ છે.

પરંતુ જે શુદ્ધ પ્રવર્તન કરતો થકો અપરાધ કરતો નથી, તેને બંધનની શંકા જ થતી નથી. 'હું તો જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી પ્રભુ એક શુદ્ધ ચિન્માત્ર આત્મા છું' - જે એવી અનુભવરૂપ વર્તમાનદશામાં વર્તે છે, તે અપરાધી નથી. આવા આત્માને બંધનની શંકા થતી નથી - આવો નિયમ છે.'^૧

જેટલા પણ દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિ આદિના શુભ વિકલ્પ ઉઠે છે, તે બધા પરદ્રવ્ય છે, પરભાવ છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. 'તે

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૩૯૮

સર્વ પરભાવોનો સર્વથા પરિહાર કરીને' આ વાક્યમાં સર્વ અને સર્વથા - એમ બે શબ્દો આવ્યા છે. તેનો અર્થ આમ છે કે સમસ્ત શુભાશુભ પરભાવોનું સર્વથા લક્ષ્ય છોડીને નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી આત્માને બ્રાણવો, અનુભવ કરવો તથા તેમાં જ દષ્ટિ લગાવીને સ્થિર થવું. તે જ શુદ્ધ આત્માનું ગ્રહણ છે અને તે જ નિરપરાધ દશા છે.

સર્વ શુભાશુભ રાગનું પણ લક્ષ્ય છોડીને પોતાના એક શુદ્ધ ચૈતન્યભાવને ગ્રહણ કરવાથી નિરપરાધ થવાય છે. આ છે નિરપરાધ થવાની રીત."

ઉક્ત ગાથાઓમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે પ્રમાણે લોકમાં અપરાધ કરનાર નિરંતર સશંક રહે છે, તેને આવી શંકા નિરંતર બની જ રહે છે કે હું પકડાઈ ન જઉં. આ જ કારણે તે બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ રીતે આત્માની આરાધનાથી રહિત લોકો પુણ્ય-પાપરૂપ ભાવોમાં પરિણમતા રહે છે અને નિરંતર સશંક રહેતાં થકાં બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે.

જે પ્રમાણે લોકમાં નિરપરાધી નિરંતર નિશંક રહેતો થકો બંધનને પ્રાપ્ત થતો નથી; તે જ પ્રમાણે આત્માથી ભાઈ પણ નિરંતર નિશંક રહે છે અને બંધનને પ્રાપ્ત થતા નથી.

તેથી નિરપરાધી રહેવા માટે પરભાવોનાં પરિત્યાગ દ્વારા આત્માને ગ્રહણ કરવો જોઈએ, આત્માની આરાધના કરવી જોઈએ.

સમયસાર ગાથા ૩૦૪-૩૦૫

વિગત ગાથાઓમાં કહ્યું હતું કે અપરાધી બંધાય છે અને નિરપરાધી છૂટે છે. તેથી હવે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે અપરાધ શું છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જ આ ૩૦૪-૩૦૫ ગાથાઓમાં છે; જે આ પ્રમાણે છે.

સંસિદ્ધિરાધસિદ્ધં સાધિયમારાવિય ચ એયદ્દં ।
અવગદરાધો જો ખલુ ચેદા સો હોદિ અવરાધો ॥૩૦૪॥

જો પુણ ગિરાવરાધો ચેદા ગિસ્સંકિઓ ડ સો હોઙ્ગ ।
આરાહણાઙ્ગ ગિચ્ચં બટ્ટેઙ્ગ અહં તિ જાણંતો ॥૩૦૫॥

સંસિદ્ધિ, સિદ્ધિ, રાધ, આરાધિત, સાધિત-એક છે,
એ રાધથી જે રહિત છે તે આત્મા અપરાધ છે; ૩૦૪.

વળી આત્મા જ નિરપરાધી તે નિ:શંકિત હોય છે,
વર્તે સદા આરાધનાથી, જાગતો 'હું' આત્મને. ૩૦૫.^૧

સંસિદ્ધિ, રાધ, સિદ્ધ સાધિત અને આરાધિત - આ એકાર્થવાચી છે. જે આત્મા 'અપગતરાધ' છે અર્થાત્ રાધથી રહિત છે; તે આત્મા

૧ સમયસાર (ગુજરાતી), પાનું ૪૪૪

અપરાધ છે. અને જે આત્મા નિરપરાધ છે, તે નિ:શંક હોય છે. શુદ્ધ આત્મા તે જ હું છું - આમ જણાતો થકો સદા આરાધનાથી વર્તે છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

“પરદ્રવ્યના પરિહાર વડે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા સાધન તે રાધ છે અને જે આત્મા ‘અપગતરાધ’ અર્થાત્ રાધ રહિત હોય તે આત્મા અપરાધ છે. અથવા જે ભાવ રાધરહિત હોય તે ભાવ અપરાધ છે. તે અપરાધ સહિત વર્તતો આત્મા સાપરાધ છે.

તે આત્મા, પરદ્રવ્યના ગ્રહણના સદ્ભાવ વડે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિના અભાવને લીધે બંધની શંકા થતી હોઈને સ્વયં અશુદ્ધ હોવાથી અનારાધક જ છે, અને જે આત્મા નિરપરાધ છે તે સમગ્ર પરદ્રવ્યના પરિહાર વડે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિના સદ્ભાવને લીધે બંધની શંકા નહિ થતી હોવાથી ‘ઉપયોગ લક્ષણવાળો શુદ્ધાત્મા જ હું છું’ એમ નિશ્ચય કરતો થકો શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિરૂપ આરાધનાથી સદા વર્તે છે; તેથી તે આરાધક જ છે.”

ઉક્ત ગાથાઓના ભાવને અત્યંત સરળ-સુબોધ શબ્દોમાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“સંસિદ્ધિ, રાધ, સિદ્ધિ, સાધિત અને આરાધિત - આ શબ્દોનો એક જ અર્થ છે, અહીં શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા સાધનનું નામ ‘રાધ’ છે. જેને તે રાધ નથી તે આત્મા સાપરાધ છે અને જેને તે રાધ છે તે આત્મા નિરપરાધ છે. જે સાપરાધ છે, તેને બંધનની શંકા થાય છે; તેથી તે સ્વયં અશુદ્ધ હોવાથી અનારાધક છે અને જે નિરપરાધ છે, તે નિ:શંક થતો થકો પોતાના ઉપયોગમાં લીન થાય છે; તેથી તેને બંધની શંકા થતી નથી, તેથી ‘જે શુદ્ધ આત્મા છે તે જ હું છું’ એવા નિશ્ચયપૂર્વક વર્તતો થકો સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપના એક ભાવરૂપ નિશ્ચય આરાધનાનો આરાધક જ છે.”

આચાર્ય જયસેનની તાત્પર્યવૃત્તિમાં ૩૦૫મી ગાથા છે જ નહીં. અત્યાર સુધી એવી તો અનેક ગાથાઓ આવી છે જે તાત્પર્યવૃત્તિમાં હતી પણ આત્મખ્યાતિમાં નથી પણ આ પહેલો અવસર છે કે જ્યારે એવું જોવામાં આવ્યું કે આત્મખ્યાતિમાં પ્રાપ્ત ગાથા તાત્પર્યવૃત્તિમાં નથી.

૩૦૪મી ગાથાનો અર્થ કરતી વખતે આચાર્ય જયસેન લખે છે કે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને નિજશુદ્ધાત્માની આરાધના કરવી જ રાધ છે.

આ જ વાતને પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“ભાઈ ! પર તરફના લક્ષ્યવાળા બધા ભાવ, ચાહે તે હિંસાદિ પાપભાવ હો અથવા અહિંસાદિ પુણ્યભાવ હો - તે સર્વભાવ અપરાધ છે. તે ભાવ બંધસાધક છે. જે તે ભાવોનું સેવન કરે છે, તે બંધનું જ સેવન કરે છે અને તેના સંસારની જ સિદ્ધિ અને વૃદ્ધિ થાય છે. એવું યથાર્થ જાણીને જે સમસ્ત પરભાવોથી વિમુખ થઈને આત્માની સન્મુખ થાય છે, ભગવાન આત્માના નિર્મળ જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને અંતરરમણતારૂપ ચારિત્ર પ્રગટ કરે છે, તેને આત્માની સિદ્ધિ થાય છે; આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિ જ મોક્ષનું સાધન છે.”^૧

આ પ્રમાણે અંતર્દષ્ટિવંતને આત્માની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. તે જ સાધકભાવ છે અને તે જ રાધ છે.^૨

જુઓ પહેલા એમ કહેતા આવ્યા છે કે જે આત્મા રાધરહિત છે, તે અપરાધ છે અને હવે અહીં એમ કહ્યું છે કે જે ભાવ રાધસહિત છે, તે અપરાધ છે. અહીં આત્મા અને ભાવને એકાર્થવાચી લીધા છે.

જે ભાવોથી શુદ્ધ આત્માનું સેવન થતું ન હોય તે સર્વ રાગાદિભાવ અપરાધ છે અને જેનો ભાવ અપરાધ છે, તે આત્મા અપરાધ છે.^૩

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૦૨-૪૦૩

૨ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૦૩

૩ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૦૪

જે જીવ રાગની આરાધના કરે છે, તે સાપરાધ છે અને તેને આત્માની સિદ્ધિનો અભાવ છે.^૧

જેની દષ્ટિના વિષયમાં પોતાનો પૂર્ણ પરમેશ્વર પ્રભુ આત્મા વર્તે છે, તે જીવ આરાધક છે. તેને જ આત્માનું સેવન કરનાર સાધક કહેવાય છે. હું શુદ્ધોપયોગમય જ છું - જેને અંતરંગમાં આવું દૃઢ શ્રદ્ધાન થયું છે, તે સદાય આરાધક છે.^૨

જુઓ ! જે સાપરાધ છે તેને બંધની શંકા થાય છે. તેથી તે સ્વયં અશુદ્ધ છે. આ કારણે તે અનારાધક છે.

જે નિરપરાધ છે, તે નિ:શંક છે. તે પોતાના ઉપયોગમાં લીન થાય છે. ધર્મી પોતાના જ્ઞાન-દર્શનમય આત્મામાં લીન છે.^૩

આ પ્રમાણે આ ગાથાઓમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્માની સાધના જ રાધ છે અને જે આત્મા ઉક્ત સાધનાથી રહિત છે, તે આત્મા સ્વયં અપરાધ છે. તાત્પર્ય એમ છે કે આત્માની સાધનાથી રહિત ભાવ અપરાધ છે અને તે અપરાધસહિત હોવાથી આત્મા અપરાધી છે. આત્મા અપરાધી છે; તેથી એક પ્રકારે આત્મા જ અપરાધ છે.

હવે આ જ ભાવનો પોષક કળશ કાવ્ય લખે છે -

(માલિની)

અનવરતમનંતબદ્ધયતે સાપરાધ;

સ્પૃશતિ નિરપરાધો બન્ધનં નૈવ જાતુ ।

નિયતમયમશુદ્ધં સ્વં ભજન્સાપરાધો;

ભવતિ નિરપરાધઃ સાધુ શુદ્ધાત્મસેવી ॥૧૮૭॥

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૦૫

૨ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૦૬

૩ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૦૮

(હરિગીત)

અપરાધસહ આત્મા અનંતા કર્મથી બંધાય છે,
ને નિરપરાધી આત્માને બંધ કદી ના થાય છે;
નિજને અશુદ્ધ જ સેવનારો નિયમથી અપરાધી છે,
જે સેવતો શુદ્ધાત્મને તે નિરપરાધી હોય છે. ૧૮૭

અપરાધી આત્મા અનંત પૌદ્ગલિક કર્મોથી બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે અને નિરપરાધી આત્મા બંધનને ક્યારે સ્પર્શ પણ કરતો નથી. અજ્ઞાની આત્મા તો નિયમથી સ્વયંને અશુદ્ધ જાણતો થકો, અશુદ્ધ માનતો થકો અને અશુદ્ધ ભાવરૂપે પરિણમતો થકો સદા અપરાધી જ છે; પરંતુ નિરપરાધી આત્મા તો સદા શુદ્ધાત્માનું સેવન કરનારો જ હોય છે.

નાટક સમયસારમાં અપરાધી અને નિરપરાધીને આ પ્રમાણે પરિભાષિત કરવામાં આવ્યા છે -

(દોહા)

જાકૈ ઘટ સમતા નહીં, મમતા મગન સદીવ ।
રમતા રામ ન જાનઈ, સો અપરાધી જીવ ॥
અપરાધી મિથ્યામતી, નિરદૈ હિરદૈ અંધ ।
પર કૌં માને આતમા, કરૈ કરમ કૌં બંધ ॥
જિનકે મિથ્યામતિ નહીં, ગ્યાનકલા ઘટ માંહિ ।
પરચૈ આતમરામ સૌં તે અપરાધી નાંહિ ॥

જેના હૃદયમાં સમતાભાવ નથી, જે સદાય મમતામાં મગ્ન રહે છે અને અંદરમાં રમણ કરનાર આત્મારામને જાણતો નથી; તે આત્મા અપરાધી છે.

જેના હૃદયની આંખો (અંતરંગદષ્ટિ) કૂટી ગઈ છે - એવો નિર્દયી મિથ્યાદષ્ટિ અપરાધી છે. પરને પોતાના માનનાર તે અપરાધી મિથ્યાદષ્ટિ આત્મા કર્મોને બાંધે છે.

જેની મિથ્યામતિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે, જેના હૃદયમાં જ્ઞાનકળા જાગૃત થઈ ગઈ અને જેનો આત્મારામ સાથે પરિચય થઈ ગયો છે, જે આત્માને ઓળખે છે; તે અપરાધી નથી.

ઉક્ત કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“સાપરાધ અર્થાત્ શુદ્ધ એક નિત્યાનંદ - ચિદાનંદ પ્રભુ આત્માને છોડીને જે પુણ્ય-પાપના ભાવોને પોતાના માને છે અને તેનાથી પોતાનો લાભ માને છે - એવો આત્મા અનંત-અનંત પુદ્ગલ પરમાણુમય કર્મોથી બંધાય છે. જે વસ્તુ પોતાની નથી, તેને પોતાની માનવી ચોરી છે, અપરાધ છે. એવું કામ કરનાર નિયમથી બંધનમાં પડે છે.

નિરપરાધ અર્થાત્ જેણે રાગરહિત પોતાના જ્ઞાનાનંદ આત્માની દૃષ્ટિ કરી છે, તેમાં જ જે રમે છે; તે નિરપરાધ છે, તેને ક્યારેય બંધન થતું નથી.

જુઓ, દયા-દાન-પૂજા-ભક્તિ આદિ શુભરાગનું સેવન પણ અશુભરાગની માફક જ અશુદ્ધનું સેવન છે. આ પ્રમાણે પોતાને અશુદ્ધ સેવતો થકો આત્મા સાપરાધી છે.^૧

તથા જે આત્મા પુણ્ય-પાપથી રહિત, શુદ્ધ, એક, ચૈતન્ય ઉપયોગમય, પૂર્ણજ્ઞાન, પૂર્ણઆનંદ આદિ અનંત શક્તિઓથી ભરેલો છે, સદા એકરૂપ, ભૂતાર્થ, શુદ્ધ ચિદ્ધન આત્માને સમીચીતતાથી જાણીને તેની સેવા કરે છે; તે નિરપરાધી છે; તેને બંધ થતો નથી.”

આ પ્રમાણે આ કળશમાં માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે પરમાં એકત્વ-મમત્વ ધારણ કરનાર અપરાધી આત્મા નિરંતર બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે અને શુદ્ધાત્મસેવી આત્મા અર્થાત્ પોતાના આત્મામાં જ એકત્વ-મમત્વ ધારણ કરીને તેમાં જ જામનાર-રમણ કરનાર આત્મા કર્મબંધનને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી શુદ્ધાત્માનું સેવન નિરંતર કરવું જોઈએ, કેમકે નિરપરાધી થવાનો આ જ એકમાત્ર ઉપાય છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૧૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૧૦

સમયસાર ગાથા ૩૦૬-૩૦૭

આ ૩૦૬ અને ૩૦૮મી ગાથાઓની ઉત્થાનિકા આત્મખ્યાતિમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે; જે આ પ્રમાણે છે -

“અહીં શંકાકાર શંકા કરે છે કે આપ શુદ્ધાત્માની ઉપાસનાથી નિરપરાધ થવાની વાત કરી રહ્યા છો; પણ પ્રશ્ન એ છે કે શુદ્ધ આત્માની ઉપાસનાનો પ્રયાસ કરવાની શું આવશ્યકતા છે; કારણ કે આત્મા નિરપરાધ તો પ્રતિક્રમણ આદિથી જ થાય છે.

આ તો સર્વવિદિત જ છે કે અપરાધીના અપ્રતિક્રમણ આદિ વિષકુંભ છે; કારણ કે તે અપરાધને દૂર કરનાર નથી અને તેથી પ્રતિક્રમણાદિને અમૃતકુંભ કહેવામાં આવ્યા છે; કારણ કે તે અપરાધને દૂર કરનાર છે.

વ્યવહારનું કથન કરનાર આચાર સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે -

અપ્પડિકમણમપડિસરણં અપ્પડિહારો અધારણા ચેવ ।

અણિયત્તી ય અણિંદાગરહાસોહી ય વિસકુમ્મ્હો ॥

પડિકમણં પડિસરણં પડિહારો ધારણા ણિયત્તી ય ।

ણિંદા ગરહા સોહી અદ્ધવિહો અમયકુમ્મ્હો દુ ॥

અપ્રતિક્રમણ, અપ્રતિસરણ, અપરિહાર, અધારણા, અનિવૃત્તિ અનિંદા, અગર્હા અને અશુદ્ધિ - આ આઠ પ્રકારના વિષકુંભ છે. પ્રતિક્રમણ, પ્રતિસરણ, પરિહાર, ધારણા, નિવૃત્તિ, નિંદા, ગર્હા અને શુદ્ધિ - આ આઠ પ્રકારના અમૃતકુંભ છે.”

આ ગાથાઓની ઉત્થાનિકામાં આ જ પ્રકારનો ભાવ તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં આચાર્ય જયસેને પણ વ્યક્ત કર્યો છે. એટલે સુધી કે આચાર્યસૂત્રની જે ગાથાઓ આત્મખ્યાતિમાં ઉદ્દૃઘૃત કરવામાં આવી છે, તે જ ગાથાઓ તાત્પર્યવૃત્તિમાં પણ ઉદ્દૃઘૃત કરવામાં આવી છે.

પ્રશ્ન તે વ્યવહારવાદિઓનો છે, જે એવું માનીને સંતુષ્ટ છે કે નિપરાધી બનવાનો ઉપાય તો પ્રતિક્રમણાદિ જ છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે અપરાધનો પ્રાયશ્ચિત કરી લેતાં તે અપરાધના દોષથી મુક્ત થવાય છે અને તેથી પ્રતિક્રમણાદિ કરવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિમાં અપરાધના દોષથી મુક્ત થવા માટે શુદ્ધોપયોગની શું આવશ્યકતા છે?

ઉક્ત ઉત્થાનિકાનો ભાવ ખોલતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ લખે છે કે -

“અહીં વ્યવહારનું અવલંબન લેનાર પ્રશ્ન કરે છે કે શુદ્ધ આત્માની ઉપાસનાનો પ્રયાસ કરવાનું શું કામ છે ? શુદ્ધાત્માની ઉપાસનાનો શ્રમ શા માટે કરવો-જ્યારે પ્રતિક્રમણ આદિથી જ તો આત્મા નિરપરાધ થાય છે ? સાપરાધનું જે અપ્રતિક્રમણ છે, તે અપરાધ દૂર કરનાર ન હોવાથી વિષકુંભ છે અને પ્રતિક્રમણાદિ અપરાધને દૂર કરનાર હોઈને અમૃતકુંભ છે.

શુભરાગ વડે અશુભભાવથી પાછા ફરવું, પાપથી છૂટવું અમૃત છે - એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. આ પ્રમાણે જ્યારે શુભભાવથી આત્મા નિરપરાધ થાય છે તો પછી શુદ્ધાત્માની આરાધનાથી શો લાભ ? - એવી અજ્ઞાનીની દલીલ છે; પણ એ તેનો કુતર્ક છે.^૧

શિષ્યના આ જ અભિપ્રાયના સમાધાનમાં આચાર્યદેવે નિશ્ચયની પ્રધાનતાથી આગલી ગાથા કહી છે.^૨”

શાસ્ત્રોમાં વ્યવહારપ્રતિક્રમણાદિની જે ચર્ચા છે; તેને જ આધાર બનાવીને શિષ્યે આ પ્રશ્ન કર્યો છે; જેનો ઉત્તર નિશ્ચયપ્રતિક્રમણાદિનું સ્વરૂપ બતાવનાર નીચેની ગાથાઓમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૧૨

૨ સમયસાર (ગુજરાતી), પાનું ૪૪૮

પડિકમણં પડિસરણં પરિહારો ધારણા ણિયત્તી ય ।
 ણિંદા ગરહા સોહી અઢ્ઢવિહો હોદિ વિસકુંભો ॥૩૦૬॥

અપ્પડિકમણમપ્પડિસરણં અપ્પરિહારો અધારણા ચેવ ।
 અણિયત્તી ય અણિંદાગરહાસોહી અમચકુંભો ॥૩૦૭॥

પ્રતિક્રમણ ને પ્રતિસરણ, વળી પરિહરણ, નિવૃત્તિ ધારણા,
 વળી શુદ્ધિ, નિંદા, ગર્હાણા - એ અષ્ટવિધ વિષકુંભ છે. ૩૦૬.

આગપ્રતિક્રમણ, આગપ્રતિસરણ, આગપરિહરણ, આગધારણા,
 અનિવૃત્તિ, આગગર્હા, અનિંદા, અશુદ્ધિ - અમૃતકુંભ છે. ૩૦૭.^૧

પ્રતિક્રમણ, પ્રતિસરણ, પરિહાર, ધારણા, નિવૃત્તિ, નિંદા, ગર્હા અને
 શુદ્ધિ - આ આઠ પ્રકારના વિષકુંભ છે; કારણ કે તેમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ સંભવિત
 છે.

અપ્રતિક્રમણ, અપ્રતિસરણ, અપરિહાર, અધારણા, અનિવૃત્તિ,
 અનિંદા, અગર્હા અને અશુદ્ધિ - આ આઠ પ્રકારના અમૃતકુંભ છે; કારણ
 કે તેમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિનો નિષેધ છે.

ધ્યાન રહે કે અહીં પ્રતિક્રમણ આદિને વિષકુંભ (ઝેરનો ઘડો) અને
 અપ્રતિક્રમણ આદિને અમૃતકુંભ (અમૃતનો ઘડો) કહ્યો છે; જ્યારે ઉત્થાનિકામાં
 ઉદ્ઘૃત ગાથાઓમાં પ્રતિક્રમણાદિને અમૃતકુંભ અને અપ્રતિક્રમણાદિને વિષકુંભ
 કહેવામાં આવ્યા છે.

બંને કથન પરસ્પર તદન વિરુદ્ધ પ્રતીત થાય છે. જેમને
 આચારશાસ્ત્રોમાં અમૃતકુંભ કહ્યા છે તેમને જ અહીં વિષકુંભ કહેવામાં આવી
 રહ્યા છે અને જેમને ત્યાં વિષકુંભ કહ્યા છે, તેમને જ અહીં અમૃતકુંભ
 બતાવવામાં આવી રહ્યા છે.

ખરેખર વાત આમ છે કે આચારશાસ્ત્રોમાં સમાગત ઉક્ત કથન

^૧ સમયસાર (ગુજરાતી), પાનું ૪૪૮

વ્યવહાર કથન છે અને અહીં જે કથન કરવામાં આવી રહ્યું છે તે નિશ્ચય કથન છે.

આમ શા માટે છે ? આ શંકાનું સમાધન નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિને સમજ્યા વિના સંભવ નથી.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર આ પ્રમાણે ખોલે છે -

“સૌથી પહેલી વાત તો એ છે કે અજ્ઞાનીજનોમાં જોવામાં આવતા અપ્રતિક્રમણાદિ તો શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિના અભાવરૂપ સ્વભાવવાળા હોઈને સ્વયમેવ જ અપરાધસ્વરૂપ છે; તેથી તે (અજ્ઞાનીના અપ્રતિક્રમણાદિ) તો વિષકુંભ જ છે; તેમનો વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? તાત્પર્ય આમ છે કે અહીં અજ્ઞાનીના અપ્રતિક્રમણાદિને અમૃતકુંભ કહેવામાં આવતા નથી; કારણ કે તે તો સ્પષ્ટરૂપથી વિષકુંભ જ છે, હેય જ છે, ત્યાગવા યોગ્ય જ છે, બંધના જ કારણ છે.

જે દ્રવ્યરૂપ પ્રતિક્રમણાદિ છે, તે સંપૂર્ણ અપરાધરૂપી વિષના દોષને ક્રમશઃ ઓછા કરવામાં સમર્થ હોવાથી વ્યવહાર - આચાર સૂત્રના કથનાનુસાર અમૃતકુંભરૂપ હોવા છતાં પણ પ્રતિક્રમણ અને અપ્રતિક્રમણ - આ બંનેમાં વિલક્ષણ એવી અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિકાને નહીં જોનાર પુરૂષોને તે દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ પોતાનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોઈને તેમ જ વિપક્ષ (બંધ)નું કાર્ય કરનાર હોઈને વિષકુંભ જ છે.

અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિકા સ્વયં શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિરૂપ હોવાના કારણે સમસ્ત અપરાધરૂપી વિષના દોષોને સર્વથા નષ્ટ કરનારી હોવાથી સ્વયં સાક્ષાત્ અમૃતકુંભ છે.

આ પ્રમાણે આ ત્રીજી ભૂમિ વ્યવહારથી દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને પણ અમૃતકુંભત્વ સાધે છે. એ ત્રીજી ભૂમિથી જ આત્મા નિરપરાધ થાય છે.

તે ત્રીજી ભૂમિના અભાવમાં દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ પણ અપરાધ જ છે; તેથી આમ સિદ્ધ થાય છે કે ત્રીજી ભૂમિથી જ નિરપરાધત્વ છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે જ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ છે.

ઉક્ત વસ્તુસ્થિતિના સંદર્ભમાં એવું નહીં માનવું જોઈએ કે આ શાસ્ત્ર (સમયસાર) દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને છોડાવે છે.

જો એમ નથી તો પછી આ શાસ્ત્ર શું કહે છે ? આ શાસ્ત્રનું કહેવું તો આમ છે કે અહીં દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને છોડવાની વાત કહેવામાં આવી રહી નથી; પરંતુ એમ કહેવાઈ રહ્યું છે કે આ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિથી અતિરિક્ત પણ આ પ્રતિક્રમણાદિ અને અપ્રતિક્રમણાદિથી અગોચર અન્ય અપ્રતિક્રમણાદિ છે; જે શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિરૂપ અતિદુષ્કર કંઈક કરાવે છે. આ જ ગ્રંથમાં આગળ કહેશે -

કમ્મં જં પુઠ્ઠકયં સુહાસુહમણેયવિત્થરવિસેસં ।

તત્તો ણિયત્તદે અપ્પયં તુ જો સો પદિવ્કમણં ॥૩૮૩॥'

અનેક પ્રકારના વિસ્તારવાળા પૂર્વકૃત શુભાશુભ કર્મોથી જે પોતાના આત્માને નિવૃત્ત કરાવે છે; તે આત્મા સ્વયં પ્રતિક્રમણ છે.'''

આચાર્ય જયસેને તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ ગાથાઓનો અર્થ કરતી વખતે પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાથર્યો છે. એક તો તેમણે પ્રતિક્રમણ, પ્રતિસરણ આદિ આઠે પ્રકારની વ્યાખ્યા કરી છે કે જે અત્યંત આવશ્યક હતું; કારણ કે આ આઠેના સ્વરૂપના સંબંધમાં જ જો પૂરતી જાણકારી ન હોય તો તેમના સંબંધમાં કરેલી ટિપ્પણીઓનું ભાવભાસન પણ નહીં થાય. બીજું **કિંચ વિશેષ:** કહીને જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના પ્રતિક્રમણો વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. તેમના પ્રતિપાદનનો ભાવ આ પ્રમાણે છે.

- “(૧) કરેલા દોષોનું નિરાકરણ કરવું પ્રતિક્રમણ છે.
- (૨) સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોની પ્રેરણા કરવી અથવા તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે પ્રતિસરાગ છે.
- (૩) મિથ્યાત્વ અને રાગાદિ દોષોનું નિવારણ કરવું પ્રતિહરાગ છે.
- (૪) પંચનમસ્કાર આદિ મંત્રો અને પ્રતિમા (જિનબિંબ) આદિ બાહ્યદ્રવ્યોના અવલંબનથી ચિત્તને સ્થિર કરવું તે ધારાગા છે.
- (૫) બાહ્ય વિષય-કષાયાદિમાં ઈલાગત (ઈચ્છાયુક્ત) ચિત્તનું નિવર્તન (નિવારણ) કરવું નિવૃત્તિ છે.
- (૬) પોતાની જ સાક્ષીથી દોષોને પ્રગટ કરવા તે નિંદા છે.
- (૭) ગુણની સાક્ષીએ દોષોને પ્રગટ કરવા તે ગર્હા છે.
- (૮) કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ થઈ જતાં પ્રાયશ્ચિત લઈને તેનું શોધન કરવું તે શુદ્ધિ છે.

ઉક્ત આઠ પ્રકારનો શુભોપયોગ જે કે મિથ્યાત્વાદિ વિષય-કષાય પરિણતિરૂપ અશુભોપયોગની અપેક્ષા સવિકલ્પ સરાગચારિત્રની અવસ્થામાં અમૃતકુંભ છે; તો પણ રાગ-દ્વેષ-મોહ, ખ્યાતિ-લાભ-પૂજા, દ્રષ્ટ-શ્રુત-અનુભૂત ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધ આદિ સર્વે પરદ્રવ્યોના આલંબનવાળા વિભાવપરિણામોથી શૂન્ય (રહિત), ચિદાનંદ સ્વભાવથી વિશુદ્ધ આત્માના આલંબનથી ભરિત (ભરેલી) અવસ્થાવાળી, નિર્વિકલ્પ શુદ્ધોપયોગ લક્ષણવાળી તથા અપડિકમણં ઈત્યાદિ ગાથામાં કથિત ક્રમાનુસાર જ્ઞાનીજનોએ આશ્રય લીધેલ નિશ્ચય-અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ જે તૃતીયભૂમિ છે, તેની અપેક્ષા વીતરાગચારિત્રમાં સ્થિતજનો માટે તો ઉક્ત પ્રતિક્રમણાદિ આઠ પ્રકારનો શુભોપયોગ વિષકુંભ જ છે - આ અર્થ છે.

કંઈક વિશેષ છે, જે આ પ્રમાણે છે - અપ્રતિક્રમણ બે પ્રકારનું છે - જ્ઞાનીઓને આશ્રિત અપ્રતિક્રમણ અને અજ્ઞાનીઓને આશ્રિત અપ્રતિક્રમણ.

તેમાં અજ્ઞાનિજનાશ્રિત અપ્રતિક્રમણ તો વિષય-કષાયની પરિણતિરૂપ જ હોય છે; પરંતુ જ્ઞાનિજનાશ્રિત અપ્રતિક્રમણ શુદ્ધાત્માના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાન (આચરણ) સ્વરૂપ ત્રિગુણ્તિમય (સ્વાનુભૂતિમય) હોય છે.

તે જ્ઞાનિજનાશ્રિત અપ્રતિક્રમણ સરાગચારિત્ર લક્ષણવાળા શુભોપયોગની અપેક્ષા જો કે અપ્રતિક્રમણ કહેવામાં આવે છે; તો પણ વીતરાગચારિત્રની અપેક્ષા તે અપ્રતિક્રમણ ખરેખર નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ જ છે.

જો કોઈ કહે કે તે અપ્રતિક્રમણ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ કઈ રીતે છે ?

તો તેમને કહે છે કે સમસ્ત શુભાશુભ આશ્રવરૂપ દોષોના નિરાકરણરૂપ હોવાથી તે અપ્રતિક્રમણ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ જ છે. તેથી એ નિશ્ચિત થઈ ગયું કે તે સ્વાનુભવરૂપ અપ્રતિક્રમણ જ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ છે.

જો કે વ્યવહાર પ્રતિક્રમણની અપેક્ષાએ તેને અપ્રતિક્રમણ જ કહેવાયું; છતાં પણ જ્ઞાનીજનોના મોક્ષનું કારણ બને છે.

શુદ્ધાત્માને ઉપાદેય માનીને નિશ્ચયપ્રતિક્રમણના સાધકભાવના રૂપમાં વિષય-કષાયથી બચવા માટે જો વ્યવહાર પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે તો તે વ્યવહાર પ્રતિક્રમણ પરંપરા મોક્ષનું કારણ કહેવાય છે; અન્યથા માત્ર સ્વર્ગાદિકસુખના નિમિત્તભૂત પુણ્યનું જ કારણ છે.

અને જો અજ્ઞાનીઓથી સંબંધિત અપ્રતિક્રમણ છે, તે તો મિથ્યાત્વ અને વિષય-કષાયની પરિણતિરૂપ હોવાથી નરકાદિ દુઃખોનું જ કારણ છે.

આ પ્રમાણે પ્રતિક્રમણાદિ આઠ વિકલ્પોરૂપ શુભોપયોગ જો કે સવિકલ્પ અવસ્થામાં અમૃતકુંભ હોય છે; છતાં પણ સુખ-દુઃખાદિમાં સમતાભાવ રાખવારૂપ - પરમોપેક્ષારૂપ સંયમની અપેક્ષા વિષકુંભ જ છે.”

આ ગાથાઓ અને ટીકાનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે રજુ કરે છે -

“અજ્ઞાની જીવોને જે મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષ આદિ અપ્રતિક્રમણના ભાવ છે, તે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિના અભાવસ્વભાવરૂપ છે અને તે પોતે જ અપરાધસ્વરૂપ છે તેથી તે ભાવ વિષકુંભ જ છે. તે ભાવોનો વિચાર કરવાનું પ્રયોજન જ શું છે ? અર્થાત્ તે ભાવ તો પહેલેથી જ ત્યાગવા યોગ્ય છે.”^૧

જેણે અંતરમાં પોતાનો આત્મા અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અને આનંદસ્વરૂપ અનુભવ્યો છે - તેવા ધર્મી પુરૂષને સવાર-સાંજ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિરૂપ શુભભાવ આવે છે. તે અપરાધરૂપી ઝેરના દોષને ઘટાડવામાં સમર્થ છે. તે કારણે કહ્યું છે કે ધર્મીના પ્રતિક્રમણાદિ શુભભાવ વ્યવહારથી અમૃતકુંભ છે.

જુઓ ! ધર્મીને આ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિના શુભભાવ રાગાદિ દોષોને ઘટાડવામાં તો સમર્થ છે, પણ અભાવ કરવામાં નહીં. રાગાદિનો અભાવ તો એક શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્માનો આશ્રય લેતાં થાય છે, પણ જેમને અંતરમાં શુદ્ધ એક જ્ઞાતા-દષ્ટાસ્વભાવી અમૃતસ્વભાવ આત્માનું ભાન થયું છે, તેમને જે નિંદા, ગર્હા આદિ શુભરાગરૂપ વ્યવહાર પ્રતિક્રમણનો ભાવ આવે છે, તેનાથી અશુભભાવ ઘટે છે - તે અપેક્ષાએ શુભરાગને વ્યવહારથી શાસ્ત્રોમાં અમૃતકુંભ કહ્યો છે. જેમને આત્મજ્ઞાન થયું નથી, તેમનો શુભભાવ તો માત્ર વિષકુંભ જ છે.^૨

મિથ્યાદષ્ટિને અશુભ અને શુભભાવોરૂપ અપ્રતિક્રમણ અને પ્રતિક્રમણની સિવાય એક ત્રીજા શુદ્ધ ભાવરૂપ અપ્રતિક્રમણની ખબર હોતી નથી. ‘શુભાશુભ રહિત ત્રીજી ભૂમિકા કઈ છે ? તેનો બોધ મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને હોતો નથી.’^૩

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૨૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૨૦-૪૨૧

૩ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૨૧

કરેલા દોષોનું નિરાકરણ કરવું, સમકિત આદિ ગુણોની પ્રેરણા કરવી, મિથ્યાત્વાદિનું નિવારણ કરવું, પંચનમસ્કાર આદિનો ભાવ અર્થાત્ પ્રતિમા આદિનું આલંબન, બાહ્યવિષયોમાંથી ચિત્તને હટાવવું, આત્મસાક્ષીપણે દોષોને પ્રગટ કરવા, ગુરૂની સાક્ષીથી દોષોને પ્રગટ કરવા, દોષ ઉત્પન્ન થતાં પ્રાયશ્ચિત લઈને વિશુદ્ધિ કરવી - એ આઠે પ્રકારના શુભભાવ છે. મિથ્યાદષ્ટિને આ આઠે શુભભાવ વિષકુંભ છે; કારણ કે મિથ્યાદષ્ટિના આ ભાવોમાં દોષ નાશ કરવાનું બિલ્કુલ પણ સામર્થ્ય નથી.

જે જીવ ત્રીજી ભૂમિકાના અપ્રતિક્રમણ સહિત છે, તેમને જે શુભભાવ આવે છે, તે દોષ ઘટાડવામાં સમર્થ હોય છે.

જ્યારે પરમાનંદમય ભગવાન આત્માની દષ્ટિ થઈ જાય છે, ત્યારે તેને શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિ થતાં ત્રીજી ભૂમિકા પ્રગટ થાય છે. આ ત્રીજી ભૂમિકા સર્વ દોષોનો નાશ કરવામાં સમર્થ હોય છે. તેથી તે અમૃતકુંભ છે. તેની સાથેના વ્યવહારપ્રતિક્રમણને પણ અમૃતકુંભ કહેવામાં આવ્યો છે.

આવી ત્રીજી ભૂમિકાવાળા ધર્મી પુરૂષને જે દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ હોય છે, તેમને વ્યવહારથી અમૃતકુંભપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ખરેખર તો ત્રીજી ભૂમિકાવાળાને દ્રવ્યપ્રતિક્રમણ પણ અમૃતકુંભ નથી; પરંતુ સાક્ષાત્ અમૃતકુંભનો સહચારી છે. આ કારણે તેને અમૃતકુંભ ઉપચારથી કહેવાય છે.^૧

આ શાસ્ત્રમાં શુભને છોડીને અશુભમાં જવાની તો વાત જ નથી. શાસ્ત્રના કથનનો અભિપ્રાય દ્રવ્યપ્રતિક્રમણ આદિ છોડાવવાનો નથી; પરંતુ તેમાં જ જે અનાદિથી અટકેલા છે, માત્ર તે અટક છોડાવવાનો ઉદ્દેશ છે. પ્રતિક્રમણ, સામાયિક, ભક્તિ, વ્રત, તપ, પૂજા આદિના શુભરાગમાં જેઓ અટકેલા છે અને તેમાં જ ધર્મ માનીને બેઠા છે; તેમને સાચું માર્ગદર્શન આપીને નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર કરાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૨૨

પુણ્યભાવને છોડીને પાપમાં પ્રવર્તનની વાત કોઈ પણ શાસ્ત્ર કેમ કહી શકે ? શાસ્ત્રમાં તો સદાય પાપની માફક પુણ્યને પણ છોડીને પરમપવિત્ર શુદ્ધાત્માના અનુભવની વાત જ કહેવામાં આવે છે; કારણ કે આત્માનો અનુભવ જ નિરપરાધપણું છે.

અહીં દ્રવ્યપ્રતિક્રમણ છોડાવતા નથી; પરંતુ જેઓ શુભરાગમાં સંતુષ્ટ થઈને રહી જાય છે, તેમને ત્યાંથી છોડાવીને અંદર ધ્રુવધામમાં - ચૈતન્યધામમાં લઈ જાય છે.”

આ ગાથાઓનું તાત્પર્ય એક પંક્તિમાં ક્ષુલ્લક મનોહરલાલજી વર્ણી આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે -

“વિકલ્પરત રહેવું વિષકુંભ છે અને સ્વભાવરત રહેવું અમૃતકુંભ છે.”

જે કે આચાર્ય કુંદકુંદદેવની મૂળ ગાથાઓ, આચાર્ય અમૃતચંદ્રદેવની આત્મપ્ર્યાતિ ટીકા, આચાર્ય જયસેનની તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકા અને અધ્યાત્મિકસત્પુરૂષ પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીનું સ્પષ્ટીકરણ વાંચી લીધા બાદ સમજદાર માટે કંઈ પણ અજ્ઞાણ રહેતું નથી; છતાં પણ સામાન્ય બુદ્ધિવાળા આત્માર્થી બંધુઓના લક્ષ્યથી ઉક્ત ચિંતકોના જ અભિપ્રાયને સરલ-સુબોધ ભાષામાં સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રતિક્રમણ શબ્દનો અર્થ થાય છે પાછા ફરવું. આત્મસ્વભાવની તરફ પાછા ફરવું તે જ વાસ્તવિક પ્રતિક્રમણ છે. કષાયપાહુડમાં પ્રતિક્રમણ અને પ્રત્યાખ્યાનનો અંતર સ્પષ્ટ કરતાં લખ્યું છે -

“પચ્ચક્ષાણપડિક્કમણાણં કો ખેઓ । ઉચ્ચદે, સર્ગગટિઠયદોસાણં દબ્બ-ખેત્ત-કાલ-ભાવવિસયાણં પરિચ્ચાઓ પચ્ચક્ષાણં ણામ । પચ્ચક્ષાણાદો અપચ્ચક્ષાણં ગંતૂણ પુણોપચ્ચક્ષાણસ્સાગમણં પડિક્કમણં ।”

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૨૩

૨ સમયસાર: સપ્તદશાંગી ટીકા, પાનું ૫૨૧

૩ કષાયપાહુડ પુસ્તક ૧, પ્રકરણ ૧, પાનું ૧૧૫

પ્રશ્ન:- પ્રત્યાખ્યાન અને પ્રતિક્રમણમાં શો ફરક છે ?

ઉત્તર:- દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના નિમિત્તથી લાગેલા દોષોનો પરિત્યાગ કરવો તે પ્રત્યાખ્યાન છે અને પ્રત્યાખ્યાનમાંથી અપ્રત્યાખ્યાન થતાં ફરીથી પ્રત્યાખ્યાન કરવું તે પ્રતિક્રમણ છે.”

પ્રતિક્રમણની ઉક્ત વ્યાખ્યાથી પણ એ જ સ્પષ્ટ થાય છે કે પહેલી વાર પરનો ત્યાગ કરીને આત્મામાં આવી ગયા - આ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન થયું; પછી કમબ્જેરીને કારણે આત્માથી ચ્યુત થઈને પરમાં જતાં ફરીથી પુરૂષાર્થપૂર્વક શુદ્ધોપયોગ પ્રાપ્ત કરવો અર્થાત્ આત્મામાં ફરી આવી જવું તે નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન પણ શુદ્ધોપયોગરૂપ જ છે અને નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ પણ શુદ્ધોપયોગરૂપ જ છે.

વ્યવહારપ્રતિક્રમણમાં લાગેલા દોષોનો ગુરૂની સમક્ષ અથવા પોતાની જ સાક્ષીથી પ્રાયશ્ચિત કરવામાં આવે છે.

અહીં એમ કહેવાઈ રહ્યું છે કે ભૂલ કરીને પણ પ્રાયશ્ચિત ન કરવું વ્યવહાર-અપ્રતિક્રમણ છે અને તે વિષકુંભ છે તથા ભૂલ થયા બાદ પ્રાયશ્ચિત કરીને તેને સુધારી લેવી વ્યવહારપ્રતિક્રમણ છે અને તે અમૃતકુંભ છે. આચારશાસ્ત્રોનું આ કથન વ્યવહારનયનું કથન છે, જે ઉચિત જ છે.

આમ કહીને પણ અહીં આ વાત તરફ વિશેષ ધ્યાન આકર્ષિત કરવામાં આવી રહ્યું છે કે ભૂલ કરીને પ્રાયશ્ચિત કરવું કે ન કરવું - આ બંનેથી પર એક એવી પણ સ્થિતિ છે કે જે બંનેથી જુદી છે; તે ત્રીજી સ્થિતિ છે, ભૂલ કરવી જ નહીં, અપરાધ કરવો જ નહીં.

શુદ્ધોપયોગ એક એવી સ્થિતિ છે કે જ્યાં શુભાશુભભાવરૂપ અપરાધ થતો જ નથી. જ્યારે અપરાધ થતો જ નથી તો પછી પ્રાયશ્ચિતની પણ કોઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેથી તેને અપ્રતિક્રમણ કહે છે; પણ આ અપ્રતિક્રમણ તે સ્થિતિ નથી કે જ્યાં અપરાધ થવા છતાં પણ પ્રાયશ્ચિત લેવામાં આવતું નથી; કારણ કે તે તો પાપરૂપ જ છે અને આ અપ્રતિક્રમણ તો પુણ્ય-પાપથી

પાર પરમધર્મરૂપ છે. તેથી આ અપ્રતિક્રમણ જ ખરેખર નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ છે અને મુક્તિનું વાસ્તવિક કારણ હોવાથી ધર્મમય જ છે.

આ ભોળા જગતને આ ત્રીજા નિશ્ચયપ્રતિક્રમણની ખબર જ નથી.

અરે ભાઈ ! અહીં તો એમ કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે ભૂલ કરવી, પ્રાયશ્ચિત કરવો; ફરીથી ભૂલ કરવી અને ફરી પ્રાયશ્ચિત કરવો - આવા ગજસ્નાનથી શો લાભ છે ? ભૂલ કરીને પણ પ્રાયશ્ચિત ન કરવો એ તો મહાપાપ છે. એવું અપ્રતિક્રમણ તો સર્વથા હેય જ છે; પરંતુ વારંવાર ભૂલ કરીને વારંવાર પ્રાયશ્ચિત કરવાથી કંઈ લાભ નથી. અહીં તો એમ કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે આવી ભૂલ કરવી જ નહીં કે પ્રાયશ્ચિત કરવો પડે - તે જ સૌથી શ્રેષ્ઠ વાત છે, જેને અહીં અપ્રતિક્રમણ અથવા નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ કહેવામાં આવી રહ્યું છે. શુદ્ધોપયોગરૂપદશા જ એવી દશા છે કે જેમાં પુણ્યપાપરૂપનો અભાવ હોવાથી કોઈ ભૂલ થતી જ નથી - તે જ પરમ ઉપાદેય છે.

આવા પરમ ઉપાદેય નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ અથવા અપ્રતિક્રમણને જાણનારા જ્ઞાની ધર્માત્મા પણ કદાચ ચ્યુત થઈ જાય, શુભાશુભભાવમાં આવી જાય તો પ્રયાસ કરીને આત્મામાં પાછા કરવું તે જ પ્રતિક્રમણ છે. આવા નિશ્ચયપ્રતિક્રમણવાળા માટે પ્રાયશ્ચિત કરવારૂપ બાહ્યપ્રતિક્રમણ જ વ્યવહારપ્રતિક્રમણ છે.

આ પ્રમાણે આ સુનિશ્ચિત જ છે કે જ્ઞાનીઓને જ શુદ્ધોપયોગરૂપ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ અને શુભોપયોગરૂપ વ્યવહારપ્રતિક્રમણ હોય છે.

અજ્ઞાનીઓને ન તો સાચું વ્યવહારપ્રતિક્રમણ હોય છે અને ન તો શુદ્ધોપયોગરૂપ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ.

જે અપ્રતિક્રમણને અહીં અમૃતકુંભ કહ્યો છે, તે શુદ્ધોપયોગરૂપ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ જ છે અને જે પ્રતિક્રમણને વિષકુંભ કહ્યો છે, તે શુભભાવરૂપ છે. શુભભાવરૂપ પ્રતિક્રમણને વિષકુંભ કહેવાનું કારણ એ છે

કે તે આત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સમર્થ નથી, પુણ્યબંધનું કારણ છે, બંધના અભાવનું કારણ નથી.

એક બીજી વાત પણ ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે કે પ્રતિક્રમણ કરવારૂપ જે શુભભાવને આચારશાસ્ત્રોમાં અમૃતકુંભ કહ્યો છે, તે પ્રતિક્રમણરૂપ શુભભાવ તે જ્ઞાનીઓનો જ છે કે, જેઓ શુદ્ધોપયોગરૂપ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે.

હવે આ જ ભાવનો પોષક કળશકાવ્ય લખે છે, જે આ પ્રમાણે છે -

અતો હતાઃ પ્રમાદિનો ગતાઃ સુખાસીનતાં

પ્રલીનં ચાપલમુન્મુલિતમાલંબનમ્ ।

આત્મન્યેવાલાનિતં ચ ચિત્તમા

સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનઘનોપલબ્ધેઃ ॥૧૬૮૮॥

(હરિગીત)

પરમાદી જીવને 'હત' કહ્યાં છે આમ જિનવરકથનમાં, ચાપલ્યનો કરીને પ્રલય, ઉન્મૂલિત આલંબન કર્યાં; વિજ્ઞાનઘન આત્માતાપી પ્રાપ્તિ ન થાયે જ્યાં લગી, આત્મારૂપી સ્તંભે જ બાંધ્યું ચિત્તને છે ત્યાં લગી. ૧૮૮

આ કથનથી સુખાસીન (સુખથી બેઠેલા) પ્રમાદી જીવોને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી - આમ કહેવામાં આવ્યું છે અને ચપળતાનો પણ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તાત્પર્ય આમ છે કે નિશ્ચળ પ્રમાદીઓ અને ચંચળ ક્રિયાકાંડીઓ - બંનેને જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અહીં એ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે; બધા આલંબનોને ઉન્મૂલિત કરી દીધા છે, ઉખાડીને ફેંકી દીધા છે.

તાત્પર્ય એ છે કે દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને નિશ્ચયથી બંધનું કારણ બતાવીને તેનો નિષેધ કરી દીધો છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનઘન આત્માની પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી અમે ચિત્તને આત્મારૂપી સ્તંભથી જ બાંધી રાખ્યું છે.

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે વ્યવહારના વિકલ્પોમાં ઉલઝો નહીં; જ્યાં સુધી આત્માની પ્રાપ્તિ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી પોતાના ચિત્તને ક્રિયાકાંડમાં ન ઉલઝાવો, પ્રમાદી પણ ન બનો; સંપૂર્ણ સામર્થ્યથી આત્માની જ સન્મુખ રહો.

ઉક્ત કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“અહીં નિશ્ચયનયથી પ્રતિક્રમણાદિને વિષકુંભ કહ્યો અને અપ્રતિક્રમણાદિને અમૃતકુંભ કહ્યો; તેથી જો કોઈ વિપરીત સમજીને પ્રતિક્રમણાદિને છોડીને પ્રમાદી થઈ જાય તો તેને સમજાવવા માટે આ કળશ કહ્યો છે.

આત્મજ્ઞાન શૂન્ય દાન-પુણ્ય, ભક્તિ, પૂજા, પંચપરમેષ્ઠીનું સ્મરણ આદિ શુભરાગની ક્રિયાઓ ચાપલ્ય છે, ચપળતા છે - એમ આચાર્ય અમૃતચંદ્ર કહે છે. અહા ! પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપનો અનુભવ કર્યા વગર જે માત્ર પુણ્યની ક્રિયાઓ કરવામાં પડ્યો છે, તે બધું ચાપલ્ય છે. તેમની એ બધી ક્રિયાઓ મોક્ષમાર્ગ માનવામાં આવી નથી. તે બધી ક્રિયાઓ બંધમાર્ગની જ ક્રિયાઓ છે.

સ્વદ્રવ્યના આલંબન સિવાય જે પણ પરદ્રવ્યનું આલંબન છે, જ્ઞાનીએ એ બધાને ઉખેડીને ફેંકી દીધું છે. સમ્યગ્દષ્ટિનાં જે દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણાદિ છે, તે બધાને નિશ્ચયથી બંધનું કારણ જાણીને હેય માન્યા છે. પરદ્રવ્ય, ચાહે તે પરમેષ્ઠી હો કે શાસ્ત્ર, તેમનું આલંબન લેવાને અહીં પ્રમાદ કહ્યો છે અને પ્રમાદ હેય છે. એક વીતરાગભાવ સિવાય પાપની નિંદા, ચિત્તને પાપથી હટાવવું આદિ બધી રાગની ક્રિયાઓ પ્રમાદ છે અને તેમાં પરદ્રવ્યનું આલંબન છે.^૧

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૨૭

ખરેખર વાત આમ છે કે વીતરાગ પરમાત્માના આલંબનથી પણ રાગ જ થાય છે. પંચાસ્તિકાયમાં આવે છે કે અરિહંતની પ્રત્યે થયેલો રાગ પણ મોક્ષનું કારણ નથી.

પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૬૮માં કહ્યું છે કે થોડો રાગ પણ દોષપરંપરાનું કારણ છે. અરહંતાદિની ભક્તિ રાગપરિણામ વગર થતી નથી અને રાગપરિણામ થતાં આત્મા બુદ્ધિનો પ્રસાર કર્યા વિના રહી શકતો નથી. બુદ્ધિપ્રસાર અર્થાત્ ચિત્તની ચંચળતા, મન શુભાશુભભાવોમાં બેડાવું, પરદ્રવ્યનું આલંબન થતાં જ વિચારતરંગો ઉડવા માંડે છે. આ પ્રમાણે પરદ્રવ્યનું આલંબન જેમનું મૂળ છે - એવો અલ્પરાગ પણ દોષની સંતતિનું મૂળ છે. ભાઈ ! વીતરાગતાનો માર્ગ તો વીતરાગતાથી જ પ્રગટ થાય છે.

ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મા એક વીતરાગ સ્વભાવથી ભરેલું તત્વ છે. તેના આલંબન વગર જેટલું પરદ્રવ્યનું આલંબન થશે, તેટલો રાગ જ ઉત્પન્ન થશે અને આ પરંપરા પણ દોષની પરંપરાનું મૂળ છે. જ્ઞાનીને આવા ભાવ અવશ્ય આવે છે; પરંતુ તેમને તે બંધના કારણ જ જાણે છે.^૧

કળશટીકામાં કહ્યું છે કે બુદ્ધિપૂર્વક જ્ઞાન કરતાં જેટલું વાંચવું, વિચારવું, ચિંતવન કરવું, સ્મરણ કરવું વગેરે થાય છે; તે મોક્ષનું કારણ નથી - એમ જાણીને શુભભાવને હેય કહ્યો છે.^૨

જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી; ત્યાં સુધી મેં પોતાના ચિત્તને ત્રિકાળી ધ્રુવની સાથે જ બેડી દીધું છે પોતાના જ્ઞાનોપયોગને મહાપ્રતાદિમાં બેડવાની વાત ન કહીને આચાર્ય ત્રિકાળી ધ્રુવ સાથે જ આત્માને બેડવાનું કહી રહ્યા છે; કારણ કે તે જ એકમાત્ર મોક્ષનું કારણ છે.^૩

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૨૮

૨ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૨૯

૩ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૩૦

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો આશય એ છે કે આત્માર્થીને ન તો સમસ્ત ક્રિયાકાંડ છોડીને પ્રમાદી બની જવું જોઈએ અને ન તો ક્રિયાકાંડમાં જ લાગી જવું જોઈએ. જો અપરાધ થયો છે તો પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા અને તત્સંબંધી શુભભાવને અમૃતકુંભ જાણીને તે અપરાધનું પરિમાર્જન કરવું જોઈએ; પરંતુ શુભક્રિયાઓ અને શુભવિકલ્પોમાં જ લાગ્યા રહીને આ બહુ મોંઘેરા માનવજીવનને આમ જ ગુમાવી દેવો ન જોઈએ.

ભૂમિકાનુસાર યથાયોગ્ય પ્રતિક્રમણાદિ તો થશે જ, તો પણ તેમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ ન થવી જોઈએ. કારણ કે ઉપાદેય તો એકમાત્ર આ શુદ્ધોપયોગરૂપ અપ્રતિક્રમણ જ છે, જેને નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ પણ કહે છે.

વિગત ગાથાઓમાં પ્રતિક્રમણાદિને વિષકુંભ અને અપ્રતિક્રમણાદિને અમૃતકુંભ કહ્યા છે. ઉક્ત કથનનું મર્મ ન સમજીને કોઈ વ્યક્તિ પ્રતિક્રમણાદિને છોડીને પ્રમાદી ન બની જાય - આ ભાવનાથી આગામી કળશમાં સાવધાન કરતાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર લખે છે -

(વસંતતિલકા)

યત્ર પ્રતિક્રમણમેવ વિષં પ્રણીતં

તત્રાપ્રતિક્રમણમેવ સુધા કુતઃસ્યાત્ ।

તત્કિં પ્રમાદ્યતિ જનઃ પ્રપતન્નઘોઽધઃ

કિં નોર્ધ્વમૂર્ધ્વમધિરોહતિ નિષ્પ્રમાદઃ ॥૧૮૧॥

(હરિગીત)

જ્યાં પ્રતિક્રમણને વિષ ભાષ્યું હોય આગમકથનમાં,

ત્યાં અપ્રતિક્રમણ ન હોય અમૃત એ જ જિનવરવચનમાં;

તો અધઃગતિ કરતાં જનો પરમાદમાં કાં રાચતા?

ને નિષ્પ્રમાદી થઈ નહીં કાં ઉર્ધ્વગતિ આરોહતા ? ૧૮૯

જ્યાં પ્રતિક્રમણને વિષ ભાષ્યું હોય આગમકથનમાં, ત્યાં અપ્રતિક્રમણ અમૃત ક્યાંથી થઈ શકે, કેવી રીતે થઈ શકે ? તાત્પર્ય એમ

છે કે પ્રમાદદશારૂપ અપ્રતિક્રમણ અમૃત નથી. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આવી સ્થિતિ હોવા છતાં પણ લોકો નીચે-નીચે પડીને પ્રમાદી કેમ થાય છે; નિષ્પ્રમાદી થઈને ઉપર-ઉપર કેમ નથી ચઢતા ?

ઉક્ત કળશના ભાવને પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“અજ્ઞાનાવસ્થામાં જે અપ્રતિક્રમણાદિ થાય છે, તેમની તો વાત જ શું ? પરંતુ અહીં તો, શુભવૃત્તિરૂપ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિનો પક્ષ છોડાવવા માટે તેમને (દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને) નિશ્ચયનયની પ્રધાનતાથી વિષકુંભ કહ્યા છે; કારણ કે તે કર્મબંધના જ કારણ છે અને પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણાદિથી રહિત આવી ત્રીજી ભૂમિ, કે જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તથા પ્રતિક્રમણાદિથી રહિત હોવાથી અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ છે, તેને અમૃતકુંભ કહ્યો છે અર્થાત્ ત્યાંના અપ્રતિક્રમણાદિને અમૃતકુંભ કહ્યા છે. ત્રીજી ભૂમિ પર ચડાવવા માટે આચાર્યદેવે આ ઉપદેશ આપ્યો છે.

પ્રતિક્રમણાદિને વિષકુંભ કહેવાની વાત સાંભળીને જે લોકો ઉલ્ટા પ્રમાદી બને છે, તેમના સંબંધમાં આચાર્ય કહે છે કે ‘આ લોકો નીચે જ નીચે કેમ પડે છે ?’ જ્યાં પ્રતિક્રમણને વિષકુંભ કહ્યો છે, ત્યાં તેના નિષેધરૂપ અપ્રતિક્રમણ જ અમૃતકુંભ થઈ શકે છે, અજ્ઞાનીનું અપ્રતિક્રમણ નહીં.

તેથી જે અપ્રતિક્રમણાદિ અમૃતકુંભ કહ્યા છે, તે અજ્ઞાનીના અપ્રતિક્રમણાદિ નહીં જાણવા જોઈએ; પરંતુ ત્રીજી ભૂમિના શુદ્ધ આત્મામય જાણવા જોઈએ.”

ઉક્ત કળશનો અર્થ કરતાં પાંડે રાજમલજી પઠન-પાઠન, સ્મરણ, ચિંતવન, સ્તુતિ, વંદના ઈત્યાદિ ક્રિયારૂપ વિકલ્પોને પ્રતિક્રમણ કહે છે. તાત્પર્ય આમ છે કે રાજમલજી સાહેબે ઉક્ત ભાવોને પ્રતિક્રમણાદિમાં સમાવી દીધા છે. તેમનો આશય એમ છે કે ઉક્ત વિકલ્પોના કાળમાં તથા ઉક્ત વિકલ્પોને કારણે આત્માનુભવ થતો નથી; આ કારણથી તેમને અહીં વિષકુંભ કહ્યા છે.

આ શુભભાવરૂપ વિકલ્પોને તોડીને આત્માનુભવમાં જવું અસલી પ્રતિક્રમણ છે અથવા નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ છે અને તે અમૃતકુંભ છે, ઉપાદેય છે. શુદ્ધોપયોગરૂપ અપ્રતિક્રમણને જાણ્યા વગર ઉક્ત શુભોપયોગરૂપ પ્રતિક્રમણને છોડીને અશુભભાવરૂપ અપ્રતિક્રમણમાં ચાલ્યા જવું એ તો મહાવિષકુંભ છે, અત્યંત હેય છે. આ કળશમાં એ જ કહેવામાં આવ્યું છે.

કળશટીકાના ભાવને આત્મસાધ કરતાં પંડિત બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં લખે છે -

(દોહા)

નંદન બંદન થુતિકરન, શ્રવન ચિંતવન જાપ ।

પઢન પઢાવન ઉપદિસન, બહુવિધિ ક્રિયા-કલાપ ॥

સુદ્ધાતમ અનુભવ જહાં, સુભાચાર તહાં નાંહિ ।

કરમ કરમ મારગ વિષેં, સિવમારગ સિવમાંહિ ॥

(ચૌપાઈ)

इहिबिधि वस्तुव्यवस्था जैसी । कही जिनंद कही मैं तैसी ।

जे प्रमाद संजुत मुनिराजा । तिनके सुभाचार सौं काजा ॥

जहाँ प्रमाद दसा नहि व्यापै । तहाँ अवलंब आपनौ आपै ।

ता कारन प्रमाद उतपाती । प्रगट मोख मारग कौ घाती ॥

जे प्रमाद संजुगत गुसांई । उठहिं गिरहिं गिंदुक की नांई ।

जे प्रमाद तजि उद्धत हौं हौं । तिन कौं मोख निकट द्रिग सौं हौं ॥

घट में है प्रमाद जब ताई । तराधीन प्राणी तब ताई ।

जब प्रमाद की प्रभुता नासै । तब प्रधान अनभौ परगासै ॥

(દોહા)

તા કારણ જગપંથ ઇત, ઉત સિવમારગ જોર ।

પરમાદી જગ કાં ધુકે, અપરમાદિ શિવ ઓર ॥

જિનવાણીનો મર્મ જાણીને, ગુરુનાં વચન સાંભળીને; આનંદિત થવું, નમસ્કાર કરવો, સ્તુતિ કરવી, સાંભળવું, ચિંતવન કરવું, જાપ જાપવો, ભણવું-ભણાવવું, ઉપદેશ આપવો આદિ બધા ક્રિયાકલાપ અને તત્સંબંધી શુભભાવ પ્રતિક્રમણાદિ જ છે.

જ્યાં શુદ્ધાત્માનો અનુભવ છે, ત્યાં ઉક્ત પ્રતિક્રમણાદિરૂપ શુભાચાર નથી; કારણ કે કર્મ કર્મના માર્ગમાં છે અને મુક્તિનો માર્ગ મુક્તિમાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે શુભક્રિયારૂપ કર્મ બંધનું કારણ છે અને આત્માનુભવ મુક્તિનું કારણ છે.

આ પ્રમાણે વસ્તુવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ જિનેન્દ્ર ભગવાને જેમ કહ્યું છે; તેના જ અનુસાર મેં અહીં કહ્યું છે, પોતાની તરફથી કંઈ કહ્યું નથી.

ખરેખર વાત તો એમ છે કે જે મુનિરાજ પ્રમાદથી સંયુક્ત છે, તેમને તો શુભ આચરણથી જ પ્રયોજન છે. જ્યાં પ્રમાદની દશા વ્યાપ્ત થતી નથી, ત્યાં એકમાત્ર પોતાના આત્માનું જ અવલંબન રહે છે. તેથી એ અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે પ્રમાદની ઉત્પત્તિ મુક્તિમાર્ગનો ઘાત કરનારી જ છે.

જે સાધુજન પ્રમત્તદશામાં છે, છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં છે; તે દડાની માફક ચડે છે અને પડે છે અને જે પ્રમાદને છોડીને પુરૂષાર્થપૂર્વક આગળ વધે છે, તેમની મુક્તિ અત્યંત નિકટ જ સમજો. તાત્પર્ય આમ છે કે અપ્રમતાદિ ગુણસ્થાનોમાં વિચરનાર મુનિરાજ શીઘ્ર મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

અધિક શું કહીએ, જ્યાં સુધી ઘટમાં પ્રમાદ છે, ત્યાં સુધી આ પ્રાણી પરાધીન છે અને જ્યાં પ્રમાદનો પ્રભાવ નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યાં સર્વે ધર્મોમાં પ્રધાન આત્માનુભવનો પ્રકાશ થાય છે.

આ જ કારણે પ્રમાદ સંસારનો પંથ છે અને અપ્રમાદ શિવપંથ છે. પ્રમાદી સંસાર તરફ જાય છે અને અપ્રમાદી મુક્તિની તરફ.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“હવે આચાર્ય કહે છે કે જ્યારે અમે શુભને અર્થાત્ મંદકષાયને ઝેર કહ્યો તો અશુભ અર્થાત્ તીવ્ર કષાય તો પોતે જ મહાઝેર સિદ્ધ થઈ ગયો. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આમ છે તો પછી જગતજનો નીચે-નીચે પડીને પ્રમાદી કેમ થાય છે ? નિષ્પ્રમાદી થઈને ઉપર-ઉપર ચઢવાનો પુરૂષાર્થ કેમ કરતા નથી? શુભભાવને છોડીને જ્યાં સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ આત્માની અંદર છે, તેને ભેટીને તેમાં જ લીન થઈ જા.¹

શુભને છોડીને પ્રમાદી થઈને જો તું અશુભમાં જાય છે તો તે તો તારી સ્વચ્છંદતા છે. તેથી શુભને છોડીને નિષ્પ્રમાદી થઈને સ્વરૂપના આશ્રયમાં જા અને તેમાં જ લીન થઈ જા. શુભભાવને હેય બતાવવાનું એકમાત્ર આ જ પ્રયોજન છે.²

અહા ! જ્ઞાનીને શુભ ન આવે - તેમ પણ થતું નથી અને શુભને ધર્મ માને - તેમ પણ થતું નથી, આ કારણે તેમને ત્રીજી ભૂમિમાં પહોંચાડવાનો ઉદ્ધમ કરાવવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં જ્યાં શુભનો અધિકાર હોય, ત્યાં જિનમંદિર બનાવો, પ્રતિમા બિરાજમાન કરાવો, સ્વાધ્યાય કરો, તપ કરો, વ્રત કરો, દાન આપો ઈત્યાદિ બધી જાતના કથન આવે છે; પરંતુ આ કથન તો ધર્મીની ભૂમિકાનું જ્ઞાન કરાવવા માટે કરવામાં આવ્યું છે. તેથી શુભભાવ ધર્મ થઈ જતો નથી.

જુઓ, આ અપ્રતિક્રમણાદિના બે પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે -

૧. મિથ્યાત્વ સહિત અજ્ઞાનીને જે શુભાશુભ ભાવ થાય છે, તે ભાવ અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ છે.
૨. શુભભાવોને પણ છોડીને શુદ્ધમાં જવું - આ ભાવ જ્ઞાનીના અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ છે. આ ભાવ આત્મસ્વરૂપ છે, અબંધ છે, અમૃતકુંભ છે.

૧ પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૮, પાનું ૪૩૧-૪૩૨

૨ પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૮, પાનું ૪૩૨

તથા જ્ઞાનીને નિશ્ચયસહિત જે શુભભાવ આવે છે, તેમને વ્યવહાર પ્રતિક્રમણાદિ કહે છે. નિશ્ચયથી તેમને અહીં વિષકુંભ કહ્યા છે; કારણ કે તે બંધના જ કારણ છે.

અજ્ઞાનીના નિશ્ચય અને વ્યવહાર - બંનેમાં એક પણ પ્રતિક્રમણ નથી. ત્રીજી ભૂમિકા જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે, તે પ્રતિક્રમણરહિત હોવાથી અપ્રતિક્રમણસ્વરૂપ છે. તે અમૃતકુંભ છે.^૧

પ્રતિક્રમણાદિને જે શાસ્ત્રમાં વિષકુંભ કહ્યા - તે સાંભળીને જે કોઈ સ્વચ્છંદ થઈને પાપરૂપ પરિણામન કરે તો તે અવિવેકી છે. અરે ભાઈ! આચાર્ય તો શુભનો પણ ત્યાગ કરાવીને શુદ્ધમાં જવાનું કહી રહ્યા છે. પોતાના ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મામાં જવા માટે, શુદ્ધ આત્માનો આશ્રય લેવાનું કહી રહ્યા છે.^૨

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો સાર એ છે કે જે અશુભભાવરૂપ અપ્રતિક્રમણ છે, પાપપ્રવૃત્તિ કરીને પશ્ચાતાપ પણ ન કરવારૂપ જે વૃત્તિ છે; તે તો મહાઝેર છે અને સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

પ્રમાદવશ થનાર અપરાધો પ્રતિ પશ્ચાતાપના ભાવ થવારૂપ જે પ્રતિક્રમણાદિ છે; તે પાપની અપેક્ષા વ્યવહારથી અમૃતકુંભ છે, કથંચિત્ કરવા યોગ્ય છે.

શુભાશુભભાવથી રહિત શુદ્ધોપયોગરૂપ જે નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ અથવા અપ્રતિક્રમણાદિ છે, તે સાક્ષાત્ અમૃતકુંભ છે, સર્વથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે; મુક્તિનું સાક્ષાત્ કારણ છે.

હવે આ જ ભાવનું પોષણ આગામી કળશમાં પણ કરે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૩૧-૪૩૩-૪૩૪

૨ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૩૪

(પૃથ્વી)

પ્રમાદકલિતઃ કથં ભવતિ શુદ્ધભાવોડલસઃ
 કષાયભરગૌરવાદલસતા પ્રમાદો યતઃ ।
 અતઃ સ્વરસનિર્ભરે નિયમિતઃ સ્વભાવે ભવન્
 મુનિઃ પરમશુદ્ધતાં વ્રજતિ મુચ્યતે વાડચિરાત્ ॥૧૧૦॥

(હરિગીત)

કષાયના બહુ ભારથી આળસપાતું જ પ્રમાદ છે,
 પરમાદસહ એ ભાવ તેથી શુદ્ધભાવ ન હોય છે;
 નિજરસસભર નિજભાવમાં નિશ્ચળ થઈ તેથી મુનિ,
 પામી પરમ વિશુદ્ધતાને છૂટતો સહુ બંધથી. ૧૯૦.

કષાયોના ભારથી ભારે આળસનો ભાવ શુદ્ધભાવરૂપ અપ્રતિક્રમણ
 અથવા નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેથી નિજરસથી પરિપૂર્ણ
 સ્વભાવમાં નિશ્ચળ થનાર મુનિજન પરમશુદ્ધતાને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા
 અલ્પકાળમાં જ મુક્ત થઈ જાય છે.

આ કળશનો અર્થ કરતાં પાંડે રાજમલજી કળશટીકામાં અલસઃ
 નો અર્થ અનુભવમાં શિથિલ અને પ્રમાદફલિતઃ નો અર્થ વિવિધ પ્રકારના
 વિકલ્પોથી સંયુક્ત કરે છે તથા મુનિ નો અર્થ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કરે છે.

આ કળશનો ભાવ કળશટીકાના આધારે બનારસીદાસજી ત્રણ
 દોહામાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે.

(દોહા)

જે પરમાદી આલસી, જિન્હકેં વિકલપ ભૂરિ ।
 હોઈ સિથલ અનુભૌ વિષૈ, તિન્હકૌં સિવપથ દૂરિ ॥
 જે પરમાદી આલસી, તે અભિમાની જીવ ।
 જે અવિકલપી અનુભવી, તે સમરસી સદીવ ॥
 જે અવિકલપી અનુભવી, સુદ્ધ ચેતના યુક્ત ।
 તે મુનિવર લઘુકાલ મેં, હૌંહિ કરમ સૌં મુક્ત ॥

જે જીવ પ્રમાદી છે, આળસુ છે; જેને અનંત વિકલ્પ છે અને જે આત્માનુભવમાં શિથિલ છે; તેમના માટે મુક્તિનો માર્ગ દૂર જ છે.

જે પ્રમાદી છે, આળસુ છે; તે જીવ અભિમાની છે અને જે નિર્વિકલ્પ અનુભવી છે; તે જીવ સમરસી છે, સમતારસનું પાન કરનાર છે.

જે મુનિવર નિર્વિકલ્પ છે, અનુભવી છે, શુદ્ધજ્ઞાનચેતનાયુક્ત છે; તે મુનિવર અલ્પકાળમાં જ કર્મોથી મુક્ત થઈ જશે.

નાટક સમયસારમાં આ છંદો પછી બીજા પણ ત્રણ છંદ છે, જેમાં જ્ઞાની અને અજ્ઞાની જીવોની પરિણતિનું વિવેચન છે; પણ આ પ્રકારના ભાવવાળા કોઈ કળશ આત્મખ્યાતિમાં નથી. તેથી તે અહીં આપવામાં આવી રહ્યા નથી. વિશેષ જિજ્ઞાસા રાખનાર મહાનુભાવો નાટક સમયસારમાંથી તેમનું અધ્યયન કરે.

ઉક્ત કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“જેમ ઘાસથી ભરેલી ગાડીમાં ભાર હોય છે, તેમ આત્મામાં શુભાશુભ કષાયોનો ભાર છે. કષાયનો ભાર સ્વયં પોતામાં આળસ છે પ્રમાદ છે, કારણ કે કષાયના કારણે સ્વરૂપમાં સાવધાની રહેતી નથી, સ્થિરતા થઈ શકતી નથી - આ બધો તો પ્રમાદ છે.

ભાઈ ! ધંધા-વ્યાપારમાં ઉત્સાહિત રહેવું તે તો પ્રમાદ છે જ, મંદિર બનાવવામાં, પ્રતિમા પધરાવવામાં, સમાજની, રાજ્યની સેવામાં તત્પર રહેવામાં પણ પ્રમાદ છે અને આ બધા લોકો કષાયના ભારથી દબાયેલા છે, તેથી પ્રમાદી છે. આ બધો રાગ છે ને ? તેથી પ્રમાદ છે. પ્રમાદના પંદર ભેદોમાં આ બધા આવી જાય છે. ચાર કષાયો, પાંચ ઈદ્રિયોના વિષય અને ચાર વિકથા તથા નિદ્રા અને પ્રણય - આ પ્રમાદના પંદર ભેદ છે. આવા પ્રમાદસહિત ભાવ શુદ્ધભાવ કેવી રીતે થઈ શકે ?”

૧ સમયસાર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૩૫

૨ સમયસાર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૩૫-૪૩૬

ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યરસથી ભરેલો છે. જે તેના આશ્રયમાં ન જતાં અશુભની પ્રવૃત્તિમાં હર્ષિત થઈને કાળ વ્યતીત કરે છે, તે પાપી છે. પ્રમાદથી ભરપૂર છે. તેમને શુભભાવ કેમ થાય ? પણ અહીં તો વિશેષ વાત એ છે કે શુભભાવોમાં પણ જે ઉત્સાહિત છે, તે પણ પ્રમાદી છે. પાંચ મહાવ્રતના રાગને અને અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણોના રાગને પ્રમાદ કહે છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિ પ્રમત્ત છે.^૧

જે શુભને પણ છોડીને પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપમાં લીન થઈને શુદ્ધતાને પ્રાપ્ત કરે છે, તે અપ્રમાદી છે. તે સિવાય સ્વભાવમાંથી પરિણામોનું નીચે પડી જવું તે પ્રમાદ છે.”

આ રીતે આ કળશમાં વિગત કળશની વાતને પુષ્ટ કરતાં માત્ર એ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે શુભાશુભ કષાયભાવના ભારથી બોજિત આળસનો ભાવ જ પ્રમાદ છે અને આ પ્રમાદની અવસ્થામાં શુદ્ધોપયોગરૂપ અપ્રતિક્રમણના ધારક મુનિરાજ જ મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

એ તો આપ જાણો જ છો કે મોક્ષાધિકાર સમાપ્ત થઈ ગયો છે. મોક્ષાધિકારના અંતમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર પ્રતિક્રમણાદિ અને અપ્રતિક્રમણાદિ સંબંધી જે ગાથાઓ આવી હતી, તે ગાથાઓની વિષયવસ્તુના આધારે ૧૮૮ થી ૧૯૦ સુધીના ત્રણ કળશ કહ્યા, જેમાં ઉક્ત પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણની જ ચર્ચા છે.

હવે મોક્ષાધિકારની સમાપ્તિ ઉપર બે કળશ કહે છે; જેમાં પહેલા કળશમાં મોક્ષ થવાનો અનુક્રમ બતાવતાં અને બીજા કળશમાં ધીર-વીર જ્ઞાનજ્યોતિનું સ્મરણ કરતાં અંતનું મંગળ કરે છે.

મોક્ષ થવાનો અનુક્રમ બતાવનાર પહેલો કળશ આ પ્રમાણે છે -

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ત્યક્ત્વાઽશુદ્ધિવિધાયિ તત્કિલ પરદ્રવ્યં સમગ્રં સ્વયં
સ્વદ્રવ્યે રતિમેતિ યઃ સ નિચતં સર્વાપરાધચ્યુતઃ ।
બંધઘ્વંસમુપેત્ય નિત્યમુદિતઃ સ્વજ્યોતિરચ્છોચ્છલ-
ચ્ચૈતન્યામૃતપૂરપૂર્ણમહિમા શુદ્ધો ભવન્મુચ્યતે ॥૧૧૧॥

(હરિગીત)

જે છોડીને પરદ્રવ્ય સૌ, નિજદ્રવ્યમાં લીન થાય છે,
છૂટે સહુ અપરાધથી, નહીં બંધ તેને થાય છે;
ચૈતન્ય-અમૃતથી ભરેલો ઉદિત મહિમાવંત ને
થઈ શુદ્ધ પૂરાગ આતમા તે કર્મથી મુક્તિ લહે. ૧૮૧.

ખરેખર જે પુરૂષ અશુદ્ધતા કરનાર સમસ્ત પરદ્રવ્યોને છોડીને
સ્વયંમાં રતિ કરે છે, સ્વયંમાં લીન થાય છે; તે પુરૂષ નિયમથી સર્વ
અપરાધોથી રહિત થતો થકો બંધના નાશને પ્રાપ્ત થઈને નિત્ય ઉદિત પોતાની
જ્યોતિથી નિર્મળ ને ઉછળતો થકો ચૈતન્યરૂપી અમૃતના પ્રવાહ દ્વારા,
પૂર્ણાંતને પ્રાપ્ત મહિમાવંત શુદ્ધ થતો થકો કર્મોથી મુક્ત થાય છે.

આ કળશનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં
લખે છે -

“જે પુરૂષ, પહેલા સમસ્ત પરદ્રવ્યોનો ત્યાગ કરીને નિજદ્રવ્યમાં
(આત્મસ્વરૂપમાં) લીન થાય છે; તે પુરૂષ સમસ્ત રાગાદિક અપરાધો રહિત
થઈને આગામી બંધનો નાશ કરે છે અને નિત્યઉદ્દયરૂપ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત
કરીને શુદ્ધ થઈને, સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરીને, મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. આ
મોક્ષ થવાનો અનુક્રમ છે.”

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ મુક્તિને કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરે છે - તે બતાવનાર
આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી આ પ્રમાણે કરે છે -

(ચૌપાઈ)

જે સમકિતી જીવ સમચેતી, તિનકી કથા કહૌં તુમસેતી ।
 જહાં પ્રમાદ ક્રિયા નહિ કોઈ, નિરવિકલ્પ અનુભૌ પદ સોઈ ॥
 પરિગ્રહ ત્યાગ જોગ થિર તીનોં, કરમ બંધ નહિ હોય નવીનોં ।
 જહાં ન રાગ દોષ રસ મોહૈ, પ્રગટ મોઘ મારગ મુઘ સોહૈ ॥
 પૂરબ બંધ ઉદય નહિ વ્યાપૈ, જહાં ન ભેદ પુત્ર અરુ પાપૈ ।
 દરબ ભાવ ગુન નિરમલ ધારા, બોધ વિધાન વિવિધ વિસ્તારા ॥
 જિન્હ કી સહજ અવસ્થા એસી, તિન્હ કૈ હિરદૈ દુવિધા કૈસી ।
 જે મુનિ છપક શ્રેણી ચઢિ ધાયે, તે કેવલિ ભગવાન કહાયે ॥

(દોહા)

इहि विधि जे पूरन भये, अष्टकरम बन दाहि ।

तिन्ह की महिमा जो लखै, नमै बनारसि ताहि ॥

હે ભવ્યજીવો ! સમભાવ ધારણ કરનાર જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ છે;
 હું તેમની કથા તમને કહું છું. તાત્પર્ય આ છે કે તેમના દ્વારા મુક્તિ પ્રાપ્ત
 કરવાનો ક્રમ કેવો હોય છે - આ વાત હું તમને કહું છું.

જ્યાં શુભાશુભભાવરૂપ પ્રમાદ ક્રિયા થતી નથી, તે નિર્વિકલ્પ
 અનુભવવાળો પદ, નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ અથવા અપ્રતિક્રમણની દશા જે
 અનુભવી સમ્યગ્દષ્ટિઓનું વાસ્તવિક પદ છે.

જેમને ભૂમિકાનુસાર અંતરંગ-બહિરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને
 મન-વચન-કાય - આ ત્રણે યોગને સ્થિર કર્યા છે; તેમને નવીન કર્મોનો
 બંધ થતો નથી. જેમને ભૂમિકા અનુસાર મોહ-રાગ-દ્વેષ થતા નથી; તેઓ
 સ્પષ્ટરૂપે અંતર્મુખી મોક્ષમાર્ગમાં શોભાયમાન થઈ રહ્યા છે.

જેમને પહેલા બાંધેલા કર્મોનો ઉદય વ્યાપતો નથી, પ્રભાવિત કરતો
 નથી અને જેની દષ્ટિમાં પુણ્ય અને પાપમાં કંઈ ભેદ રહ્યો નથી - બંને

એક સમાન જ હેય ભાસિત થાય છે; જે દ્રવ્ય અને ભાવ - બંને રૂપમાં, બહિરંગ અને અંતરંગ - બંને રૂપમાં નિર્મળ થઈ ગયા છે, નિર્વિકાર થઈ ગયા છે અને જેમના જ્ઞાનની ધારા અવિરલ થઈ ગઈ છે, જેમના જ્ઞાનનો વિસ્તાર વિવિધરૂપે થઈ ગયો છે, જેમની અવસ્થા સહજ જ એવી થઈ ગઈ છે; તેમના હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારની દુવિધા કેવી રીતે રહી શકે ?

અરે ભાઈ ! જે સમ્યગ્દષ્ટિ મુનિરાજ ક્ષપકશ્રેણી ચડીને વેગથી આગળ વધી રહ્યા છે, તે અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાની થઈ જશે અને કેવળી ભગવાન કહેવાશે.

આ પ્રમાણે આઠ કર્મોને બાળીને પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે; જે વ્યક્તિ તેમની મહિમાને જાણે છે, તે મહાન છે અને હું બનારસીદાસ તેમને નમસ્કાર કરું છું.

આ પ્રમાણે આ છંદોમાં બનારસીદાસજીએ ચોથા ગુણસ્થાનથી માંડીને સિદ્ધ થવા સુધીનું પુરું વર્ણન કરી દીધું છે.

આ જ સંદર્ભમાં બનારસીદાસજીએ એક છંદમાં એ પણ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે કયા કર્મના નાશથી કયો ગુણ પ્રગટ થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

ગ્યાનાવરની कै गयै जानियै जु है सु सब,

दर्सनावरन कै गयै तैं सब देखिये ।

वेदनी करम के गयै तैं निराबाध सुख,

मोहनी के गयै सुद्ध चारित विसेखियै ॥

आउकर्म गयै अवगाहना अटल होइ,

नामकर्म गयै तैं अमूरतीक पेखियै ।

अगुरु अलघुरूप होत गोत्रकर्म गयै,

अंतराय गयै तैं अनंत बल लेखियै ॥

જ્ઞાનાવરણી કર્મ જતાં સર્વ પદાર્થોને જ્ઞાનાર ક્ષાયિકજ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) પ્રગટ થાય છે. અને દર્શનાવરણી કર્મના જવાથી બધાને જ્ઞેનાર ક્ષાયિકદર્શન (કેવળદર્શન) પ્રગટ થાય છે. વેદનીય કર્મના જવાથી નિરાબાધ સુખ પ્રગટ થાય છે. અને મોહનીય કર્મના જવાથી શુદ્ધચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. આ જ પ્રકારે આયુકર્મના જવાથી અટલ અવગાહન, નામકર્મના જવાથી અમૂર્તિકપાણું, ગોત્રકર્મ જવાથી અગુરૂલઘુત્વપાણું અને અંતરાય કર્મ જતાં અનંતવીર્ય (અનંતબળ) પ્રગટ થાય છે.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“પુણ્ય-પાપના પરિણામ અશુદ્ધતા છે, વિષકુંભ છે, અપરાધ છે. જેને વીતરાગધર્મ પ્રગટ કરવો હોય, તેને આ બધા વિકલ્પો છોડવા પડશે અને શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવી પડશે. જ્યારે પરદ્રવ્યનું લક્ષ્ય છોડીને સ્વદ્રવ્યમાં લીન થાય છે, ત્યારે શુદ્ધતા પ્રગટ થાય છે. તેમાં ખરેખર કોઈ રાગની, પુણ્યની અથવા વિકલ્પની અપેક્ષા નથી. આત્મા સ્વયં શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદમૂર્તિ છે. તે જ્યારે પોતાના દ્રવ્યમાં સ્વયં લીન થાય ત્યારે શુદ્ધતા પ્રગટ થઈ જાય છે.

જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ સ્વદ્રવ્યના સિવાય જેટલા પણ પરદ્રવ્ય છે, તે ભલે તીર્થંકર હો, તેમની વાણી હો, સમવસરણ હો, જિનમંદિર હો કે જિનપ્રતિમા હો; બધા પરદ્રવ્ય શુભરાગરૂપ અશુદ્ધતાના નિમિત્ત કારણ છે.^૧

ભલે સ્ત્રી-પુત્ર પરિવાર હો કે દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરૂ હો, તે બધા પરદ્રવ્ય અશુદ્ધતાના નિમિત્ત કારણ છે. તે પરદ્રવ્યો તરફનો ઝુકાવ છોડીને જ્યારે જીવ સ્વદ્રવ્યમાં સ્વયં લીન થાય છે, ત્યારે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.^૨

જેટલું સ્વદ્રવ્યને છોડીને પરદ્રવ્યનું આલંબન લઈશું, તેટલો જ રાગ થશે અને તે રાગ અપરાધ છે. વીતરાગદેવ એમ નથી કહેતા કે તું અમારી

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૩૮

૨ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૩૯

ભક્તિ કર ! તેનાથી તારૂં કલ્યાણ થઈ જશે. ઉલ્લું ભગવાન તો એ ઘોષણા કરે છે કે અમારી ભક્તિ, સ્તુતિ, વંદના આદિ કરવાનો જે તને રાગ આવે છે, તે બધો અપરાધ છે, અશુદ્ધતા છે. તે કોઈ મહિમાવાળી વસ્તુ નથી.

આચાર્ય કહે છે કે ભાઈ ! તું સ્વરૂપમાં અંદર જા. ત્યાં તારી અંદર ચૈતન્યરૂપી અમૃતનો પ્રવાહ ત્રિકાળ વહી રહ્યો છે. આ પુણ્ય-પાપના ભાવ તો ઝેરનો પ્રવાહ છે.

હે ભાઈ ! તું ચિદાનંદધન ચૈતન્યરૂપી અમૃતથી ભરપૂર છે. તેનો સ્વ-સંવેદનમાં અનુભવ કરીને, જાણીને તેમાં જ મગ્ન થઈ જા, સ્થિર થઈ જા, કારણ કે શુદ્ધ ચૈતન્યના ધ્રુવપ્રવાહમાં મગ્ન થવાથી આત્મા શુદ્ધ થઈને કર્મોથી છૂટી જાય છે અને શાશ્વત સુખને પ્રાપ્ત કરે છે.^૧

સર્વપ્રથમ મિથ્યાત્વથી, તે પછી અવ્રતથી અને પછી અસ્થિરતાથી મુક્ત થઈ જા. આ મુક્ત થવાનો ક્રમ છે.

ભાઈ ! તારૂં જેવું સ્વ-સ્વરૂપ છે, તેવું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાન કર. તેનું જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન થતાં તેમાં સ્થિરતા થશે અને અંતઃસ્થિરતા પૂર્ણ થતાં મોક્ષ થશે. અંતઃસ્થિરતા જ ચારિત્ર છે. સ્વરૂપ સ્થિરતા થતાં અશુદ્ધતાનો નાશ થતાં જ શુદ્ધોપયોગની જમાવટ થાય છે. તે જ ખરેખર મુનિદશા છે; જેનું અંતિમ ફળ મોક્ષ છે.^૨

આ પ્રમાણે આ કળશમાં મુક્તિના માર્ગ પર સંક્ષેપમાં સંપૂર્ણ પ્રકાશ પાથર્યો છે; મોક્ષાધિકારનો સંક્ષિપ્ત સાર બતાવી દીધો છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સમસ્ત પરદ્રવ્યોને ત્યાગીને સ્વમાં લીન થનાર સમ્યગ્દષ્ટિ મુનિરાજ સર્વ અપરાધોથી રહિત થતાં પૂર્ણજ્ઞાન અને અતીન્દ્રિય આનંદને પ્રાપ્ત કરીને સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે.

હવે મોક્ષાધિકારના અંતમાં અંતમંગલરૂપ કળશ કહે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૩૯-૪૪૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી), ભાગ ૮, પાનું ૪૪૦-૪૪૧

(મન્દક્રાન્તા)

બંધચ્છેદાત્કલયદતુલં મોક્ષમક્ષયમેત-
 ત્રિત્યોદ્યોતસ્ફુટિતસહજાવસ્થમેકાંતશુદ્ધમ્ ।
 એકાકારસ્વરસભરતો ડત્યંતગંભીરધીરં
 પૂર્ણ જ્ઞાનં જ્વલિતમચ્છલે સ્વસ્થ લીનં મહિમ્નિ ॥૧૧૨॥

(હરિગીત)

જે કર્મબંધનછેદથી અનુભવતું અક્ષય મોક્ષને,
 ઉદ્યોત નિત્ય સહજ રહે એવી અવસ્થા જેહને;
 બહુ શુદ્ધ એકાકાર ને અતિ ધીર ને ગંભીર જે,
 તે પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટ થઈ, નિજ અચળ મહિમામાં રહે. ૧૯૨

નિત્ય-ઉદ્યોતમય સહજ અવસ્થાથી સ્ફુરાયમાન, સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ
 અને એકાકાર, નિજરસની અતિશયતાથી અત્યંત ધીર-ગંભીર, પૂર્ણજ્ઞાન
 કર્મબંધના છેદથી અતુલ અક્ષય મોક્ષનો અનુભવ કરતો થકો સહજ જ
 પ્રકાશિત થઈ ગયો અને સ્વયંની અચળ મહિમામાં લીન થઈ ગયો.

આ કળશનો ભાવ ભાવાર્થમાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા આ પ્રમાણે
 સ્પષ્ટ કરે છે -

“કર્મનો નાશ કરીને મોક્ષનો અનુભવ કરતો થકો, પોતાની
 સ્વાભાવિક અવસ્થારૂપ, અત્યંત શુદ્ધ, સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને ગૌણ કરતો થકો,
 અત્યંત ગંભીર (જેની સીમા નથી એવો) અને ધીર (આકુળતા રહિત) -
 આવું પૂર્ણજ્ઞાન પ્રગટ દેદીપ્યમાન થતું થકું, પોતાની મહિમામાં લીન થઈ
 ગયું.”

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં
 આ પ્રમાણે કરે છે.

(છપ્પય)

ભયૌ સુદ્ધ અંકૂર, ગયૌ મિથ્યાત મૂર નસિ ।
 ક્રમ ક્રમ હોત ઉદોત, સહજ જિમ સુકલ પક્ષ સસિ ॥

કેવલ રૂપ પ્રકાસિ, ભાસિ સુખ રાસિ ધરમ ધ્રુવ ।

કરિ પૂરન થિતિ આડ, ત્યાગ ગત લાભ પરમ હુવ ॥

ઇહ વિધિ અનન્ય પ્રભુતા ધરત, પ્રગટિ બૂંદિ સાગર થયૌ ।
અવિચલ અખંડ અનભય અખય, જી દરબ જગ મંહિ જયૌ ॥

શુદ્ધતાનો અંકુર પ્રગટ થયો, મિથ્યાત્વ જડમૂળથી નષ્ટ થઈ ગયું,
શુકલપથના ચંદ્રમાની સમાન ક્રમે-ક્રમે સહજભાવથી જ્ઞાનરૂપી ચંદ્રમાનો
ઉદ્યોત થવા માંડ્યો અને કેવળજ્ઞાનરૂપ પૂર્ણમાસીને પ્રાપ્ત થઈ ગયો, જેમાં
અનંત સુખ અને ધ્રુવ ધર્મ ભાસિત થવા માંડ્યા. અંતમાં આયુર્કર્મની સ્થિતિને
પૂર્ણ કરીને દેહને ત્યાગીને પરમલાભને પ્રાપ્ત થયો અર્થાત્ સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત
થયો.

આ પ્રમાણે આ આત્મા કદીય પ્રાપ્ત ન થયેલી પ્રભુતાને પ્રાપ્ત થઈ
ગયો, અનુભવદશાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો, બિંદુમાંથી સિંધુ થઈ ગયો, અલ્પજ્ઞાનથી
પૂર્ણજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ગયો; આ પ્રમાણે આ જીવદ્રવ્ય અવિચળ, અક્ષય,
અભય અને અખંડ પદને પ્રાપ્ત થઈ જયવંત વર્તે છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ આ કળશના ભાવને આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“આ મોક્ષ અધિકારનો અંતિમ કળશ છે. અહીં કહે છે કે
કર્મબંધનના છેદથી મોક્ષ થાય છે અર્થાત્ શુદ્ધચિદાનંદ આત્માનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન
અને તેમાં લીનતા વડે રાગાદિ વિકારનો સર્વથા નાશ થતાં સર્વે કર્મો છેદાઈ
જવાથી અતુલ અક્ષય કેવળજ્ઞાનમય મોક્ષદશા પ્રગટ થઈ જાય છે. તે મોક્ષની
દશા સહજ-સ્વાભાવિક અને નિત્ય ઉદ્યોતરૂપ છે. જે કેવળદર્શન અને
કેવળજ્ઞાન અંતરમાં ત્રિકાળ શાંતિસ્વરૂપ હતું, તે વર્તમાનમાં વ્યક્ત થઈ જાય
છે.”

જુઓ ! સંસારદશામાં અલ્પજ્ઞાનદશામાં જ્ઞાનની દશા એકાકાર-
એકરૂપ ન હતી, અનેકરૂપ હતી, તે પરમાત્મદશામાં સર્વજ્ઞતા પ્રગટ થતાં

એકાકાર પ્રગટ થઈ ગઈ. એકાકાર અર્થાત્ એક જ્ઞાનગમ્ય સ્વરૂપે પરિણત થઈ ગઈ. સગાદિનો સર્વથા નાશ થતાં જ્ઞાનની દશા એકાકાર-એકરૂપે પ્રગટ થઈ ગઈ.

સિદ્ધદશા નિજરસથી, ચૈતન્યરસની અતિશયતાથી અત્યંત ગંભીર છે. છદ્મસ્થ વડે તેની ગંભીરતાનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. ભગવાન આત્માનું પૂર્ણજ્ઞાન સમુદ્રની માફક અતિ ગંભીર છે, અથાગ છે તથા તે કેવળજ્ઞાન ધીર છે અર્થાત્ શાશ્વત છે તથા જ્વલિત અર્થાત્ રત્નજ્યોતિની સમાન શાશ્વત પ્રકાશમાન છે.

જેવી રીતે દિવાસળી (માચીશ) માં શક્તિરૂપે અગ્નિ છે અને ઘસતાં જ - રગડ લાગતાં જ પ્રગટ થઈ જાય છે; તેવી જ રીતે આત્મામાં અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્ય ત્રિકાળ શક્તિરૂપે વિદ્યમાન છે, તેમાં અંતરથી એકાગ્રતા કરતાં અંતરમાં અનુભવ કરતાં તે જ્ઞાન જ્યોતિર્મય થઈને કેવળજ્ઞાનરૂપે પર્યાયમાં પ્રગટ થઈ જાય છે. જેવું અંતરમાં સામર્થ્ય છે, તેવું જ પર્યાયમાં પ્રગટ થઈ જાય છે.^૧

આ રીતે આ કળશમાં અંતમંગળના રૂપમાં સમ્યગ્જ્ઞાન-જ્યોતિનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે કે જે સ્વયંમાં સમાઈને ત્રિકાળીધ્રુવ નિજ ભગવાન આત્માનો આશ્રય કરી કેવળજ્ઞાનરૂપે પરિણમિત થઈ ગઈ છે. જ્ઞાનજ્યોતિનું કેવળજ્ઞાનરૂપે પરિણમિત થવું તે જ મોક્ષ છે. આ રીતે અહીં મોક્ષાધિકાર સમાપ્ત થાય છે.

આત્મખ્યાતિના મોક્ષાધિકારનું અંતિમ વાક્ય છે - इति मोक्षो निष्क्रान्तः । तात्पर्यं છે કે આ પ્રમાણે મોક્ષ પણ રંગભૂમિથી બહાર નીકળી ગયો. મોક્ષ પણ તો એક સ્વાંગ છે, આત્મવસ્તુનું મૂળ સ્વરૂપ નથી. મોક્ષ પણ એક પર્યાયનું નામ છે, તે પણ આત્માનો દ્રવ્યસ્વભાવ નથી. તેથી અહીં તેને પણ સ્વાંગ કહ્યો છે.

અન્ય અધિકારોની માફક આ અધિકારના અંતમાં પણ પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા સંપૂર્ણ અધિકારની વિષયવસ્તુને સમેટતાં એક છંદ લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(સવૈયા તેईसा)

ज्यों नर कोऊ परयो दृढ़बंधन बंधस्वरूप लखै दुखकारी,
चिंत करै निति कैम कटे यह तौऊ छिदै नहि नैक टिकारी ।
छेदन कूं गहि आयुध धाय चलाय निशंक करै दुय धारी,
यों बुध बुद्धि धसाय दुधा करि कर्म रु आतम आप गहारी ॥

જે રીતે કોઈ મનુષ્ય મજબૂત બંધનમાં પડ્યો હોય અને તે બંધનના દુઃખમય સ્વરૂપને સારી રીતે જાણતો હોય, તેનું ચિંતન કરતો હોય, એમ વિચાર પણ કરતો હોય કે આ કઈ રીતે કપાશે ? - આમ કરતાં પણ બંધન તો કપાતું નથી; કારણ કે બંધનને કાપવા માટે તેને જાણવું અને તેનું જ ચિંતન કરવું પર્યાપ્ત નથી; કારણ કે બંધન તો કાપવાથી જ કપાય છે. તેથી બંધનને છેદવા માટે જ્યારે તે આયુધ (હથિયાર) લઈને તે બંધન પર નિશંક થઈને ચલાવે છે તો તે બંધન તૂટી જાય છે.

તે જ રીતે જ્ઞાની જીવ બુદ્ધિના પ્રયોગથી આત્મા અને કર્મને અલગ-અલગ કરીને આત્માને ગ્રહણ કરી લે છે.

આ વાત મોક્ષાધિકારની આરંભિક ગાથાઓમાં આવી છે; તેમને જ અહીં છાબડાજીએ પદ્યરૂપે પ્રસ્તુત કરી દીધી છે.

આમ અહીં મોક્ષાધિકાર સમાપ્ત થાય છે.

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનાધિકાર

અત્યાર સુધી જીવાજીવાધિકારથી માંડીને સંવરાધિકાર સુધી ભગવાન આત્માને પરપદાર્થો અને વિકારીભાવોથી ભિન્ન બતાવીને અનેકપ્રકારે ભેદવિજ્ઞાન કરાવવામાં આવ્યું છે. તથા નિર્જરાધિકારમાં ભેદવિજ્ઞાનસંપન્ન આત્માનુભવી સમ્યગ્દષ્ટિઓને ભૂમિકાનુસાર ભોગ અને સંયોગોનો યોગ હોવા છતાંપણ બંધ નથી થતો, પરંતુ નિર્જરા થાય છે - એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. બંધાધિકારમાં બંધનાં કારણો પર અને મોક્ષાધિકારમાં મુક્તિનાં ઉપાય પર પ્રકાશ પાથરવામાં આવ્યો છે.

હવે આ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનાધિકારમાં ભગવાન આત્માના અકર્તા-અભોક્તા સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનાધિકારમાં ભગવાન આત્માના અકર્તા-અભોક્તા સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનમય સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરાવી રહ્યા છે.

અન્ય અધિકારોની માફક આ અધિકારનો આરંભ પણ આત્મખ્યાતિ ટીકામાં “અથ પ્રવિશતિ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનમ્ - હવે સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે.” આ વાક્યથી જ થાય છે. તાત્પર્ય આમ છે કે રંગભૂમિમાં જીવ-અજીવ, કર્તા-કર્મ, પુણ્ય-પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા બંધ અને મોક્ષ - આ આઠ સ્વાંગ આવ્યા અને પોતાનું નૃત્ય બતાવીને, પોતાનું સ્વરૂપ બતાવીને ચાલ્યા ગયા. આપ્રમાણે સર્વ સ્વાંગોનાં ચાલ્યા જતાં હવે એકાકાર

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે. ઉક્ત આઠ તો સ્વાંગ હતા, પણ આ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન સ્વાંગ નથી, આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.

આત્મખ્યાતિમાં સર્વપ્રથમ મંગલાચરણના રૂપમાં જ્ઞાનપુંજ આત્માનું સ્મરણ કરે છે. મંગલાચરણનો છંદ મૂળમાં આ પ્રમાણે છે -

(મન્દક્રાન્તા)

નીત્વા સમ્યક્ પ્રલયમખિલાન્ કર્તૃભોક્ત્રાદિભાવાન્
 દૂરીભૂતઃ પ્રતિપદમયં બંધમોક્ષપ્રક્લૃપ્તેઃ ।
 શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ સ્વરસવિસરાપૂર્ણપુણ્યાચ્ચલાર્ચિ-
 ષ્ટંકોત્કીર્ણપ્રકટમહિમા સ્ફૂર્જતિ જ્ઞાનપુંજ ॥૧૯૩॥

(હરિગીત)

કર્તાદિ સર્વે ભાવનો કરીને પ્રલય સમ્યક્ રીતે,
 જે શુદ્ધ આત્મા બંધ-મોક્ષથી દૂર વર્તે પ્રતિપદે;
 પાવન અચળ છે તેજ જેનું સ્વરસથી પૂરાણ અહો !
 ઉત્કૃષ્ટ મહિમાવંત આત્મા જ્ઞાનપુંજ પ્રગટ થયો. ૧૯૩

કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ આદિ સમસ્ત વિકારીભાવોનો સારી રીતે પ્રલય (અભાવ) કરીને, પદે પદે બંધ-મોક્ષની રચનાથી દૂર રહેતો થકો, ટંકોત્કીર્ણ પ્રગટ મહિમાવાળો આ પરમશુદ્ધ જ્ઞાનપુંજ આત્મા નિજરસના વિસ્તારથી પરિપૂર્ણ પવિત્ર અચલ તેજથી સ્ફુરાયમાન થઈ રહ્યો છે.

મૂળ છંદમાં 'શુદ્ધ' શબ્દનો પ્રયોગ બે વાર થયો છે, તેનો આશય એ છે કે આત્મા દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ - બંનેથી રહિત છે.

નાટક સમયસારમાં આ છંદનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજીએ આ પ્રમાણે કર્યો છે -

(સવૈયા ઇકતીસા)

કર્મનિ કૌ કરતા હૈ ભોગનિ કૌ ભોગતા હૈ,
 જાકી પ્રભુતા મૈં એસૌ કથન અહિત હૈ ।
 જામૈં એક ઇંદ્રી આદિ પંચધા કથન નાંહિ,
 સદા નિરદોષ બંધ મોઘ સૌં રહિત હૈ ॥
 ગ્યાન કૌ સમૂહ ગ્યાનગમ્ય હૈ સુભાવ જાકૌ,
 લોકવ્યાપી લોકાતીત લોક મૈં મહિત હૈ ।
 સુદ્ધબંસસુદ્ધચેતના કૈ રસ અંસ ભરચૌ,
 એસૌ હંસ પરમ પુનીતતા સહિત હૈ ॥

(દોહા)

જો નિહચૈ નિરમલ સદા, આદિ મધ્ય અરુ અંત ।
 સૌ ચિદ્રૂપ બનારસી, જગત માંહિ જયવંત ॥

પરમપવિત્ર ભગવાન આત્માની પ્રભુતામાં - 'આત્મા કર્મોનો કર્તા છે ભોગોનો ભોક્તા છે' - આવું કથન કરવું પણ અહિતની વાત છે, ઉચિત નથી; જે ભગવાન આત્મામાં એકેન્દ્રિય આદિ પાંચ ભેદ કરવા પણ સંભવ નથી; જે સદાય નિર્દોષ છે અને બંધ-મોક્ષથી પણ રહિત છે; જેનો સ્વભાવ જ્ઞાનગમ્ય છે અને જે જ્ઞાનનો પુંજ છે; લોકવ્યાપી થઈને લોકાતીત છે અને લોકમાં સૌથી મહાન છે; પરમપવિત્રતા સહિત - આવા શુદ્ધવંશવાળા આ આત્માનો અંશેઅંશ ચેતનાના રસથી ભર્યો છે.

નિશ્ચયનયથી જે આત્મા આદિ, મધ્ય અને અંતમાં સદાય નિર્મળ છે, કવિવર બનારસીદાસજી કહે છે કે તે ભગવાન આત્મા જગતમાં સદાય જયવંત રહો.

આનાથી પૂર્વના અધિકારોમાં મંગળાચરણના રૂપોમાં જે જ્ઞાનજ્યોતિનું સ્મરણ કરવામાં આવી રહ્યું છે, તેમને કેવળજ્ઞાનજ્યોતિ અથવા સમ્યગ્જ્ઞાનજ્યોતિ રૂપે જ્ઞેવામાં આવી રહી છે; પરંતુ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી અહીં આ જ્ઞાનજ્યોતિની જગાએ બંધ-મોક્ષથી રહિત જ્ઞાનપુંજ આત્માનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે.

ઉક્ત સંદર્ભમાં પંડિત શ્રી જયચંદ્રજી છાબડાનો ભાવાર્થ પણ દૃષ્ટવ્ય છે, જે આ પ્રમાણે છે -

“જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જે શુદ્ધનયનો વિષય છે, તે કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ ભાવોથી રહિત છે, બંધ-મોક્ષની રચનાથી રહિત છે, પરદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યનાં સમસ્ત ભાવોથી રહિત હોવાથી શુદ્ધ છે, નિજરસના પ્રવાહથી પૂર્ણ દેદીપ્યમાન જ્યોતિરૂપ છે અને ટંકોત્કીર્ણ મહિમામય છે. આવો જ્ઞાનપુંજ આત્મા પ્રગટ થાય છે.”

આ કળશનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ કહે છે - “તે ચૈતન્યભાવસ્વરૂપ વસ્તુની અંદર પ્રત્યેક પર્યાય બંધ-મોક્ષની રચનાથી રહિત છે, ત્રિકાળી ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વરૂપ આત્મા બંધ-મોક્ષની રચનાથી દૂર જ વર્તે છે. ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા બંધ અને મોક્ષ બંને દશાઓની રચનાથી રહિત છે.

મિથ્યાત્વનું પહેલું ગુણસ્થાન હોય અથવા અયોગી કેવળીનું ચૌદમું ગુણસ્થાન હોય, નરકદશા હોય કે તિર્યચ, મનુષ્યદશા હોય; ભગવાન આત્મા પ્રત્યેક પર્યાયની રચનાથી રહિત છે. આત્મા તો એકલું ચૈતન્ય દ્રવ્ય છે, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પ્રભુ પર્યાયથી ત્રિકાળ ભિન્ન છે.^૧

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પર્યાયમાં પર્યાયથી ભિન્ન ચૈતન્યરસનો પુંજ પ્રભુ આત્મા ગુણસ્થાન આદિના ભેદોથી ભિન્ન જ છે અને તે સ્વભાવના આશ્રયથી જ પ્રગટ થાય છે.^૧

એક કળશમાં જ આચાર્યદેવે કેટલું તત્ત્વ (રસ) ભરી દીધું છે. કહે છે કે ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યથી પૂર્ણ દેદીપ્યમાન જ્યોતિરૂપે નિજરસથી ભરેલો ત્રિકાળ ધ્રુવ-ધ્રુવ પ્રવાહરૂપ છે.

અરે ! પોતાની વસ્તુ કેટલી મહિમાવંત છે, કેટલી કલ્યાણકારી છે; તેની ખબર ન હોવાથી આ અજ્ઞાની જીવ અનંતકકાળથી સંસારમાં ભ્રમણ કરી રહ્યો છે. અનંત વાર તો તે મનુષ્ય પણ થયો, છતાં પણ તેણે પોતાના નિજ વૈભવસંપત્તિ સ્વરૂપને જાણવાની-ઓળખવાની પરવાહ પણ કરી નહીં, ગરજ પણ કરી નહીં. ધર્મના નામે વ્રત, તપ, ભક્તિ-પૂજા આદિ ક્રિયાઓ કરીને પોતાને ધર્માત્મા માનતો રહ્યો. પણ સાચેસાચ તો ધર્મની તો હજી શરૂઆત પણ નથી થઈ. પોતાને જાણ્યા વગર ધર્મ થાય પણ ક્યાંથી ? જ્ઞે આ બધી ક્રિયાઓ કષાયોની મંદતાવાળી હોય તો પુણ્યબંધ અવશ્ય થાય છે; પરંતુ આ શુભભાવ સ્વરૂપ બાહ્ય ક્રિયાઓથી ધર્મ તો કિંચિત્ પણ થાય નહીં.

અહીં કહે છે કે સચ્ચિદાનંદમય જ્ઞાનપુંજ પ્રભુ આત્મા આવા પુણ્યના ભાવોથી ભિન્ન વસ્તુ છે અને તે સ્વાનુભવથી પ્રગટ થાય છે.^૨

આ રીતે આ કળશમાં શુદ્ધનયના વિષયભૂત ત્રિકાળીધ્રુવ ભગવાન આત્માનું સ્મરણ કરતાં થકા તેના પ્રતિ રૂચિ પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે, બહુમાન પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

૧ તે જ, પાનું ૪

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૫

હવે આગામી ગાથાઓનું મુચક કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(અનુષ્ટુપ)

કર્તૃત્વં ન સ્વભાવોઽસ્ય ચિત્તો વેદયિતૃત્વવત્ ।
અજ્ઞાનાદેવ કર્તાયં તદભાવાકારકાઃ ॥૧૧૪॥

(હરિગીત)

કર્તાપણું આ ચિત્સ્વરૂપ આત્મા તાણો ન સ્વભાવ છે,
ભોક્તાપણું જ્યમ ચિત્સ્વરૂપ આત્મા તાણો ન સ્વભાવ છે;
અજ્ઞાનના કારણ થકી આત્મા બને કર્તા અને
અજ્ઞાનનો જ અભાવ કરીને અકરતા આત્મા બને. ૧૮૪

જે રીતે પરને અથવા રાગાદિને કરવાં તે આત્માનો સ્વભાવ નથી;
તે જ રીતે પરને અથવા રાગાદિને ભોગવવા તે પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી.
અજ્ઞાનભાવને કારણે જ આત્મા કર્તા બને છે, અજ્ઞાનના અભાવમાં તે
અકારક જ છે.

ઉક્ત કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી આ પ્રમાણે કરે
છે.

(ચૌપાઈ)

જીવ કરમ કરતા નહિ એસેં, રસ ભોગતા સુભાવ ન તૈસેં ।
મિથ્યામતિ સૌં કરતા હોઈ, ગઈ અગ્યાન અકરતા સોઈ ॥

જીવ ન તો કર્મોનો કર્તા છે અને ન તો કર્મરસનો ભોક્તાપણ છે.
મિથ્યાબુદ્ધિને લીધે જ જીવ કર્મોનો કર્તા બને છે અને મિથ્યાબુદ્ધિ (અજ્ઞાન)
જતાં અકર્તા બની જાય છે.

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવાઈ રહ્યું છે કે આ ભગવાન
આત્મા સ્વભાવથી તો કર્મનો કર્તા-ભોક્તા નથી જ; પરંતુ અજ્ઞાનને લીધે

તેનો કર્તા-લોકતા બને છે અર્થાત્ તેમનો કર્તા-લોકતા પોતાને માને છે; અજ્ઞાન ચાલી જતાં તેનું તેમ માનવાનું પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે.

આ પ્રકરણને આગામી ગાથાઓમાં વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. તેથી અહીં વધુ કંઈ લખવાની આવશ્યકતા નથી.

❁ જ્ઞાનગોષ્ઠી ❁

પ્રશ્ન :- દસ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષો કયા ?

સમાધાન :- દસ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષોનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે :-

- (૧) ગૃહાંગ - નાના પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ ગૃહ દેવાવાળા છે.
- (૨) ભોજનાંગ - નાના પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ પાત્ર દેવાવાળા છે.
- (૩) ભોજનાંગ - નાના પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ ભોજન દેવાવાળા છે.
- (૪) પાનાંગ (મદ્યાંગ) - નાના પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ મધુરસ દેવાવાળા છે.
- (૫) વસ્ત્રાંગ - નાના પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્ર દેવાવાળા છે.
- (૬) ભૂષાગાંગ - નાના પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ રત્નાદિ આભૂષણ દેવાવાળા છે.
- (૭) માલ્યાંગ (કુસુમાંગ) - નાના પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ સુગંધ પુષ્પ માળાઓ દેવાવાળા છે.
- (૮) દીપાંગ - ચન્દ્રમા સમાન શીતળ પ્રકાશ દેવાવાળા છે.
- (૯) જ્યોતિરાંગ - સૂર્ય સમાન પ્રકાશ દેવાવાળા છે.
- (૧૦) તૂર્યાંગ - નાના પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ ભેરી આદિ વાજાઓ દેવાવાળા છે.

સમયસાર ગાથા ૩૦૮ થી ૩૧૧

આચાર્ય જયસેનના ચિત્તમાં મોક્ષાધિકાર અને સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનાધિકારના વિભાગીકરણના સંબંધમાં કંઈક વિકલ્પ હતો. જો કે તેઓ આત્મખ્યાતિની જોમ ગાથા ૩૦૭ પર જ મોક્ષાધિકારને સમાપ્ત માની લે છે અને ‘મોક્ષો નિષ્ક્રાન્તઃ । અથ પ્રવિશતિ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનમ્’ પણ લખી નાખે છે; છતાં પણ ૩૨૦ સુધીની ગાથાઓને તેઓ મોક્ષાધિકારની ચૂલિકા કહે છે તથા ૩૨૦ મી ગાથા પછી લખે છે - મોક્ષાધિકારસંબંધિની ચૂલિકા સમાપ્તા । અથવા દ્વિતીયવ્યારવ્યેનાત્ર મોક્ષાધિકારઃ સમાપ્તઃ।

આ પ્રમાણે તેઓ મોક્ષાધિકારને ત્યાં સમાપ્ત માને છે. તેમની એ વિશેષતા છે કે આચાર્ય અમૃતચંદ્રના મતને સ્વીકારવા છતાં પણ પોતાના વૈકલ્પિક મતને પણ સવિનય સ્પષ્ટ કરી દે છે.

આમ આપણે જાણીએ છીએ કે આગામી ૩૦૮ થી ૩૨૦ સુધીની ગાથાઓ મોક્ષાધિકારની ચૂલિકારૂપ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનાધિકારની આરંભિક ગાથાઓ છે.

આરંભની ચાર ગાથાઓમાં આત્માના અકર્તૃત્વસ્વભાવને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. જેવી રીતે આત્મખ્યાતિ ટીકામાં કહેવામાં આવ્યું છે - “અથાત્મનોડકર્તૃત્વં દૃષ્ટાંત પુરસ્સર - ભારવ્યાતિ - હવે આત્માનું અકર્તૃત્વ દૃષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવે છે.”

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે આ ગાથાઓમાં આત્માના અકર્તાસ્વભાવને સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉક્ત વાતને સ્પષ્ટ કરતાં આ ગાથાઓની આત્મખ્યાતિ ટીકામાં પર્યાયોને ક્રમનિયમિત કહેવામાં આવી છે; જેના આધારથી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીએ ક્રમબદ્ધપર્યાયના સ્વરૂપને પ્રસ્તુત કર્યું છે. ગુરુદેવની આ ક્રાંતિકારી શોધથી, એક મહાન સત્યનું ઉદ્ઘાટન તો થયું જ, સાથે સમાજને આંદોલિત પણ કરી દીધો.

લાખો લોકોનાં જીવનને પ્રભાવિત કરનાર આ મહાન સિદ્ધાંતે માફ જીવન પણ આંદોલિત કર્યું અને મારા જીવનને બદલનાર, આધ્યાત્મિક વળાંક આપનાર આ જ સિદ્ધાંત છે. આ વાતનું વિવેચન મેં મારી અન્ય કૃતિ ક્રમબદ્ધપર્યાયની શરૂઆતમાં 'પોતાની વાત'માં કર્યું છે.

તેના ઉંડાણમાં જવા માટે વિશેષ અધ્યયન અને ગંભીર ચિંતનની આવશ્યકતા છે. આ સિદ્ધાંતની વિશેષ જાણકારી માટે પૂજ્ય ગુરુદેવની કૃતિ જ્ઞાનસ્વભાવ અને જ્ઞેયસ્વભાવ તથા મારી કૃતિ ક્રમબદ્ધપર્યાયનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

આ ગાથાઓનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં ગુરુદેવે જે કંઈ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે -

“અહીં જે ‘ક્રમનિયમિત’ શબ્દ છે, તેનાથી ક્રમ તો સિદ્ધ છેજ, સાથે જ ક્રમથી નિયમિત-એ પણ સ્પષ્ટ છે. ‘ક્રમનિયમિત’ શબ્દ એમ બતાવે છે કે દ્રવ્યની આ સમયે થવા યોગ્ય પર્યાય જ થશે - એવું નિશ્ચિત છે.”^૧

તાત્પર્ય આમ છે કે જીવમાં જે પર્યાયો જે સમયમાં થવાની હોય છે, તે પોતાના સ્વ-અવસરમાં જ પ્રગટ થાય છે. વર્તમાનમાં જે પર્યાય

પ્રગટ થાય છે, તે જ પર્યાયની ઉત્પત્તિનો કાળ છે. તે પર્યાયને તે જ જન્મક્ષણ છે. પ્રત્યેક સમયમાં ઉત્પન્ન થનારી બધી પર્યાયો પોતાના જન્મક્ષણે જ થાય છે. જો કે વાત સૂક્ષ્મ છે, પણ સર્વજ્ઞદેવ દ્વારા જાણેલી દેખેલી અને કહેલી વાત છે.^૧

પ્રશ્ન:- એક બાબુથી એમ કહેવામાં આવે છે કે જીવ તો પોતાની પર્યાયોનો પણ કર્તા નથી અને અહીં એમ કહેવાઈ રહ્યું છે કે જીવનાં પરિણામ જીવ જ છે. આ બંને વાતો એક સાથે કેમ સંભવી શકે ?

ઉત્તર:- હા, સંભવી શકે. સમયસાર ગાથા ૩૨૦માં પણ આમ જ કહ્યું છે કે પર્યાયોનો કર્તા જીવ નથી. પર્યાયો પોતાના કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણરૂપ ષટ્કારકોના પરિણામનથી સ્વયં પોતાની મેળે પોતાના સ્વકાળમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવની સિદ્ધિ કરવી છે ને ? તેથી ત્યાં કહ્યું છે કે દ્રવ્ય પર્યાયનો કર્તા નથી. આત્માનો અક્રિય એકરૂપ દ્રવ્યસ્વભાવ છે.

તથા અહીં એમ બતાવવું પ્રયોજનભૂત છે કે કોઈપણ પરદ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્યની પર્યાયોનો કર્તા નથી; તેથી અહીં દ્રવ્ય અને પર્યાયને અભેદ કરીને વાત કરી છે કે 'જીવ ક્રમબદ્ધરૂપ પોતાના પરિણામોથી ઉત્પન્ન થતો થકો જીવ જ છે, અજીવ નથી જીવની પર્યાયો જીવસ્વરૂપ જ છે' આવી જ વસ્તુસ્થિતિ છે.

ભાઈ ! કથનમાં જ્યાં જે અપેક્ષા હોય તેને યથાર્થ - તે જ અપેક્ષાથી સમજવી જોઈએ. આજકાલ આ વિષયમાં અમુક લોકોએ કંઈ વિચાર્યા વગર જ ગડબડ કરી નાખી છે. તેમનું કહેવું છે કે ક્રમબદ્ધપર્યાય માનવાથી પુરૂષાર્થનો લોપ થઈ જશે; કારણ કે જો બધું જ નિયત હોય તો જીવને કરવાનું શું રહી જાય છે ?

તેમને કહીએ છીએ કે ભાઈ ! વસ્તુવ્યવસ્થા તો નિયત અને

સ્વાધીન જ છે. તું આ વસ્તુવ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાની ચેષ્ટાને પુરૂષાર્થ કહે છે; પરંતુ તે પુરૂષાર્થ નથી. આ તો તમારો મિથ્યા વિકલ્પ છે. વાસ્તવમાં તો દ્રવ્યની પર્યાય પોતાના સ્વકાળમાં, પરના કર્તાપણા વગર સ્વતંત્ર સ્વાધીનપણે ક્રમબદ્ધરૂપે પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેણે આવી શ્રદ્ધા કરી, તે જ સાચો પુરૂષાર્થી છે, કારણ કે એવું માનનાર પરથી નિવૃત્ત થઈ સ્વસન્મુખ થાય છે. વાસ્તવમાં સ્વસન્મુખ થવું અને સ્વમાં સ્થિત રહેવું જ સમ્યક્ પુરૂષાર્થ છે.^૧

જેમ સોનાનું કંકણ આદિ પર્યાયોની સાથે તાદાત્મ્ય છે; તેમ બધા દ્રવ્યો પોતપોતાનાં પરિણામોની સાથે તાદાત્મ્ય છે. પોતાના પરિણામોથી ઉત્પન્ન થતા થકા દ્રવ્યના તે પરિણામોનો અન્ય કોઈ કર્તા નથી, તે દ્રવ્ય પોતે જ છે.^૨

અહીં કહે છે કે પોતાના પરિણામોથી ઉત્પન્ન થતા જીવનો અજીવની સાથે કાર્ય-કારણ ભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

જડ શરીરમાં જે શરીર, મન, વાણીનું કાર્ય થાય છે, હાથ-પગ હાલે છે, વાણી બોલે છે, આંખોના પલકારા થાય છે, આ બધું જડનું સ્વતંત્ર પરિણામ છે, તેમને જીવ કરતો નથી; કારણ કે બધા જડ-ચેતન દ્રવ્યોને એકબીજાની સાથે ઉત્પાદ-ઉત્પાદક ભાવનો અભાવ છે.^૩

જુઓ, એક જીવને બીજા કોઈ મરતા જીવની દયા પાળવાનો અથવા રક્ષા કરવાનો ભાવ આવ્યો; તે જ સમયે તે જીવની રક્ષા થઈ ગઈ અર્થાત્ તે મરણાસન્ન જીવ બચી ગયો. અહીં કાર્ય-કારણની શોધ કરીએ તો અન્ય જીવની રક્ષા થવી અર્થાત્ તેનું જીવિત રહેવું - તે કાર્ય છે, તે કાર્યનો કર્તા કોણ ? દયા પાળનાર જીવ કે જે જીવિત રહ્યો તેની ઉપાદાનગત યોગ્યતા?

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૬, ૧૭

૨ તે જ, પાનું ૨૫

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૫

અહીં આચાર્ય કહે છે કે આ કાર્યનો કર્તા રક્ષા કરવાના ભાવવાળો જીવ નથી, એક જીવના દયાભાવના કારણે બીજા જીવ બચે - એવું ત્રણ કાળમાં પણ સંભવ નથી.^૧

હવે આગળ કહે છે કે તેમનામાં કાર્ય-કારણભાવ સિદ્ધ ન થતાં અજીવ અને જીવનું કર્તાકર્મપણું પણ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી શરીરની હલન-ચલન રૂપ ક્રિયાનો કર્તા જીવને માનવો તે યોગ્ય નથી. જેવી રીતે આંખો પરને માત્ર જુએ જ છે; કોઈનું કંઈ કરતી નથી; તે જ પ્રમાણે જીવ પરને માત્ર જાણી શકે છે, પરનું કંઈ પણ કાર્ય કરી શકતો નથી, કરતો જ નથી. આ વાત વિસ્તારથી ૩૨૦મી ગાથામાં આવનાર છે.

તેથી અજીવને જીવનું કર્મપણું સિદ્ધ થતું નથી. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો જે બંધ થાય છે, તે જીવનું કાર્ય નથી. અરે ! આ પુણ્ય અને પાપના ભાવ, દયા-દાન-વ્રત આદિના જે વિકલ્પ થાય છે તે ખરેખર જીવના છે જ નહીં. તેથી તે જીવના કેમ સિદ્ધ થઈ શકે ? કારણ કે વિકારી પરિણામોમાં ચૈતન્યનો અભાવ છે. નિશ્ચયથી તે વિકારી પરિણામ અરૂપી અને અચેતન છે.^૨

ભાઈ ! આમ તો સિદ્ધ જ છે કે સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડમાં, સારા જગતમાં અનંત પદાર્થોની પ્રત્યેક પર્યાય પોતાના ક્રમબદ્ધાનુસાર જ થાય છે. તેમાં અન્ય દ્રવ્ય, ગુણ અથવા પર્યાયની કાંઈ પણ અપેક્ષા નથી.

અન્ય વસ્તુ છે જ નહીં, એમ પણ વાત નથી; વસ્તુ છે; પરંતુ વસ્તુને કાર્યરૂપે પરિણામાવામાં અન્ય વસ્તુની બિલ્કુલ અપેક્ષા નથી.

અહા ! આવું અન્ય દ્રવ્યથી નિરપેક્ષ કર્તા-કર્મનું સ્વરૂપ હોવાથી જીવ અને અજીવનું કર્તા-કર્મપણું સિદ્ધ થતું નથી.^૩

૧ તે જ, પાનું ૨૬

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૧-૩૨

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૩૩

તાત્પર્ય આમ છે કે અજીવમાં જે કાર્ય થાય છે, તેનો કર્તા જીવ નથી; જીવમાં જે કાર્ય થાય છે, તેનો કર્તા અજીવ હોતો નથી. પ્રત્યેક દ્રવ્યના કાર્યમાં અન્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા હોતી નથી. પ્રત્યેક દ્રવ્યની પ્રત્યેક પર્યાય પોતાના સ્વકાળમાં પરદ્રવ્યથી સર્વથા નિરપેક્ષ પ્રગટ થાય છે.^૧

દ્રવ્યમાં ગુણો સહવર્તી હોય છે, અનંતગુણ દ્રવ્યમાં એકી સાથે રહે છે. પર્યાયો પણ પ્રવાહરૂપે એક પછી એક પોતાના ક્રમમાં પ્રગટ થાય છે. ધ્યાન રાખો, એક પછી એક થવા છતાં આટલું વિશેષ છે કે જે સમયે જે પર્યાય થવાની હોય તે નિશ્ચિત છે, તે સમયે તે જ પર્યાય પ્રગટ થાય છે. દ્રવ્યમાં પર્યાયની આવી પ્રવાહધારા ક્રમનિયમિત ચાલે છે. જે પ્રમાણે ડાબા પગ પછી જમણો અને જમણા પછી ડાબો પગ ચાલે છે. પંચાધ્યાયીમાં તેને ક્રમપદ કહે છે.

કાર્તિકયાનુપ્રેક્ષામાં દ્રવ્યની જે સમયે જે પર્યાય પ્રગટ થાય છે, તેને તેની કાળલબ્ધિ કહી છે. છયે દ્રવ્યોમાં કાળલબ્ધિ છે - આમ ત્યાં કહ્યું છે.

પ્રવચનસારની ગાથા ૧૦૨માં આ જ વાતને પોત-પોતાની પર્યાયોની જન્મક્ષણ કહી છે.

અહીં એમ બતાવવું છે કે આત્મા પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન પોતાના પરિણામોનો કર્તા છે અને પરનો અકર્તા છે.

અહીં એમ વાત નહીં લેતા કે પર્યાયનો કર્તા પર્યાય છે; પર્યાયનો કર્તા દ્રવ્ય નથી. જોકે આ વાત પંચાસ્તિકાયની ૬૨મી ગાથામાં કરી છે. ત્યાં એમ કહ્યું છે કે પર્યાયનો કર્તા દ્રવ્ય નથી, પરંતુ પર્યાય જ પર્યાયની કર્તા છે, પર્યાય જ કર્મ છે, કરણ છે. પર્યાયનું સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ પણ સ્વયં પર્યાય છે. આ પ્રમાણે પર્યાય સ્વયં જ પોતાના ષટ્કારકોથી પરિણમે છે; પરંતુ અહીં વાત જ જુદી છે. અહીં તો એમ

કહ્યું છે કે પોતાના પરિણામોથી ઉપજતું દ્રવ્ય સ્વયં જ તેનામાં તન્મય છે, અન્ય દ્રવ્યમાં નહીં. તેથી દ્રવ્ય સ્વયં પોતાના પરિણામોનો કર્તા છે, અન્ય દ્રવ્ય તેનો કર્તા નથી.

જીવદ્રવ્યની જ્ઞાનગુણની એક સમયની પર્યાય (કેવળજ્ઞાન) છયે દ્રવ્યોને જાણે છે, સ્વદ્રવ્યને પણ જાણે છે. પરંતુ તે કેવળજ્ઞાન પર્યાય જેવી રીતે સ્વદ્રવ્યમાં તદ્દૂપ છે, તેવી અન્ય દ્રવ્યમાં તદ્દૂપ નથી. તે કેવળજ્ઞાનની પર્યાય છયે દ્રવ્યોની સાથે એક-મેક નથી. છયે દ્રવ્ય તે પર્યાયમાં પ્રવેશતા નથી. તેથી જ દ્રવ્યોનો કર્તા જ્ઞાન નથી; આત્મા નથી. આત્મા તો પોતાના જ્ઞાન પરિણામોનો કર્તા છે, પરદ્રવ્યનો કર્તા નથી.

અહા ! પ્રત્યેક દ્રવ્ય, પ્રત્યેક આત્મા અને પ્રત્યેક પરમાણુ પોતાના ક્રમનિયમિત ઉપજતા પરિણામોમાં તે સમયે તદ્દૂપ છે અને પરથી પૃથક્ છે. જીવના પરિણામમાં જીવ તદ્દૂપ છે તથા અજીવથી પૃથક્ છે અને અજીવના પરિણામમાં અજીવ તદ્દૂપ છે, તે જીવથી પૃથક્ છે.

આ પ્રમાણે જીવ પોતાના પરિણામોનો કર્તા છે અને અજીવનો અકર્તા છે. તેવી જ રીતે જગતના અનંત દ્રવ્ય અનંતપણાથી ત્રણે કાળ રહે છે. ભાઈ ! જીવ પોતાના પરિણામને અને અન્યદ્રવ્યના પરિણામને પણ કરે - આવું પદાર્થોનું સ્વરૂપ નથી. તે કારણે જીવ પરનો અકર્તા જ રહે છે.^૧

આ પ્રમાણે આ ગાથાઓમાં ભગવાન આત્માને અકર્તા સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉક્ત કથન અનુસર આત્મા અકર્તા સિદ્ધ થવા છતાં પણ તેને બંધ થાય છે - એ બધો અજ્ઞાનનો મહિમા છે. -

હવે આ આશયનો કળશ આચાર્યદેવ આત્મખ્યાતિમાં લખે છે, જે આ પ્રમાણે છે.

^૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૪, ૩૫

(શિખરિणी)

અકર્તા જીવોડયં સ્થિત ઇતિ વિશુદ્ધઃ સ્વરસતઃ
સ્ફૂરત્તિચ્છ્વિજ્જ્યોતિર્ભિષ્છુરિતભુવનાભોગ ભવનઃ ।
તથાપ્યસ્યાસૌ સ્યાદ્યદિહ કિલ બંધઃ પ્રકૃતિભિઃ
સ ખલ્વજ્ઞાનસ્ય સ્ફુરિત મહિમા કોડપિ ગહનઃ ॥૧૧૫॥

(હરિગીત)

વિશુદ્ધ છે નિજરસથી, જેનો લોકવ્યાપી સ્વભાવ છે,
ચૈતન્યજ્યોતિ જીવ આ રીત અકર્તા પરનો ઠરે
તોપણ થતો જે બંધ તેને, વિવિધ કર્મોથી અરે,
તે તો સ્ફૂરે છે ગહન કો અજ્ઞાનનો મહિમા ખરે ! ૧૮૫

જેના જ્ઞાનસ્વભાવમાં લોકનો સમસ્ત વિસ્તાર વ્યાપી જાય છે,
નિજરસથી વિશુદ્ધ એવો આ જીવ અકર્તા જ સિદ્ધ છે; છતાં પણ તેને
આ જગતમાં કર્મની પ્રકૃતિઓની સાથે બંધ થાય છે. ખરેખર આ બધો
અજ્ઞાનનો ગૂઢ મહિમા છે.

આચાર્યદેવ અહીં બતાવી રહ્યા છે કે ભગવાન આત્મા અકર્તા જ
છે છતાં પણ તેને અજ્ઞાન અવસ્થામાં બંધ થાય છે. તાત્પર્ય છે કે બંધનું
મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં
આ પ્રમાણે કરે છે -

(સવૈયા ઇકતીસા)

નિહચૈ નિહારત સુભાવ યાહિ આતમા કૌ,
આતમીક ધરમ પરમ પરકાસના ।
અતીત અનાગત બરતમાન કાલ જાકૌ,
કેવલ સ્વરૂપ ગુણ લોકાલોક ભાસના ॥

સોઈ જીવ સંસાર અવસ્થા માંહિ કરમ કૌ,
 કરતા સૌ દીસૈ લીંઈં ભરમ ઉપાસના ।
 યહૈ મહા મોહ કૌ પસાર યહૈ મિથ્યાચાર,
 યહૈ ભો વિકાર યહ વિવહાર વાસના ॥

નિશ્ચયનયથી જ્ઞેતાં આ આત્માનો સ્વભાવ સ્વ-પરપ્રકાશક છે અને આ લોકાલોકના બધા દ્રવ્ય, તેમના ગુણો અને તે દ્રવ્ય-ગુણોની ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની બધી પર્યાયો તેમાં પ્રતિભાસિત થાય છે. આ જીવ સંસારાવસ્થામાં કર્મોને કરતો દેખાય છે. આ બધો ભ્રમ છે, મોહનો પ્રસાર છે, મિથ્યાચાર છે, ભવનો વિકાર છે અને વ્યવહારની વાસના છે. વ્યવહારનયનું કથન છે. વ્યવહારનયના વિષયભૂત આત્માનો અશુદ્ધસ્વભાવ છે.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે. “જુઓ, આ આત્મા સ્વભાવથી અકર્તા હોવા છતાં કર્તા કેવી રીતે થઈ જાય છે? - આ વાત ચાલી રહી છે. અહીં કહ્યું છે કે આત્મા નિજરસથી અર્થાત્ સ્વભાવથી રાગરહિત છે, નિર્મળ છે. આવી સ્ફુરાયમાન થતી નિર્મળ ચૈતન્યજ્યોતિથી આ આત્માનો વિસ્તાર સમસ્ત લોકમાં વ્યાપી જાય છે. ભગવાન આત્મા ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળમાં જેટલા પણ અનંતાનંત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય છે, એ બધાને ક્ષણભરમાં જાણવાની શક્તિવાળો સર્વજ્ઞસ્વભાવી તો છે; પરંતુ લોકાલોકની કોઈ વસ્તુમાં જરા પણ ફેરફાર કરી શકે એવી યોગ્યતા આત્મામાં નથી. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન આત્મા અકર્તાસ્વભાવી છે.”^૧

આ રીતે જીવ પરદ્રવ્યનો તથા પરભાવોનો અકર્તા સિદ્ધ થાય છે છતાં પણ આ જગતમાં આત્માને કર્મપદ્ધતિ સાથે બંધ થાય છે - તે કોઈ અજ્ઞાનની ગાઢ મહિમા છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી) ભાગ ૯, પાનું ૩૮

સર્વજ્ઞસ્વભાવી હોવા છતાં પણ નિજ-સ્વભાવના ભાન વગર અનંત ભૂતકાળથી તેણે દયા-દાન-વ્રતાદિનાં રાગને પોતાની ચીજ માની. તેને લાભપ્રદ માન્યા, તેને પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું. બસ આ જ તેનું અજ્ઞાન છે. આ અજ્ઞાનથી જ બંધ થાય છે. તેનાથી વિપરીત જ્ઞાતા-દષ્ટાડૂપ જ્ઞાનભાવ અબંધરૂપ છે.

બસ અહીં એ જ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે આ અજ્ઞાનભાવ જ બંધ છે.

ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યનો પૂંજ ત્રિકાળ એક જ્ઞાતા-દષ્ટાસ્વભાવી વસ્તુ છે. તેને દષ્ટિમાં પોતાડૂપ સ્વીકાર કરવો તે જ્ઞાનભાવ છે અને તે આત્મજ્ઞાન અબંધરૂપ છે.

અહા ! પોતાની આવી ત્રિકાળ વિદ્યમાન વસ્તુને ન માનીને સ્વીકાર ન કરીને તેને અન્યથા માની લેવી તે આત્મઘાત છે. તે ભાવહિંસા છે. તેનાથી જ જીવને બંધ થાય છે, કે જે ચાર ગતિમાં રખડવાનું કારણ છે.”^૧

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે બંધનું કારણ એકમાત્ર અજ્ઞાનભાવ જ છે.

❁ જ્ઞાનગોષ્ઠી ❁

પ્રશ્ન :- ભોગભૂમિમાં તિર્યચ ક્યો જીવ થાય છે ?

સમાધાન :- તિલોચપણ્ણતિમાં આમ કહ્યું છે - ‘જે પાપી જિનલિંગને ગ્રહણ કરીને સંયમ તથા સમ્યક્ત્વ ભાવને છોડી દે છે અને પશ્યાત્ માયામાં પ્રવૃત્ત થઈને ચરિત્રને નષ્ટ કરે છે. તથા જે કોઈ મૂર્ખ મનુષ્ય કુલિંગિઓને નાના પ્રકારનાં દાન દેય છે યા તેના વેશને ધારણ કરે છે, તે ભોગભૂમિમાં તિર્યચ થાય છે.

સમયસાર ગાથા ૩૧૨-૩૧૩

ચેદા દુ પયડીઅદ્દ ઉપ્પજ્જઇ વિણસ્સઇ ।
પયડી વિ ચેયયદ્દં ઉપ્પજ્જઇ વિણસ્સઇ ॥૩૧૨॥
એવં બંધો ઉ દોણહં પિ અણ્ણોણ્ણપ્પચ્ચયા હવે ।
અપ્પણો પયડીએ ય સંસારો તેણ જાયદે ॥૩૧૩॥

(હરિગીત)

પાણુ જીવ પ્રકૃતિના નિમિત્તે ઊપજે વિણસે અરે !
ને પ્રકૃતિ પાણુ જીવના નિમિત્ત ઊપજે વિણસે; ૩૧૨
અન્યોન્યના નિમિત્ત એ રીત બંધ બેઉ તાણો બને
-આત્મા અને પ્રકૃતિ તાણો, સંસાર તેથી થાય છે. ૩૧૩

ચેતન આત્મા પ્રકૃતિના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. તેવી જ રીતે પ્રકૃતિ પણ ચેતન આત્માના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. આ રીતે પરસ્પર નિમિત્તથી આત્મા અને પ્રકૃતિ બંનેને બંધ થાય છે અને તેનાથી સંસાર થાય છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

“આ આત્માને અનાદિથી જ પોતાનાં અને પરનાં નિશ્ચિત લક્ષણોનું જ્ઞાન ન હોવાથી સ્વ અને પરના એકત્વનો અભ્યાસ કરવાથી કર્તા થયો થકો પ્રકૃતિના નિમિત્તે ઉત્પતિ-વિનાશ પામે છે; પ્રકૃતિ પણ આત્માના નિમિત્તે ઉત્પતિ-વિનાશ પામે છે.

એ રીતે-જો કે તે આત્મા અને પ્રકૃતિને કર્તા-કર્મ ભાવનો અભાવ હોવા છતાં પણ પરસ્પર નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવથી બંનેને બંધ જોવામાં આવે છે. તેનાથી જ સંસાર છે અને તેનાથી આત્મા અને પ્રકૃતિને કર્તા-કર્મનો વ્યવહાર છે.”

આચાર્ય જયસેન તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ ગાથાઓનો અર્થ કરતાં એ વાતનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરે છે કે સ્વસ્થભાવથી ચ્યુત થતો થકો આત્મા કર્મોદયને નિમિત્ત બનાવીને વિભાવભાવરૂપે પરિણમે છે. તેઓ સ્વસ્થભાવથી ચ્યુત થવા પર વિશેષ બળ આવે છે. તાત્પર્ય આમ છે કે આત્મા સ્વસ્થભાવથી ચ્યુત થતાં પોતાના અપરાધથી જ વિકારરૂપે પરિણમે છે, કર્મોથી બંધાય છે; કોઈ પરપદાર્થના કારણે નહીં, નિમિત્તના કારણે નહીં.

આ ગાથાઓનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“જુઓ, અહીં પ્રથમ ચાર ગાથાઓમાં જીવનું અકર્તાપણું સિદ્ધ કર્યું છે. હવે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ જીવ રાગાદિનો કર્તા કેવી રીતે બને છે?

ઉત્તરમાં કહી રહ્યા છે કે જ્યારે જીવ સ્વભાવનું આલંબન છોડીને કર્મપ્રકૃતિઓને આધીન થઈ પરિણમે છે, ત્યારે તે વિકારભાવોનો કર્તા થઈને ઉત્પન્ન-વિનષ્ટ થાય છે.

અહા ! શુદ્ધ ઉપાદાન વગર પરવસ્તુઓને આધીન થઈ જેઓ અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપે પરિણમે છે, તેઓ અશુદ્ધતાના, રાગાદિ અજ્ઞાનમયભાવોના કર્તા બને છે.

જગતજન દયા-દાન-વ્રત-ભક્તિ-પૂજા-યાત્રા આદિ શુભરાગના પરિણામનથી ધર્મ થવો માને છે; પરંતુ તે એમની મિથ્યા માન્યતા છે; કારણ કે આવી માન્યતા તો રાગ સાથેના એકત્વના અધ્યાસવાળી છે. અહા ! સ્વભાવની રૂચિ અને સ્વભાવ તરફનો ઝુકાવ ન હોવાથી અજ્ઞાની જીવ કર્મોદય પ્રતિ ઝુકાવ કરીને વિકારરૂપે પરિણમે છે અને તે વિકારનો કર્તા બને છે. પણ રાગનો કર્તા બને - તેવો જીવનો સ્વભાવ નથી. છતાં પણ જીવ રાગ સાથેની એકત્વબુદ્ધિના કારણે પોતામાં થયેલ દીર્ઘ સંસારના કારણભૂત રાગનો કર્તા બને છે.

જુઓ, અહીં કહે છે કે અજ્ઞાની વિકારીભાવોનો કર્તા થયો થકો કર્મપ્રકૃતિના નિમિત્તે જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય આમ છે કે અજ્ઞાની જીવ સ્વયં પરનો અથવા વિકારનો કર્તા બનીને સ્વયં વિકારભાવથી ઉત્પન્ન-વિનષ્ટ થાય છે અને કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉદય તેમાં નિમિત્તમાત્ર જ છે. કર્મપ્રકૃતિ જીવમાં વિકાર કરાવતી નથી જીવ સ્વયં જ કર્મપ્રકૃતિને ઉદયાદીન થઈને વિકારરૂપે પરિણમે છે વિકારરૂપથી ઉત્પન્ન-વિનષ્ટ થવું અજ્ઞાનીજીવનું પોતાનું કાર્ય છે. તેમનો કર્તા સ્વયં અજ્ઞાની છે, તેને વિકારરૂપ ઉત્પન્ન-વિનષ્ટ થવામાં કર્મપ્રકૃતિઓનું કોઈ કાર્ય નથી. તે તો માત્ર નિમિત્તરૂપે ઉપસ્થિત રહે છે.

હવે કહે છે કે કર્મપ્રકૃતિઓનો આત્માની સાથે માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, કર્તા-કર્મ સંબંધ નથી.

પહેલા એમ કહ્યું હતું કે 'અજ્ઞાની જીવ રાગનો કર્તા થઈને કર્મપ્રકૃતિના નિમિત્તથી ઉત્પત્તિ-વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે કહે છે કે 'જડકર્મની પ્રકૃતિઓ પણ આત્માના રાગ આદિ પરિણામોના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન-વિનષ્ટ થાય છે ?

પ્રકૃતિઓનો જે નવીન બંધ થાય છે, તેમાં આત્માના વિકારી પરિણામ નિમિત્તમાત્ર થાય છે. તે વિકારી પરિણામ પ્રકૃતિબંધના કર્તા થતા નથી. જીવના વિકારી પરિણામ તે કર્તા અને જડકર્મનો બંધ તે કર્મ - એવો

કર્તા-કર્મ સંબંધ જીવ અને જડકર્મોની સાથે ત્રણે કાળેમાં ક્યારેય સંભવ નથી. જડકર્મપ્રકૃતિઓ પોતાની પર્યાયગત યોગ્યતાથી બંધાય છે, તેમાં આત્માના વિકારી પરિણામ નિમિત્તમાત્ર થાય છે જેવી રીતે જીવના વિકારી પરિણામ પોતાની તત્સમયની યોગ્યતાથી થાય છે અને તેમાં પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો ઉદય નિમિત્તમાત્ર હોય છે; તેવી જ રીતે નવીન કર્મપ્રકૃતિઓ બંધાવામાં જીવના વિકારી પરિણામ નિમિત્ત હોય છે. એક બીજામાં કર્તા-કર્મ ભાવ નથી, માત્ર નિમિત્ત નૈમિત્તિક ભાવ છે.^૧

આ પ્રમાણે આત્મા અને કર્મપ્રકૃતિ બંનેમાં પરસ્પર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવથી બંધ જોવામાં આવે છે; પરંતુ ત્યાં બંનેમાં કર્તાકર્મભાવનો અભાવ છે. જ્યારે આત્મા પોતાના ક્રમબદ્ધપરિણામોથી પરિણમતો થકો વિકારીભાવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેમાં કર્મોદય નિમિત્ત છે તથા જ્યારે કર્મપ્રકૃતિ પોતાના ક્રમબદ્ધપરિણામોથી પરિણમિત થતી થકી બંધભાવે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે આત્માના વિકારીભાવ તેમાં નિમિત્ત થાય છે. બસ આવા પરસ્પર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવથી બંનેને બંધ થાય છે. ભાઈ ! જે પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં બીજી વસ્તુ અવશ્ય નિમિત્ત હોય છે; પરંતુ નિમિત્તથી કાર્ય થતું નથી.

પૂર્વબદ્ધ જડ કર્મપ્રકૃતિના ઉદયના નિમિત્તથી થયેલ આત્માનો વિકારીભાવ ભાવબંધ છે અને જડ કર્મપ્રકૃતિઓનું બંધાવું તે દ્રવ્યબંધ છે. તેમનામાં પરસ્પર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ તો છે પરંતુ કર્તા-કર્મ સંબંધી નથી.^૨

લોકોને અજ્ઞાન અને મિથ્યાત્વને લીધે પરની સાથે કર્તા-કર્મનો અધ્યાસ (ભ્રમ) થઈ રહ્યો છે. તે જ સંસાર પરિભ્રમણનું મૂળ કારણ છે.”^૩

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનું તાત્પર્ય આમ છે કે આત્મા અને કર્મપ્રકૃતિઓનો જે બંધ થાય છે; તેમાં આત્મા કર્તા અને કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ તે કર્મ એવું

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૪૫-૪૬

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૪૬-૪૭

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૪૮

નથી. આ વાત વ્યવહારથી ભલે કહેવામાં આવે, પણ નિશ્ચયથી આ વાત સાચી નથી. આ પ્રમાણે અહીં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા અને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોની પ્રકૃતિઓ વચ્ચે પરમાર્થથી કર્તા-કર્મભાવનો અભાવ છે છતાં પણ જે બંધ થાય છે તેનું કારણ પરસ્પરમાં રહેનાર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ છે; સંસાર તેનાથી જ થાય છે. તેથી જ વ્યવહારથી તેમની વચ્ચે કર્તા-કર્મભાવ કહેવામાં આવે છે.

આ વાતને ભાવાર્થમાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“આત્મા અને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોની પ્રકૃતિઓ વચ્ચે પરમાર્થથી કર્તા-કર્મભાવનો અભાવ છે; છતાં પણ પરસ્પર નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવને લીધે બંધ થાય છે, તેથી સંસાર છે અને તેથી જ કર્તા-કર્મપણાનો વ્યવહાર છે.”

આ પ્રમાણે આ ગાથાઓમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે નિશ્ચયથી તો આત્મા અને કર્મમાં કર્તા-કર્મ ભાવનો અભાવ છે; છતાં પણ પરસ્પર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવોથી બંનેને બંધ થાય છે અને તે જ કારણે આત્મા અને કર્મમાં કર્તા અને કર્મનો વ્યવહાર પ્રચલિત છે.

જ્ઞાનગોષ્ઠી

પ્રશ્ન :- સોળ ભાવનાઓ કઈ કઈ ?

સમાધાન :- તીર્થંકર પ્રકૃતિના બંધમાં કારણ આ સોળ ભાવનાઓ આગમમાં કહેવામાં આવી છે. (૧) દર્શન વિશુદ્ધિ (૨) વિનયસમ્પન્નતા (૩) શીલ વ્રતેષ્વનતિચાર (૪) અભિક્ષણજ્ઞાનોપયોગ (૫) સંવેગ (૬) શક્તિતસ્ત્યાગ (૭) શક્તિતસ્તપ (૮) સાધુસમાધિ (૯) વૈયાવૃત્યકરણ (૧૦) અર્હત્-ભક્તિ (૧૧) આચાર્યભક્તિ (૧૨) બહુશ્રુતભક્તિ (૧૩) પ્રવચનભક્તિ (૧૪) આવશ્યકા પરિહારણ (૧૫) માર્ગ પ્રભાવના (૧૬) પ્રવચનવત્સલત્વ. આ સોળ પ્રકારની શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓ દ્વારા શ્રેષ્ઠપદ તીર્થંકરત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમયસાર ગાથા ૩૧૪-૩૧૫

હવે આ ૩૧૪-૩૧૫ ગાથાઓમાં કહે છે કે જ્યાં સુધી આ આત્મા કર્મપ્રકૃતિઓના નિમિત્તથી ઉપજવું-વિલસવું છોડતો નથી, ત્યાં સુધી અજ્ઞાની રહે છે, મિથ્યાદષ્ટિ રહે છે, અસંયમી રહે છે.

જા એસ પયડીઅટ્ટં ચેદા ણેવ વિમુંચણ ।
અયાણઓ હવે તાવ મિચ્છાદિટ્ટી અસંજઓ ॥૩૧૪॥

જદા વિમુંચણ ચેદા કમ્મફલમણંતયં ।
તદા વિમુત્તો હવદિ જાણઓ પાસઓ મુણી ॥૩૧૫॥

(હરિગીત)

ઉત્પાદ-વ્યય પ્રકૃતિનિમિત્તે જ્યાં લગી નહિ પરિતજે,
અજ્ઞાની મિથ્યાત્વી, અસંયત ત્યાં લગી આ જીવ રહે; ૩૧૪
આ આત્મા જ્યારે કરમનું ફળ અનંતું પરિતજે,
જ્ઞાયક તથા દર્શક તથા મુનિ તેહ કર્મવિમુક્ત છે. ૩૧૫

જ્યાંસુધી આ આત્મા પ્રકૃતિના નિમિત્તથી ઉપજવું-વિણસવું છોડતો નથી ત્યાંસુધી તે અજ્ઞાની છે, અસંયત છે.

જ્યારે આ આત્મા અનંત કર્મફળને છોડે છે; ત્યારે તે જ્ઞાયક છે, જ્ઞાની છે, દર્શક છે, મુનિ છે અને વિમુક્ત છે અર્થાત્ બંધથી રહિત છે.

આત્મખ્યાતિમાં આ ગાથાઓનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે.

“સ્વ અને પરનાં ભિન્ન-ભિન્ન નિશ્ચિત સ્વલક્ષણોનું જ્ઞાન (ભેદજ્ઞાન) ન હોવાથી, જ્યાંસુધી આ આત્મા બંધના નિમિત્તભૂત પ્રકૃતિસ્વભાવને છોડતો નથી; ત્યાંસુધી સ્વ-પરના એકત્વજ્ઞાનથી અજ્ઞાયક (અજ્ઞાની) છે, સ્વ-પરના એકત્વદર્શનથી (એકત્વરૂપ શ્રદ્ધાનથી) મિથ્યાદષ્ટિ છે અને સ્વપરની એકત્વ પરિણતિથી અસંયત છે અને ત્યાંસુધી જ પરના અને પોતાના એકત્વનો અધ્યાસ કરવાથી કર્તા છે.

જ્યારે આ જ આત્મા સ્વ અને પરના ભિન્ન-ભિન્ન નિશ્ચિત સ્વલક્ષણોના જ્ઞાનને (ભેદજ્ઞાનને) લીધે, પ્રકૃતિના સ્વભાવને-કે જે પોતાને બંધનું નિમિત્ત છે તેને-છોડે છે, ત્યારે સ્વ-પરના વિભાગજ્ઞાનથી (ભેદજ્ઞાનથી) જ્ઞાયક છે, સ્વ-પરના વિભાગદર્શનથી (ભેદદર્શનથી) દર્શક છે અને સ્વ-પરની વિભાગપરિણતિથી (ભેદપરિણતિથી) સંયત છે; અને ત્યારે જ પરના અને પોતાના એકત્વનો અધ્યાસ નહિ કરવાથી અકર્તા છે.”

ઉક્ત ગાથાઓ અને ટીકાનાં ભાવને સ્પષ્ટ કરતાં ભાવાર્થમાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા લખે છે -

“જ્યાં સુધી આ આત્મા સ્વ-પરના લક્ષણને જાણતો નથી, ત્યાંસુધી તે ભેદજ્ઞાનના અભાવને લીધે કર્મપ્રકૃતિનાં ઉદયને પોતાનો સમજીને પરિણમે છે; આમ મિથ્યાદષ્ટિ, અજ્ઞાની, અસંયમી થઈને, કર્તા થઈને કર્મનો બંધ કરે છે અને જ્યારે આત્માને ભેદજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે કર્તા થતો નથી; તેથી કર્મનો બંધ કરતો નથી, જ્ઞાતા-દષ્ટરૂપે પરિણમે છે.”

આચાર્ય જયસેન તાત્પર્યવૃત્તિમાં ઉક્ત ગાથાઓનો અર્થ આત્મખ્યાતિના અનુસારે કરતાં પણ અંતમાં નયવિભાગને આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“આ રીતે જે કે આ આત્મા શુદ્ધનિશ્ચયનયથી કર્તા નથી; તો પણ

અનાદિકાલીન કર્મબંધને વશ થઈ મિથ્યાત્વ અને રાગાદિરૂપ અજ્ઞાનભાવથી કર્મોને બાંધે છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનનું સામર્થ્ય બતાવવા માટે લખેલી બીજા સ્થળની ચાર ગાથાઓ સમાપ્ત થઈ.”

ઉક્ત પ્રકરણનું સ્પષ્ટીકરણ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે કરે છે.

“સંસારી જીવને અનાદિથી જ સ્વ-પરના નિશ્ચિત સ્વ-લક્ષણોનું જ્ઞાન નથી. આ રીતે અનાદિથી જ તે નિમિત્તાધીન રહ્યો છે. સ્વાધીનતા પ્રગટ થઈ જ નથી. આવી સ્થિતિમાં કર્મપ્રકૃતિઓને ઉદ્વ્યાધીન થઈને તેને જે ભાવ થાય છે, તે નવીન કર્મબંધનું કારણ બને છે. જ્યાંસુધી જીવ કર્મપ્રકૃતિઓની આધીનતા નહીં છોડે, ત્યાં સુધી તે સ્વ-પરના એકત્વના કારણે અજ્ઞાની રહે છે.

તથા સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન ન હોવાથી જ્યાં સુધી તે પ્રકૃતિસ્વભાવને છોડતો નથી, ત્યાંસુધી સ્વ-પરના એકત્વદર્શનથી-એકપણાની શ્રદ્ધાથી મિથ્યાદષ્ટિ છે.

તાત્પર્ય આ છે કે ભગવાન આત્મા શુદ્ધ એક જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી પ્રભુ નિત્ય છે અને શુભાશુભ વિકલ્પોની જે વિકૃત વૃત્તિઓ ઉઠે છે; તે બધો કર્મપ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. જ્યાં સુધી જીવ આ બંધના નિમિત્તભૂત કર્મપ્રકૃતિના સ્વભાવોને છોડતો નથી ત્યાંસુધી સ્વ-પરના એકત્વના શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાદષ્ટિ છે.^૧

તથા તે અજ્ઞાની જીવ સ્વ-પરની એકત્વ પરિણતિથી અસંયત છે અર્થાત્ રાગની સાથે એકમેક થઈને પ્રવર્તવાને લીધે અસંયત છે. તે વ્રતી નથી, સંયમી નથી, સમકિતી પણ નથી. સમ્યગ્દર્શન વગર જ્યાં સુધી એકલી રાગમય પરિણતિ છે, ત્યાંસુધી જીવ અસંયત છે.

આ રીતે આ પ્રકરણમાં ત્રણ વાતો આવી.

- (૧) જ્યાં સુધી સ્વ-પરનું જ્ઞાન નથી, ત્યાંસુધી અજ્ઞાની છે.
- (૨) સ્વ પરના એકત્વ શ્રદ્ધાનથી જીવ મિથ્યાદષ્ટિ છે.
- (૩) સ્વપરિણતિને છોડીને પુણ્ય-પાપની પરિણતિરૂપ પરિણામવાને કારણે અસંયત છે.^૧

હવે કહે છે કે 'ત્યાં સુધી જ તે સ્વ અને પરના એકત્વના અભ્યાસથી કર્તા છે.'

અહા ! ભગવાન આત્માનો તો એક જ્ઞાતા-દષ્ટા સ્વભાવ છે; પરંતુ અજ્ઞાનીને સ્વ-પરના એકત્વનો અધ્યાસ થઈ ગયો છે. રાગને પોતાનો સ્વભાવ માનવાની અજ્ઞાનીને આદત પડી ગઈ છે. જ્યાં સુધી તેને આવો અધ્યાસ રહેશે, ત્યાં સુધી તેને પરનું કર્તૃત્વ રહેશે જ.^૨

સ્વ-પરના એકત્વરૂપ અભ્યાસને કારણે જીવને આવા અકથનીય દુઃખ ભોગવવા પડ્યા છે. જ્યાં સુધી તેને સ્વ-પરના એકત્વરૂપ અધ્યાસ છે, ત્યાંસુધી જીવ રાગને પોતાનો માનીને પરદ્રવ્યોનો અને રાગનો કર્તા બની રહે છે, આ જ એના જન્મમરણરૂપ દુઃખનું બીજ છે.

ઉપર્યુક્ત જ્ઞાયક, દર્શક અને સંયતના ત્રણ બોલથી એમ સિદ્ધ કરે છે કે જીવ રાગનો અકર્તા છે. 'કર્મપ્રકૃતિના ઉદયથી થતો ભાવકર્મનો સ્વભાવ રાગરૂપ હોવાથી દુઃખસ્વરૂપ છે. એક સમયની કૃત્રિમ ઉપાધિ છે. તેનાથી વિપરીત હું તો પરમાનંદમય શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ત્રિકાળ નિરૂપાધિક તત્ત્વ છું.'

આ પ્રમાણે આત્મા અને રાગ બંનેના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણોનું જ્ઞાન થતાં ભેદજ્ઞાન થાય છે. આવું ભેદજ્ઞાન થતાં જીવ પ્રકૃતિજન્ય વિભાવભાવોને છોડી દે છે અને સ્વપરના ભેદવિજ્ઞાનથી જ્ઞાયક થઈ જાય છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૫૩

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૫૪-૫૫

આ પુણ્ય-પાપના ભાવ કર્મોદયના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયા છે; આ કારણથી તે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે, આત્માનો નહીં. આવું ભેદજ્ઞાન જેને અંતરમાં થયું, તે પ્રકૃતિના સ્વભાવને છોડી દે છે અને ત્યારે તે સ્વ-પરના વિભાગથી જ્ઞાની થાય છે.^૧

આ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત જ્ઞાયક, દર્શક સંયત એમ ત્રણ બોલનું સ્પષ્ટીકરણ થયું.

જુઓ, જ્યાં સુધી સ્વ-પરના એકત્વનો અધ્યાસ હતો, ત્યાં સુધી જીવ અજ્ઞાની અને કર્તા હતો, પરંતુ સ્વ-પરના એકત્વનો અધ્યાસ દૂર થતાં તે જ્ઞાની બનીને અકર્તા થઈ જાય છે. ચોથા ગુણસ્થાને આત્માનું ભાન થઈને જ્યાં સમ્યગ્દર્શન થયું, ત્યાં જ તે રાગનો અકર્તા થઈ જાય છે. ભલે રાગ વિદ્યમાન રહે, તો પણ તે તેનો અકર્તા અર્થાત્ જ્ઞાતા જ છે. બસ આનું જ નામ ધર્મ અને મોક્ષમાર્ગ છે.

જુઓ, આત્માનું લક્ષણ જ્ઞાન છે અને કર્મ પ્રકૃતિઓનું લક્ષણ રાગ છે, બંધ છે. રાગ શુભ હો કે અશુભ, બંને પ્રકારનો રાગ કર્મપ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે, જીવનો નહીં. જીવનો તો એક જ્ઞાનસ્વભાવ છે. આ રીતે જ્યાં સુધી બંનેને ભિન્ન ભિન્ન નહીં જાણે, ત્યાં સુધી જીવને ભેદજ્ઞાનનો અભાવ છે અને ત્યાં સુધી તે કર્મપ્રકૃતિના ઉદયને પોતાનો સમજીને પરિણમે છે.

આ રીતે ભેદજ્ઞાનના અભાવમાં જીવ પ્રકૃતિના સ્વભાવે રાગાદિરૂપ પરિણમે છે, પુણ્ય-પાપરૂપે પરિણમે છે તથા આ જ કારણથી મિથ્યાદષ્ટિ, અજ્ઞાની અને અસંયમી થતો થકો કર્તા થઈને કર્મનો બંધ કરે છે.

પ્રશ્ન:- જ્ઞાનીને પણ રાગ થતો જોઈએ છીએ ને ? તો પછી તેને પણ મિથ્યાદષ્ટિ, અજ્ઞાની અને અસંયમી કેમ ન કહ્યો ?

ઉત્તર:- હા, જ્ઞાનીને પણ રાગ થાય છે; પરંતુ તે પોતાની જ્ઞાન પરિણતિથી ભિન્ન થઈ ગયો છે. જ્ઞાની તે રાગાદિને પોતાનાથી ભિન્નપણે

જાણે છે. જેમ કે ઘઉંમાં કાંકર ઘઉંથી જુદા છે છતાં અજ્ઞાની બંનેને એકમેક કરીને જુએ છે. પ્રકૃતિના સ્વભાવને પોતાનો સ્વભાવ સમજીને પરિણમે છે. આ કારણથી તે મિથ્યાદષ્ટિ, અજ્ઞાની અને અસંયમી થઈને કર્તાબુદ્ધિથી કર્મબંધ કરે છે.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો આશય આ છે કે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અસંયમ - આ ત્રણેનું એકમાત્ર કારણ સ્વ અને પરમાં એકત્વનો અધ્યાસ છે. સ્વ અને પરમાં ભેદવિજ્ઞાન ન હોવાથી આત્મા પરનો કર્તા બને છે બધી રીતે જોતાં આ આત્માના બંધનનું કારણ પણ સ્વ-પરના એકત્વનો અધ્યાસ જ છે.

જ્યારે આ આત્મા ભેદવિજ્ઞાનના બળથી આ એકત્વબુદ્ધિને તોડી નાખે છે, પરના કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વને છોડી દે છે ત્યારે જ્ઞાની થઈ જાય છે, સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ જાય છે અને કાળાંતરે સંયમી પણ થઈ જાય છે, આખરે કર્મબંધનોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

અત્યાર સુધી કર્તૃત્વના સંબંધમાં જે વાત થઈ છે, તે પરનું કર્તૃત્વ છોડવાના સંબંધમાં કહેવામાં આવી; હવે તે જ વાત આગામી ગાથાઓ અને કળશમાં લોકતૃત્વના સંબંધમાં, લોકતૃત્વ છોડવાના સંબંધમાં પણ કહે છે.

આગામી ગાથાઓની ઉત્થાનિકાણ્ડ્ય કળશ મૂળથી આ પ્રમાણે છે.

(અનુષ્ટપ્)

ભોક્તૃત્વં ન સ્વભાવોઽસ્ય સ્મૃતઃ કર્તૃત્વવચ્ચિતઃ ।

અજ્ઞાનાદેવ ભોક્તાયં તદભાવાદવેદકઃ ॥૧૧૬॥

(હરિગીત)

ભોક્તાપાણું આ ચિત્સ્વરૂપ આત્મા તારુણે ન સ્વભાવ છે,
 કર્તાપાણું જ્યમ ચિત્સ્વરૂપ આત્મા તારુણે ન સ્વભાવ છે.
 અજ્ઞાનના કારણ થકી આત્મા બને ભોક્તા અને
 અજ્ઞાનનો જ અભાવ કરીને અભોક્તા આત્મા બને. ૧૮૬

કર્તૃત્વની જેમ ભોક્તૃત્વ પણ આ ચૈતન્ય આત્માનો સ્વભાવ નથી.
 આ આત્મા અજ્ઞાનને લીધે જ ભોક્તા બને છે. અજ્ઞાનના અભાવમાં તે
 ભોક્તા રહેતો નથી.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં
 આ પ્રમાણે કરે છે.

(ચૌપાઈ)

यथा जीव करता न कहावै, तथा भोगता नाम न पावै ।
 है भोगी मिथ्यामति मांहि, गयै मिथ्यात भोगता नांहीं ॥

જે રીતે જીવ કર્મનો કર્તા નથી; તે રીતે ભોક્તાપણ નથી. જ્યાં
 સુધી મિથ્યામતિ છે, અજ્ઞાન છે; ત્યાંસુધી જીવ ભોગી છે, મિથ્યાત્વ જતાં
 જીવ કર્મનો ભોક્તા રહેતો નથી.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“જેમ શુભાશુભ રાગનું કર્તવ્ય ભગવાન આત્માનો સ્વભાવ નથી;
 તેમ તે ભાવોનું ભોક્તૃત્વ પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી.

જુઓ, સમકિતી ચક્રવર્તીને ૯૬ હજાર રાણીઓ અને છ ખંડનું રાજ્ય
 અને ભોગોપભોગની વિભૂતિ હોય છે તથા તેને રાજ્ય અને તેની ભોગોપભોગ
 સામગ્રીનો રાગ પણ હોય છે; છતાં તે રાગના ભોક્તાપણાનું જે વેદન છે
 તે માફ સ્વરૂપ નથી - એમ માને છે.

જ્યાંસુધી જીવને રાગ અને જ્ઞાનનું ભેદજ્ઞાન નથી ત્યાંસુધી

અજ્ઞાનથી જ તે ભોક્તા છે. જ્યારે રાગ અને આત્માનું પરસ્પર ભેદજ્ઞાન થઈ જાય છે, ત્યારથી તેને રાગ અને હર્ષ-વિષાદના ભાવોનું ભોક્તૃત્વ છૂટી જાય છે.

લોકોને બહારથી જોતાં એમ લાગે છે કે તે ભોગોને ભોગવે છે; પરંતુ વાસ્તવમાં જ્ઞાની રાગ અને હર્ષ-શોકનાં ભાવોને ભોગવતો નથી. હવે તેને કર્તૃત્વની માફક ભોક્તૃત્વનો અભિપ્રાય પણ છૂટી ગયો છે. હવે તેને કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ વગેરે બધા ભાવો ઝેર જેવા લાગે છે.

અહા ! હવે જ્યારે જ્ઞાનીને દ્રવ્યેન્દ્રિયો, ભાવેન્દ્રિયો અને ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી અધિક પોતાનો જ્ઞાનસ્વભાવ પોતાપણે પ્રતિભાસિત થવા લાગ્યો છે તો હવે તે રાગ અને હર્ષ-શોકાદિના ભાવોને કેવી રીતે ભોગવી શકે? આનંદના ભંડાર જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી નિજ પરમાત્મદ્રવ્ય સાથે જેણે સ્નેહ કર્યો છે, તે વિષયાદિમાં રતિ કેમ કરી શકે ?”

આવી રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે આત્મા પરનો કર્તા નથી; તેવી રીતે તેમનો ભોક્તા પણ નથી.

આ કળશ ૧૯૪મા કળશનું પ્રતિરૂપ જ છે. તે કળશમાં કહ્યું હતું કે જે પ્રમાણે આત્મા પરનો ભોક્તા નથી તેવી રીતે કર્તા પણ નથી અને અહીં કહ્યું છે કે જે રીતે કર્તા નથી, તેવી જ રીતે ભોક્તા પણ નથી.

તે કળશ પરના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરતી ગાથાઓની ઉત્થાનિકારૂપ કળશ હતો અને આ કળશ પરનાં ભોક્તૃત્વનો નિષેધ કરતી ગાથાઓની ઉત્થાનિકારૂપ કળશ છે.

સમયસાર ગાથા ૩૧૬

અજ્ઞાણી કમ્મફલં પયડિસહાવટ્ટિદો દુ વેદેદિ ।
જાણી પુણ કમ્મફલં જાણદિ ઉદિદં ણ વેદેદિ ॥૩૧૬॥

(હરિગીત)

અજ્ઞાની વેદે કર્મફળ પ્રકૃતિસ્વભાવે સ્થિત રહી,
ને જ્ઞાની તો જાણે ઉદયગત કર્મફળ વેદે નહીં. ૩૧૬

અજ્ઞાની પ્રકૃતિના સ્વભાવમાં સ્થિત રહેતો થકો કર્મફળને વેદે છે. ભોગવે છે અને જ્ઞાની તો ઉદયમાં આવેલા કર્મફળને માત્ર જાણે છે, ભોગવતો નથી.

આ ગાથાનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

“અજ્ઞાની શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનના અભાવને લીધે સ્વ-પરના એકત્વજ્ઞાનથી, સ્વપરના એકત્વદર્શનથી અને સ્વ-પરની એકત્વ પરિણતિથી પ્રકૃતિના સ્વભાવમાં સ્થિત હોવાથી પ્રકૃતિના સ્વભાવને પણ ‘હું’ પણ અનુભવતો થકો (અર્થાત્ પ્રકૃતિના સ્વભાવને પણ ‘આ હું છું’ એમ અનુભવતો થકો) કર્મફળને ભોગવે છે અને જ્ઞાની તો શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનના સદ્ભાવને લીધે સ્વપરના વિભાગજ્ઞાનથી, સ્વપરના વિભાગદર્શનથી અને સ્વપરની વિભાગપરિણતિથી પ્રકૃતિના સ્વભાવથી નિવર્તેલો હોવાથી શુદ્ધ

આત્માના સ્વભાવને જ 'હું' પણે અનુભવતો થકો ઉદ્ધિત કર્મફળદે, તેના જ્ઞેયમાત્રપણાને લીધે માત્ર જાણે જ છે, પરંતુ તેને 'હું' પણે અનુભવાવું અશક્ય હોવાથી તેને ભોગવતો નથી."

ઉક્ત કથનનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં ભાવાર્થમાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા લખે છે -

"અજ્ઞાનીને તો શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન નથી; તેથી જે કર્મઉદયમાં આવે છે તેને જ તે નિજરૂપ જાણીને ભોગવે છે અને જ્ઞાનીને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થઈ ગયો છે. તેથી તે પ્રકૃતિના ઉદયને પોતાનો સ્વભાવ નહિ જાણતો થકો તેનો માત્ર જ્ઞાતા જ રહે છે; ભોક્તા થતો નથી."

આચાર્ય જયસેન આ ગાથાનો અર્થ કરતાં ભેદવિજ્ઞાનને અભેદરત્નત્રયના રૂપમાં પરિભાષિત કરે છે અને ભોગવવાનો અર્થ તન્મય થઈને ભોગવવું એમ કરે છે. તેમણે કરેલો અર્થ મૂળથી આ પ્રમાણે છે.

"વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવરૂપ આત્મતત્વનું સમ્યક્શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનરૂપ અભેદરત્નત્રયસ્વરૂપ ભેદજ્ઞાનના અભાવથી અજ્ઞાની જીવ ઉદયાગત કર્મપ્રકૃતિસ્વરૂપ સુખ-દુઃખમાં સ્થિત થઈને હર્ષ-વિષાદ સાથે તન્મય થઈને કર્મફળનો અનુભવ કરે છે અને સમ્યગ્જ્ઞાની જીવ તન્મય થઈને પણ પૂર્વોક્ત ભેદજ્ઞાનના સદ્ભાવથી વીતરાગસહજ પરમાનંદરૂપ સુખરસના આસ્વાદથી પરમસમતાભાવે પરિણમતો, ઉદયમાં આવેલા કર્મફળને વસ્તુસ્વરૂપે જાણે જ છે. હર્ષ-વિષાદમાં તન્મય થઈને ભોગવતો નથી."

ઉક્ત ગાથાના ભાવને સ્પષ્ટ કરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ કહે છે -
"ભગવાન આત્મા કેવળ આનંદનું દળ છે. પોતાના આવા ધ્રુવસ્વરૂપની પિછાણ ન હોવાથી અજ્ઞાનીને અનાદિથી સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. તેથી અજ્ઞાનવશ રાગને પોતાનું સ્વરૂપ માનતો થકો, પોતાના અને પરના એકત્વ જ્ઞાનથી, સ્વ-પરની એકત્વ પરિણતિથી કર્મપ્રકૃતિના સ્વભાવમાં રચ્યો-પચ્યો રહે છે.

ભાઈ ! આ પુણ્ય-પાપનાં પણ જે ભાવ થાય છે તે કર્મપ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. અહા ! અજ્ઞાની કર્મપ્રકૃતિના સ્વભાવમાં રચ્યો-પચ્યો પ્રકૃતિના સ્વભાવને જ પોતાપણે અનુભવ કરતો થકો કર્મમળનું જ વેદન કરે છે, તેને જ ભોગવે છે.^૧

હવે કહે છે કે જ્ઞાની અર્થાત્ ભેદવિજ્ઞાની, આત્માનુભવી જેને અતીન્દ્રિય આનંદસ્વરૂપી આત્માનું આસ્વાદન થઈ રહ્યું છે; તે પોતાના આત્માને જ્ઞાનસ્વભાવથી અભિન્ન અને પરથી ભિન્ન અનુભવે છે.^૨

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે જ્ઞાનીને હર્ષ-શોકનું વેદન બિલ્કુલ થતું નથી -

ઉત્તર : જ્ઞાનીને હર્ષ-શોકનું બિલ્કુલ વેદન થતું નથી - એમ નથી, એને કિંચિત્ હર્ષ-શોકનું વેદન છે, પરંતુ તેને અંતરંગમાં સ્વભાવની અધિકતા છે, મુખ્યતા છે. તેથી તે સ્વભાવને મુખ્ય અને રાગના વેદનને ગૌણ માનીને રાગના વેદનમાં તન્મય થતો નથી. તેને કિંચિત્ રાગનું પરિણામન છે; જેટલું પરિણામન છે, એટલું વેદન પણ છે; પરંતુ તેને વ્યવહાર માનીને અસત્યાર્થ કહીને 'તેને વેદન જ નથી' - એમ કહી દીધું છે. જ્ઞાની કર્મફળરૂપ હર્ષ-શોકને અને આત્મસ્વભાવને - આમ બંનેને નહીં, પરંતુ એકલા આત્મસ્વભાવને જ પોતાપણે અથવા નિજરૂપે અનુભવ કરે છે.

- અહીં આ સિદ્ધ કરવું છે.

પ્રવચનસારમાં ૪૭ નયનો અધિકાર અંતિમ છે. ત્યાં જ્ઞાનીને કર્તાનય અને ભોક્તાનય છે એમ કહે છે. ત્યાં કહ્યું છે કે 'આત્મદ્રવ્ય કર્તૃનયથી રંગારાની માફક રાગાદિ પરિણામોનો કર્તા છે અને ભોક્તૃનયથી હિતકારી-અહિતકારી અન્નને ખાનાર રોગીની માફક સુખ-દુઃખને ભોગવનાર છે.'

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૬૧

૨ તે જ, પાનું ૬૨

અહા ! જ્ઞાની જેટલા વ્યવહાર રત્નત્રયસ્વરૂપ મહાવ્રતાદિના વિકલ્પરૂપે પરિણમે છે, તેટલા પરિણામોનો તે કર્તાનયથી કર્તા છે. તેવી જ રીતે જેટલો હર્ષભાવ આવી જાય છે તેટલા પરિણામોનો તે ભોક્તાનયથી ભોક્તા છે. ‘આ પરિણામ કરવા અને ભોગવવા લાયક છે’ - આવી કર્તૃત્વબુદ્ધિ અને સુખબુદ્ધિ જ્ઞાનીને હોતી નથી. વર્તમાન અસ્થિરતાથી કરવાના અને ભોગવવાના પરિણામ થાય છે, તેથી તેને કર્તા અને ભોક્તા કહે છે.

અહીં આ વાત નથી. અહીં તો એમ કહ્યું છે કે જ્ઞાની ઉદ્ધિત કર્મફળને માત્ર જાણે જ છે, તેમાં ‘હું’ પણાનો અનુભવ અશક્ય હોવાથી તેમને વેદતો નથી. અહાહા ! જ્ઞાની હર્ષ-શોકના પરિણામોનો ભોક્તા નથી; કારણ કે તેને હર્ષ-શોકના પરિણામોમાં ‘હું’ પણું અનુભવવું અશક્ય છે અર્થાત્ જ્ઞેયમાત્ર હોવાથી જ્ઞાની ક્યારે પણ તેમાં પોતાપણાનો અનુભવ કરી શકતો નથી.^૧

પરનો એક જડ પદાર્થોનો ભોગ જ્ઞાની અથવા અજ્ઞાની કોઈને પણ હોતો નથી. હા, અજ્ઞાની કર્મોદયના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના વિકારને ભોગવે છે અને જ્ઞાનીના અંતરમાં ભેદજ્ઞાન થઈ ગયું છે, તેની અંતર્દૃષ્ટિમાં સ્વભાવ-વિભાવ તથા સ્વ-પરિણતિ અને પર-પરિણતિનો વિભાગ પડી ગયો છે. આ કારણથી તે નિરાકુળ આનંદને સ્વપણે વેદે છે અને કર્મપ્રકૃતિના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારી સ્વભાવને છોડી દે છે અર્થાત્ તે વિકારને સ્વપણે અનુભવતો નથી.

આ રીતે જ્ઞાની કર્મફળનો જ્ઞાતા-દૃષ્ટા રહે છે. ભોક્તા થતો નથી.^૨

આ પ્રમાણે આ ગાથામાં એક જ કહ્યું છે કે અજ્ઞાની કર્મફળનો ભોક્તા બને છે; પરંતુ જ્ઞાની કર્મફળનો ભોક્તા ક્યારેય નથી.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૬૨-૬૩

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૬૫

આ ભાવની પુષ્ટિ નીચેના કળશમાં કરવામાં આવી છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

અજ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવનિરતો નિત્યં ભવેદ્વેદકો ।
જ્ઞાની તુ પ્રકૃતિસ્વભાવવિરતો નો જાતુચિદ્વેદકઃ ।
इत्येवं नियमं निरूप्य निपुणैरज्ञानिता त्यज्यतां ।
शुद्धैकात्ममये महस्यचलितैरासेव्यतां ज्ञानिता ॥૧૧૭॥

(હરિગીતા)

પ્રકૃતિસ્વભાવે રક્ત અજ્ઞાની સદા વેદક બને,
પ્રકૃતિસ્વભાવવિરક્ત જ્ઞાની, નહિ કદા વેદક બને;
આ નિયમ જાણી નિપુણ પુરૂષો છોડીને અજ્ઞાનને,
નિજ આત્મમાં નિશ્ચળ થઈને સેવજો બસ જ્ઞાનને. ૧૮૭

પ્રકૃતિના સ્વભાવમાં લીન હોવાથી અજ્ઞાની સદા વેદક છે અને પ્રકૃતિના સ્વભાવથી વિરક્ત હોવાથી જ્ઞાની કદાપિ વેદક નથી. હે નિપુણપુરૂષો! આ નિયમનો વિચાર કરીને અજ્ઞાનભાવને છોડી દો અને આ શુદ્ધતેજમય આત્મામાં નિશ્ચળ થઈને જ્ઞાનભાવનું સેવન કરો.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં આ પ્રમાણે કરે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

जगवासी अग्यानी त्रिकाल परजाइबुद्धी,
सो तौ विषै भोगनि कौ भोगता कहायौ है ।
समकित्ती जीव जोग भोग सौं उदासी तातैं,
सहज अभोगता गरंथनि मैं गायौ है ॥
याही भांति वस्तु की व्यवस्था अवधारि बुध,
परभाउ त्यागि अपनौ सुभाउ आयौ है ।
निरविकलप निरुपाधि आतम अराधि,
साधि जोग जुगति समाधि मैं समायौ है ॥

ત્રિકાળપર્યાયબુદ્ધિવાળા જગતવાસી અજ્ઞાની જીવ તો વિષયભોગોનાં ભોક્તા કહેવાય છે અને વિષયભોગોથી ઉદાસ સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની ભોગોથી ઉદાસીનતાને કારણે શાસ્ત્રોમાં સહજ જ અભોક્તા કહેવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકારની વસ્તુવ્યવસ્થાનો અને વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને જ્ઞાની જીવ પરભાવોનો ત્યાગ કરીને પોતાના સ્વભાવમાં આવી જાય છે અને નિરૂપાધિ આત્માની નિર્વિકલ્પ આરાધના કરીને, યોગોને સાધીને સમાધિમાં સમાઈ જાય છે.

આ કળશનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ કહે છે - “પુણ્ય-પાપ આદિ શુભાશુભભાવ આત્માનો સ્વભાવ નથી, પરંતુ જડપ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. દયા, દાન, વ્રત ભક્તિ આદિના ભાવ કર્મપ્રકૃતિના સ્વભાવ છે. અજ્ઞાની આ પ્રકૃતિના ઉદયના નિમિત્તથી થયેલા ભાવોને પોતાનો સ્વભાવ જાણે છે, તેથી તે તેમનો વેદક છે, ભોક્તા છે. જ્યારે કે ધર્મી જીવને સ્વ પરનું ભેદવિજ્ઞાન થઈ ગયું છે. તે જાણે છે કે હું પરમ આનંદમય શુદ્ધ જ્ઞાયકતત્ત્વ છું અને આ પુણ્ય-પાપના ભાવ મારાથી ભિન્ન આસ્રવતત્ત્વ છે. આ પ્રમાણે બંનેમાં ભેદજ્ઞાન થવાથી ધર્મી જીવ કર્મપ્રકૃતિના સ્વભાવથી વિરામ લઈ લે છે. તેને વિકારનું વેદન હોતું નથી. જોકે તેને વ્રત, તપ, ભક્તિ, યાત્રા આદિના ભાવો આવે છે; પરંતુ અંતરમાં તે તેનાથી વિરક્ત છે, ઉદાસીન છે. આ કારણે તે વિકારનો ભોક્તા પણ નથી.”

ક્યાંક ક્યાંક એવું કથન પણ મળે છે કે જ્ઞાનીને આનંદધારા અને રાગધારા બંને એક સાથે વર્તે છે. એક જ સમયમાં આનંદ અને દુઃખનું વેદન એકી સાથે થાય છે; પરંતુ અહીં તે વાત નથી. અહીં તો દુઃખના વેદનને ગૌણ કરીને તેને વ્યવહાર માનીને, અસત્યાર્થ જાણીને હટાવી દીધો છે. તેથી અહીં કહ્યું છે કે જ્ઞાની પ્રકૃતિના સ્વભાવનો વેદક નથી.

‘જ્ઞાનીને સર્વથા દુઃખનું વેદન હોતું જ નથી’ જો એમ કોઈ કહે

તો તેનું આમ કહેવું પણ સાચું નથી. જુઓ, છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી ભાવલિંગી મુનિવરોને અંદરમાં અતીન્દ્રિય આનંદનું પ્રચુર સ્વ-સંવેદન હોય છે, છતાંપણ જેટલો અલ્પ રાગ છે તેટલું દુઃખનું વેદન પણ છે; પરંતુ અહીં તો દષ્ટિની અપેક્ષા વાત છે. દષ્ટિની પ્રધાનતામાં દુઃખનું વેદન નથી - એમ કહ્યું છે. ભાઈ ! અપેક્ષા સમજ્યા વગર જે કોઈ એકાંતથી ખેંચે તો તે જિનાગમનો માર્ગ નથી.^૧

જુઓ, અહીં વસ્તુને છોડવાની વાત કહી નથી; કારણ કે પરના ગ્રહણ ત્યાગ તો આત્મામાં ત્રિકાળ છે જ નહીં. અહીં તો જે રાગને અજ્ઞાનીએ પોતાનો માની અજ્ઞાનપણાનું પોષણ કર્યું છે, તે અજ્ઞાનને છોડીને રાગમાં પોતાપણાનું વેદનને છોડીને એક શુદ્ધ આત્મમય તેજમાં નિશ્ચળ થઈને જ્ઞાનભાવનું સેવન કરો, નિરાકુળ આનંદનો અનુભવ કરો - એમ કહ્યું છે.^૨

આ રીતે આ કળશમાં પરને ભોગવવાના ભાવરૂપ અજ્ઞાનપણાને છોડીને સહજ જ્ઞાતા-દષ્ટાભાવરૂપ જ્ઞાનભાવને અપનાવવાની પ્રેરણા આપવામાં આવી છે.

૩૧૬મી ગાથા બાદ તાત્પર્યવૃત્તિમાં એક ગાથા આવે છે, જે આત્મખ્યાતિમાં ૩૦૫મી ગાથાના રૂપે પહેલા આવી ગયેલ છે અને તેનું અનુશીલન યથાસ્થાને જઈ જ ગયું છે. તેથી અહીં તેના સંબંધમાં કંઈ પણ લખવું આવશ્યક નથી.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૬૬

૨ તે જ, પાનું ૬૭

સમયસાર ગાથા ૩૧૭-૩૧૮

હવે આગામી ગાથાઓમાં એમ સુનિશ્ચિત કરે છે કે અજ્ઞાની વિષયભોગોનો ભોક્તા છે અને જ્ઞાની ભોક્તા નથી, અભોક્તા જ છે.

ગાથાઓ મૂળમાં આ પ્રમાણે છે.

ण मुयदि पयडिमभव्वो सुट्टु वि अज्झाइदूण सत्थाणि ।
गुडदुद्धं पि पिबंता ण पण्णया णिव्विसा होंति ॥३१७॥
णिव्वेयसमावण्णो णाणी कम्मप्फलं वियाणेदि ।
महुरं कडुयं बहुविहमवेयओ तेण सो होइ ॥३१८॥

(હરિગીત)

સુરીતે ભાગીને શાસ્ત્ર પાણ પ્રકૃતિ અભવ્ય નહીં તજે,
સાકરસહિત ક્ષીરપાનથી પાણ સર્પ નહિ નિર્વિષ બને. ૩૧૭
નિર્વેદને પામેલ જ્ઞાની કર્મફળને જાણતો
કડવા મધુર બહુવિધને, તેથી અવેદક છે અહો ! ૩૧૮

જે પ્રમાણે ગોળથી મિશ્રિત મીઠા દૂધને પીતો થકો પણ સાપ નિર્વિષ થતો નથી; તેવી જ રીતે શાસ્ત્રોનું સારી રીતે અધ્યયન કરીને પણ અભવ્ય જીવ પ્રકૃતિસ્વભાવને છોડતો નથી.

પરંતુ અનેક પકારનાં મીઠા-કડવા કર્મફળોને જાણવાને કારણે નિર્વેદ (વૈરાગ્ય)ને પ્રાપ્ત જ્ઞાની તેનો અવેદક જ છે.

આ ગાથાઓનો અર્થ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે -

“જે રીતે આ જગતમાં સાપ પોતાની મેળે તે વિષભાવને છોડતો જ નથી; પરંતુ વિષભાવને મટાડવામાં સમર્થ એવા સાકરસહિત દૂધના પાનથી પણ છોડતો નથી. તેમ અભવ્ય જીવપણ પ્રકૃતિસ્વભાવને પોતાની મેળે છોડતો નથી અને પ્રકૃતિસ્વભાવને છોડાવવામાં સમર્થ એવા દ્રવ્યશ્રુતના જ્ઞાનથી પણ પ્રકૃતિસ્વભાવને છોડતો નથી. કારણ કે તેને સદાય ભાવશ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનના અભાવને લીધે અજ્ઞાનીપણું છે. આથી આવો નિયમ છે કે અજ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવમાં સ્થિર હોવાથી વેદક જ છે, કર્મોને ભોગવે જ છે.

જેમા સમસ્ત ભેદ નિરસ્ત થઈ ગયા છે એવા અભેદ ભાવશ્રુતજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનના સદ્ભાવને કારણે જ્ઞાની તો પરથી અત્યંત વિરક્ત હોવાથી પ્રકૃતિના સ્વભાવને પોતાની મેળે છોડી દે છે; આ કારણથી ઉદયાગત મધુર કે અમધુર કર્મફળને જ્ઞાતાપણાને કારણે માત્ર જાણે જ છે; પરંતુ જ્ઞાન હોવા છતાં પરદ્રવ્યને પોતાપણે અનુભવ કરવાની અયોગ્યતા હોવાથી તે કર્મફળને વેદતો નથી, ભોગવતો નથી. તેથી જ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવથી વિરક્ત હોવાથી અવેદક જ છે, અભોક્તા જ છે.”

આચાર્ય જયસેન તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ ગાથાઓનો અર્થ આત્મખ્યાતિની જેમ જ કરે છે. સાથે એ પણ સ્પષ્ટ કરી દે છે કે સંસાર, શરીર અને ભોગોથી વિરક્ત જ નિર્વેદ છે અને આત્માનુભવી જ્ઞાની નિર્વેદ સંપન્ન હોય છે.

અંતમાં નિષ્કર્ષ કાઢતાં લખે છે કે આ પ્રમાણે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સમ્યજ્ઞાની જીવ શુભાશુભકર્મફળનો ભોક્તા નથી.

આ વાતને પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે - “જુઓ, જેમ સાપ સાકરસહિત મીઠું દૂધ પીને પણ વિષભાવને છોડતો નથી તેમ અભવ્ય જીવ અગિયાર અંગ અને નવપૂર્વનું જ્ઞાન થઈ જાય તો પણ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને છોડતો નથી; કારણ કે તેને સદાય ભાવશ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનના અભાવને કારણે અજ્ઞાનપણું છે.”^૧

અહીં અભવ્યનુ તો દષ્ટાત કહ્યું છે. ભવ્યજીવ પણ અનેક શાસ્ત્રો (દ્રવ્યશ્રુત)નો અભ્યાસી થઈને પણ જ્યાંસુધી નિર્મળ ભાવશ્રુતજ્ઞાન પ્રગટ કરતો નથી ત્યાંસુધી અજ્ઞાનપણાને લીધે ભોક્તા જ છે.”^૨

પૂર્ણાનંદનો નાથ નિર્વિકલ્પ અચિંત્ય પરમ પદાર્થ ભગવાન આત્મા ભાવશ્રુતજ્ઞાનમાં સ્વજ્ઞેયપણાથી જ્ઞાત થાય છે. આવા અખંડ આત્માને જાણનાર ભાવશ્રુતજ્ઞાનનો જ્ઞાનીને સદ્ભાવ હોવાથી તે પરથી અથવા રાગાદિભાવોથી સર્વથા વિરક્ત છે. આ રીતે પરથી અત્યંત વિરક્ત હોવાથી જ્ઞાની કર્મોદ્દયના સ્વભાવને અર્થાત્ હર્ષ-શોક રતિ-અરતિ આદિ ભાવોને પોતાની મેળે છોડી દે છે.”^૩

અંતરમાં ભગવાન આત્મા અમૃતનો સાગર છે. તેમાં જે સ્વભાવથી વિપરીત રાગાદિભાવ થાય છે તે બધુ ઝેર છે, દુઃખ છે. અજ્ઞાની જીવ શુભાશુભભાવોમાં અટકીને નિરંતર આ ઝેરનો સ્વાદ વેદે છે, જ્યારે ધર્મી જીવ ઉદ્દયમાં આવતા અમધુર અથવા મધુર ફળને જ્ઞાતાપણાને લીધે માત્ર જાણે જ છે. શુભભાવોમાં હર્ષ થવો તે મધુર સ્વાદ છે. ખરેખર તો આ મધુર સ્વાદ પણ ઝેરનો જ સ્વાદ છે અને અશુભભાવોમાં જે હિંસા, જૂઠઠ, ચોરી વિષય-વાસના, કામ-ક્રોધાદિ ભાવ થાય છે, તે બધા અમધુર-કડવા

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૬૯

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૬૯

૩ તે જ, પાનું ૭૦

સ્વાદ છે; પરંતુ ધર્મી જીવ તો તે બન્નેનો જ્ઞાતા-દષ્ટા જ છે, વેદક નથી; કારણ કે શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન થતાં દ્રવ્યને 'હું' પણે અનુભવ કરવાની યોગ્યતા છે. તેથી જ્ઞાની કર્મપ્રકૃતિના સ્વભાવથી વિરક્ત હોવાથી અવેદક જ છે. હર્ષ-શોક અને સુખ-દુઃખના ભાવોનો જ્ઞાતા જ છે. વેદક નથી. ૧

જ્ઞાની પોતાની મેળે તો કર્મપ્રકૃતિના સ્વભાવને ભોગવતો નથી અને ઉદયની બળબેરીથી પરવશ થતો પોતાની નિર્બળતાથી ભોગવે છે તો પરમાર્થથી તે તેનો ભોક્તા કહેવાતો નથી. તેથી જ્ઞાની અભોક્તા જ છે. ૨"

આ પ્રમાને આ ગાથાઓમાં આમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે રીતે સાપ ન તો પોતાની મેળે વિષને છોડે છે અને ન તો મીઠું દૂધ પીવડાવતાં પણ છોડે છે; તે જ રીતે અજ્ઞાની ન તો પોતાની મેળે મિથ્યાત્વ સગાદિરૂપ કર્મપ્રકૃતિના સ્વભાવને છોડે છે અને ન તો શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યા બાદ છોડે છે. તાત્પર્ય આમ છે કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને શાસ્ત્રાધ્યયનથી પણ કોઈ વિશેષ લાભ થતો નથી કારણ કે તેમને ભાવશ્રુતજ્ઞાનનો અભાવ છે. આ કારણે તે કર્મફળનાં ભોક્તા છે; પરંતુ આત્માનુભવરૂપ ભાવશ્રુતજ્ઞાનના સદ્ભાવને લીધે જ્ઞાનીજન કર્મફળનાં માત્ર જ્ઞાતા જ છે, કર્તા-ભોક્તા નથી.

હવે આ જ ભાવનું પોષક કળશ કાવ્ય લખે છે. જે આ પ્રમાણે છે.

(વસન્તતિલકા)

જ્ઞાની કરોતિ ન ન વેદયતે ચ કર્મ

જાનાતિ કેવલમયં કિલ તત્સ્વભાવમ્ ।

જાનન્યરં કરણવેદનયોરભાવા-

ચ્છુદ્ધસ્વભાવનિયતઃ સ હિ મુક્ત એવ ॥૧૧૮॥

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૭૪-૭૫

૨ તે જ, પાનું ૭૫

(હરિગીત)

જ્ઞાની ન કર્મોને કરે વળી ભોગવે નહિ તેહને,
બસ જ્ઞાની કેવળ જાગતો એ વિવિધ કર્મસ્વભાવને;
આ રીત કેવળ જાગતો, નહિ વેદતો-કરતો અને
છે અચળ શુદ્ધ સ્વભાવમાં, તે જ્ઞાની છે મુક્ત જ ખરે ! ૧૮૮

જ્ઞાની જીવ કર્મને ન તો કરે છે અને ન તો ભોગવે છે. આ પ્રમાણે કરવાના અને ભોગવવાના અભાવને કારણે તથા માત્ર જાણવાને કારણે શુદ્ધ સ્વભાવમાં નિશ્ચળ રહેતો થકો તે જ્ઞાની ખરેખર મુક્ત જ છે.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી એ બે છંદોમાં આ પ્રમાણે કર્યો છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(સવૈયા ઇકતીસા)

ચિનમુદ્રાધારી ધ્રુવ ધર્મ અધિકારી ગુન,
રતન ભંડારી અપહારી કર્મ રોગ કૌ ।
પ્યારૌ પંડિતન કૌ હુસ્યારૌ મોખ મારગ મૈં,
ન્યારૌ પુદ્ગલ સૌં ઉજ્યારૌ ઉપયોગ કૌ ॥
જાનૈ નિજ પર તત્ત રહૈ જગ મૈં વિરત્ત,
ગહૈ ન મમત્ત મન વચ કાય જોગ કૌ ।
તા કારન ગ્યાની ગ્યાનાવરનાદિ કરમ કૌ,
કરતા ન હોઝ ભોગતા ન હોઝ ભોગ કૌ ॥

(દોહા)

નિરભિલાષ કરની કરૈ, ભોગ અરુચિ ઘટ માંહિ ।
તાતૈં સાધક સિદ્ધસમ, કરતા ભુગતા નાંહિ ॥

ચૈતન્યમુદ્રાનો ધારી, ધ્રુવકર્મનો અધિકારી, ગુણરૂપી રત્નોનો ભંડારી, કર્મરૂપી રોગનું અપહરણ કરનાર, પંડિતોને પ્યારો, મુક્તિમાર્ગે ચાલવામાં હોશિયાર પરપુદ્ગલોથી ભિન્ન, જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગથી પ્રકાશિત

જ્ઞાનીજીવ નિજ-પર તત્ત્વનો જાણકાર હોવાથી, સંસારથી વિરક્ત હોવાથી, મન-વચન-કાયા સાથે મમત્વ રાખતો ન હોવાથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો કર્તા થતો નથી અને ન તો ભોગોનો ભોક્તા બને છે.

અભિલાષા વિના કાર્ય કરતો હોવાથી અને અંતરમાં ભોગોની અરૂચિ હોવાને કારણે તે સાધક જીવ સિદ્ધોની સમાન કર્મોનો કર્તા-ભોક્તા નથી. તેથી તે સિદ્ધ સમાન જ છે.

અહીં એક પ્રશ્ન થઈ શકે કે મૂળ કળશમાં તો એમ જ કહ્યું છે કે “સ હિ મુક્ત એવ - તે મુક્ત જ છે” તથા આપે પધાનુવાદમાં પણ મુક્ત હૈ એમ જ લખ્યું છે; પરંતુ બનારસીદાસજીએ મુક્ત ન લખતાં સિદ્ધસમ લખ્યું છે - તેનું કારણ શું છે ?

અરે ભાઈ ! એમ આ વાત કેટલીય વાર કહી ચૂક્યા છીએ કે બનારસીદાસજીએ લગભગ સર્વત્ર જ પાંડે રાજમલજીની કળશટીકાનું અનુકરણ કર્યું છે. અહીં પણ આમ જ થયું છે; કારણ કે કળશ ટીકામાં મુક્ત એવ નો અર્થ સિદ્ધસમ જ કર્યો છે.

એક બીજી વાત પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે કે આ કળશના અર્થમાં કર્મ શબ્દનો અર્થ પાંડે રાજમલજીએ રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામ અને સુખ-દુઃખ આદિ કર્યો છે અને કહ્યું છે કે જ્ઞાની રાગાદિનો કર્તા નથી અને સાંસારિક સુખ દુઃખ આદિનો પણ ભોક્તા નથી; જ્યારે બનારસીદાસજી કહે છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો કર્તા નથી ભોગોનો ભોક્તા નથી. પાંડે રાજમલજીએ જીવના અશુદ્ધ પરિણામોના કર્તૃત્વ અને સુખ-દુઃખાદિ ભાવોનાં ભોક્તૃત્વનો નિષેધ કર્યો છે તો બનારસીદાસજીએ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મોના કર્તૃત્વનો અને ભોગસામગ્રી (નોકર્મ)ના ભોક્તૃત્વનો નિષેધ કર્યો છે. જ્યારે પંડિત જયચંદ્રજી છાબડાએ જ્ઞાની જીવ કર્મનો કર્તા-ભોક્તા નથી - આટલું કહીને જ કામ ચલાવી લીધું છે. વસ્તુતઃ વાત આમ છે કે જ્ઞાની જીવ ન તો દ્રવ્યકર્મોનો કર્તા છે અને ન તો ભાવકર્મોનો; આ પ્રમાણે ન

તો રાગાદિનો ભોક્તા છે અને ન તો ભોગસામગ્રીનો તે તો આ બધાનો સહજ જ્ઞાતા-દષ્ટા જ છે.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે - “જીવ અનાદિથી કર્મોનો કર્તા થઈને દુઃખના માર્ગમાં ભટકી રહ્યો છે. હવે તેણે સ્વાનુભવ કરીને સુખનો માર્ગ અપનાવ્યો છે. હવે તે જ્ઞાની થઈને કર્મોનો કર્તા-ભોક્તા રહ્યો નથી. હવે તેને આનંદસ્વરૂપ નિજ આત્મદ્રવ્યનું ભાન થયું છે. તેથી તે હવે દુઃખના ભાવને વેદતો નથી. જે કંઈ રાગનો ભાવ છે, તેને તે માત્ર જાણે જ છે. વેદતો નથી. કર્મના સ્વભાવને અને પુણ્ય-પાપ આદિ ભાવને ધર્મી પુરૂષ કેવળ જાણે જ છે, તેમને કરતો કે ભોગવતો નથી. જ્ઞાનીને દયા, દાન, ભક્તિ, પૂજા આદિના ભાવ અવશ્ય આવે છે; પરંતુ તે તેમનો કર્તા-ભોક્તા થતો નથી. ધર્મી અતીન્દ્રિય આનંદમાં રત છે અને રાગથી વિરક્ત છે. તેથી રાગ સાથે એક થયા વગર જે અલ્પરાગ થાય છે, તેને કેવળ જાણે જ છે.”^૧

આવો ધર્મી પુરૂષ શુભસ્વભાવમાં નિશ્ચળ રહેતો વસ્તુતઃ મુક્ત જ છે. જેણે સ્વભાવમાં એકત્વ કર્યું છે તે વસ્તુતઃ મુક્ત જ છે.

જુઓ, આચાર્ય કહે છે કે ભગવાન આત્મા જ્ઞાનનો સાગર છે, જેમને એ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો અનુભવ થયો છે, તે જ્ઞાની છે. તે જ્ઞાની પુરૂષ એમ જાણે છે કે ‘હું તો ચેતનામાત્ર સ્વભાવથી ભરેલો ભગવાન છું. કર્મચેતનાથી રહિત છું. પુણ્ય-પાપ આદિ ભાવો માઝં સ્વરૂપ નથી; કારણ કે રાગમાં માઝં એકત્વ નથી. બસ આ જ કારણે જ્ઞાની રાગનો અકર્તા છે.’^૨

જ્ઞાની કર્મફળ ચેતનારહિત હોવાથી સ્વયં અવેદક જ છે. વિકાસ અર્થાત્ હર્ષ-શોક અને સુખ-દુઃખનું ચેતવાપણું જ કર્મફળ ચેતના છે. વિકારી પરિણામના ફળનું વેદન જ કર્મફળચેતના છે. ધર્મી જીવ કર્મફળ ચેતનાથી રહિત છે. તેથી તે અવેદક છે. અહા ! નિજઘરમાં એકલો જ્ઞાન અને આનંદ

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૭૬

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૭૭

ભર્યો છે. જ્ઞાની તેનું વેદન કરનાર છે. નિરાકુળ આનંદના વેદનમાં પડેલો જ્ઞાની વિકારરૂપ ઝેરનો સ્વાદ કેમ લઈ શકે ? શા માટે લે ? આમ કર્મફળચેતનારહિત હોવાથી જ્ઞાની તેનો અભોક્તા જ છે. દયા, દાન, ભક્તિ આદિના ભાવ જ્ઞાનીને થાય છે; પરંતુ તે તેમનો ભોક્તા નથી.

આમ જ્ઞાની કર્મોનો કર્તાપણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી.^૧

જ્ઞાનચેતનામય હોવાથી જ્ઞાની માત્ર જ્ઞાતા જ છે; તેથી શુભાશુભ કર્મબંધનને અને કર્મના ફળને કેવળ જાણે જ છે.

સારાંશ રૂપે જોઈએ તો ઉપર્યુક્ત કથનમાં મુખ્ય રીતે ત્રણ વાતો કહેવામાં આવી છે -

૧ જ્ઞાની કર્મચેતનારહિત હોવાથી અકર્તા છે, રાગાદિનો કર્તા નથી.

૨ જ્ઞાની કર્મફળચેતનારહિત હોવાથી અવેદક છે, કર્મફળનો-સુખદુઃખાદિનો ભોક્તા નથી.

૩ જ્ઞાની જ્ઞાનચેતનામય હોવાથી કેવળ જ્ઞાતા જ છે, શુભાશુભ કર્મો અને કર્મફળોને કેવળ જાણે જ છે.

આમ જ્ઞાની-ધર્મી પુરૂષ સાક્ષીપણાથી માત્ર જ્ઞાતા-દૃષ્ટા જ રહે છે.^૨

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાની કર્મચેતના અને કર્મફળ ચેતનાથી રહિત હોવાથી કર્મો નો કર્તા અને તેમના ફળનો ભોક્તા નથી. પરંતુ જ્ઞાનચેતના સંપન્ન હોવાને લીધે બધાનો સહજ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા જ છે.

હવે આ જ વાતને ગાથાઓ દ્વારા દઢ કરે છે.

૧ તે જ, પાનું ૭૮

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૭૮

સમયસાર ગાથા ૩૧૯-૩૨૦

જે વાત આગળના કળશમાં કહેવામાં આવી હતી, હવે તે જ તને આ ૩૧૯-૩૨૦ ગાથાઓમાં કહે છે, જે આ પ્રમાણે છે.

ण वि कुव्वइ ण वि वेयइ णाणी कम्माइं बहुपयाराइं ।
जाणइ पुण कम्मफलं बंधं पुण्णं च पावं च ॥३१९॥
दिट्ठी जहेव णाणं अकारयं तह अवेदयं चेव ।
जाणइ य बनधमोक्खं कम्मुदयं णिज्जरं चेव ॥३२०॥

(હરિગીત)

કરતો નથી, નથી વેદતો જ્ઞાની કરમ બહુવિધને,
બસ જાગતો એ બંધ તેમજ કર્મફળ શુભ-અશુભને ૩૧૯
જયમ નેત્ર તેમજ જ્ઞાન નથી કારક, નથી વેદક અરે !
જાણેજ કર્મોદય, નિરજરા, બંધ તેમજ મોક્ષને. ૩૨૦

જ્ઞાની બહુ પ્રકારનાં કર્મોને કરતો પણ નથી, વેદતો પણ નથી;
પરંતુ પુણ્ય અને પાપરૂપ કર્મબંધને તથા કર્મફળને માત્ર જાણે છે.

જેમ નેત્ર દૃશ્ય પદાર્થોને દેખે જ છે, તેમને કરતું-ભોગવતું નથી;
તેમ જ્ઞાન અકારક તથા અવેદક જ છે, અને બંધ, મોક્ષ, કર્મોદય તથા
નિર્જરાને જાણે જ છે.

તાત્પર્ય આમ છે કે નેત્રની જેમ જ્ઞાન પણ પરનો કર્તા-ભોક્તા
નથી, માત્ર જ્ઞાતા જ છે.

ઉક્ત ગાથાઓનો અર્થ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે -

“જ્ઞાની કર્મચેતના રહિત હોવાને લીધે પોતે અકર્તા હોવાથી, અને કર્મફળ ચેતના રહિત હોવાને લીધે પોતે અભોક્તા છે; તેથી તે ન તો કર્મોને કરે છે અને ન તો ભોગવે છે; પરંતુ જ્ઞાન-ચેતનામય હોવાથી શુભ અથવા અશુભ કર્મબંધને તથા શુભ અથવા અશુભ કર્મફળને માત્ર જાણેજ છે.

જેવી રીતે આ જગતમાં દષ્ટિ (નેત્ર) દશ્ય પદાર્થોથી અત્યંત ભિન્ન છે અને તે જ કારણે તે દશ્ય પદાર્થોને કરવામાં અને ભોગવવામાં સંપૂર્ણ અસમર્થ છે. આવી રીતે દષ્ટિ (નેત્ર) દશ્ય પદાર્થોને ન તો કરે છે અને ન તો ભોગવે છે.

જો એમ ન માનીએ તો જેવી રીતે અગ્નિ સળગાવવાવાળો પુરૂષ અગ્નિને સળગાવે છે અને લોદાનો ગોળો અગ્નિની ઉષ્ણતાને ભોગવે છે; તેવી જ રીતે દષ્ટિ અર્થાત્ નેત્ર વડે અગ્નિ સળગવી જોઈએ અને એની ઉષ્ણતાનો અનુભવ પણ થવો જોઈએ, વેદન થવું જોઈએ; પણ એવું થતું નથી. પરંતુ અગ્નિને જોનાર આંખ તેને માત્ર દેખે જ છે, બાળતી નથી અને ઉષ્ણતાને અનુભવ પણ કરતી નથી.

તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ જ્ઞેયપદાર્થોથી અત્યંત ભિન્ન છે અને તે જ કારણે તે જ્ઞેયપદાર્થોને કરવામાં અને ભોગવવામાં સંપૂર્ણ અસમર્થ છે. આ કારણે તે જ્ઞાન જ્ઞેય પદાર્થોનો કર્તા-ભોક્તા નથી; પરંતુ જ્ઞેયોને જાણવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તે જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ કર્મબંધ, કર્મોદય, નિર્જરા અને મોક્ષને માત્ર જાણે જ છે; તેમનો કર્તા-ભોક્તા નથી.

આચાર્ય જયસેન આ ૩૧૯મી ગાથાની વ્યાખ્યા કરતી વખતે જ્ઞાનીની સાથે નિર્વિકલ્પસમાધિમાં સ્થિત વિશેષણનો પ્રયોગ કરે છે અને ન ભોગવવાનો અર્થ તન્મય થઈને ન ભોગવવું એમ કરે છે. તથા તે સર્વત્ર નયનો પ્રયોગ તો કરે જ છે. અહીં પણ લખે છે કે નિશ્ચયનયથી કર્મોને ન તો કરે છે અને ન તો તન્મય થઈને ભોગવે છે.

૩૨૦મી ગાથાની ટીકામાં તેઓ લખે છે કે કેવળ દષ્ટિ જ નહીં પરંતુ ક્ષાયિકજ્ઞાન પણ નિશ્ચયનયથી કર્મોનો અકારક અને અવેદક જ છે. અંતમાં નિષ્કર્ષરૂપે લખે છે કે સર્વવિશુદ્ધપરમપારિણામિકભાવગ્રાહક શુદ્ધોપાદાનભૂત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જીવ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ, બંધ-મોક્ષાદિ કારણપરિણામોથી રહિત છે. અહીં એમજ સૂચવવામાં આવ્યું છે.

ધ્યાન આપવા જેવી વાત એ છે કે આત્મખ્યાતિમાં સંઘૂષણ શબ્દનો પ્રયોગ છે. જેનો અર્થ થાય છે સળગવું, પ્રજ્વલિત થવું. તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં આચાર્ય જયસેન લખે છે -

વસ્તુ સંઘુક્ષણં પુરુષવત્, જેનો અર્થ થાય છે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરનારો પુરૂષ.

આ જ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને અહીં સળગાવનાર પુરૂષ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ આ ગાથાઓનો ભાવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“હિંસા, જૂઠ યોરી વિષયવાસના આદિ અશુભ રાગ તથા દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિ આદિ શુભરાગનું જે કર્તૃત્વ છે તે કર્મચેતના છે. જ્ઞાની આ કર્મચેતનાથી રહિત હોય છે, તેથી તે અકર્તા છે.”^૧

વિકાર અર્થાત્ હર્ષ-શોકનું જે વેદન થાય છે, તે કર્મફળચેતના છે. વિકારી પરિણામોના ફળનું વેદન કરનાર કર્મફળચેતના છે. ધર્મી (સમકિતી) જીવ કર્મફળ ચેતનાથી રહિત હોય છે. તેથી તે અવેદક છે.”^૨

આમ કર્મફળચેતનાથી રહિત હોવાથી જ્ઞાની અભોક્તા જ છે

ચિદ્બહ્મસ્વરૂપ ભગવાન આત્માનો એક જ્ઞાતા-દષ્ટા સ્વભાવ છે. સ્વ અને પરને જાણવાનો સ્વભાવ છે. જ્ઞાની માત્ર જ્ઞાનચેતનામય હોવાને લીધે સ્વ-પરનો જ્ઞાતા જ છે.”^૩

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૭૯-૮૦

૨ તે જ, પાનું ૮૦

૩ તે જ, પાનું ૮૦

ભગવાન આત્માનો તો જ્ઞાનસ્વભાવ જ છે. રાગાદિ અને શરીરાદિ પરને કરવાનો અને ભોગવવાનો સ્વભાવ આત્માનો નથી. જેવી રીતે નેત્ર અગ્નિને જુએ છે; પરંતુ તેરૂપ પરિણમતું નથી, સ્વયં ઉષ્ણતારૂપ થતા લોઢાના ગોળાની માફક આંખ ઉષ્ણ થતી નથી.

આવી રીતે આત્મા, જેનો એક માત્ર જ્ઞાયકસ્વભાવ છે, તે પુણ્ય અને પાપના ભાવોને કરતો નથી, વેદતો પણ નથી; કારણ કે પર અને રાગનું કર્તા-ભોક્તાપણું જ્ઞાનસ્વભાવને છે જ નહીં.^૧

જુઓ, અહીં શુદ્ધરૂપે પરિણમેલા જીવની વાત છે. અહીં શુદ્ધજ્ઞાનને ગુણરૂપે ગ્રહણ કર્યું છે અને શુદ્ધજ્ઞાનરૂપ પરિણત જીવને દ્રવ્યસ્વરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે. હું એક શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છું - જેને પોતાના અંતરમાં આપું શુદ્ધ જ્ઞાનમય પરિણમન થયું તે જીવ શુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી દયા, દાન, વ્રત આદિ રાગરૂપ ભાવોનો કર્તા નથી અને તેમને વેદતો પણ નથી. કારણ કે આત્માનું શુદ્ધ ઉપાદાન તો શુદ્ધ અને ચૈતન્યમય જ છે.

અહીં મુખ્યથી બે વાતો કહેવામાં આવી છે.

- ૧ ત્રિકાળી જ્ઞાનગુણ દયા, દાન, આદિ રાગને (વિકલ્પને) કરતો નથી અને વેદતો પણ નથી.
- ૨ આવી જ રીતે શુદ્ધજ્ઞાન પરિણત જીવ પણ રાગને કરતો અને વેદતો નથી.^૨

‘દિટ્ઠી खयं पि णाणं’ એટલે કે માત્ર દષ્ટિ જ નહીં, પરંતુ ક્ષાયિકજ્ઞાન પણ - નિશ્ચયથી કર્મોનો અકારક અને અવેદક છે. જેમ નેત્ર પરને કરતા અને ભોગવતા નથી, પરંતુ માત્ર જાણે જ છે; તેમ ક્ષાયિકજ્ઞાન અને જ્ઞાન પરિણત જીવ પણ દયા-દાન આદિ વિકલ્પોને કરતો નથી અને વેદતો પણ નથી.

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૮૪

૨ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૮૪-૮૫

જુઓ પહેલા બે બોલમાં દ્રવ્યદ્રષ્ટિ પર જોર આપ્યું છે. હવે અહીં ક્ષાયિકજ્ઞાનની વાત કરે છે. જેવું શક્તિપણે સર્વજ્ઞપણું પ્રગટ થયું તે ક્ષાયિકજ્ઞાન છે. તે ક્ષાયિકજ્ઞાન પણ નિશ્ચયથી રાગનો અકારક અને અવેદક છે. અહા ! સર્વજ્ઞ પરમાત્માને જે યોગનું કંપન થાય છે તેના પણ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા અકારક અને અવેદક છે.^૧

આપ્રમાણે ક્ષાયિકજ્ઞાનની વાત કરી. હવે ફરી શુદ્ધજ્ઞાન પરિણત સાધક જીવની વાત કરે છે. તે અંગે પૂછે છે કે જે હજી સિદ્ધ તો થયા નથી, કેવળજ્ઞાન પણ જેમને હજી થયું નથી - એવા શુદ્ધજ્ઞાન પરિણત સાધક જીવ તો પર અને પર્યાયમાં કંઈક તો કરતા હશે ?

ઉત્તર:- સાધક જીવોની વર્તમાન અવસ્થામાં જે રાગાદિ થાય છે, તેમને તે માત્ર જાણે જ છે, કરતા કંઈપણ નથી.^૨

અહીં તો એમ કહી રહ્યા છે કે જીવની અવસ્થામાં કિંચિત્ રાગ વિદ્યમાન છે - એવો શુદ્ધજ્ઞાન પરિણત ધર્મી જીવ પણ રાગનો અને પરનો અકર્તા અને અવેદક (અભોકતા) છે. પ્રભુ ! શક્તિરૂપે તો આત્મા જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ ત્રિકાળી છે. આવા આત્માનો આશ્રય થતાં જેને પર્યાયમાં જ્ઞાન અને આનંદની રચના કરવાનું વીર્ય જાગૃત થયું તથા અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અને આનંદનો સ્વાદ આવ્યો - એવો ધર્મી સાધક જીવ, બંધ અને મોક્ષ-બંનેને માત્ર જાણે જ છે, તેનો કર્તા નથી.^૩

જ્ઞાનમૂર્તિ પ્રભુ ભગવાન આત્મા ચૈતન્ય ચક્ષુ છે. જેમ આંખ દૃશ્ય પદાર્થોને જોતાં થકાં દૃશ્ય પદાર્થમાં પ્રવેશતી નથી; તેમ ચૈતન્યચક્ષુ પ્રભુ આત્મા પરને જાણતો થકો પરમાં પ્રવેશતો નથી. પરથી ભિન્ન રહીને પરને માત્ર જાણે જ છે. આ જ બધા તત્ત્વજ્ઞાનનો નિયોડ છે.^૪

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૮૬

૨ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૯૦

૩ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૯૨

૪ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૫૦

અહીં પણ એમ જ કહી રહ્યા છે કે ચોથા ગુણસ્થાનમાં સમકિતી ધર્માત્માને તેના કર્મોના નિમિત્તથી જે જે શુભાશુભભાવ આવે છે, તેમનો તે અકારક અને અવેદક છે, તે તેમને ભિન્ન રહીને માત્ર જાણે જ છે. જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિ કર્મોદયમાં અને શુભાશુભભાવોમાં એકરૂપ-તદ્રૂપ થઈને તેમનો કર્તા અને ભોકતા બની રહે છે.

જ્ઞાની જેવી રીતે કર્મોદયને જાણે છે, તેવી જ રીતે સવિપાક અવિપાક નિર્જરાને પણ કરતો નથી, પણ માત્ર જાણે જ છે. આત્મા એકલો જ્ઞાન અને આનંદસ્વરૂપ છે.

અહા ! જેમને આવું ભેદજ્ઞાન છે, અંતરમાં એવું ભાન છે, તે જ્ઞાતા-દષ્ટા છે.^૧

આ આત્મા એક રજકણથી માંડીને સારી દુનિયાને જાણે છે; પરંતુ જાણવાના સંબંધ માત્રથી તેને પરનો તથા રાગને કરવાનો અને વેદવાનો સંબંધ થઈ જાય - એમ વસ્તુ નથી. જ્ઞાનસ્વભાવી વસ્તુ બહુ જ સૂક્ષ્મ છે. લોકો તો એને સંયોગ અને રાગના સંબંધમય માને છે, પણ અહીં કહે છે કે રાગ અને પરથી ભિન્ન શુદ્ધ જ્ઞાનતત્ત્વ કેવળ જ્ઞાનમાત્ર સ્વભાવવાળો છે. તેથી તે કર્મના બંધને માત્ર જાણે જ છે.^૨

જુઓ શાસ્ત્રમાં આવે છે કે ચોથા ગુણસ્થાનમાં આટલી પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે, આટલીનો ઉદય હોય છે અને આટલીની ઉદીરણા થાય છે; પરંતુ ભાઈ ! જે કઈ થાય છે, આત્મા તો તેને માત્ર જાણે જ છે, કરતો નથી. કર્મના ઉદયાદિ એવી નજીકની ચીજને પણ માત્ર જાણે જ છે, કરતો નથી, તો પછી પર ચીજને કરે, એ વાત ક્યાં રહી ? બોલવું, ચાલવું, પરને મદદ કરવી, પરથી મદદ લેવી આદિ પરની ક્રિયા કરવી તે આત્માના સ્વરૂપમાં નથી.

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૯૩

૨ તે જ, પાનું ૧૬૦

જુઓ, અહીં ત્રણ વાત આવી.

૧. શુદ્ધજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું શુદ્ધજ્ઞાન પુણ્ય-પાપાદિ ભાવોનો કર્તા નથી અને ભોક્તા પણ નથી.
૨. અહીં શુદ્ધજ્ઞાનપરિણત જીવદ્રવ્ય લીધું છે. પરથી અને રાગથી ભિન્ન શુદ્ધજ્ઞાનધન પ્રભુ આત્માનું જેને નિર્મળ શ્રદ્ધાન થયું છે, તે શુદ્ધજ્ઞાનપરિણત જીવ છે. તે રાગનો કર્તા-ભોક્તા નથી. છદ્મસ્થ હોવાથી તેને રાગ આવે છે, પણ એ તે રાગનો અકર્તા અને અવેદક છે.
૩. જેને ક્ષાયિકજ્ઞાન-કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું છે, જે પૂર્ણ પરમાત્મા છે; તે રાગરહિત પૂર્ણ વીતરાગ છે. તેમની બાહ્ય શરીરની દશા નગ્ન જ હોય છે તથા આહાર-પાણી (કવલાહાર) હોતો નથી. તે પણ કર્મોના અકારક અને અવેદક છે.

હવે ફરી સાધક જીવની ચર્ચા કરતાં થકા આચાર્ય કહે છે કે શુદ્ધજ્ઞાનપરિણત જીવ બંધ-મોક્ષ અને શુભાશુભ કર્મોદયને, સવિપાક-અવિપાક નિર્જરાને અને સકામ-અકામ નિર્જરાને જાણે જ છે. ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી જીવ રાગરૂપ ભાવબંધના તથા રાગના અભાવના અને મોક્ષના પણ જ્ઞાતા જ છે. શુભાશુભભાવોને અને પ્રતિસમય થનારી સવિપાક-અવિપાક નિર્જરા આદિને પણ જાણે છે, તેમના જ્ઞાતા જ રહે છે.^૧

આ ટીકા મહામુનિવર દિગંબર સંત જયસેનાચાર્યની છે. તેઓ મુખ્યપણે તો નિબનંદરસમાં જ લીન રહેતા હતા. તેઓ કહે છે કે પરમપારિણામિકપરમભાવરૂપ જે આ શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વભાવ છે, તેને ગ્રહણ કરનાર અથવા જાણનાર શુદ્ધ ઉપાદાનભૂત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જીવ કર્તૃત્વ-

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૬૧

ભોક્તૃત્વથી શૂન્ય છે. શુદ્ધ ઉપાદાન તો ત્રિકાળ અકર્તા-અભોક્તા સ્વભાવી છે જ; પરંતુ તેના લક્ષ્યથી જે વર્તમાનદશા પ્રગટ થાય છે, તે પણ કર્તા-ભોક્તાપણાથી શૂન્ય છે. ત્રિકાળી સ્વભાવના આશ્રયથી ઉત્પન્ન આનંદની દશાથી પરિણત જીવ પણ શુભાશુભ રાગ અને પરપદાર્થોના કર્તા-ભોક્તપણાથી શૂન્ય છે.^૧

બંધ અને મોક્ષનું કારણ - બંને પર્યાયરૂપ છે, જીવના અશુદ્ધ પરિણામ બંધનું કારણ છે અને શુદ્ધ પરિણામ મોક્ષનું કારણ છે. પરદ્રવ્ય તો બંધ-મોક્ષનું કારણ નથી. શુદ્ધદ્રવ્ય પારિણામિકપરમભાવ પણ બંધ-મોક્ષનું કારણ નથી. જે આ ધ્રુવદ્રવ્ય બંધનું કારણ હોય તો ત્રિકાળ બંધ જ થયા કરે અને જે મોક્ષનું કારણ હોય તો ત્રિકાળ મોક્ષ થાય. અથવા પારિણામિકભાવ સ્વયં સર્વથા પર્યાયરૂપ થઈ જાય તો પર્યાયની સાથે તે દ્રવ્યનો પણ નાશ થઈ જાય. આ પ્રમાણે આ ન્યાય (યુક્તિ)થી સિદ્ધ થયું કે બંધ-મોક્ષના પરિણામ અને તેમના કારણ પર્યાયમાં જ છે, ત્રિકાળી ધ્રુવદ્રવ્ય શુદ્ધ એક પરમભાવસ્વરૂપ વસ્તુ તેનાથી શૂન્ય છે ત્રિકાળી ધ્રુવદ્રવ્યમાં બંધ-મોક્ષ નથી. અહો ! આ તો ચમત્કારી ગાથા અને ચમત્કારી ટીકા છે.^૨

આ રીતે આ ગાથાઓમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે સાધકના જ્ઞાનની સાથે સાથે ક્ષાયિકજ્ઞાન પણ કર્મબંધ, કર્મોદય, કર્મોની નિર્જરા અને મોક્ષનો કર્તા-ભોક્તા નથી, પરંતુ માત્ર તેને જાણે જ છે.

અહીં આચાર્ય જયસેન લખે છે કે આ રીતે અહીં મોક્ષાધિકારની ચૂલિકા સમાપ્ત થઈ અથવા દ્વિતીય વ્યાખ્યાનથી મોક્ષાધિકાર સમાપ્ત થયો.

તે બાદ **કિંચ વિશેષ** લખીને આ જ પ્રકરણને સંબંધિત કોઈ એવી વિશેષ વિષયવસ્તુ પ્રસ્તુત કરે છે; જે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હોવાની સાથે સાથે આત્માર્થીઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી પણ છે.

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૯૮

૨ તે જ, પાનું ૯૯

ઉક્ત પ્રકરણે આધ્યાત્મિકસત્પુરૂષ શ્રી કાનજીસ્વામીનું વિશેષ ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું અને તેમણે ઉક્ત પ્રકરણ પર વિસ્તારથી અત્યંત ઉપયોગી પ્રવચનો કર્યા, જેમને લોક ૩૨૦મી ગાથા પર થયેલા પ્રવચનોરૂપે જ જાણે છે.

જે કે આ વિષયવસ્તુ ૩૨૦ મી ગાથાની ઉપરાંત જ આવી છે; છતાં પણ આ ૩૨૦ મી ગાથાની ટીકા નથી; કારણ કે ૩૨૦ મી ગાથાની ટીકા સમાપ્ત કરીને અધિકારની સમાપ્તિની ઘોષણા કરવા ઉપરાંત એક પ્રકારથી પરિશિષ્ટના રૂપમાં જ આચાર્ય જયસેને આ સામગ્રી પ્રસ્તુત કરી છે. તેથી આ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ જ છે.

ઉક્ત વિષયવસ્તુનો ભાવાનુવાદ મૂળથી આ પ્રમાણે છે.

“હવે અહીં વિચારે છે કે ઔપશમાદિ પાંચ ભાવોમાં મોક્ષ કયા ભાવથી થાય છે.

ઉક્ત પાંચ ભાવોમાં ઔપશમિકભાવ, ક્ષાયોપશમિકભાવ, ક્ષાયિકભાવ અને ઔદયિકભાવ - આ ચાર ભાવ તો પર્યાયરૂપ જ છે અને શુદ્ધપારિણામિકભાવ દ્રવ્યરૂપ છે. પદાર્થ પરસ્પરસાપેક્ષ દ્રવ્ય-પર્યાયમય છે.

જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ - આ ત્રણ પારિણામિકભાવોમાં શુદ્ધ જીવત્વશક્તિ લક્ષણવાળો જે શુદ્ધપારિણામિકભાવ છે, તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયને આશ્રિત હોવાથી નિરાવરણ છે અને બંધ મોક્ષપર્યાયરૂપ પરિણાતિથી રહિત છે તથા તેનું નામ શુદ્ધપારિણામિકભાવ છે - એમ જાણવું જોઈએ. તથા દશપ્રાણરૂપ જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ - તેમને અશુદ્ધપારિણામિકભાવ કહે છે; કારણ કે તે પર્યાયાર્થિકનયને આશ્રિત છે.

પ્રશ્ન:- આ ત્રણ ભાવ અશુદ્ધ શા માટે છે ?

ઉત્તર:- સંસારી જીવોને શુદ્ધનયથી અને સિદ્ધ જીવોને સર્વથા જ દશપ્રાણરૂપ જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વનો લક્ષણ, પારિણામિકભાવનો પ્રચ્છાદક અને યથાસંભવ સમ્યક્ત્વાદિ જીવગુણોનો ધાતક દેશગાતિ અને

સર્વઘાતિ નામના મોહાદિ કર્મસામાન્ય હોય છે અને જ્યારે કાલાદિલબ્ધિને વશ ભવ્યત્વશક્તિની વ્યક્તિ અર્થાત્ પ્રગટતા થાય છે ત્યારે આ જીવ સહજશુદ્ધપારિણામિકભાવલક્ષણવાળા નિજપરમાત્મદ્રવ્યના સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણરૂપે પર્યાયમાં પરિણમે છે. આ જ પરિણમનને આગમભાષામાં ઔપશમિક, ક્ષાયોક્ષમિક અથવા ક્ષાયિકભાવ અને અધ્યાત્મની ભાષામાં શુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામ, શુદ્ધોપયોગ આદિ નામાંતરોથી અભિહિત કરવામાં આવે છે.

આ શુદ્ધોપયોગરૂપ પર્યાય શુદ્ધપારિણામિક-ભાવલક્ષણવાળા શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્ન છે; કારણ કે તે ભાવનારૂપ હોય છે અને શુદ્ધ પારિણામિકભાવ ભાવનારૂપ હોતો નથી. જો તેને એકાંતે અશુદ્ધપારિણામિકભાવથી અભિન્ન માનીશું તો ભાવનારૂપ એક મોક્ષકારકભૂત અશુદ્ધપારિણામિક ભાવનો મોક્ષ અવસ્થામાં વિનાશ થતાં શુદ્ધપારિણામિકભાવના વિનાશનો પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ એમ ક્યારેય થતું નથી.

તેથી આમ સિદ્ધ થયું કે શુદ્ધપારિણામિકભાવવિષયક ભાવના અર્થાત્ જે ભાવના અથવા ભાવનો વિષય શુદ્ધ પારિણામિકભાવરૂપ શુદ્ધાત્મા છે, તે ભાવના ઔપશમિક આદિ ત્રણ ભાવરૂપે હોય છે, શુદ્ધપારિણામિક ભાવ મોક્ષનું કારણ થતો નથી અને જે શક્તિરૂપ મોક્ષ છે, તે તો શુદ્ધપારિણામિકભાવમાં પહેલાથી જ વિદ્યમાન છે. અહીં તો વ્યક્તિરૂપ અર્થાત્ પર્યાયરૂપ મોક્ષનો વિચાર કરવામાં આવી રહ્યો છે. સિદ્ધાંતમાં પણ આમ કહ્યું છે - **નિષ્ક્રિયઃ શુદ્ધપારિણામિકઃ** અર્થાત્ શુદ્ધપારિણામિકભાવ નિષ્ક્રિય છે. 'નિષ્ક્રિય' શબ્દનું તાત્પર્ય એ છે કે શુદ્ધપારિણામિકભાવ બંધના કારણભૂત રાગાદિ પરિણાતિરૂપ ક્રિયા અને મોક્ષના કારણભૂત શુદ્ધભાવનાપરિણાતિરૂપ ક્રિયાથી તદ્દૂપ અથવા તન્મય થતો નથી.

તેથી આમ પ્રતીત થાય છે કે શુદ્ધપારિણામિકભાવ ધ્યેયરૂપે હોય છે, ધ્યાનરૂપ હોતો નથી, કારણ કે ધ્યાન વિનશ્ચર હોય છે.

યોગીન્દ્રદેવે પણ કહ્યું છે -

હે યોગી ! પરમાર્થદષ્ટિએ તો આ જીવ ન તો ઉત્પન્ન થાય છે, ન તો મરે છે અને ન તો બંધ-મોક્ષને કરે છે - આમ જિનેન્દ્રદેવ કહે છે.

બીજી વાત આ છે કે વિવક્ષિત-એકદેશશુદ્ધનિશ્ચયનયને આશ્રિત આ ભાવના નિર્વિકાર સ્વસંવેદનલક્ષણવાળા ક્ષાયોપશમિક્ષાનરૂપ હોવાથી જે કે એકદેશવ્યક્તિરૂપ હોય છે; છતાંપણ ધ્યાતાપુરૂષ એમ જ ભાવના કરે છે કે 'હું તો સકળનિરાવરણ, અખંડ, એક, પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય અવિનશ્વર, શુદ્ધપારિણામિક પરમભાવ લક્ષણવાળો નિજપરમાત્મદ્રવ્ય જ છું, ખંડજ્ઞાનરૂપે નથી.'

ઉપર્યુક્ત બધા વ્યાખ્યાન આગમ અને અધ્યાત્મ (પરમાગમ) - બંને પ્રકારના નયોથી પરસ્પર-સાપેક્ષ અભિપ્રાયના અવિરોધથી સિદ્ધ થાય છે - આમ વિવેકીઓએ સમજવું જોઈએ.

ઉક્ત પ્રકરણનું સ્પષ્ટીકરણ મેં પોતે પરમભાવપ્રકાશક નયચક્રમાં૧ કર્યું છે; જે આ પ્રમાણે છે.

“(૧૬) પ્રશ્ન: જ્યારે ભાવના એકદેશવ્યક્તિરૂપ છે તો ધ્યાતાપુરૂષ આવી ભાવના કેમ કરે છે કે 'હું સકળનિરાવરણ, અખંડ, એક, પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસમય, અવિનશ્વર, શુદ્ધપારિણામિક, પરમભાવલક્ષણવાળો નિજપરમાત્મદ્રવ્ય છું. ખંડજ્ઞાનરૂપે નથી' આવી ભાવના તો સત્ય નથી?

ઉત્તર:- એમાં શું અસત્ય છે ? કારણ કે ધ્યાતાપુરૂષે પોતાનું અહમ્ (એકત્વ) પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયના વિષયભૂત શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં જ સ્થાપિત કર્યું છે. આ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય ખંડજ્ઞાનરૂપે ન હોઈને અખંડ છે, અવિનશ્વર છે, શુદ્ધ છે, સકળ નિરાવરણ, પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસમય અને પરમપારિણામિક ભાવલક્ષણવાળો છે. તેથી ધ્યાતાપુરૂષની ઉક્ત ભાવના સર્વ પ્રકારે ઉચિત છે, સત્ય છે.

રહી વાત એકદેશવ્યક્તિની, તે એકદેશવ્યક્તિત્વ તો પર્યાયમાં છે, સ્વભાવ તો સદા પરિપૂર્ણ જ છે. સ્વભાવમાં તો અપૂર્ણતાની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી.

ધ્યાતાપુરૂષના ધ્યાનનો ધ્યેય, શ્રદ્ધાનનો શ્રદ્ધેય (દષ્ટિનો વિષય) અને પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયરૂપ જ્ઞાનનો જ્ઞેય તો પર અને પર્યાયોથી ભિન્ન નિજ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય જ છે, તેના આશ્રયથી જ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે ધ્યેય, શ્રદ્ધેય અને પરમજ્ઞેયરૂપ નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્ય જ ઉક્ત ભાવનાનું ભાવ્ય છે અને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ ઉક્ત ભાવ્યના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થનાર ભાવના છે.

અહીં 'ભાવના' શબ્દનો અર્થ કોરી ભાવના નથી. પરંતુ આત્માભિમુખ સ્વસંવેદનરૂપ પરિણામન છે. નિર્વિકાર સ્વસંવેદનરૂપ હોવાથી આ ભાવનાનું જ બીજું નામ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે.

જે કે આ ભાવના પણ પવિત્ર છે, છતાં પણ ધ્યાતાપુરૂષ તેમાં એકત્વ સ્થાપતો નથી; કારણ કે તે પવિત્ર તો છે, પણ પૂર્ણપવિત્ર નથી, એકદેશ પવિત્ર છે. અપૂર્ણતાના લક્ષ્યથી પર્યાયમાં પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આત્મા તો પરિપૂર્ણ પદાર્થ છે, પવિત્ર પદાર્થ છે, પરિપૂર્ણ પવિત્ર પદાર્થ છે; તો તે અપૂર્ણતામાં, અપવિત્રતામાં અને અંપૂર્ણ પવિત્રતામાં અહમ્ કેમ સ્થાપી શકે ?

આ જ કારણ છે કે જે કે ભાવના એકદેશ નિર્મળ પર્યાયરૂપ છે, છતાં ધ્યાતાપુરૂષ તેમાં એકત્વ સ્થાપતો નથી. ધ્યાતાનું એકત્વ તો તે ત્રિકાળી ધ્રુવ સાથે જ હોય છે, જેના આશ્રયથી ભાવનારૂપ ઉક્ત પર્યાયની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૧૭) પ્રશ્ન:- એક દેશ શુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષય હોવાથી ઉક્ત ભાવના એકદેશવ્યક્તિરૂપ છે અને એકદેશ નિર્મળ અર્થાત્ અપૂર્ણ પવિત્ર હોવાથી ધ્યાતાપુરૂષ તેમાં અહમ્ સ્થાપતો નથી તો પછી તેણે શુદ્ધનિશ્ચયનયના

વિષયરૂપ ક્ષાયિક પર્યાયમાં અહમ્ સ્થાપિત કરવું જોઈએ; કારણ કે તે તો પૂર્ણ છે, પવિત્ર છે અને પૂર્ણ પવિત્ર છે ?

ઉત્તર:- ધ્યાતાપુરૂષ તેમાં પણ એકત્વ સ્થાપતો નથી કારણ કે તે પણ પર્યાય છે. જો કે તે પૂર્ણ પવિત્ર છે, છતાં પરમપવિત્ર નથી. તે પૂર્ણ પાવન છે, પણ પતિત-પાવન નથી. તે પોતે તો પૂર્ણ પવિત્ર છે, પણ તેના આશ્રયથી પવિત્રતા ઉત્પન્ન થતી નથી. તે પૂર્ણ પવિત્ર થઈ છે, હતી નહીં. સ્વભાવ પવિત્ર છે, થયો નથી. જે પવિત્ર થાય છે તેના આશ્રયે પવિત્રતા પ્રગટ થતી નથી. જે સ્વભાવથી પવિત્ર છે, જેને પવિત્ર થવાની આવશ્યકતા નથી, જે સદાય પવિત્ર છે; તેના આશ્રયથી જ પવિત્રતા પ્રગટ થાય છે. તે જ પરમપવિત્ર હોય છે, તે જ પતિત-પાવન હોય છે; જેના આશ્રયે પવિત્રતા પ્રગટ થાય છે, પતિતપણું નષ્ટ થાય છે.

ત્રિકાળી દ્રુવતત્ત્વ પવિત્ર થયો નથી, તે અનાદિથી પવિત્ર જ છે, તેના આશ્રયથી જ પર્યાયમાં પવિત્રતા, પૂર્ણ પવિત્રતા પ્રગટ થાય છે. તે પરમપદાર્થ જ પરમશુદ્ધનિશ્ચયનો વિષય છે.

પવિત્ર પર્યાય સોનું છે, પારસ નથી. પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષય ત્રિકાળી દ્રુવ પારસ છે, જે સોનું બનાવે છે, જેને અડવા માત્રથી લોહું સોનું બની જાય છે. પારસને અડવાથી લોહું સોનું બની જાય છે. સોનાને અડવાથી લોહું સોનું બની જતું નથી, પણ પારસના અડવાથી તે સોનું બની જાય છે. પવિત્ર પર્યાયના, પૂર્ણ પવિત્ર પર્યાયના આશ્રયથી પણ પર્યાયમાં શુદ્ધતા પ્રગટ થતી નથી. પર્યાયમાં પવિત્રતા ત્રિકાળી શુદ્ધદ્રવ્યના આશ્રયથી પ્રગટ થાય છે. તેથી ધ્યાતાપુરૂષ ભાવના ભાવે છે કે હું તો તે પરમપદાર્થ છું, જેના આશ્રયથી પર્યાયમાં પવિત્રતા પ્રગટ થાય છે. હું પ્રગટ થનાર પવિત્રતા નથી, પરંતુ નિત્ય પ્રગટ પરમપવિત્ર પદાર્થ છું. હું સમ્યગ્દર્શન નથી, હું તો તે છું જેના દર્શનનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. હું સમ્યગ્જ્ઞાન પણ નથી, હું તો તે છું, જેના જ્ઞાનનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. હું સમ્યક્ચારિત્ર પણ નથી, હું તો તે છું, જેમાં રમવાનું નામ સમ્યક્ચારિત્ર છે.

ધ્યાતાપુરૂષ પોતાનું અહમ્ ધ્યેયમાં સ્થાપે છે; સાધનમાં નહીં, સાધ્યમાં પણ નહીં.

(૧૮) પ્રશ્ન:- સાધન, સાધ્ય અને ધ્યેયમાં શું અંતર છે ?

ઉત્તર:- પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષયભૂત આત્મદ્રવ્ય - ત્રિકાળી ધ્રુવતત્ત્વ ધ્યેય છે અને તેના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થનાર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ એકદેશ નિર્મળ પર્યાય મોક્ષમાર્ગ અર્થાત્ સાધન છે તથા તે જ ધ્રુવના પરિપૂર્ણ આશ્રયથી પૂર્ણશુદ્ધપર્યાયનું ઉત્પન્ન થવું મોક્ષ છે; તે મોક્ષ જ સાધ્ય છે.

ત્રિકાળીદ્રવ્ય અર્થાત્ નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વ પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષય છે. પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયના વિષયભૂત નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થનાર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ એકદેશ નિર્મળ પર્યાયનો ઉદ્દય થવો તે એકદેશ શુદ્ધનિશ્ચયનયનો ઉદ્દય છે. અર્થાત્ મોક્ષરૂપ ક્ષાયિકભાવથી યુક્ત આત્મદ્રવ્ય શુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષય છે.

આ જ વાતને સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે કહી શકાય કે એકદેશશુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષય મોક્ષમાર્ગરૂપ પર્યાયથી પરિણમેલો આત્મા છે. શુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષય મોક્ષરૂપે પરિણમેલો આત્મા છે તથા પરમશુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય બંધ-મોક્ષથી રહિત શુદ્ધાત્મા છે. એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ હોવાથી સાધન, શુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષય મોક્ષરૂપ હોવાથી સાધ્ય અને પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષય બંધ અને મોક્ષ પર્યાયથી પણ રહિત હોવાથી ધ્યેય છે.

ધ્યાતાપુરૂષનો અહમ્ આ ધ્યેયમાં જ હોય છે, મોક્ષમાર્ગરૂપ સાધન અથવા મોક્ષરૂપ સાધ્યમાં નથી.

(૧૯) પ્રશ્ન:- જ્યારે ધ્યાતાપુરૂષ પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયના વિષયભૂત ધ્યેયમાં જ અહમ્ સ્થાપિત કરે છે તો શું તે જ એકમાત્ર ઉપાદેય છે ?

ઉત્તર:- હા, આશ્રય કરવાની અપેક્ષાથી તો એકમાત્ર પરમ શુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષયભૂત શુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે, પરંતુ પ્રગટ કરવાની

અપેક્ષા શુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષય મોક્ષ અને એકદેશશુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય મોક્ષમાર્ગ પણ ઉપાદેય છે. અશુદ્ધનિશ્ચયનયના વિષય મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ હેય છે.

(૨૦) પ્રશ્ન:- સંક્ષેપમાં ઉક્ત ઊહાપોહનો સાર શું છે ?

ઉત્તર:- ઉક્ત સંપૂર્ણ ઊહાપોહનો સાર માત્ર આટલો જ છે કે જો આ ભવ્યજીવ પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયના વિષયભૂત નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યને જાણીને, પીછાણીને તેમાં જ જામી જાય, રમી જાય તો અશુદ્ધનિશ્ચયનયના વિષયભૂત મોહાદિ વિકારીભાવોનો અભાવ થઈને એકદેશશુદ્ધનિશ્ચયનયના વિષયભૂત સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ એકદેશ પવિત્રતા પ્રગટ થાય; તથા તેમાં જ જામી રહે, રમી રહે નો કાલાંતરે શુદ્ધનિશ્ચયનયની વિષયભૂત પૂર્ણપવિત્ર મોક્ષપર્યાય પ્રગટ થઈ જાય અને સ્વભાવથી ત્રિકાળપરમાત્મસ્વરૂપ આ આત્મા પ્રગટ પર્યાયમાં પણ પરમાત્મા બની જાય અને અનંતકાળ સુધી અનંત અતીન્દ્રિય આનંદનો ઉપભોગ કરતો રહે.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ પ્રકરણ પર પૂ. ગુરુદેવે વિસ્તારથી પ્રકાશ પાથર્યો છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે.

“જુઓ, પાંચ ભાવોમાં ઉપશમ આદિ ચાર ભાવ પર્યાયરૂપ છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ નિર્મળ પર્યાયરૂપ છે, ઔદયિકભાવ મલિન વિકારરૂપ છે અને પારિણામિકભાવ ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વરૂપ છે. આ પંચમ ધ્રુવભાવ આત્માનો અહેતુક અકૃત્રિમ સહજ સ્વભાવ છે.”

પારિણામિકભાવ આત્માનો ત્રિકાળી સહજ એકરૂપ શાશ્વત સ્વભાવ છે. તે ધ્રુવ દ્રવ્યરૂપ છે. તેને પરમભાવ કહ્યો છે. અન્ય ચાર ભાવ ક્ષણિક છે, તેથી તેમને પરમભાવ નથી કહ્યા.^૧

આ પાંચભાવોમાં સર્વવિશુદ્ધ પરમપારિણામિકભાવ જે શાશ્વત ધ્રુવ

૧ પ્રવચન રત્નાકર, ભાગ ૯ પાનું ૧૦૧-૧૦૨

૨ તે જ, પાનું ૧૦૩

અચળ છે, તે દ્રવ્યરૂપ છે અને અન્ય ચાર ભાવ પ્રગટ પર્યાયરૂપ છે. આ પરસ્પર સાપેક્ષ-દ્રવ્ય-પર્યાય બંને રૂપે થઈને સંપૂર્ણ આત્મા છે. દ્રવ્ય નિશ્ચય, પર્યાય વ્યવહાર બંને રૂપે થઈને પ્રમાણ વસ્તુ સત્ છે.

દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સંપૂર્ણ પદાર્થ (આત્મા) પ્રમાણનો વિષય છે. તેમાં પરમપારિણામિકસ્વભાવથી જે ત્રિકાળી ધ્રુવ દ્રવ્ય છે, તે નિશ્ચયનો વિષય છે તથા વર્તમાન વર્તતી પર્યાય વ્યવહારનો વિષય છે. નિશ્ચય સદૈવ ત્રિકાળી દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરે છે અને વ્યવહાર વર્તમાન પર્યાયનો સ્વીકાર કરે છે. નિશ્ચય સહિત વ્યવહારના જ્ઞાનને પ્રમાણજ્ઞાન કહે છે.^૧

આત્મદ્રવ્ય સહજ એક શુદ્ધ પરમપારિણામિક લક્ષણ સદા પરમાત્મસ્વરૂપ ચિન્માત્રવસ્તુ છે. આવા નિજ પરમાત્મદ્રવ્યના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુચરણરૂપ પર્યાયથી જીવના પરિણમનને ધર્મ અને મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો છે.^૨

વર્તમાન જ્ઞાનની પર્યાયમાં ત્રિકાળી દ્રવ્યને જ્ઞેય બનાવીને 'આ હું છું' - આમ પ્રતીતિ કરવાનું નામ અંતઃશ્રદ્ધાન છે, સમ્યગ્દર્શન છે તથા જ્ઞાનની પર્યાયમાં ત્રિકાળી દ્રવ્યને જ્ઞેય બનાવતી સમયે નિજ પરમાત્મદ્રવ્યનું જે પરિજ્ઞાન થયું, તેનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન છે તથા નિજત્મદ્રવ્યના અનુચરણનું નામ સમ્યક્ચારિત્ર છે.^૩

ભગવાન આત્મા ત્રિકાળી પરમસ્વભાવરૂપ પરમપારિણામિક ભાવેલક્ષણ નિજપરમાત્મદ્રવ્ય છે; તેના શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની જે નિર્મળ દશા પ્રગટ થાય છે, તેને ઉપશમ, ક્ષયોપક્રમ અને ક્ષાયિક - આ પ્રમાણે ત્રણ ભાવત્રય કહેવામાં આવે છે.^૪

વાસ્તવમાં શુદ્ધપારિણામિક ભાવવિષયક - ભાવનારૂપ ઔપશમિક

૧ પ્રવચન રત્નાકર, ભાગ ૯ પાનું ૧૦૩

૨ તે જ, પાનું ૧૦૯

૩ તે જ, પાનું ૧૧૨

૪ પ્રવચન રત્નાકર, ભાગ ૯ પાનું ૧૧૨

આદિ ત્રણ ભાવ છે, તે ત્રણે રાગાદિથી રહિત હોવાથી, શુદ્ધ ઉપાદાન કારણભૂત હોવાથી મોક્ષના કારણ છે. ચાહે ઉપશમભાવ હો, ક્ષયોપક્ષમભાવ હો યા ક્ષાયિકભાવ હો - આ ત્રણેય ભાવ રાગના વિકલ્પથી રહિત શુદ્ધ છે. તેથી તેમને મોક્ષમાર્ગરૂપ ભાવત્રય કહેવામાં આવે છે.^૧

જુઓ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના પરિણામ શુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામ છે, તે પરિણામ રાગથી અને પરથી વિમુખ અને સ્વભાવની સન્મુખતાના પરિણામ છે. તેમને આગમની ભાષામાં ઉપશમ, ક્ષયોપક્ષમ અને ક્ષાયિકભાવ કહે છે. આ શુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામ છે, તેથી તેમને મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવ્યા છે.

પરમભાવસ્વરૂપ ત્રિકાળી નિજ પરમાત્મદ્રવ્યના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુચરણરૂપ પરિણામને 'શુદ્ધોપયોગ' કહેવામાં આવે છે. તે શુદ્ધોપયોગ સ્વાભિમુખ પરિણામ છે.^૨

ભગવાન આત્મા પૂર્ણાનંદનો નાથ શુદ્ધ ચૈતન્ય અનંતગુણ નિધાન પ્રભુ એક સમયમાં પરિપૂર્ણ છે. આવા શુદ્ધાત્માના સન્મુખ થયેલા પરિણામને શુદ્ધોપયોગ કહે છે, અને તેને જ મોક્ષમાર્ગ કહે છે તથા તેને જ શુદ્ધાત્મભાવના, શુદ્ધરત્નત્રય, વીતરાગતા, સ્વચ્છતા, પવિત્રતા, પ્રભુતા, સામ્યભાવ આદિ કહે છે.^૩

રાગાદિ પુણ્ય-પાપના ભાવ તો ત્રિકાળી શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન જ છે.^૪

અહીં તો તેનાથી પણ વિશેષ એ વાત કહી રહ્યા છે કે પૂર્ણાનંદમય પરમાનંદમય જે મોક્ષ છે, તેનો ઉપાય કે જે શુદ્ધોપયોગરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે,

૧ તે જ, પાનું ૧૧૩

૨ પ્રવચન રત્નાકર, ભાગ ૯ પાનું ૧૧૩-૧૧૪

૩ તે જ, પાનું ૧૧૪

૪ તે જ, પાનું ૧૧૫

તે ભાવ પણ એક સમયની પર્યાયરૂપ છે; તેથી તે ભાવ પણ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્ન છે.^૧

અપૂર્વ આનંદનો સ્વાદ દેનાર મોક્ષમાર્ગની પર્યાય પણ દ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્ન છે. એટલું જ નહીં, મોક્ષની પર્યાય પણ દ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્ન છે.^૨

ભગવાન આત્મા શુદ્ધપારિણામિકભાવ લક્ષણ વસ્તુ પૂર્ણ એક ચૈતન્યમય છે, તે ત્રિકાળભાવરૂપ છે, ભાવનારૂપ નથી; જ્યારે તેના આશ્રયથી જે મોક્ષનો માર્ગ પ્રગટ થયો છે, તે ભાવનારૂપ છે, ત્રિકાળ ભાવરૂપ નથી.

જે અજ્ઞાની મૂઢ જીવ સ્ત્રી-પુત્ર, બાગ-બગીચામાં પોતાનું કર્તૃત્વ અને મમત્વ સ્થાપીને બેઠો છે, તેનીતો વાત જ શું કરવી ? તે તો મોક્ષમાર્ગથી ઘણા કોષો દૂર છે. અહીં તો એમ કહી રહ્યા છે કે મોક્ષમાર્ગની પર્યાય વર્તમાન ભાવનારૂપ હોવાથી ત્રિકાળી ધ્રુવ નિજ પરમાત્મદ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્ન છે. આવો ભેદ જેને ભાસ્યો નથી, તે પણ મોક્ષના માર્ગથી દૂર છે.

બાર ભાવનાઓ જે કહેવામાં આવી છે, તેમાં પ્રથમ તો આ બધી ભાવનાઓ વિકલ્પરૂપ હોય છે, પછી તેમનો વ્યય થઈને નિર્વિકલ્પ પર્યાય થાય છે. આ નિર્મળ નિર્વિકલ્પ પર્યાય જે અંદરમાં પ્રગટ થઈ, તે ભાવનારૂપ છે અને ત્રિકાળી એકરૂપ પરમાત્મદ્રવ્યભાવરૂપ છે. શુદ્ધપારિણામિકભાવ ત્રિકાળી સ્વભાવ પરમાનંદમય પ્રભુ ભાવનારૂપ નથી. તેના આશ્રયથી પ્રગટ થયેલી મોક્ષના કારણરૂપ દશા ભાવનારૂપ છે.^૩

જુઓ ભાઈ ! મોક્ષમાર્ગમાં ક્ષાયિકાદિ ભાવરૂપ જે નિર્મળ પર્યાયો થઈ, તે પર્યાયો ત્રિકાળી દ્રવ્યથી સર્વથા અભિન્ન નથી. જે સર્વથા અભિન્ન

૧ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી) ભાગ ૯, પાનું ૧૧૭

૨ પ્રવચનરત્નાકર (હિંદી) ભાગ ૯, પાનું ૧૧૮

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૧૮

- એક હો તો દ્રવ્ય અને પર્યાય - એવા બે ધર્મોની સિદ્ધિ જ નહીં થાય તથા એક (પર્યાય)નો વ્યય થતાં સંપૂર્ણ દ્રવ્યનો જ નાશ થઈ જશે.

જુઓ, પૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાન અને આનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષની પર્યાય પ્રગટ થતાં મોક્ષમાર્ગની ભાવનારૂપ પર્યાયનો વ્યય થાય છે. તે સમયે સંપૂર્ણ આત્મદ્રવ્યનો નાશ થઈ જતો નથી; કારણ કે તે પર્યાય દ્રવ્યની સાથે સર્વથા અભિન્ન નથી, કથંચિત્ ભિન્ન છે.^૧

'પંચાસ્તિકાય' ગ્રંથમાં તો એમ કહ્યું છે કે પર્યાયરહિત દ્રવ્ય નથી અને દ્રવ્યરહિત પર્યાય નથી. એક બાજુ સંપૂર્ણ દ્રવ્ય એટલે દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ વસ્તુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવું છે અને બીજી બાજુ અનાદિકાળથી પર્યાયમૂઢ જીવને દ્રવ્ય અને પર્યાયનું પરસ્પર ભેદજ્ઞાન કરાવવું છે. તેથી પર્યાયદષ્ટિ છોડાવવા માટે કહ્યું છે કે પર્યાય ત્રિકાળી દ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્ન છે. જો બંને સર્વથા એકમેક હોય તો પર્યાયનો નાશ થતાં દ્રવ્યનો પણ નાશ થઈ જાય; પરંતુ તેમ થતું નથી. તેથી તે ભાવનારૂપ પર્યાય ત્રિકાળી ભાવથી કથંચિત્ ભિન્ન છે.^૨

જો કે વાત સૂક્ષ્મ છે; પણ સમજવી અત્યંત જરૂરી છે. તેને સમજ્યા વિના જ આપણે અનાદિકાળથી દુઃખી છીએ. ભલે ને અત્યારે આપણે પશુ-પક્ષી અને નારકીઓની અપેક્ષા સુખી છીએ; પરંતુ ક્ષણભરમાં આ દેહ છૂટીને પશુ-પક્ષીઓ, કીડા-મકોડાની યોનિમાં જઈને જન્મ લઈ શકીએ છીએ ને ? આપણને ખબર જ નથી કે અત્યાર સુધી આપણી શું શું દુર્દશા થઈ છે અને જો આવા જ હાલ રહ્યા તો પછી ચોરાશીના ચક્કરમાં જ પડવાના છીએ. તેથી હે ભાઈ ! આ સારા અવસરમાં સ્વરૂપની સમજ કરી લે. નહીં તો કાગડા, કબૂતર, કુતરા અને ન જાણે કઈ કઈ યોનિઓમાં જન્મીને સંસાર સાગરમાં ખોવાઈ જઈશ.^૩

જુઓ, આત્મામાં એક પર્યાય અંશ છે, અજ્ઞાન નાશ થઈને જ્ઞાન

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૧૯

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૨૧-૧૨૨

૩ તે જ, પાનું ૧૨૫

થવું, અશુદ્ધતાનો અભાવ થઈને શુદ્ધતા થવી ઈત્યાદિ નવીન-નવીન કાર્ય પર્યાયમાં જ થાય છે. આવી સ્થિતિમાં જો પર્યાયનું અસ્તિત્વ નહીં માનીએ તો દ્રવ્યમાં નવું કાર્ય તો કંઈ થશે જ નહીં એટલે કે તેને પોતાના અજ્ઞાનના કારણે સંસારદેશાનો ક્યારેય અભાવ નહીં થાય. જો કોઈ ફક્ત પર્યાયની સાથે જ જોયા કરે અને દ્રવ્યના શુદ્ધસ્વભાવની તરફ લક્ષ ન કરે તો તેની અશુદ્ધતા નષ્ટ પામીને શુદ્ધતા પ્રગટ થશે નહીં. પર્યાયમાં શુદ્ધતા તો ત્રિકાળી શુદ્ધ દ્રવ્યના આશ્રયે જ થાય છે. દ્રવ્યસ્વભાવમાં અંતર્મુખ-એકાગ્ર થયા વગર પર્યાયની શુદ્ધતા થતી નથી. જો એકાંતથી પર્યાયને જ વસ્તુ માની લઈએ તો પર્યાયનો વ્યય થતાં જ વસ્તુનો નાશ, અભાવ થઈ જાય છે; પરંતુ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું નથી અને પર્યાયને ન માનતાં, વસ્તુને એકાંતે નિત્ય કૂટસ્થ માનતાં, પર્યાયના પલટ્યા વગર નવું કાર્ય થવું સંભવ નથી. આમ વસ્તુમાં દ્રવ્ય-પર્યાય - એવા બંને અંશ એક સાથે જ રહે છે અને તે બંનેમાં કથંચિત્ ભિન્નતા છે - એવો સ્યાદવાદ મત છે.

જુઓ, પરદ્રવ્ય તો આત્માથી સર્વથા ભિન્ન છે. આ શરીર મન-વચન-કાયા આદિ તો આત્માથી સર્વથા જુદા છે. અહીં તો આમ કહે છે કે પોતામાં પણ જો દ્રવ્ય અને પર્યાયોના અંશ છે, તે પણ પરસ્પર કથંચિત્ ભિન્ન છે. અહો ! આ તો ભેદજ્ઞાનની ચરમ સીમારૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ વાત છે.^૧

શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય ત્રિકાળ ભાવરૂપ છે અને તેનું અવલંબન લઈને પ્રગટ થયેલી શુદ્ધ પરિણતિ ભાવનારૂપ છે. બંને જ શુદ્ધ છે, પવિત્ર છે. ત્રિકાળી ધ્રુવ આત્મામાં તો રાગ છે જ નહીં, તેનાથી જોડાયેલી પરિણતિમાં પણ રાગ નથી. શુદ્ધાત્માની એવી ભાવના કે જેમાં શુદ્ધ ચૈતન્ય ભાવનું ભવન થયું છે.^૨

જુઓ, આ સંસ્કૃત ટીકા નવસો વર્ષ પહેલાં શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે રચી છે. તેમાં એવી ચોખ્ખી વાત કરી છે કે ત્રણ ભાવરૂપ શુદ્ધાભાવના સમસ્ત રાગાદિ રહિત હોવાના કારણે શુદ્ધ-ઉપાદાન કારણભૂત હોવાથી મોક્ષનું કારણ

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૨૬-૧૨૭

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૨૭

છે. ભાઈ ! યોથા ગુણસ્થાનમાં જે નિર્મળ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના પરિણામ પ્રગટ થયા છે, તે રાગાદિ રહિત પરિણામ છે.

અહીં કહે છે - આ ભાવના જે ત્રણ ભાવરૂપ છે, તે સમસ્ત રાગાદિ રહિત હોવાને લીધે, શુદ્ધ-ઉપાદાન કારણભૂત હોવાથી મોક્ષનું કારણ છે. અહીં પર્યાયરૂપ શુદ્ધ-ઉપાદાનની વાત છે. ત્રિકાળી શુદ્ધ ઉપાદાન જે શુદ્ધ-દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે, તેની વાત તો પહેલા આવી ગઈ છે. અહીં પર્યાયના શુદ્ધ ઉપાદાનની વાત છે.^૧

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિર્મળ પર્યાયનો વિષય ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે. વર્તમાન ભાવનારૂપ જે નિર્મળ પર્યાય છે, તે શુદ્ધ ત્રિકાળીને અવલંબે છે. ધર્મની દશા અને મોક્ષની દશા શુદ્ધ પારિણામિકભાવસ્વરૂપ ત્રિકાળી (દ્રવ્ય)નું અવલંબન કરે છે, તે રાગનું અવલંબન કરતી નથી તથા વર્તમાન પર્યાયનું પણ અવલંબન કરતી નથી. નિર્મળ પર્યાયનો વિષય પર્યાય નથી. સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય ત્રિકાળી દ્રવ્યને અવલંબતી થકી પોતાના ષટ્કારકથી સ્વતંત્રપણે પ્રગટ થાય છે. આ અનુપમ અમૃત છે. ભાઈ ! આચાર્યદેવે આ પંચમકાળમાં આ અમૃત વરસાવ્યું છે.

જુઓ, નિયમસારમાં આચાર્યદેવે આમ કહ્યું છે કે ઉપશમ, ક્ષયોપક્ષમ અને ક્ષાયિકભાવ જે નિર્મળ વીતરાગી ધર્મની પર્યાય છે, તેને અમે પરદ્રવ્ય કહીએ છીએ. અહાહા ! તે પરભાવ છે, પરદ્રવ્ય છે તેથી હેય છે - એવું ત્યાં કહ્યું છે. વ્યવહારરત્નત્રયનો રાગ તો હેય છે જ, પણ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યની દષ્ટિ થતાં જેમાં અતીન્દ્રિય આનંદનો સ્વાદ આવે છે, તે મોક્ષમાર્ગની નિર્મળ પર્યાય પણ ત્રિકાળી દ્રવ્યની દષ્ટિએ પરભાવ છે, પરદ્રવ્ય છે અને તેથી હેય છે અર્થાત્ આ નિર્મળ પર્યાય પણ અવલંબન યોગ્ય નથી. જેમ રાગ આશ્રયને યોગ્ય નથી, તેમ નિર્મળ પર્યાય પણ આશ્રયને યોગ્ય નથી.^૨

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૩૨

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૩૫

સમક્રિતીને સ્વ-આશ્રયથી જેટલી શુદ્ધ-ઉપાદાનરૂપ પરિણતિ થઈ છે, તેટલું મોક્ષનું કારણ છે. ધ્રુવભાવરૂપ, અક્રિય ત્રિકાળી શુદ્ધ-દ્રવ્ય મોક્ષનું કારણ થતો નથી તથા શુદ્ધદ્રવ્યથી વિમુખ વર્તતા ભાવ પણ મોક્ષનું કારણ થતા નથી, શુદ્ધ દ્રવ્યની સન્મુખ થઈ વર્તતા નિર્મળભાવ મોક્ષનું કારણ થાય છે. આ પ્રમાણે અહીં પર્યાયમાં કારણ-કાર્યપણું કહ્યું છે. આમ તો તે-તે સમયની પર્યાય પોતપોતાના સમયમાં શુદ્ધદ્રવ્યનું અવલંબન કરીને સ્વયં પૂર્ણ શુદ્ધરૂપે પ્રગટ થાય છે. તે પૂર્વ પર્યાયમાંથી આવતી નથી. પણ પૂર્વમાં એટલી શુદ્ધિપૂર્વક જ પૂર્ણ શુદ્ધતા થાય છે, તેથી તેમાં કારણ-કાર્યપણું કહ્યું અને તેનાથી વિરૂદ્ધ ભાવોનો નિષેધ કર્યો છે. આ પ્રમાણે કયા ભાવથી મોક્ષ સાધવામાં આવે છે - તે બતાવ્યું છે.^૧

શુદ્ધ-પારિણામિક - શુદ્ધચેતના માત્ર વસ્તુ પર દષ્ટિ પડવાથી જે નિર્મળ પરિણામન થાય છે, તે મોક્ષનું કારણ છે; પરંતુ શુદ્ધ પારિણામિક વસ્તુ મોક્ષનું કારણ નથી; કારણ કે તે ઉત્પાદ-વ્યય રહિત નિષ્ક્રિય ચીજ છે. તેમાં બંધમાર્ગ અને મોક્ષમાર્ગની ક્રિયાઓ થતી નથી, તે આવી નિષ્ક્રિય ચીજ છે.^૨

બુઓ, ત્રિકાળી શુદ્ધપારિણામિકભાવ નિષ્ક્રિય છે. તે શુદ્ધ પારિણામિકભાવ જેવી રીતે બંધના કારણભૂત (રાગાદિ પરિણતિ) ક્રિયારૂપ થતો નથી, તેવી જ રીતે મોક્ષના કારણભૂત નિર્મળ, નિર્વિકાર શુદ્ધભાવના પરિણતિ ક્રિયારૂપ પણ થતો નથી. તેથી તે નિષ્ક્રિય છે. અહાહા ! સમ્યગ્દર્શનનો વિષય જે ત્રિકાળી શુદ્ધ દ્રવ્ય છે, તે સમ્યગ્દર્શનની ક્રિયારૂપ થતો નથી. ભાઈ ! આ તો ત્રિલોકનાથ જૈન વીતરાગી પરમેશ્વરની દિવ્યધ્વનિમાં આવેલું અમૃત છે ! અહો ! સમયસાર, પ્રવચનસાર ઈત્યાદિ દ્વારા આચાર્યદેવે અમૃત વરસાવ્યું છે.^૩

૧ તે જ, પાનું ૧૩૮

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૩૯

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૫૩

અહીં તો પહેલા કહેવાઈ ગયું છે કે શુદ્ધ-ઉપાદાનભૂત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જીવ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વના તથા બંધ-મોક્ષના કારણ અને પરિણામથી શૂન્ય છે. બંધ અને બંધનું કારણ, મોક્ષ અને મોક્ષનું કારણ - આ ચારેય ચીજો ત્રિકાળી શુદ્ધદ્રવ્યમાં નથી.^૧

વાસ્તવમાં તો પર તરફ ઢળેલી જ્ઞાનની પર્યાયમાં પણ જ્ઞાયક જ જ્ઞાણવામાં આવી રહ્યો છે. આ વાત આચાર્યદેવે ૧૭મી-૧૮મી ગાથામાં કહી છે. જ્ઞાનની પર્યાયનો સ્વભાવ સ્વ-પરપ્રકાશક છે, તેથી વર્તમાન જ્ઞાનપર્યાયમાં ત્રિકાળી પરમપારિણામિકભાવરૂપ વસ્તુ જ્ઞાણવામાં આવે છે. અજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં પણ ત્રિકાળી દ્રવ્ય જ્ઞાણવામાં આવે છે, પણ તેની નજર તેના પર નથી. ધ્રુવની દષ્ટિ કરવાને બદલે તે પોતાની નજર પર્યાય પર, રાગ પર, નિમિત્ત પર અને બહારના પદાર્થો પર રાખે છે. તેથી તેને અંદરનું ચૈતન્ય નિધાન દેખાતું નથી.

અનંત શક્તિસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ કરતાં અનંત શક્તિઓનો એક અંશ પર્યાયમાં પ્રગટ થાય છે. સમ્યગ્દર્શનના રૂપમાં શ્રદ્ધાનો અંશ પ્રગટ થાય છે, ભાવશ્રુતજ્ઞાનના રૂપમાં જ્ઞાનનો અંશ પ્રગટ થાય છે. ચારિત્રનો અંશ પ્રગટ થાય છે, વીર્યનો અંશ પ્રગટ થાય છે, સ્વચ્છતા અને પ્રભુતાનો અંશ પણ પર્યાયમાં વ્યક્ત થાય છે. તે બધી નિર્મળ પર્યાયો ધ્યાતા પુરૂષના ધ્યાયનું ધ્યેય નથી. ધ્યાતા પુરૂષ તે પ્રગટ પર્યાયોને જાણે જરૂર છે, પણ તે પર્યાયોનું ધ્યાન કરતો નથી. તે પર્યાયોનો ધ્યાતા નથી.

અનંત-અનંત શક્તિઓનો પિંડ પ્રભુ આત્મા સકળ નિરાવરણ છે અને તે અનંત ગુણોથી ભરેલો હોવા છતાં પણ ગુણભેદથી રહિત અખંડ એક છે; ખંડરૂપ નથી, ભેદરૂપ નથી; તે પર્યાયના ભેદથી પણ ભેદરૂપ થતો નથી - આવો અભેદ એક છે તથા સ્વસંવેદનજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ જાણી

શકાય એવો પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય છે. આત્મા સ્વભાવથી જ પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય છે.

પર્યાયની અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાનાદિને પરમભાવ કહેવાય છે, પૂર્ણ દશાને પરમભાવ કહે છે પરંતુ દ્રવ્યસ્વભાવની અપેક્ષાથી તો ત્રિકાળ એકસ્વરૂપ શુદ્ધ-પારિણામિકભાવ જ પરમભાવ છે. છઠ્ઠી ગાથામાં જેને એક જ્ઞાયકભાવ કહ્યો તે જ પરમભાવ છે. આવો પરમભાવસ્વરૂપ અખંડ એક જ્ઞાયકભાવ જેનો ભાવ છે, તે નિજ પરમાત્મદ્રવ્ય હું છું - આમ ધર્માત્મા ધ્યાવે છે. ધર્માત્મા પોતાને અરહંતાદિ સર્વજ પરમાત્મારૂપે ધ્યાવતો નથી, તે તો પોતાના જ ત્રિકાળી આત્માને “હું પરમાત્મદ્રવ્ય છું” એમ ધ્યાવે છે અર્થાત્ અનુભવ કરે છે. પ્રગટરૂપ સર્વજ પરમાત્મા તો પરદ્રવ્ય છે, તેમને ધ્યાવતાં તો રાગ થાય છે.

જુઓ, ભગવાનના કહેલા શાસ્ત્રો આગમ અને અધ્યાત્મના શાસ્ત્ર છે. ભગવાન દ્વારા કહેલા દ્રવ્યોનું જેમાં નિરૂપણ છે તેમને આગમ કહે છે. અનંત આત્મા છે, અનંતાનંત પુદ્ગલદ્રવ્ય છે, એક ધર્માસ્તિકાય, એક અધર્માસ્તિકાય, એક આકાશ અને અસંખ્યાત કાળાણુ - આ પ્રમાણે જ્ઞતિથી છ દ્રવ્ય છે અને સંખ્યાથી અનંત છે. જેમાં આ બધાનું નિરૂપણ હોય; તે આગમ છે તથા જેમાં શુદ્ધ નિશ્ચયસ્વરૂપ આત્મદ્રવ્ય અને તેની નિર્મળ પર્યાયોનું નિરૂપણ હોય, તે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે. આચાર્ય કહે છે - અહીં આ બંનેનું સાપેક્ષ કથન કર્યું છે.

નયદ્વયના અભિપ્રાયના અવિરોધપૂર્વક જ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી આ કથન સિદ્ધ છે, નિર્બાધ છે - આમ વિવેકીઓએ જાણવું જોઈએ.

જેને વિવેક નથી, તે ભલે જેવું ગમે તેવું માને; પણ વિવેકી પુરૂષોએ તો તેને પ્રમાણરૂપ જાણીને જેમ ભવનો નાશ કરનારી શુદ્ધાત્મભાવના પ્રગટ

થાય તેમ પ્રવર્તવું; કારણ કે આવી ભાવના દ્વારા જ ભવનો નાશ થઈને સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો સાર આ છે કે ઔપશમિકાદિ પાંચ ભાવોમાં દ્રવ્યરૂપ પરમપારિણામિકભાવ ન તો બંધનું કારણ છે અને ન તો મોક્ષનું; કારણ કે તે બંધ-મોક્ષના પરિણામોથી રહિત નિષ્ક્રિય તત્ત્વ છે. ઉક્ત પરમપારિણામિકભાવના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થનારા ઔપશમિકાદિભાવ જ મુક્તિના કારણ છે અને તેની ઉપેક્ષાપૂર્વક પરના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થનારા ઔદયિકભાવ બંધનું કારણ છે. તાત્પર્ય આમ છે કે ઉક્ત પરમપારિણામિકભાવમાં પોતાપણું સ્થાપિત કરનારી શ્રદ્ધાગુણની પર્યાય સમ્યગ્દર્શન, તેને જ નિજ જાણનારી જ્ઞાનની પર્યાય સમ્યગ્જ્ઞાન અને તેમાં જ જામીને રમનાર ચારિત્રગુણની ધ્યાનરૂપ સમ્યક્ચારિત્ર પર્યાય જ મુક્તિનું કારણ છે તથા તેનાથી ભિન્ન પરપદાર્થોમાં પોતાપણું સ્થાપીને શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને ચારિત્રનું પરિણમન બંધનું કારણ છે.

આવી રીતે મુક્તિના માર્ગમાં શ્રદ્ધેય, ધ્યેય અને પરમજ્ઞેયરૂપ તો ઉક્ત પરમપારિણામિકભાવ છે અને સાધન સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિકભાવ છે; જેમને અધ્યાત્મભાષામાં શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણામ કહે છે.

અહીં એક પ્રશ્ન સંભવ છે કે અહીં પરમપારિણામિકભાવરૂપ ત્રિકાળીધ્રુવ જ્ઞાયકભાવને મોક્ષનું પણ અકારણ બતાવવામાં આવી રહ્યો છે; જ્યારે અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં જ અનેક સ્થાનો પર આને જ મોક્ષનું કારણ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે.

અરે ભાઈ ! જ્યાં પરમપારિણામિકભાવરૂપ જ્ઞાયકભાવને મોક્ષનું કારણ બતાવવામાં આવે છે ત્યાં તે આશ્રયભૂત કારણના રૂપમાં જ અપેક્ષિત હોય છે. તાત્પર્ય આમ છે કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મુક્તિમાર્ગ

ત્રિકાળીધ્રુવ ભગવાન આત્માના આશ્રયથી પ્રગટ થાય છે. ત્રિકાળીધ્રુવ ભગવાન આત્મામાં પોતાપણું સ્થાપિત હોવાનું નામ સમ્યગ્દર્શન, તેને જ પોતાનો માનવાનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન અને તેમાં જ રમવા-જમવાનું નામ સમ્યગ્ચારિત્ર છે. આ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ મોક્ષના કારણ છે અને તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ભગવાન આત્માના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ કારણથી પરમ પારિણામિક ભાવરૂપ ભગવાન આત્માને મુક્તિનું કારણ કહેવામાં આવે છે.

પરંતુ અહીં આવી અપેક્ષા નથી. અહીં તો આમ કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે પરમપારિણામિકભાવરૂપ ત્રિકાળીધ્રુવ નિષ્ક્રિય હોવાથી ન તો કોઈનું કાર્ય છે અને ન તો કોઈનું કારણ. ૪૭ શક્તિઓમાં અકાર્યકારણશક્તિ નામની એક શક્તિ છે. જેનો આશય જ આ છે કે ભગવાન આત્મા ન તો કોઈનું કાર્ય છે અને ન તો કોઈનું કારણ.

પરંપર વાત આમ છે કે પરના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થનારું શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્રગુણનું મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રરૂપ વિકારી પરિણામન જ બંધનું કારણ છે. તે જ ગુણોનું પરમપારિણામિકભાવરૂપ સ્વના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થનારું સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ નિર્મળ પરિણામન મોક્ષનું કારણ છે.

ઉક્ત વસ્તુસ્થિતિના સંદર્ભમાં જ્યારે આશ્રયભૂત દ્રવ્યની મુખ્યતાથી વાત કરીએ તો એક જ્ઞાયકભાવરૂપ પરમપારિણામિકભાવને મોક્ષનું કારણ કહે છે અને જ્યારે તેના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થયેલી પર્યાયની અપેક્ષા વાત કરીએ તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઔપશમિક, ક્ષાયોપક્ષમિક અને ક્ષાયિકભાવોને મોક્ષનું કારણ કહેવામાં આવે છે.

આપ્રમાણે બંને કથન સાપેક્ષ છે, પરમસત્ય છે; સાપેક્ષ પરમસત્ય છે.

અહીં એક બીજી વાત પણ વિશેષ ધ્યાન દેવા યોગ્ય પ્રતીત થાય છે કે આચાર્ય જયસેન અહીંથી માંડીને આગામી ગાથાઓને સમયસાર

ચૂલિકાના રૂપમાં જુએ છે. આ વાતનો ઉલ્લેખ તેઓ તાત્પર્યવૃત્તિમાં સ્પષ્ટરૂપે કરે છે અને સાથે ચૂલિકા શબ્દનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ કરે છે. તેઓ અધિકારનું નામ પણ સમયસાર ચૂલિકા જ રાખે છે અને અન્ય અધિકારોની માફક આ સમયસાર ચૂલિકા અધિકારની ૯૬ ગાથાઓવાળી સમુદાય પાતનિકા પણ વિસ્તારથી લખે છે. તેમનું કથન મૂળથી આ પ્રમાણે છે.

“અતઃ પરં જીવાદિનવાધિકારેષુ જીવસ્ય કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિસ્વરૂપં યથાસ્થાનં નિશ્ચય-વ્યવહારવિભાગેન સામાન્યેન યત્પૂર્વં સૂચિતં, તસ્યૈવ વિશેષવિવરણાર્થં ‘લોકસ્સ કુણદિ વિહણૂ’ ઇત્યાદિ ગાથામાદિં કૃત્વા પાઠક્રમેણ ષડધિકનવતિગાથાપર્યંત ચૂલિકાવ્યાખ્યાનં કરોતિ ।

ચૂલિકાશબ્દસ્યાર્થઃ કથ્યતે । તથાહિ - વિશેષવ્યાખ્યાનં, ઉક્તાનુક્તવ્યાખ્યાનં ઉક્તાનુક્તસંકીર્ણવ્યાખ્યાનં ચેતિ ત્રિધા ચૂલિકાશબ્દસ્યાર્થો જ્ઞાતવ્યઃ ।

આનાથી પહેલા જીવાદિ નવ અધિકારોમાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાદિ સ્વરૂપનું યથાસ્થાન નિશ્ચય-વ્યવહાર નયના વિભાગ દ્વારા જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે; હવે તેનું જ વિશેષ વિવરણ આપવા માટે ‘લોકસ્સ કુણદિ વિહણૂ’ ઇત્યાદિ ગાથાથી આરંભ કરીને ૯૬ ગાથાઓમાં ચૂલિકાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

હવે ચૂલિકા શબ્દનો અર્થ કરે છે - વિશેષ વ્યાખ્યાન, ઉક્તાનુક્તવ્યાખ્યાન અને ઉક્તાનુક્ત સંકીર્ણ વ્યાખ્યાન - આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરવું એમ ચૂલિકા શબ્દનો અર્થ જાણવો જોઈએ.”

આગામી ગાથાઓમાં જે પ્રકારની વિષયવસ્તુ આવે છે, તે અનુસાર આ પ્રકરણને ચૂલિકા કહેવું તે કંઈ અનુચિત પણ પ્રતીત થતું નથી; કારણ કે ચૂલિકામાં જેનું વિવેચન થઈ ગયું હોય તે જ વાતને વિશેષ વિસ્તારથી કહેવામાં આવે છે. સાથે કોઈ વાતો એવી પણ હોય છે કે જેનું પહેલા વિવેચન

થયેલ નથી, પણ વિષયની સ્પષ્ટતા માટે તેમનું કથન અપેક્ષિત હોય છે. આ પ્રમાણે ચૂલિકામાં મિશ્રિત વ્યાખ્યાન હોય છે.

પરેખર વાત આમ છે કે વિષયવસ્તુના પ્રતિપાદનના ક્રમમાં જે વાતો કહેવી સંભવ નથી અથવા આવશ્યક વિસ્તારથી કહેવી સંભવ થતી નથી; તે વાતોને લેખક ચૂલિકામાં સ્પષ્ટ કરે છે.

આચાર્ય અમૃતચંદ્ર જેને સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર નામ આપે છે, તેને જ આચાર્ય જયસેન સમયસાર ચૂલિકા કહે છે. આટલો ફરક જરૂર છે કે આ સમયસાર ચૂલિકા અહીંથી આરંભ થાય છે જ્યારે આત્મખ્યાતિનો સર્વવિશુદ્ધ જ્ઞાનાધિકાર ૧૨ ગાથા પહેલા આરંભ થઈ જાય છે.

હવે આગામી ગાથાઓની સૂચના દેનારૂં કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(અનુષ્ટુપ)

યે તુ કર્તારમાત્માનં પશ્યંતિ તમસા તતાઃ ।

સામાન્યજનવત્તેષાં ન મોક્ષોઽપિ મુમુક્ષતામ્ ॥૧૧૧॥

(હરિગીત)

અજ્ઞાનઅધથી જેહ કર્તા આત્માને માનતો,
મોક્ષેચ્છુ તે લૌકિક જન સમ મોક્ષ ના કહી પામતો. ૧૯૯

જેઓ અજ્ઞાનાધંકારથી આચ્છાદિત થયા થકા આત્માને કર્તા માને છે; તેઓ ભલે ને મોક્ષના ઈચ્છુક હોય; છતાં પણ લૌકિકજનોની માફક તેમને પણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

જે કે આ કળશનો અર્થ એકદમ સહજ, સરળ અને સામાન્ય જ છે કે મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારા લોકો પણ જે સામાન્ય લૌકિકજનોની માફક આત્માને પરનો કર્તા-ધર્તા માને છે તો તેમને પણ લૌકિકજનોની સમાન જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ ન થાય. છતાં પાંડે રાજમલલએ કળશ ટીકામાં કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, જે ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે.

એક તો તેઓ અહીં મુમુક્ષુતા પદનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે કે જે જૈનમતાશ્રિત છે, બહુ ભણેલા છે, દ્રવ્યક્રિયારૂપ ચારિત્ર પાળે છે અને મોક્ષના અભિલાષી છે, તે મુમુક્ષુ છે બીજા આત્માનં કર્તારં પશ્યન્તિ નો અર્થ જીવદ્રવ્યને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો અને રાગાદિ ભાવોનો કર્તા માને છે - આમ કરે છે.

અંતમાં ભાવાર્થમાં સ્પષ્ટ કરે છે કે તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ છે જેઓ જીવનો સ્વભાવ કર્તારૂપ માને છે; કારણ કે કર્તાપણું જીવનો સ્વભાવ નથી. વિભાવરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ છે; તે પણ પરના સંયોગથી છે, વિનાશીક છે.

પાંડે રાજમલજીના ઉક્ત કથનનો આશય માત્ર આટલો જ છે કે જિનાગમમાં જે વ્યવહારનયોથી ઉક્ત ભાવોનો કર્તા-ભોક્તા આત્માને કહ્યો છે; અહીં તેમના નિષેધની વાત નથી. અહીં તો એમ કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયની અપેક્ષા અથવા સ્વભાવની અપેક્ષા ભગવાન આત્મા પરનો, કર્મોનો અને રાગાદિ ભાવોનો કર્તા-ભોક્તા નથી.

પાંડે રાજમલજીના ભાવોનું અનુસરણ કરતાં કવિવર બનારસીદાસજી ઉક્ત છંદનો ભાવાનુવાદ આપ્રમાણે કરે છે -

(કવિત્ત)

જ્યૌંહિય અંધવિકલ મિથ્યા ધરમૃષા સકલ વિકલપ ઉપજાવત ।
ગહિ હકંત પક્ષ આતમ કૌ કરતા માનિ અધોમુખ ધાવત ॥
ત્યૌં જિનમતી દરબચારિત્રી કર કરની કરતાર કહાવત ।
વાંછિત મુકતિ તથાપિ મૂઢમતિ વિન સમકિત ભવ પાર ન પાવત ॥

જેવી રીતે હૃદયથી આંધળા અન્યમતી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ મિથ્યાત્વને કારણે દુઃખી થાય છે અને અનેક પ્રકારના જુઠા વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરે છે; એકાંતપક્ષને ગ્રહણ કરીને આત્માને પરપદાર્થોનો કર્તા માનીને અધઃ-પતનને પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી જ રીતે દ્રવ્યચારિત્રી અર્થાત્ વ્યવહારચારિત્રને ધારણ કરનારા જૈનમતીઓ પણ અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરીને પોતાને ઉક્ત ક્રિયાઓનો કર્તા માને છે. તેઓ

મુક્તિની કામના કરે છે; છતાં પણ તે મૂઢમતીઓ, સમ્યગ્દર્શન ન હોવાથી સંસારસમુદ્રનો કિનારો પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

ઉક્ત કથનનો પણ આ જ આશય છે કે જેવી રીતે એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યનો કર્તા-ધર્તા માનનારા અન્યમતી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સંસારસમુદ્રથી પાર થતા નથી; તેવી જ રીતે પોતાને પરના કર્તા માનનારા જૈનમતી પણ કેટલાય કઠોર ક્રિયાકાંડ કેમ ન કરે, સંસારસમુદ્રથી પાર થતા નથી; કારણ કે બંનેને પરમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ એક સમાન જ છે.

આ રીતે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે જૈની જૈનસાધુ અથવા મુમુક્ષુ થઈને પણ પોતાને પરનો કર્તા માને છે; તેમને સામાન્ય લૌકિકજનોની માફક જ મુક્તિથી પ્રાપ્તિ નહીં થાય.

અહીં પરના કર્તૃત્વની માન્યતાવાળા જૈન શ્રમણોને લૌકિકજનો જેવા બતાવીને તેમને વિશેષ સાવધાન કર્યા છે અને પરકર્તૃત્વ સંબંધી માન્યતા છોડવાની પ્રબળ પ્રેરણા આપી છે.

જ્ઞાનગોષ્ઠી

પ્રશ્ન :- જિન માતાએ જેયેલ સોળ સ્વપ્ન ક્યા ?

સમાધાન :- જિન માતાનાં સોળ સ્વપ્ન - (૧) ગર્ભના કરવાવાળા સફેદ હાથીને જોયો (૨) સફેદ બળદ ને જોયો (૩) સિંહને જોયો (૪) બન્ને બાન્ધુએથી બે હાથી કળશાભિષેક કરી રહ્યા હોય એવી લક્ષ્મીને જોઈ (૫) લટકતી ફૂલોની બે માળાઓ જોઈ (૬) ચાંદનીયુક્ત પૂર્ણ ચન્દ્રમાને જોયો (૭) ઉદય થતા સૂર્યને જોયો (૮) સરોવરમાં કીડા કરવાવાળા બે મીન જોયા (૯) કમલાચ્છાદિત સુવર્ણમય બે પૂર્ણકળશ જોયા (૧૦) પદ્મ સરોવર જોયું (૧૧) ઉન્મત્ત લહરયુક્ત સમુદ્ર જોયો (૧૨) રત્નજડિત સિંહાસન જોયું (૧૩) રત્નમણિ જડિત દેવવિમાન જોયું (૧૪) નાગેન્દ્રભવન જોયું (૧૫) પ્રકાશમાન રત્નરાશિ જોઈ (૧૬) ધૂમ્રરહિત પ્રખર અગ્નિજવાળા જોઈ.

સમયસાર ગાથા ૩૨૧-૩૨૩

આ ગાથાઓની ઉત્થાનિકા૩૫ ૧૯૯માં કળશમાં જે વાત કહેવામાં આવી હતી તે જ વાત હવે આ ગાથાઓમાં કહે છે. ગાથાઓ મૂળમાં આ પ્રમાણે છે.

લોયસ્ય કુણદિ વિણ્હૂ સુરણારયતિરિયમાણુસે સત્તે ।
સમણાણં પિ અપ્પા જદિ કુવ્વદિ છવ્વિહે કાણે ॥૩૨૧॥

લોયસમણાણમેયં સિદ્ધંતં જઇ ણ દીસદિ વિસેસો ।
લોયસ્ય કુવ્વિ વિણ્હૂ સમણાણ વિ અપ્પઓ કુણદિ ॥૩૨૨॥

એવં ણ કો વિ મોક્ખો દીસદિ લોયસમણાણં દોણ્હપિ ।
ણિચ્ચં કુવ્વંતાણં સદેવમણુયાસુરે લોએ ॥૩૨૩॥

(હરિગીત)

જ્યમ લોક માને 'દેવ નારક આદિ જીવ વિષ્ણુ કરે',
ત્યમ શ્રમાણ પાણ માને કદી 'આત્મા કરે પદ્કાયને', ૩૨૧
તો લોક-મુનિ સિદ્ધાંત એક જ, ભેદ તેમાં નવ દીસે,
વિષ્ણુ કરે જ્યમ લોકમતમાં, શ્રમાણમત આત્મા કરે; ૩૨૨
એ રીત લોક-મુનિ ઉભયનો મોક્ષ કોઈ નહીં દીસે,
-જે દેવ મનુજ, અસુરના ત્રણ લોકને નિત્ય કરે. ૩૨૩

લૌકિકજનોના મતમાં દેવ, નારકી, તિર્યંચ અને મનુષ્યરૂપ પ્રાણીઓને વિષ્ણુ કરે છે અને જો શ્રમણોના મતમાં પણ છકાયના જીવોને આત્મા કરતો હોય તો પછી લૌકિકજનો અને શ્રમણોનો સિદ્ધાંત એક જ થઈ ગયો; કારણ કે એ બંનેની માન્યતામાં અમને કોઈ પણ અંતર દેખાતું નથી. આ પ્રમાણે બંનેની કર્તૃત્વ સંબંધી માન્યતા એક જેવી જ થઈ.

આ પ્રમાણે દેવ, મનુષ્ય અને અસુરલોકને સદા કરતા થકા આવા આ લોક અને શ્રમણ-બંનેનો જ મોક્ષ દેખાતો નથી.

તાત્પર્ય આમ છે કે જે શ્રમણ પોતાને છકાયના જીવોની રક્ષા કરનારો માને છે; તેમની માન્યતા વિષ્ણુને જગતની રક્ષા કરનાર માનનારની જેવી જ છે; આ કારણે લૌકિકજનોની જેમ તેમને પણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ નહીં થાય.

ઉક્ત ગાથાઓનો સાર આત્મખ્યાતિમાં અત્યંત સરળ શબ્દોમાં અતિ સંક્ષેપથી આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે.

“જેઓ આત્માને કર્તા જ દેખે છે - માને છે, તેઓ લોકોત્તર હોય તોપણ લૌકિકતાને અતિક્રમતા નથી; કારણ કે લૌકિક જનોના મતમાં પરમાત્મા વિષ્ણુ દેવનારકાદિ કાર્યો કરે છે અને લોકોત્તર મુનિઓના મતમાં પોતાનો આત્મા તે કાર્ય કરે છે - આ પ્રમાણે બંનેમાં આ સિદ્ધાંતની સમાનતા છે. માટે આત્માના નિત્ય કર્તાપણાની તેમની માન્યતાને લીધે લૌકિકજનોની માફક લોકોત્તર પુરૂષોનો (મુનિઓનો) પણ મોક્ષ થતો નથી.”

આ જ વાતને પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“જેઓ આત્માને કર્તા માને છે, તેઓ ભલે ને મુનિ થઈ ગયા હોય; છતાં પણ તેઓ લૌકિકજનો જેવા જ છે; કારણ કે લોકો ઈશ્વરને કર્તા માને છે અને તે શ્રમણોએ આત્માને કર્તા માન્યો - આ પ્રમાણે બંનેની

માન્યતાઓ સમાન જ થઈ. તેથી જેમ લૌકિકજનોને મોક્ષ થતો નથી; તેવી રીતે તે મુનિઓને પણ મુક્તિ નથી. જે કર્તા થશે, તે કાર્યના ફળને પણ અવશ્ય ભોગવશે અને જે ફળ ભોગવશે તેને મુક્તિ કેવી ?”

આ ગાથાઓનો અર્થ તાત્પર્યવૃત્તિમાં પણ આ જ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે. હા, એ વાત અવશ્ય છે કે આચાર્ય જયસેન ટીકાના અંતમાં કિંચના રૂપમાં કર્તૃત્વ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ પરિણામનને જ કર્તૃત્વ કહે છે. રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ પરિણામન થતાં શુદ્ધસ્વભાવરૂપ આત્મતત્ત્વના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને અનુચરણરૂપ નિશ્ચય રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગથી ચ્યુત થઈ જાય છે અને તે જ કારણે મોક્ષ થતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિના ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનું તાત્પર્ય આ જ છે કે આત્માને પરનો, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો અને મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ ભાવકર્મોનો કર્તા માનતાં પરમાં એકત્વબુદ્ધિરૂપ મોહ અને રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામન થતું જ રહે છે. તે જ કારણે પોતાના આત્મામાં એકત્વબુદ્ધિરૂપ નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન, નિજ આત્માને નિજ જાણવારૂપ સમ્યક્જ્ઞાન અને નિજ આત્મામાં રમવારૂપ સમ્યક્ચારિત્ર થતું નથી; અર્થાત્ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ થતો નથી. તેથી મોક્ષ પણ થતો નથી.

આ બધાનો સાર આ છે કે પરમાં. કર્તૃત્વબુદ્ધિ જ વાસ્તવિક કર્તૃત્વ છે અને તે જ આત્માનું મોહરૂપ પરિણામન છે.

હવે તે જ ભાવનું પોષક કાવ્ય લખે છે, જે આ પ્રમાણે છે.

(અનુષ્ટુપ)

નાસ્તિ સર્વોઽપિ સંબંધ પરદ્રવ્યાત્મતત્ત્વયોઃ ।

કર્તૃકર્મત્ત્વસંબંધાભાવે તત્કર્તૃતા કુતાઃ ॥૨૦૦॥

(હરિગીત)

આત્મા અને પરદ્રવ્ય વચ્ચે ના કંઈ સંબંધ છે,
તેથી નથી કર્તાકરમસંબંધ બન્ને દ્રવ્યને;
કર્તાકરમસંબંધ જો નહીં આત્મા-પરદ્રવ્યને,
પરદ્રવ્યનું કર્તાપણું કાં હોય આત્મતત્ત્વને ? ૨૦૦

પરદ્રવ્ય અને આત્મતત્ત્વને કાંઈ પણ સંબંધ નથી. આ પ્રમાણે
આત્માનો પરદ્રવ્ય સાથે કર્તૃત્વ-કર્મત્વ સંબંધનો અભાવ હોવાથી આત્મા
પરદ્રવ્યનો કર્તા કેવી રીતે થઈ શકે ?

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી બે છંદોમાં કરે છે
જે આ પ્રમાણે છે -

(ચૌપાઈ)

चेतन अंक जीव लखि लीन्हा । पुद्गल कर्म अचेतन चीन्हा ॥
बासी एक खेत के दोऊ । जदपि तथापि मिलैं नहिं कोऊ ॥

(દોહા)

निज निज भाव क्रियासहित, व्यापक व्यापि न कोइ ।
कर्ता पुद्गल करम कौ, जीव कहाँ सौं होइ ॥

જીવ ચૈતન્ય ચિહ્નવાળાં દેખાઈ આવે છે અને પુદ્ગલકર્મ અચેતન
રૂપમાં ઓળખાય છે. જો કે બંને એક જ ક્ષેત્રના વાસી છે; છતાં પણ
બંને ક્યારેય મળતા નથી.

બંને દ્રવ્ય પોતપોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં જ રહે છે; કોઈ પણ એક-
બીજામાં વ્યાપતું નથી, બંનેમાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ નથી. આવી સ્થિતિમાં
જીવ પુદ્ગલ કર્મનો કર્તા કેવી રીતે થઈ શકે ?

પૂજ્ય ગુરુદેવ પાછલી ગાથાઓ અને આ કળશના સંદર્ભમાં કંઈ પણ

વિશેષ કહેતા નથી. તેઓ આ કળશ પર પણ અતિસંકેપમાં જ પ્રકાશ પાથરે છે. તેઓ જે કંઈ પણ કહે છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે.

“જે કે આ કળશની ભાષા સીધી-સાદી છે; પરંતુ ભાવ બહુ ગંભીર છે. કહે છે કે પરદ્રવ્ય અને આત્મતત્વનો કોઈ પણ સંબંધ નથી. પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતપોતાના સ્વરૂપનો જ કર્તા છે, તેથી એકબીજાનું કોઈ કંઈ કરી શકતું નથી. આંખનો પલકારો થવો એ પણ આત્માનું કાર્ય નથી. એક દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યનો કર્તા તો નથી જ, સાથે જ એકનો બીજા પર પ્રભાવ પણ પડતો નથી.”

આમ આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા અને પરદ્રવ્યોની વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. આવી સ્થિતિમાં જ્યારે કર્તા-કર્મસંબંધ પણ નથી તો પછી આત્મા કર્મોનો કર્તા કેવી રીતે થઈ શકે?

❀ શાનગોષ્ઠી ❀

તીર્થકરને સહજ પ્રાપ્ત જન્મ કાયના દસ અતિશય ગુણ

(૧) સૌરૂપ્ય	- અત્યંત સુંદર શરીર હોવું.
(૨) સૌરભ	- અત્યંત સુગંધિત શરીર હોવું.
(૩) નિઃસ્વેદત્વ	- પરસેવારહિત શરીર હોવું.
(૪) નિર્મલત્વ	- મળ, મૂત્રરહિત નિર્મળ શરીર હોવું.
(૫) પ્રિયહિત વાદિત્વ	- મધુર હિત-મિત પ્રિયવચન બોલવા.
(૬) અપ્રમિત વીર્યતા	- અનંતબલ-વીર્ય હોવું.
(૭) ક્ષીર ગૌર રૂઢિરત્વ	- દૂધસમાન ધવલ રૂઢિર હોવું.
(૮) સૌલક્ષણ્ય	- શરીર પર ૧૦૦૮ ઉત્તમ લક્ષણોનું ધારણ કરવું.
(૯) સમચતુરસ્રસંસ્થાન	- ઉત્તમ આકારનું શરીર હોવું.
(૧૦) વજ્રવૃષભનારાચ સંહનન	- વજ્રમય શરીર હોવું.

સમયસાર ગાથા ૩૨૪-૩૨૭

વવહારભાસિદેવ દુ પરદવ્વં મમ ભણંતિ અવિદિદત્થા ।
જાણંતિ ણિચ્છણ દુ ણ ય મહ પરમગાણુમિત્તમવિ કિંચિ ॥૩૨૪॥
જહ કો વિ ણરો જંપદિ અમ્હં ગામવિસયણયરરટ્ટં ।
ણ ય હોંતિ જસ્સ તાણિ દુ ભણદિ ય મોહેણ સો અપ્પા ॥૩૨૫॥
મેવ મિચ્છદિટ્ઠી ણાણી ણીસંસયં હવદિ एसो ।
જો પરદવ્વં મમ ઇદિ જાણંતો અપ્પયં કુણદિ ॥૩૨૬॥
તમ્હા ણ મે ત્તિ ણચ્ચા દોણહ વિ એદાણ કત્તવિવસાયં ।
પરદવ્વે જાણંતો જાણેજ્જો દિટ્ઠિરહિદાણં ॥૩૨૭॥

(હરિગીત)

વ્યવહારમૂઠ અતત્ત્વવિદ્ પરદ્રવ્યને 'મારૂં' કહે,
'પરમાણુમાત્ર ન મારૂં' જ્ઞાની જાણતા નિશ્ચય વડે. ૩૨૪
જયમ પુરૂષ કોઈ કહે 'અમારૂં ગામ, પુરને દેશ છે',
પાણ તે નથી તેનાં અરે ! જીવ મોહથી 'મારાં' કહે; ૩૨૫
એવી જ રીત જે જ્ઞાની પાણ 'મુજ' જાણતો પરદ્રવ્યને,
નિજરૂપ કરે પરદ્રવ્યને, તે જરૂર મિથ્યાત્વી બને, ૩૨૬
તેથી 'ન મારૂં' જાણી જીવ, પરદ્રવ્યમાં આ ઉભયની
કર્તૃત્વબુદ્ધિ જાણતો, જાણે સુદષ્ટિરહિતની. ૩૨૭

વસ્તુસ્વરૂપને ન જાણનારો પુરૂષ વ્યવહારકથનને જ પરમાર્થરૂપે ગ્રહણ કરીને એમ કહે છે કે પરદ્રવ્ય માણું છે; પરંતુ જ્ઞાનીજન નિશ્ચયથી એમ જાણે છે કે પરમાણુમાત્ર પરપદાર્થ મારો નથી.

જેવી રીતે કોઈ મનુષ્ય આમ કહે કે અમાણું ગામ, અમારો દેશ, અમાણું નગર અને અમાણું રાષ્ટ્ર છે; પરંતુ તે તેના નથી. તે મોહથી જ એવું કહે છે કે તે મારાં છે.

તેવી જ રીતે જો કોઈ જ્ઞાની પણ પરદ્રવ્યને નિજરૂપ માને છે, જાણે છે તો એમ જાણતો તે નિઃસંદેહ મિથ્યાદષ્ટિ છે.

તેથી પરદ્રવ્ય માણું નથી - એમ જાણીને તત્ત્વજ્ઞાનીજન લોક અને શ્રમણ - બંનેના પરદ્રવ્યમાં કર્તૃત્વના વ્યવસાયને સમ્યગ્દર્શનરહિત પુરૂષોનો જ વ્યવસાય જાણે છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

“વ્યવહારવિમૂઢ અજ્ઞાનીજન જ પરદ્રવ્યના સંદર્ભમાં એવું માને છે કે ‘આ માણું છે’ જ્ઞાનીઓ તો નિશ્ચયપ્રતિબુદ્ધ (નિશ્ચયના જાણનારા) હોવાથી પરદ્રવ્યના સંદર્ભમાં એવું જ માને છે કે ‘આ માણું નથી.’

જેમ આ જગતમાં કોઈ વ્યવહારવિમૂઢ એવો પારકા ગામમાં રહેનારો માણસ એમ કહે કે ‘આ ગામ માણું છે’ તો તેની તે માન્યતા મિથ્યા જ છે, તે તત્સંબંધી મિથ્યાદષ્ટિ જ છે; તેવી જ રીતે જો કોઈ જ્ઞાની પણ કોઈ પણ પ્રકારે વ્યવહાર વિમૂઢ થઈને પરદ્રવ્યને ‘આ માણું છે’ એમ દેખે, જાણે, માને તો તે સમયે તે પણ નિઃસંશયપણે પરદ્રવ્યને પોતારૂપ કરતો થકો મિથ્યાદષ્ટિ જ થાય છે.

તેથી તત્ત્વજ્ઞાની પુરૂષ ‘સમસ્ત પરદ્રવ્ય મારાં નથી’ - એમ જાણીને તે નિશ્ચિતરૂપે જાણે છે કે લોક અને શ્રમણ બંનેનો જ પરદ્રવ્યમાં કર્તૃત્વનો વ્યવસાય, તેમની સમ્યગ્દર્શન રહિતતાને કારણે જ છે.”

ઉક્ત ગાથાઓનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“બુઓ, પોતાની શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુથી અન્નણ અજ્ઞાની વ્યવહારવિમૂઢ હોય છે. તેઓ સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર, ધન-દોલત આદિ પરદ્રવ્યોને ‘આ મારાં છે - આમ માને છે. જો કે વ્યવહારમાં એમને જ્ઞાની પણ પોતાનાં કહે છે; પરંતુ અજ્ઞાની તેમને નિશ્ચયથી એમ જ માની લે છે કે ‘પરદ્રવ્ય મારાં છે’ અજ્ઞાનીને સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્ય, સ્વસત્તા-પરસત્તા સંબંધી કોઈ વિવેક નથી, ભેદવિજ્ઞાન નથી.

જ્ઞાની તેનાથી વિપરીત છે. ભલે વ્યવહારથી તે કંઈ પણ કહેતો હોય; પરંતુ નિશ્ચયથી જે પોતાનું એક શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ છે, ચિદાનંદમય જ્ઞાતા-દષ્ટાસ્વભાવી આત્મા છે; તેને જ પોતાનો માને છે. તે માને છે કે ‘હું તો એક ઉપયોગરૂપ ચિન્મૂર્તિ આત્મા છું.’ તે પરદ્રવ્યના એક કણમાત્રને, રજકણને પણ પોતાના માનતો નથી.^૧

‘મારા દેવ, મારા ગુરુ, મારા શાસ્ત્ર, મારો કુટુંબ-પરિવાર’ આમ કહેવું તે તો વ્યવહાર છે; પરંતુ તેમ માનવું તે મિથ્યાદર્શન જ છે. જ્ઞાની કોઈ પણ પરદ્રવ્યને પોતાનું માનતો નથી.^૨

લૌકિકજન (ઈશ્વરવાદી) એમ માને છે કે જગતનો કર્તા ઈશ્વર છે. જો જૈનશ્રમણ પણ એવું માને કે ‘પરદ્રવ્યનો કર્તા હું છું’ તો આ રીતે તો પરદ્રવ્યમાં કર્તૃત્વનો વ્યવસાય બંનેનો સમાન જ લાગે છે અને એવું માનનારા લોકોને તો તત્ત્વજ્ઞાનીજન તથા ત્રિલોકીનાથ સર્વજ્ઞદેવ આમ જ ફરમાવે છે કે - તે બધા મિથ્યાદષ્ટિ જ છે, કે જે પરદ્રવ્યને કર્તા માને છે. ‘હું પરની હાનિ અથવા લાભ કરી શકું છું - આમ માનનારા નિયમથી મિથ્યાદષ્ટિ જ છે.^૩

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૭૫

૨ તે જ, પાનું ૧૭૬

૩ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૭૬-૧૭૭

વસ્તુસ્વરૂપથી અજ્ઞાણ અજ્ઞાની જીવ વ્યવહારમાં જ વિમોહિત થઈ રહ્યો છે. તેથી તે એવું માને છે કે આ પરદ્રવ્ય, શુભવિકલ્પ અને ભેદ મારા છે. તેવી જ રીતે પરદ્રવ્યોને, પરભાવોને હું કહું છું - એમ માને છે. તે સંદર્ભમાં અહીં કહે છે કે આવું માનનારા ભલે લૌકિકજન હોય અથવા મુનિજન હોય; તે બધા મિથ્યાદષ્ટિ જ છે. ૧”

અહીં એક પ્રશ્ન તે પણ સંભવે છે કે કોઈ વ્યક્તિ જ્ઞાની થઈને પણ એવું કેમ માની શકે કે પરદ્રવ્ય માફે છે અને હું તેનો કર્તા-ધર્તા છું ? આમ માનનાર તો અજ્ઞાની જ હોય છે; છતાં પણ અહીં આમ શા માટે લખ્યું છે કે જો કોઈ જ્ઞાની પણ એમ માને કે પરદ્રવ્ય માફે છે તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે ? આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ વાત મૂળ ગાથામાં પણ વિદ્યમાન છે.

આ પ્રકારનો પ્રશ્ન આચાર્ય અમૃતચંદ્રના ચિત્તમાં પણ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે જ કારણે તેઓ આત્મખ્યાતિ ટીકામાં કથંચિત્ત શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે અને આચાર્ય જયસેન તો તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં પોતે જ આ પ્રકારનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને તેનો જવાબ આપે છે; જે મૂળથી આ પ્રમાણે છે.

“જ્ઞાની ભૂત્વા વ્યવહારેણ પરદ્રવ્યમાત્મીયં વદન્ સન્ કથમજ્ઞાની ભવતીતિ ચેત્?”

વ્યવહારો હિ મ્લેચ્છાનાં મ્લેચ્છભાષેવ પ્રાથમિકજનસંબોધનાર્થ કાલ એવાનુસર્તવ્યઃ । પ્રાથમિકજનપ્રતિબોધનકાલં વિહાય કતકફલવદાત્મ શુદ્ધિકારકાત્ શુદ્ધનયાચ્ચ્યુતો ભૂત્વા યદિ પરદ્રવ્યમાત્મીયં કરોતિ તદા મિથ્યાદષ્ટિર્ભવતિ ।

પ્રશ્ન:- જ્ઞાની થઈને વ્યવહારથી પરદ્રવ્યને નિઃસ્વરૂપ કહેનાર અજ્ઞાની કેમ થાય છે ?

ઉત્તર:- જે રીતે પ્રાથમિકજીવોને સંબોધન કરવા માટે તે સમયમાં જ

વ્યવહારનયનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. પરંતુ જો પ્રાથમિકજીવોના પ્રતિબોધનકાળને છોડીને અન્ય સમયે પણ જો કોઈ જ્ઞાની જીવ કતકફળની જેમ આત્માને શુદ્ધ કરનારા શુદ્ધનયથી ચ્યુત થઈને જો પરદ્રવ્યને પોતારૂપ માને છે તો તે જ સમયે તે મિથ્યાદષ્ટિ થઈ જાય છે.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનું તાત્પર્ય આમ છે કે જો કોઈ કહેવાતો જ્ઞાની વ્યવહારનયના કથનનો સહારો લઈને પરમાં એકત્વબુદ્ધિ કરે છે તો તે મિથ્યાદષ્ટિ જ છે.

હવે આ ગાથાઓના ભાવને સ્પષ્ટ કરતો કળશ લખે છે, જે આ પ્રમાણે છે.

(વસન્તતિલકા)

एकस्य वस्तु न इहान्यतरेण सार्धं
संबंध एव सकलोऽपि यतो निषिद्धः ।
तत्कर्तृकर्मघटनास्ति न वस्तुभेदे
पश्यन्त्वकर्तृ मुनयश्च जनाश्च तत्त्वम् ॥२०१॥

(હરિગીત)

આ લોકમાં કો દ્રવ્ય સાથે અન્ય કોઈ દ્રવ્યનો નિષેધ છે સંબંધ સઘળો સદા સર્વ પ્રકારનો; નહીં હોય કર્તાકર્મઘટના તેથી વસ્તુભેદ જો દેખો અકર્તા તત્વને હે મુનિજનો ! લૌકિકજનો ! ૨૦૧

આ લોકમાં એક વસ્તુનો અન્ય વસ્તુ સાથે સર્વે પ્રકારના સંબંધોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે; તેથી જ્યાં વસ્તુભેદ છે ત્યાં કર્તાકર્મપણું ઘટિત થતું નથી. આ પ્રમાણે હે મુનિજનો અને લૌકિકજનો ! તમે તત્વને અકર્તા જ જુઓ ! તાત્પર્ય આમ છે કે આ ભગવાન આત્મા પરનો અકર્તા જ છે - એવું જાણો.

કવિવર બનારસીદાસજી આ કળશનો ભાવાનુવાદ બે છંદોમાં કરે છે;
જે આ પ્રમાણે છે -

(સવૈયા ઇકતીસા)

જીવ અરુ પુદ્ગલ કરમ રહેં એક ખેત,
જદપિ તથાપિ સત્તા ન્યારી ન્યારી કહી હૈ ।
લક્ષન સ્વરૂપ ગુન પરજૈ પ્રકૃતિ ભેદ,
દુહૂં મૈં અનાદિ હી કી દુવિધા હૈ રહી હૈ ॥
એતે પર ભિન્નતા ન ભાસૈ જીવ કરમ કી,
જૌ લૌં મિથ્યાભાવ તૌ લૌં ઓંધિ બાઝુ બહી હૈ ।
ગ્યાન કૈં ઉદોત હોત એસી સૂધી દ્રિષ્ટિ ભઈ,
જીવ કર્મપિણ્ડ કૌ અકરતાર સહી હૈ ॥

(દોહા)

એક વસ્તુ જૈસી જુ હૈ, તાસૌં મિલૈ ન આન ।
જીવ અકરતા કરમ કૌ, યહ અનુભૌ પરવીન ॥

આમ તો જીવ અને પૌદ્ગલિક કર્મ એક જ સ્થાન પર એક સાથે રહે છે; છતાં પણ તેમનું અસ્તિત્વ ભિન્ન ભિન્ન જ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાં અનાદિકાળથી જ લક્ષણ, સ્વરૂપ, ગુણ, પર્યાય અને પ્રકૃતિ સંબંધી બે પણ પડ્યું છે. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં પણ જ્યાંસુધી મિથ્યાભાવની ઉલ્ટી હવા ચાલી રહી છે અર્થાત્ જ્યાં સુધી વિપરીત માન્યતા છે; ત્યાં સુધી જીવને જીવ અને કર્મોમાં ભિન્નતા ભાસતી નથી; પરંતુ જ્યારે સમ્યગ્જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, દષ્ટિ સમ્યક્ થઈ જાય છે તો આ જીવ કર્મપિંડનો અકર્તા જ ભાસવા માંડે છે, અકર્તા જ થઈ જાય છે.

એક વસ્તુ જેવી છે, તેવી જ છે; તેમાં બીજા પદાર્થ મળી શકતો નથી. જીવ કર્મોનો અકર્તા જ છે - આ વાત અનુભવથી પ્રમાણિત છે.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“જુઓ, આ લોકમાં અનંત જીવ, અનંતાનંત પુદ્ગલ, એક-એક ધર્મ? અધર્મ અને આકાશ તથ અસંખ્યાત કાળાણુ - આ પ્રમાણે જ્ઞતિની અપેક્ષા છે તથા સંખ્યાની અપેક્ષા અનંતાનંત દ્રવ્ય છે. તેમાં પ્રત્યેક દ્રવ્યનો અન્ય દ્રવ્યની સાથે બધા પ્રકારનાં સંબંધોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુના અભાવ સ્વભાવવાળી જ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ અન્ય વસ્તુના અભાવથી જ સ્વતંત્ર ટકી રહે છે.

લોકો કહે છે કે મને અમુક-અમુક વસ્તુઓ વિના ચાલતું નથી. પૈસા વગર તો એક ક્ષણ પણ નથી ચાલી શકતું. તેને કહીએ છીએ કે અરે ભાઈ! તને અનંતકાળથી તો આ બધા વગર જ ચાલી રહ્યું છે, જો એમ ન હોત તો અનંત કાળથી આજસુધી અનંત વસ્તુઓ પોતાની ભિન્ન ભિન્ન સત્તા સાથે રહી શકી જ ન હોત. બધી મળીને એકમેક થઈ ગઈ હોત.

તેથી કહ્યું છે કે જ્યાં ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુઓ છે, ત્યાં કર્તા-કર્મની ઘટના ઘટિત થતી નથી.

જગતમાં અનંત દ્રવ્ય છે, તેમાં ક્યારેય કોઈ પણ (દ્રવ્ય) વગર કાર્યનું નથી. પ્રતિ સમય તે પોતાનું કાર્ય અર્થાત્ પર્યાયને તો કરે જ છે ને ? જ્યારે તે ખાલી કુરસદમાં અથવા નકામો છે જ નહીં, તો બીજાનું કાર્ય કરે કેવી રીતે ?

બીજી વાત, જ્યારે તને કોઈ બીજું દ્રવ્ય સ્પર્શતું જ નથી, અડતું જ નથી તો તે તારું કાર્ય, તારી પર્યાયનું પરિણામન કેવી રીતે કરશે ?

આત્મા પ્રજ્ઞા બ્રહ્મસ્વરૂપ એક જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ છે, તેને તું રાગનો અને પરનો અકર્તા જ્ઞે; કારણ કે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનો અકર્તા જ છે. આ જ શ્રદ્ધાન વાસ્તવિક શ્રદ્ધાન છે. સમકિતીને એવું જ શ્રદ્ધાન હોય છે.^૧

આ રીતે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ લોકની કોઈ પણ વસ્તુનો અન્ય વસ્તુની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી; આમ કોઈ

પણ વ્યક્તિ અન્યના કાર્યોની કર્તા થતી નથી. તેથી આત્માને પરનો અકર્તા જ જાણો.

આ પછી આચાર્ય અમૃતચંદ્ર આગામી ગાથાઓનું સુચક કળશ કાવ્ય લખે છે જે આ પ્રમાણે છે.

(વસન્તતિલકા)

ये तु स्वभावनियमं कलयन्ति नेम -

मज्ञानमग्नमहसो बत ते वराकाः ।

कुर्वन्ति कर्म तत एव हि भावकर्म -

कर्ता स्वयं भवति चेतन एव नान्यः ॥૨૦૨॥

(હરિગીત)

વસ્તુસ્વભાવતાણો નિયમ આ જાણતા જીવ જે નથી, તેઓ બિચારાનું ગયું છે તેજ અજ્ઞાને ડૂબી; અરેરે ! કરે છે કર્મને, તેથી સ્વયં ચેતન થતો, કર્તા ખરે નિજભાવકર્મ તાણો, નહીં પરદ્રવ્ય કો. ૨૦૨

આચાર્યદેવ ખેદ વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે અરે ! જે લોકો આ વસ્તુસ્વભાવના નિયમને જાણતા નથી; તેઓ બિચારા અજ્ઞાનમાં ડૂબી કર્મોને કરે છે; તેથી ભાવકર્મોના કર્તા થાય છે. ભાવકર્મોનો કર્તા ચેતન પોતે જ છે, અન્ય કોઈ નથી. તાત્પર્ય આમ છે કે અજ્ઞાનાવસ્થામાં અજ્ઞાની આત્મા ચેતનકર્મોનો કર્તા થાય છે.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી બે છંદોમાં કરે છે, જે આ પ્રમાણે છે.

(चौपाई)

जो दुरमती विकल अग्यानी, जिन्हिसुरीति पररीति न जानी ।

माया मगन भरम के भरता, ते जिय भावकरम के करता ॥

(દોહા)

જે મિથ્યામતિ તિમિર સૌં, લખૈ ન જીવ અજીવ ।
 તેઈ ભાવિત કરમ કે, કરતા હોહિં સદીવ ॥
 જે અસુદ્ધ પરનતિ ઘરૈં, કરૈં અહં પરવાંન ।
 તે અસુદ્ધ પરિનામ કે, કરત હોંહિ અજાન ॥

જે જીવ અજ્ઞાની છે, દુર્બુદ્ધિ છે, દુઃખી છે; જેમને નિજપરિણતિ અને પરપરિણતિનું જ્ઞાન નથી; જેઓ માયામાં મગ્ન છે, ભ્રમમાં ભૂલેલા છે; તે જીવ ભાવકર્મોના કર્તા થાય છે.

જે જીવ મિથ્યામતિરૂપ અંધકારના કારણે જીવ અને અજીવને ભિન્ન-ભિન્ન જાણી શકતા નથી; તે અજ્ઞાની જીવ સદાય ભાવકર્મના કર્તા થાય છે.

જે જીવ પરપદાર્થોમાં અલંબુદ્ધિ કરે છે અને અશુદ્ધ પરિણતિને ધારણ કરે છે; તે અજ્ઞાની જીવ અશુદ્ધ પરિણામોના કર્તા થાય છે.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે - “ભગવાન આત્મા અંતરંગમાં સ્વયં પૂર્ણ ચૈતન્ય સંપદાથી ભરપૂર છે; પરંતુ પોતાની સ્વરૂપ સંપદાના સ્વભાવને જેઓ જાણતા નથી; તેઓ બિચારા છે, રંક છે, દયાને પાત્ર છે. જુઓ, લોકો જેમને શ્રીમંત માને છે, તેમને અહીં રંક કહ્યા છે; કારણ કે તેઓ પોતાની ચૈતન્ય સંપદાને જાણતા-પિછાણતા નથી.

અહા ! જેઓ આત્મસન્મુખ થઈને નિરાકુળ આનંદનો અનુભવ કરતા નથી તેઓ ભલે અબજોપતિ હોય કે અહમિન્દૂ હોય, બધા ભિખારી જ છે; કારણ કે બાહ્ય સંપદા પોતાની હોતી જ નથી અને તેઓ તેને પોતાની માને છે; તેથી દીન-દુઃખી જ રહે છે. જે થોડો ધન-વૈભવ માગે, તે નાનો ભિખારી અને જે અધિક ધન-વૈભવ માગે અથવા ચાહે તે મોટો ભિખારી છે; કારણ કે સ્વરૂપસંપદાના ભાન વગર લોકોને પરસંપદાની જ આશા છે.

જેઓ આ અદ્યુવ અને નાશવાન સંયોગો અને સંયોગી ભાવોને પોતાના માને છે તેઓ નિયમથી વસ્તુસ્વરૂપને ઓળખતા નથી. તેમનું પુરૂષાર્થરૂપી તેજ અજ્ઞાનમાં ડૂબી ગયું છે, અનંત પરાક્રમ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં વિલીન થઈ ગયું છે. આવો બિચારો અજ્ઞાની જીવ રાગનો અને શુભાશુભ કર્મોનો કર્તા બનીને પોતાના અજ્ઞાનનું જ પોષણ કરે છે.

પ્રશ્ન:- ભક્તિ, દયા, દાન, વ્રતાદિરૂપ શુભભાવ જ્ઞાનીને પણ તો હોય છે ને ?

ઉત્તર:- હા, હોય છે; પરંતુ જ્ઞાની તેમને કર્તા થઈને કરતો નથી; તેમનો સ્વામી થતો નથી. જ્યારે અજ્ઞાની એવું માને છે કે રાગ માફે કર્તવ્ય છે. બસ, એ કર્તાબુદ્ધિ જ તેનું અજ્ઞાન છે.

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે વસ્તુસ્વરૂપના આ નિયમને નથી જાણતા કે કોઈ પણ દ્રવ્ય અન્ય કોઈ દ્રવ્યના પરિણામનનો કર્તા-ધર્તા નથી; તે અજ્ઞાની આત્મા સ્વયંને પરનો કર્તા માનવાને લીધે પરને કર્તા માનવારૂપ અજ્ઞાનભાવના કર્તા થાય છે; છતાં તેઓ પરના કર્તા તો થતા નથી; પરંતુ પરને કરવાના ભાવરૂપ પોતાના ભાવના, પોતાના અજ્ઞાન ભાવના, પોતાના રાગના કર્તા અવશ્ય થાય છે.

૨૨૭મી ગાથા ઉપરાંત તાત્પર્યવૃત્તિમાં ચાર ગાથાઓ એવી આવે છે કે જે આત્મખ્યાતિમાં આગળ ૩૪૫-૩૪૮મી ગાથાઓના રૂપમાં વિદ્યમાન છે. તેમની ચર્ચા યથાસ્થાને થશે જ; તેથી તે અંગે અહીં વધુ લખવું આવશ્યક નથી.

સમયસાર ગાથા ૩૨૮-૩૩૧

સમયસાર ગાથા ૩૨૮-૩૩૧

જે વાત પાછળના કળશમાં કહેવામાં આવી હતી, હવે તે જ વાતને ગાથાઓના માધ્યમથી દઢ કરે છે. ગાથાઓ મૂળમાં આ પ્રમાણે છે.

મિચ્છત્તં જદિ પયડી મિચ્છાદિટ્ટી કરેદિ અપ્પાણં ।

તમ્હા અચેદના તે પયડી ણણુ કારગો પત્તો ॥૩૨૮॥

અહવા एसो जीवो पोग्गलदव्वस्स कुणदि मिच्छत्तं ।

તમ્હા પોગ્ગલદવ્વં મિચ્છાદિટ્ટી ણ પુણ જીવો ॥૩૨૯॥

અહ જીવો પયડી તહ પોગ્ગલદવ્વં કુણંતિ મિચ્છત્તં ।

તમ્હા દેહિં કદં તં દોણિણ વિ ભુંજંતિ તસ્સ ફલં ॥૩૩૦॥

અહ ણ પયડી ણ જીવો પોગ્ગલદવ્વં કરેદિ મિચ્છત્તં ।

તમ્હા પોગ્ગલદવ્વં મિચ્છત્તં તં તુ ણ હુ મિચ્છા ॥૩૩૧॥

(હરિગીત)

જો પ્રકૃતિ મિથ્યાત્વની મિથ્યાત્વી કરતી આત્મને,

તો તો અચેતન પ્રકૃતિ કારક બને તુજ મત વિષે ! ૩૨૮

અથવા કરે જો જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યના મિથ્યાત્વને,

તો તો ઠરે મિથ્યાત્વી પુદ્ગલદ્રવ્ય, આત્મા નવ ઠરે ! ૩૨૯

જો જીવ અને પ્રકૃતિ કરે મિથ્યાત્વ પુદ્ગલદ્રવ્યને,

તો ઉભયકૃત જે હોય તેનું કૃણ ઉભય પાગ ભોગવે ! ૩૩૦

જો નહિ પ્રકૃતિ, નહિ જીવ કરે મિથ્યાત્વ પુદ્ગલદ્રવ્યને
પુદ્ગલદરવ મિથ્યાત્વ વાગુકૃત ! - એ શું નહિ મિથ્યા ખરે ? ૩૩૧

મોહનીયકર્મની મિથ્યાત્વ નામની કર્મપ્રકૃતિ આત્માને મિથ્યાદષ્ટિ કરે છે, બનાવે છે; - જો એમ માનવામાં આવે તો તમારા મતમાં અચેતનપ્રકૃતિ જીવના મિથ્યાત્વભાવની કરતા થઈ ગઈ. આ કારણે મિથ્યાત્વભાવ પણ અચેતન સિદ્ધ થશે.

અથવા આ જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ મિથ્યાત્વને કરે છે - જો એમ માનવામાં આવે તો પુદ્ગલદ્રવ્ય મિથ્યાદષ્ટિ સિદ્ધ થશે, જીવ નહીં.

અથવા જીવ અને પ્રકૃતિ - બંને મળીને પુદ્ગલદ્રવ્યને મિથ્યાત્વભાવરૂપ કરે છે - જો એમ માનવામાં આવે તો જે કાર્ય બેઉ વડે કરવામાં આવ્યું, તેનું ફળ બંનેને જ ભોગવવું પડશે.

અથવા પુદ્ગલદ્રવ્યને મિથ્યાત્વભાવરૂપ ન તો પ્રકૃતિ કરે છે અને ન તો જીવ કરે છે અર્થાત્ તેમાંથી કોઈ પણ કરતું નથી - જો એમ માનવામાં આવે તો પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વભાવથી જ મિથ્યાત્વભાવરૂપ સિદ્ધ થશે. - શું તે વાસ્તવમાં મિથ્યા નથી ?

તેથી આમ સિદ્ધ થાય છે કે પોતાના મિથ્યાત્વભાવનો કર્તા જીવ પોતે જ છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

“જીવ જ મિથ્યાત્વ આદિ ભાવકર્મનો કર્તા છે; કારણ કે જો ભાવકર્મોને અચેતન પ્રકૃતિનું કાર્ય માનવામાં આવે તો તેમને (ભાવકર્મોને) અચેતનપણાનો પ્રસંગ આવે.

જીવ પોતાના જ મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મોનો કર્તા છે; કારણ કે જો જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યના મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મોનો કર્તા થાય તો પુદ્ગલદ્રવ્યને ચેતનપણાનો પ્રસંગ આવે.

જીવ અને પ્રકૃતિ - બંને મળીને મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મોના કર્તા થઈ ન શકે કારણ કે જો બંને કર્તા થાય તો - જીવની માફક અચેતન પ્રકૃતિને પણ તે ભાવકર્મોને ભોગવવાનો પ્રસંગ આવી જશે.

અને જો એમ માનવામાં આવે કે જીવ અને પ્રકૃતિ - બંને જ મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મોના અકર્તા છે તો પણ ઠીક નથી; કારણ કે જો તે બંને જ અકર્તા થાય તો પછી પુદ્ગલદ્રવ્યને સ્વભાવથી જ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

તેથી આમ સિદ્ધ થયું કે જીવ જ પોતાના મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મોનો કર્તા છે અને તે ભાવકર્મ તેના જ કર્મ છે.”

આ ગાથાઓ અને ઠીકાનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં લખે છે -

“આ ગાથાઓમાં આમ સિદ્ધ કર્યું છે કે ભાવકર્મનો કર્તા જીવ જ છે. અહીં એમ જાણવું જોઈએ કે પરમાર્થથી અન્ય દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યના ભાવનો કર્તા થતો નથી; તેથી જે ચેતનના ભાવ છે, તેમનો કર્તા ચેતન જ હોઈ શકે.

આ જીવને અજ્ઞાનથી જે મિથ્યાત્વાદિ ભાવરૂપ પરિણામ છે; તે ચેતન છે, જડ નથી; અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી તેમને ચિદાભાસ પણ કહેવામાં આવે છે.

આવી રીતે તે પરિણામ ચેતન છે, તેથી તેમનો કર્તા પણ ચેતન જ છે; કારણ કે ચેતનકર્મનો કર્તા ચેતન જ હોય છે - આ પરમાર્થ છે.

અભેદદષ્ટિમાં તો જીવ શુદ્ધચેતનામાત્ર જ છે, કારણ કે જ્યારે તે કર્મોના નિમિત્તથી પરિણામે છે, ત્યારે તે તે-તે પરિણામોથી યુક્ત હોય છે અને ત્યારે પરિણામ-પરિણામીની ભેદદષ્ટિમાં પોતાના અજ્ઞાનભાવરૂપ પરિણામોનો કર્તા જીવ જ છે. અભેદદષ્ટિમાં તો કર્તા-કર્મભાવ છે જ નહીં. શુદ્ધચેતનામાત્ર

જીવવસ્તુ છે. આ પ્રમાણે યથાર્થપણે સમજવું જોઈએ કે ચેતનકર્મનો કર્તા ચેતન જ છે.”

આચાર્ય જયસેનની તાત્પર્યવૃત્તિમાં ઉક્ત ચાર ગાથાઓના સ્થાન પર પાંચ ગાથાઓ છે અને તેમની ઉત્થાનિકા તેઓ આ પ્રમાણે લખે છે.

“જો કે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુદ્ધ બુદ્ધ એકસ્વભાવ હોવાથી જીવ કર્મોનો અકર્તા છે; છતાં પણ અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી રાગાદિભાવકર્મોનો કર્તા જીવ જ છે પુદ્ગલ જીવના રાગાદિભાવોનો કર્તા નથી. - હવે આમ કહે છે.

અહીં પાંચ ગાથાઓમાંથી પ્રત્યેક ગાથાના પૂર્વાર્દ્ધમાં સાંખ્યમતના અનુયાયી શિષ્યનો જ પૂર્વપક્ષ રાખવામાં આવ્યો છે અને પ્રત્યેક ગાથાના ઉત્તરાર્દ્ધમાં તેનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે - એમ જાણવું જોઈએ.”

ઉક્ત પાંચ ગાથાઓમાં આત્મખ્યાતિની ૩૨૮મી ગાથા બાદ તાત્પર્યવૃત્તિમાં આવતી જે ગાથા આત્મખ્યાતિમાં નથી; તે આ પ્રમાણે છે-

સમ્મત્તા જદિ પયડિ સમ્માદિટ્ટી કરેદિ અપ્પાણં ।
તહ્હા અચેદણા દે પયડી ણણુ કારગો પત્તો ॥

(હરિગીત)

સમ્યક્ત્વ નામક પ્રકૃતિ સદ્દષ્ટિ જો જીવને કરે;
જડપ્રકૃતિ તુજ મત વિષે જીવભાવની કર્તા બને. ૨૦૨

મોહનીયકર્મની સમ્યક્ત્વ નામની કર્મપ્રકૃતિ આત્માને સમ્યગ્દષ્ટિ કરે છે, બનાવે છે; જો એમ માનવામાં આવે તો તમારા મતમાં અચેતન પ્રકૃતિ ભાવના સમ્યક્ત્વભાવની કર્તા થઈ ગઈ.

આ ગાથા પછી જે ગાથા આવી છે, તેમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે મોહનીયકર્મની મિથ્યાત્વ નામની કર્મપ્રકૃતિ આત્માને મિથ્યાદષ્ટિ કરે છે, બનાવે છે - જો એમ માનવામાં આવે તો તમારા મતમાં અચેતન પ્રકૃતિ જીવના મિથ્યાત્વભાવની કર્તા થઈ અને આ ગાથામાં તે જ રીતે એમ કહેવામાં

આવ્યું છે કે મોહનીયકર્મની સમ્યક્ત્વ નામની કર્મપ્રકૃતિ આત્માને સમ્યગ્દષ્ટિ કરે છે, બનાવે છે - જો એમ માનવામાં આવે તો તમારા મતમાં અચેતનપ્રકૃતિ જીવના સમ્યક્ત્વભાવની કર્તા થઈ ગઈ.

આ રીતે ઉક્ત બંને ગાથાઓ સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વના સંદર્ભમાં લગભગ સમાન જ છે. જો કે મિથ્યાત્વપ્રકૃતિથી મિથ્યાદષ્ટિ કહેવું તો કદાચિત ઠીક લાગે છે પણ સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિથી સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવું તો અટપટું જ લાગે છે. કારણ કે મિથ્યાત્વ તે શ્રદ્ધાગુણનું વિકારી પરિણામન છે અને સમ્યક્ત્વ શ્રદ્ધાગુણનું નિર્મળ પરિણામન છે; છતાં પણ વધુ વિકલ્પ કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે ઉક્ત બંને કથન અહીં પૂર્વપક્ષના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે અને બંનેનું જ નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. કહેવામાં આવ્યું છે કે ન તો મિથ્યાત્વ નામની કર્મપ્રકૃતિ મિથ્યાત્વની કર્તા છે અને ન તો સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિ નામની કર્મપ્રકૃતિ સમ્યક્ત્વની કર્તા છે મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ - બંને જ ભાવોનો કર્તા વિભિન્ન નયોથી આત્મા જ છે.

ઉક્ત ગાથાઓની તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં ઉક્ત વિષયવસ્તુની સયુક્તિ ચર્ચા કરતાં અંતમાં જે નિષ્કર્ષ આપવામાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે.

“જો કે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી જીવ શુદ્ધ જ છે; છતાં પણ પર્યાયાર્થિકનયથી કથંચિત્ પરિણામી હોવાથી અનાદિ કર્મોદયના વશથી સ્ફટિકપાષાણની માફક રાગાદિરૂપ ઔપાધિકભાવોને ગ્રહણ કરે છે, તેરૂપ પરિણામે છે. જો જીવ એકાંતે અપરિણામી હોય તો પછી ઔપાધિકભાવ ઘટિત જ નહીં થાય.

સ્ફટિકપાષાણમાં જ્યાપુષ્પની ઉપાધિરૂપ પરિણામવાની શક્તિ હોવાથી સ્ફટિકમાં જ્યાપુષ્પના સાન્નિધ્યમાં ઉપાધિ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ કાષ્ટદિકમાં તે જ જ્યાપુષ્પના સાન્નિધ્યમાં ઉપાધિ ઉત્પન્ન થતી નથી; કારણ કે કાષ્ટાધિકમાં તે ઉપાધિરૂપ પરિણામવાની શક્તિ નથી.

આ પ્રમાણે જો દ્રવ્યમિથ્યાત્વપ્રકૃતિ કર્તા બનીને એકાંતે ભાવમિથ્યાત્વને કરતી હોય તો પછી જીવ ભાવમિથ્યાત્વનો કર્તા નહીં થાય અને જ્યારે

ભાવમિથ્યાત્વ નહીં હોય તો કર્મના બંધનનો પણ અભાવ થશે અને કર્મબંધનના અભાવમાં સંસારનો પણ અભાવ સિદ્ધ થશે - આ વાત પ્રત્યક્ષવિરૂદ્ધ છે.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો સાર આ જ છે કે અનાદિ કર્મોદયને વશીભૂત જીવમાં કથંચિત્ એવી યોગ્યતા છે કે તે કર્મોદયથી રાગાદિભાવરૂપે પરિણમે છે.

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો અભિપ્રાય પૂ. ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“હવે અહીં આગમ અને યુક્તિથી સિદ્ધ કરી રહ્યા છે કે ભાવકર્મોનો કર્તા જીવ જ છે, અન્ય કોઈ નથી. ભાઈ ! જે વિકાર થાય છે તે સ્વયં પોતાની ભૂલથી જ થાય છે, પોતાને ભૂલી ગયો - એ જ સૌથી મોટી ભૂલ છે. અંદરમાં સ્વયં ચિદાનંદ ભગવાન જ્ઞાયકસ્વરૂપ છે. તેને ભૂલીને પોતે જ ષટ્કારકની પર્યાયમાં મિથ્યાત્વાદિ વિકારીભાવ કરે છે.”

વિકારીભાવોનો કર્તા જીવ પોતે જ છે; કારણ કે જો તે ભાવકર્મ અચેતનપ્રકૃતિનું કાર્ય હોય તો તે ભાવકર્મોને અચેતનપણાનો પ્રસંગ આવશે, પરંતુ વિકારી પરિણામ અચેતન નથી. તે તો ચૈતન્યની જ વિકારીદશા છે.

પ્રશ્ન:- વિકારી પરિણામોને અન્ય ઠેકાણે અચેતન-જડ કહ્યા છે ને?

ઉત્તર:- હા, કહ્યા છે; પરંતુ ત્યાં બીજી અપેક્ષાથી કથન છે. ત્યાં અચેતનપ્રકૃતિના લક્ષ્યથી થવાના કારણે વિકારી ભાવોને અચેતન કહેવામાં આવ્યા છે તથા તે વિકારીભાવ જીવનો સ્વભાવ નથી, તેથી તેમને અચેતન કહીને ત્યાંથી લક્ષ્ય હટાવ્યું છે. અજ્ઞાની જીવ વિકારને પોતાનો સ્વભાવ માને છે ને ? તેને કહીએ છીએ કે વિકારી પરિણામ જડ છે. તે આત્માનો સ્વભાવ કેવી રીતે થઈ શકે ?

અહીં રાગ-દ્વેષના વિકારી ભાવોને ચેતન કહ્યા છે, તેનું કારણ આ છે કે વિકારી ભાવ જડ પરમાણુરૂપ નથી. પરંતુ તે તો જીવની જ અરૂપી વિકૃત દશા છે. ભાવકર્મોને જે અચેતન કર્મપ્રકૃતિ કરે તો તે જડ-અચેતન થઈ જાય; પરંતુ એવું નથી. તેથી રાગ-દ્વેષ અને મિથ્યાશ્રદ્ધાના આદિ વિકારી ભાવોનો કર્તા જીવ જ છે - આમ સિદ્ધ થયું.

હવે આનું જ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે - પુદ્ગલદ્રવ્યમાં અર્થાત્ કર્મપ્રકૃતિઓમાં જે મિથ્યાત્વાદિ વિકારી પરિણામ થાય અને જે તેમનો કર્તા જીવ હોય તો પુદ્ગલ કર્મપ્રકૃતિઓને ચેતનપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, જડપ્રકૃતિના પરિણામ ચેતનમય થઈ જશે, પરંતુ તેમ તો થતું નથી, તેથી જીવ જ પોતાના મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મોનો કર્તા છે, પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામોનો કર્તા નથી - આમ સિદ્ધ થયું.

ઉપર્યુક્ત કથનથી બે વાતો સિદ્ધ થઈ -

- ૧ પોતાના મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મોનો કર્તા જીવ જ છે, જડપ્રકૃતિ નહીં.
- ૨ જીવ પોતાના ભાવકર્મોનો કર્તા છે, પરંતુ જડપ્રકૃતિના પરિણામોનો કર્તા નથી.

હવે કહે છે કે જે રીતે હળદર અને ચૂનો મળવાથી લાલ રંગ થઈ જાય છે, તે જ રીતે જીવ અને કર્મ પ્રકૃતિ બંને મળીને જીવના વિકારી ભાવોને કરે છે - એમ માનીએ તો જીવની માફક અચેતનપ્રકૃતિને પણ તે ભાવકર્મોનું ફળ ભોગવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, જે સંભવ નથી; કારણ કે ભાવકર્મોનું ફળ તો એકમાત્ર જીવ જ ભોગવે છે. તેથી જીવ અને કર્મપ્રકૃતિઓ - બંને મળીને વિકાર કરે છે - એમ કહેવું/માનવું ઠીક નથી. તેમ માનવાથી બંનેને જ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે અર્થાત્ મિથ્યાત્વભાવથી પરિણમવું પુદ્ગલનો સ્વભાવ થશે.

તેથી આમ સિદ્ધ થયું કે જીવ પોતાના મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મોનો કર્તા છે અને પોતાના ભાવકર્મ જ જીવનું કાર્ય છે.^૧

પ્રશ્ન:- અહીં એક બાજુ વિકારી ભાવોને ચેતનના ભાવ કહ્યા છે, જ્યારે ગાથા ૫૦ થી ૫૫માં તે જ ભાવોને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે - આ કથન કઈ અપેક્ષાએ છે.

ઉત્તર:- જુઓ, આ જે વિકારી ભાવ છે, તે ચેતનની પર્યાયના અસ્તિત્વમાં થાય છે. તેથી તે ચેતનના ભાવ છે - આમ અહીં કહ્યું છે; પરંતુ તે ચૈતન્યનો સ્વભાવ નથી પરંતુ વિભાવભાવ છે તથા પુદ્ગલના દ્રવ્યકર્મના ઉદયના સંગે થાય છે. સ્વભાવની દૃષ્ટિ થતાં નાશ પામે છે, તેથી તે જીવના નથી. પરંતુ પુદ્ગલના છે - આમ ૫૦ થી ૫૫મી ગાથામાં કહે છે. સ્વભાવની દૃષ્ટિ થતાં વિકારનો ભાવ અનુભૂતિથી ભિન્ન જ રહી જાય છે.

આ પ્રમાણે પોતાને ભૂલીને અજ્ઞાનવશ જે મિથ્યાત્વાદિ વિભાવરૂપ પરિણામ થાય છે, તે ચેતનના ભાવ છે અને તેમનો કર્તા પણ ચેતન જ છે, અન્ય પુદ્ગલદ્રવ્ય નથી.

એ જ કહે છે - જુઓ, જીવનો જ્ઞાન-દર્શન રૂપ જે ઉપયોગ છે, તેને ચેતન કહે છે, જ્ઞાન-દર્શન સિવાયનાં જે અનંત ગુણ છે, તેમને અચેતન કહ્યા છે; કારણ કે તે ગુણ પોતાને તો જાણતા નથી, પરને પણ નથી જાણતા. આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાઓથી શાસ્ત્રમાં કથન આવે છે. તેમને યથાર્થ જાણવા જોઈએ. અચેતનના પણ જુદા જુદા પ્રકાર છે.

શરીર, મન, વાણી આદિ અચેતન છે. પુણ્ય-પાપ અને મિથ્યાત્વના જે ભાવ જીવને થાય છે, તેમને પણ શુદ્ધ ચૈતન્યની અપેક્ષાએ અચેતન કહ્યા છે.

^૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૮૭-૧૮૮

જીવના જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગની અપેક્ષા અન્ય ગુણોને અચેતન કહ્યા છે; કારણ કે અન્ય ગુણોમાં જાણવા-દેખવારૂપ ઉપયોગની શક્તિ નથી.

પરંતુ અહીં તે વાત નથી. અહીં બીજી વાત છે. અહીં તો મિથ્યાત્વ અને પુણ્ય-પાપ આદિ વિકારી ભાવ જીવની પર્યાયના અસ્તિત્વમાં થાય છે, તેથી તેમને ચેતન કહ્યા છે અને ચેતન હોવાથી તેમનો કર્તા ચેતન જ છે - આમ સિદ્ધ કર્યું છે.

હવે કહે છે કે અંદરમાં તો વસ્તુ ત્રિકાળ એકરૂપ ચિદ્રૂપ છે. તેને અભેદદષ્ટિથી જોતાં તે શુદ્ધ ચેતના માત્ર જ છે; પરંતુ જ્યારે તે કર્મના નિમિત્તથી પરિણમિત થાય છે, ત્યારે તે વિકારી પરિણામોથી યુક્ત થાય છે અને ત્યારે પરિણામ-પરિણામીની ભેદદષ્ટિમાં પોતાના અજ્ઞાનભાવરૂપ પરિણામોનો કર્તા જીવ પોતે જ થાય છે. આ પુણ્ય-પાપ આદિ જે વિકારી ભાવ થયા તે પરિણામ અને જીવ પરિણામી - આવી ભેદદષ્ટિમાં પોતાના પુણ્ય-પાપાદિ ભાવોનો કર્તા જીવ જ છે.

અભેદદષ્ટિમાં તો કર્તા-કર્મ ભાવ છે જ નહીં. જીવ વસ્તુ શુદ્ધ ચેતનામાત્ર જ છે. અભેદદષ્ટિમાં તો રાગાદિ વિકાર છે જ નહીં. જ્યાં ચિદાનંદ ચૈતન્યસ્વરૂપની અભેદદષ્ટિ થઈ, ત્યાં જ કર્તા-કર્મ ભાવનો અભાવ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે યથાર્થ રીતે સમજી લેવું જોઈએ કે ચેતનકર્મનો કર્તા ચેતન જ છે. આવી સ્વતંત્રતાને સ્વીકારીને અન્ય દ્રવ્ય, ગુણ પર્યાયો પરથી દષ્ટિ હટાવીને દ્રવ્યદષ્ટિ પ્રગટ કરવી - બસ આ કથનનું આ જ તાત્પર્ય છે.”

આમ ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો સાર આ જ છે કે, જો કે આ ભગવાન આત્મા પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયથી અકર્તા-અભોકતા જ છે; તોપણ અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી આ આત્મા કર્મોદયના નિમિતાનુસાર થનાર રાગાદિ

ભાવકર્મોરૂપ જ પરિણમે છે, રાગાદિ ઔપાધિકભાવોનો કર્તા-ભોક્તા પણ થાય છે.

હવે આ જ ભાવનું પોષક કળશ કાવ્ય લખે છે, જે આપ્રમાણે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કાર્યત્વાદકૃતં ન કર્મ ન ચ તજ્જીવપ્રકૃત્યોર્દ્વયો-
રજ્ઞાયાઃ પ્રકૃતેઃ સ્વકાર્યફલભુગ્ભાવાનુષંગાત્કૃતિઃ ।
નૈકસ્યાઃ પ્રકૃતેચિત્ત્વલસનાજ્જીવોઽસ્ય કર્તા તતો
જીવસ્યૈવ ચ કર્મ તચ્ચિદનુગં જ્ઞાતા ન યત્પુદ્ગલઃ ॥૨૦૩॥

(હરિગીત)

જે કર્મ છે તે કાર્ય છે ને કાર્ય વાગુકૃત હોય ના,
વળી જીવ-પ્રકૃતિ ઉભયની પાગ કૃતિ તે કદી હોય ના;
ભોક્તા બને જડ પ્રકૃતિ જે કાર્ય હોય ઉભય તાણું,
ચેતનમયી તે કૃતિપાગ નથી કાર્ય એક જ જડ તાણું;
માટે કહ્યો છે જીવને કર્તા જ જીવના કર્મનો,
પાગ પુદ્ગલો કયમ હોય કર્તા જે સ્વયં જ્ઞાતા ન હો ? ૨૦૩

ભાવકર્મ કાર્ય છે, તેથી તે અકૃત ન હોઈ શકે, તેનો કર્તા કોઈને કોઈ અવશ્ય હોવો જોઈએ; કારણ કે કર્તા વગર કાર્ય થતું નથી. તે ભાવકર્મરૂપ કાર્ય જીવ અને પૌદ્ગલિક પ્રકૃતિ એ બંનેએ મળીને કરેલું કાર્ય પણ હોઈ શકતું નથી; કારણ કે એમ માનતાં 'જે કર્તા તે ભોક્તા' - આ નિયમને અનુસારે જડપ્રકૃતિને પણ તેનો ફળ ભોગવાનો પ્રસંગ આવશે. પ્રકૃતિનું અચેતનપણું તો પ્રગટ છે જ અને ભાવકર્મ ચેતન છે તેથી તે ચિદ્વિલાસરૂપ ભાવકર્મ એકલી પ્રકૃતિનું પણ કાર્ય હોઈ શકતું નથી. પુદ્ગલ તો જ્ઞાતા નથી; તેથી ચેતનનું અનુસરણ કરનાર ભાવકર્મનો કર્તા ચેતન જીવ જ છે અને તે ભાવકર્મ જીવનું જ કર્મ છે.

આ કળશનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા માટે કવિવર બનારસીદાસજી એ

પ્રશ્નોત્તર શૈલીનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેના ભાવને સ્પષ્ટ કરવા માટે તેમણે આઠ દોહા લખ્યા છે. તે આઠ દોહામાંથી શરૂઆતના ત્રણ દોહાઓમાં પ્રશ્ન ઉભા કર્યા છે અને બાકીના પાંચ દોહામાં તેમના ઉત્તર આપ્યા છે. અત્યંત સરળ ભાષા અને સુબોધ શૈલીમાં કરેલું તેમનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે.

(દોહા)

પ્રશ્ન : શિષ્ય કહે પ્રભુ તુમ કહ્યો, દુબિધિ કરમ કૌ રૂપ ।
 દરબ કર્મ પુદ્ગલ મઈ, ભાવકર્મ ચિદ્રૂપ ॥
 કરતા દરવિત કરમ કૌ, જીવ ન હોઈ ત્રિકાલ ।
 અબ યહ ભાવિત કરમ તુમ, કહૌ કૌન કી ચાલ ॥
 કરતા યાકૌ કૌન હૈ, કૌન કરૈ ફલ ભોગ ।
 કૈ પુદ્ગલ કૈ આતમા, કૈ દુહું કૌ સંજોગ ? ॥

શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે પ્રભુ ! આપે એમ બતાવ્યું છે કે કર્મ બે પ્રકારનું હોય છે. તેમાં દ્રવ્યકર્મ તો પૌદ્ગલિક છે અને ભાવકર્મ ચૈતન્યરૂપ છે.

આ બંને કર્મોમાં અચેતન દ્રવ્યકર્મોનો કર્તા તો જીવ ત્રણ કાળમાં ક્યારેય થઈ શકતો નથી; તો હવે આપ એ તો બતાવો કે આ ભાવકર્મોનો કર્તા કોણ છે અને તેમનું ફળ પણ કોણ ભોગવે છે ? આ ભાવકર્મોનો કર્તા-ભોક્તા અચેતન પુદ્ગલ છે અથવા ચેતન જીવ છે કે પછી બંનેનો સંયોગ છે અર્થાત્ બંને મળીને ભોગવે છે ?

(દોહા)

ઉત્તર : ક્રિયા એક કરતા જુગલ, યૌ ન જિનાગમ માંહિ ।
 અથવા કરની ઔર કી, ઔર કરૈ યૌ નાંહિ ॥
 કરૈ ઔર ફલ ભોગવૈ, ઔર બનૈ નહિ એમ ।
 જો કરતા સો ભોગતા, યહૈ જથાવત જેમ ॥
 ભાવકરમ કરતવ્યતા, સ્વયંસિદ્ધ નહિ હોઈ ।

જો જગ કી કરની કરૈ, જગવાસી જિય સોઈ ॥
 જિય કરતા જિય ભોગતા, ભાવકરમ જિયચાલ ।
 પુદ્ગલ કરૈ ન ભોગવૈ, દુવિધા મિથ્યાજાલ ॥
 તારૈં ભાવિત કરમ કૌં, કરજ મિથ્યાતી જીવ ।
 સુખ દુખ આપદ સંપદા, ભુંજૈ સહજ સદીવ ॥

શ્રીગુરુ ઉક્ત પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે આવી વાત તો જિનાગમમાં છે જ નહીં કે એક ક્રિયાના બે કર્તા હોય અથવા બે દ્રવ્ય મળીને એક ક્રિયા કરે. કોઈ દ્રવ્યની ક્રિયાને અન્ય દ્રવ્ય કરે - તે પણ જિનાગમને સ્વીકાર્ય નથી. તેથી કોઈ કરે અને અન્ય કોઈ તેનું ફળ ભોગવે - આ પણ સંભવ નથી; કારણકે યથાયોગ્ય જે કરે, તે જ ભોગવે; જિનાગમને તો તે જ સ્વીકાર્ય છે.

ભાવકર્મ પણ એક કાર્ય છે અને તે સ્વયંસિદ્ધ તો છે નહીં; તેથી જગતવાસી અજ્ઞાની જીવ જ ભાવકર્મરૂપ જગતના કર્તા છે.

અધિક શું કહીએ ? ભાવકર્મ જીવની પરિણતિ છે અને જીવ જ તેમનો કર્તા-ભોક્તા છે; પુદ્ગલ તેમનો કર્તા-ભોક્તા કદાપિ નથી. પુદ્ગલ અને જીવ-બંને મળીને ભાવકર્મનો કરે છે - ભોગવે છે - આ વાત પણ મિથ્યા છે.

તેથી નિષ્કર્ષ આમ જ છે કે ભાવકર્મનો કર્તા મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જ છે અને તે જ તદ્દન્ય સુખ-દુઃખ અને સંપત્તિ-વિપત્તિને સદાય ભોગવે છે.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“આ જે પુણ્ય-પાપ આદિ ભાવકર્મ છે, તે કાર્ય છે. જે કાર્ય થાય છે, તે અકૃત હોતું નથી, કોઈના કર્યા વગર થતું નથી. આ જોઈને જેમ અન્ય મતાવલંબી-ઈશ્વરવાદી આદિ તેને ઈશ્વરકૃત માની લે છે; તેવી જ રીતે જૈનદર્શનના અધ્યાત્મથી અણબાણ લોકો આ કાર્યોનો કર્તા જડ કર્મને માની લે છે. આ પ્રમાણે બંને જ મિથ્યા માન્યતાવાળા છે. તેથી અહીં

કહે છે કે જુઓ, આ પુણ્ય-પાપ આદિ વિકારી ભાવ જીવ અને જડ કર્મપ્રકૃતિઓમાંથી કોઈનું પણ કાર્ય નથી, બંનેએ મળીને કરેલું પણ નથી; કારણ કે જો બંને મળીને કરે તો જડપ્રકૃતિને પણ પોતાના કાર્યનું ફળ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવશે, પરંતુ તેમ નથી.^૧

અહીં પરમાત્મા બ્રિનેશ્વર કહે છે કે રાગ અજ્ઞાનભાવથી થાય છે, કર્મના કારણે નહીં. રાગને પોતાનો માનનાર પર્યાયબુદ્ધિ જીવ રાગને કરે છે. તે રાગ પોતાથી જ થાય છે, પરથી નહીં.

જેની દષ્ટિ પોતાના ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ પર પડી છે - એવો ધર્મી જ્ઞાની જીવ રાગનો કર્તા નથી, અકર્તા જ છે, જ્ઞાતા-દષ્ટા જ છે.

એક બાજુ જીવને કર્તા કહેવો અને બીજી બાજુ તેને જ અકર્તા કહેવો - આ બંનેય કથન જુદી-જુદી અપેક્ષાઓથી છે. તેનું જ નામ તો સ્યાદ્વાદ છે. અજ્ઞાનવશ જીવ કર્તા છે અને અજ્ઞાનતા મટતાં જ, જ્ઞાનભાવ પ્રગટ થતાં જ જીવ અકર્તા છે.^૨

આ પ્રકારે આ કળશમાં અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ દર્શદર્શને એ સિદ્ધ કર્યું છે કે મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ ભાવકર્મોનો કર્તા-ભોક્તા અજ્ઞાની આત્મા છે; ન તો જ્ઞાની આત્મા તેમનો કર્તા-ભોક્તા છે અને ન તો પૌદ્ગલિક કર્મ તેને કરે છે.

હવે આગામી ગાથાઓના ભાવનો સૂચક કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કર્મૈવ પ્રવિત્કર્ય કર્તૃ હતકૈઃ ક્ષિપ્ત્વાત્મનઃ કર્તૃતાં
કર્તાત્મૈષ કથંચિદિત્યચલિતા કૈશ્ચિચ્છુતિઃ કોપિતા ।
તેષામુદ્ભતમોહમુદ્રિતધિયાં બોધસ્ય સંશુદ્ધયે
સ્યાદ્વાદપ્રતિબંધલબ્ધવિજયા વસ્તુસ્થિતિઃ સ્તૂયતે ॥૨૦૪॥

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૯૨

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૯૩-૧૯૪

(हरिगीत)

‘छे कर्म बस कर्ता’ - विचारी आत्मघातक जव जे,
आत्मा तागा कर्तापागाने सर्वथा ज निषेधीने;
‘आ आतमा कर्ता कथंचित्’ - अेवी अयलित श्रुतिने
कोपित करे दुर्बुद्धिओ ते तीव्रभोडी बनी अरे;
वस्तुस्थिति कडेशे उवे संशुद्धि अर्थे तेमनी,
जे स्याद्वाद नियम वडे निर्बाध सिद्धि पामती. २०४

कोई आत्मघाती अेकांतवादी लोको रागादि विकारीभावोनी कर्ता
पौद्गलिककर्मोने ज मानीने आत्मानुं कर्तृत्व सर्वथा उडाडीने ‘आत्मा
रागादिभावोनी कथंचित् कर्ता छे’ - आम कलेनारी श्रुति जिनवाणीने
कोपित करे छे; तीव्रभोडथी भोलित बुद्धिवाणा अे लोकोनी बुद्धिनी संशुद्धि
माटे आगामी गाथाओमां अनेकांतमथी वस्तुस्थितिनुं विवेचन करवामां
आवे छे.

पाडे राजमलज कणशटीकांमां आ कणशनो अर्थ करती वभते श्रुति
कोपिता पदनो अर्थ करतां अेम कले छे के केटलाय मिथ्यादष्टि जवोने
आवुं सांभणतां मात्र अत्यंत कोध उत्पन्न थाय छे.

आगामी प्रकरणनी सूचना देनार आ कणशनो भावानुवाद कविवर
अनारसीदासज जे छंदोमां आ प्रमाणे करे छे -

(सवैया इकतीसा)

केई मूढ विकल एकंतपच्छ गहैं कहैं,

आतमा अकरतार पूरन परम है ।

तिन्हि सौं जु कोऊ कहै जीव करता है तासौं,

फेरि कहैं करम कौ करता करम है ॥

ऐसै मिथ्यामगन मिथ्याती ब्रह्मघाती जीव,

जिन्हि कै हिए अनादि मोह कौ भरम है ।

तिन्हि कौं मिथ्यात दूर करिवै कौं गुरु,

स्यादवाद परवांन आतम धरम है ॥

(દોહા)

चेतन करता भोगता, मिथ्या मगन अजान ।
नहि करता नहिं भोगता, निहचै सम्यकवान ॥

કોઈ દુઃખી મૂર્ખ લોકો એકાંત પક્ષને ગ્રહણ કરીને કહે છે કે આત્મા તો પૂર્ણ પરમાત્મા છે અને કર્મોનો સર્વથા અકર્તા છે. જે તેમને કોઈ કહે કે જીવ જ કર્મોનો કર્તા છે તો તેઓ તેમને કહે છે કે કર્મોના કર્તા તો કર્મ જ છે. આ પ્રકારની મિથ્યા માન્યતાઓમાં મગન બ્રહ્મઘાતી (આત્મઘાતી) મિથ્યાદષ્ટિઓનું હૃદય અનાદિથી મોહગ્રસ્ત છે, ભ્રમમાં ભૂલેલા છે. તેમની મિથ્યા માન્યતા દૂર કરવા માટે અહીં ગુરુદેવ કહી રહ્યા છે કે આત્મધર્મ સ્યાદ્વાદ્વૃપ છે. તાત્પર્ય આમ છે કે જૈનદર્શનના અનુસાર આત્મા રાગાદિ ભાવકર્મોનો કથંચિત્ કર્તા-ભોક્તા છે; અને ઉક્ત સંદર્ભમાં સ્યાદ્વાદ જ પ્રમાણ છે.

ઉક્ત સ્યાદ્વાદના કથનને અનુસાર મિથ્યાદષ્ટિ અજ્ઞાની જીવ રાગાદિભાવોના કર્તા-ભોક્તા છે અને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ નિશ્ચયનયથી રાગાદિભાવોના કર્તા-ભોક્તા છે.

આ કળશનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ કહે છે - “કથંચિત્ કર્તા છે - તેનો અર્થ એ છે કે જ્યાં સુધી અજ્ઞાની છે, ત્યાંસુધી પુણ્ય-પાપ આદિ વિકારીભાવોનો કર્તા જીવ છે, સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતાં, આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થતાં રાગનો અકર્તા છે. તે સ્યાદ્વાદ છે.”

જડ શરીરનો અને વાણી આદિ ક્રિયાઓનો કર્તા તો અજ્ઞાની પણ નથી. પૂજ્ય કરતી વખતે હાથ ફેલાવીને અષ્ટ દ્રવ્ય ચડાવે છે અને મુખથી સ્વાહા બોલે છે, પ્રવચન કરે છે. આ બધી જડની ક્રિયાઓ છે. તેમનો કર્તા તો જીવ અજ્ઞાનભાવથી પણ નથી. માત્ર પર તરફ લક્ષ્ય જતાં જે રાગ થાય છે, તે રાગ પર જેની દષ્ટિ છે - આવો અજ્ઞાની જીવ

અજ્ઞાનભાવથી તે રાગનો કર્તા છે તથા જેની દષ્ટિ રાગથી હટીને અંદર ચિત્સ્વભાવ પર જતી રહે છે, તે જ્ઞાની જીવ રાગનો કર્તા નથી.

જુઓ, અન્ય મતવાળા જગતનો કર્તા ઈશ્વરને માને છે, જ્યારે કોઈ જૈનમતવાળો (જૈનાભાસી) રાગનો કર્તા જડકર્મોને માને છે. તે બંનેય એક જ જાતની માન્યતાવાળા મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેઓ આત્મઘાતી છે; કારણ કે વિપરીત માન્યતાથી તેઓ નિરંતર નિજ આત્મદ્રવ્યની હિંસા જ કરે છે. તેમની પર જિનવાણીનો કોપ છે. જિનવાણી આત્માને કથંચિત્ કર્તા કહે છે અને તે અજ્ઞાની એકાંતી આત્માને સર્વથા અકર્તા જ માને છે. તે કારણે જિનવાણીનો તેના પર કોપ છે અર્થાત્ તે જિનવાણીનો વિરાધક છે - આમ આચાર્યદેવ કહે છે.^૧

ભાઈ ! આ કોઈ પક્ષ વિશેષની વાત નથી. આ તો વસ્તુસ્થિતિ છે; જે આગમ અને યુક્તિથી નિર્બાધ સિદ્ધ છે. છતાં પણ જો કોઈ એવું માને કે આત્મા સર્વથા અકર્તા જ છે તો તે મિથ્યામાન્યતાથી ગ્રસ્ત છે. તેની તે મિથ્યામાન્યતાના નિવારણાર્થે હવે આચાર્ય ભગવાન આગળની ગાથાઓમાં વસ્તુસ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરે છે.”

આગળની તેર ગાથાઓના સૂચક આ કળશ કાવ્યમાં આમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જૈનદર્શન સ્યાદ્વાદી દર્શન છે અને તેને અનુસાર અજ્ઞાની આત્મા રાગાદિભાવરૂપ ભાવકર્મોનો કર્તા છે અને જ્ઞાની આત્મા તેમનો કર્તા-ભોક્તા નથી. આ નય લગાડીને વાત કરતાં એમ પણ કહી શકીએ કે અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી આત્મા રાગાદિભાવોનો કર્તા-ભોક્તા છે અને શુદ્ધનિશ્ચયનયથી તેનો કર્તા-ભોક્તા નથી.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૯૬

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૧૯૭-૧૯૮

समयसार गाथा 332-348

कम्मेहि दु अण्णाणी किज्जदि णाणी तहेव कम्मेहिं ।

कम्मेहि सुवाविज्जदि जग्गाविज्जदि तहेव कम्मेहिं ॥३३२॥

कम्मेहि सुहाविज्जदि दुक्खाविज्जदि तहेव कम्मेहिं ।

कम्मेहि य मिच्छत्तं णिज्जदि णिज्जदि असंजमं चेव ॥३३३॥

कम्मेहि भमाडिज्जदि उड्ढमहो चावि तिरियलयं च ।

कम्मेहि चेव किज्जदि सुहासुहं जेतियं किंचि ॥३३४॥

जम्हा कम्मं कुव्वदि कम्मं देदि हरदि त्ति जं किंचि ।

तम्हा उ सव्वजीवा अकारगा होंति आवण्णा ॥३३५॥

पुरिसित्थियाहिलासी इत्थीकम्मं च पुरिसमहिलसदि ।

एसा आयरियपरंपरागदा एरिसी दु सुदी ॥३३६॥

तम्हा ण को वि जीवो अबंभचारी दु अम्ह उवदेसे ।

जम्हा कम्मं चेव हि कम्मं अहिलसदि इदि भणिदं ॥३३७॥

जम्हा घादेदि परं परेण घादिज्जदे य सा पयडी ।

एदेणत्थेण किर भण्णदि परघादणामेत्ति ॥३३८॥

तम्हा ण को वि जीवो वघादेओ अत्थि अम्ह उवदेसे ।

जम्हा कम्मं चेव हि कम्मं घादेदि इवि भणिदं ॥३३९॥

एवं संखुवएसं जे उ परूवेति एरिसं समणा ।
 तेसिं पयडी कुव्वदि अप्पा य अकारगा सव्वे ॥३४०॥
 अहवा मण्णसि मज्झं अप्पा अप्पाणमप्पणे कुणदि ।
 एसो मिच्छसहावो तुम्हं एयं मुणंतस्स ॥३४१॥
 अप्पा णिच्चोऽसंखेज्जपदेसो देसिदो दु समयम्हि ।
 ण वि सो सक्कदि तत्तो हिणो अहिओ य कादुं जे ॥३४२॥
 जीवस्स जीवरूवं वित्थरदो जाण लोगमेत्तं खु ।
 तत्तो सो किं हीणो अहिओ य कहं कुणदि दव्वं ॥३४३॥
 अह जाणगो दु भावो णाणसहावेण अच्छदे त्ति मदं ।
 तम्हा ण वि अप्पा अप्पयं तु समयप्पणो कुणदि ॥३४४॥

(હરિગીત)

“કર્મો કરે અજ્ઞાની તેમ જ જ્ઞાની પણ કર્મો કરે,
 કર્મો સુવાડે તેમ વળી કર્મો જગાડે જીવને; ૩૩૨
 કર્મો કરે સુખી તેમ વળી કર્મો દુખી જીવને કરે,
 કર્મો કરે મિથ્યાત્વી તેમ અસંયમી કર્મો કરે; ૩૩૩
 કર્મો ભમાવે ઊર્ધ્વ લોકે, અધઃ ને તિર્યક્ વિષે,
 જે કાંઈપણ શુભ કે અશુભ તે સર્વને કર્મ જ કરે. ૩૩૪
 કર્મ જ કરે છે, કર્મ એ આપે, હવે, સઘળું કરે,
 તેથી કરે છે એમકે આત્મા અકારક સર્વ છે. ૩૩૫
 વળી ‘પુરૂષકર્મ સ્ત્રીને અને સ્ત્રીકર્મ ઈચ્છે પુરૂષને’
 એવી શ્રુતિ આચાર્ય કેરી પરંપરા ઊતરેલ છે. ૩૩૬
 એ રીત ‘કર્મ જ કર્મને ઈચ્છે’ - કહ્યું છે શ્રુતમાં,
 તેથી ન કો પણ જીવ અબ્રહ્મચારી અમ ઉપદેશમાં ૩૩૭

વળી જે હાગે પરને, હાગાયે પરથી, તેહ પ્રકૃતિ છે,
 એ અર્થમાં પરઘાત નામનું નામકર્મ કથાય છે. ૩૩૮

એ રીત 'કર્મ જ કર્મને હાગતું' - કહ્યું છે શ્રુતમાં,
 તેથી ન કો પાગ જીવ છે હાગનાર અમ ઉપદેશમાં" ૩૩૯

એમ સાંખ્યનો ઉપદેશ આવો, જે શ્રમાણ પ્રરૂપાગ કરે,
 તેના મતે પ્રકૃતિ કરે છે, જીવ અકારક સર્વ છે ! ૩૪૦

અથવા તું માને 'આતમા મારો કરે નિજ આત્મને',
 તો એવું તુજ મંતવ્ય પાગ મિથ્યા સ્વભાવ જ તુજ ખરે. ૩૪૧

જીવ નિત્ય તેમ વળી અસંખ્યપ્રદેશી દર્શિત સમયમાં,
 તેનાથી તેને હીન તેમ અધિક કરવો શક્ય ના. ૩૪૨

વિસ્તારથી જીવરૂપ જીવનું લોકમાત્ર જ છે ખરે,
 શું તેથી તે હીન-અધિક બનતો ? કેમ કરતો દ્રવ્યને ? ૩૪૩

માને તું - 'જ્ઞાયક ભાવ તો જ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિર રહે',
 તો એમપાગ આત્મા સ્વયં નિજ આતમાને નહિ કરે.' ૩૪૪

કર્મો જીવને અજ્ઞાની કરે છે તેમ જ કર્મો જીવને જ્ઞાની કરે છે, કર્મો
 સુવાડે છે તેમ જ કર્મો જગાડે છે. કર્મો સુખી કરે છે તેમજ કર્મો દુઃખી
 કરે છે. કર્મો મિથ્યાત્વ પમાડે છે તેમજ કર્મો જ અસંયમી બનાવે છે.

કર્મો જ જીવને ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યચલોકમાં ભમાવે છે.
 વધુ શું કહીએ, જે કંઈ પણ શુભ અને અશુભ છે તે બધું કર્મો જ કરે
 છે.

આ પ્રમાણે કર્મો જ કરે છે જેથી કર્મો જ આપે છે અને કર્મો જ
 હરી લે છે; એમ જે કાંઈપણ કરે છે તે કર્મ જ કરે છે આ રીતે બધા જીવ
 સર્વથા અકારક જ સિદ્ધ થાય છે.

પુરૂષવેદકર્મ સ્ત્રીનું અભિલાષી છે અને સ્ત્રીવેદકર્મ પુરૂષની અભિલાષા કરે છે - એવી આ આચાર્યોની પરંપરાગત શ્રુતિ છે. માટે અમારા ઉપદેશમાં તો કોઈ પણ જીવ અબ્રહ્મચારી નથી. કારણ કે કર્મજ કર્મની અભિલાષા કરે છે - આમ કહ્યું છે.

જે પરને હણે છે અને જે પરથી હણાય છે તે પ્રકૃતિ છે; જેને પરઘાતનામકર્મ કહેવામાં આવે છે તેથી અમારા ઉપદેશમાં કોઈ પણ જીવ ઉપઘાતક (હણનાર) નથી. કારણ કે કર્મ જ કર્મને હણે છે - આમ કહેવામાં આવ્યું છે.

આવો સાંખ્યમતનો ઉપદેશ જે શ્રમણો (જૈનયુતિઓ) પ્રરૂપે છે, તેમના મતમાં પ્રકૃતિ જ કરે છે અને આત્મા તો સંપૂર્ણ અકારક છે - આમ સિદ્ધ થાય છે.

અથવા જો તું એમ માને કે મારો આત્મા પોતાના દ્રવ્યરૂપ આત્માને કરે છે તો તારું એમ માનવું મિથ્યા છે; કારણ કે સિદ્ધાંતમાં આત્માને નિત્ય અને અસંખ્યાતપ્રદેશી બતાવ્યો છે, તે તેનાથી હીન અથવા અધિક થઈ શકતો નથી અને વિસ્તારની અપેક્ષા પણ જીવને જીવરૂપ નિશ્ચયની લોકમાત્ર જાણ; તેનાથી શું તે હીન અથવા અધિક થાય છે ? જો નહીં તો પછી તે દ્રવ્યને કેવી રીતે કરે છે ?

અથવા જો જ્ઞાયક ભાવ તો જ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિત રહે છે - જો એમ માનવામાં આવે તો તેથી આત્મા પોતાના આત્માને કરતો નથી - આમ સિદ્ધ થશે.

આ પ્રમાણે કર્તૃત્વને સિદ્ધ કરવા માટે વિવક્ષા બદલીને જો વાત કરી છે તે પણ ઘટિત થતી નથી.

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનું તાત્પર્ય આમ છે કે જો ભાવકર્મનો કર્તા કર્મને જ માનવામાં આવે તો સ્યાદ્વાદ સાથે વિરોધ આવે છે; તેથી આત્માને અજ્ઞાન અવસ્થામાં પોતાના અજ્ઞાનભાવરૂપ ભાવકર્મનો કર્તા કથંચિત્ સ્વીકારવો તે જ સાચું છે; કારણ કે તેમાં સ્યાદ્વાદનો વિરોધ આવતો નથી.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં યુક્તિસહિત આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

“કર્મ જ આત્માને અજ્ઞાની કરે છે; કારણ કે જ્ઞાનાવરણ નામના કર્મના ઉદય વિના અજ્ઞાનની અનુપપત્તિ છે. કર્મ જ આત્માને જ્ઞાની કરે છે; કારણ કે જ્ઞાનાવરણ નામના કર્મના ક્ષયોપશમ વિના તેની અનુપપત્તિ છે. કર્મ જ સુવાડે છે; કારણ કે નિદ્રા નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે. કર્મ જ જાગે છે; કારણ કે નિદ્રા નામના કર્મના ક્ષયોપશમ વગર તેની અનુપપત્તિ છે.

કર્મ જ સુખી કરે છે; કારણ કે શાતાવેદનીય નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે. કર્મ જ દુઃખી કરે છે; કારણ કે અશાતાવેદનીય નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે. કર્મ જ મિથ્યાદષ્ટિ કરે છે; કારણ કે મિથ્યાત્વકર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે.

કર્મ જ અસંયમી કરે છે; કારણ કે ચારિત્રમોહ નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે. કર્મ જ ઉર્ધ્વલોકમાં, અધોલોકમાં અને તિર્યગ્લોકમાં ભ્રમણ કરાવે છે; કારણ કે આનુપૂર્વી નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે. બીજું પણ જે કંઈ જેટલું શુભ-અશુભ છે, તે બધું કર્મ જ કરે છે; કારણ કે પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે.

આવી રીતે બધું સ્વતંત્રતાથી કર્મ જ કરે છે, કર્મ જ આવે છે, કર્મ જ હરી લે છે; તેથી અમે એમ નિશ્ચય કરીએ છીએ કે બધા જીવ સદા એકાંતે અકર્તા જ છે અને શ્રુતિ (ભગવાનની વાણી, શાસ્ત્ર) પણ આ જ અર્થને કહે છે, કારણ કે (તે શ્રુતિ) ‘પુરૂષવેદ નામનું કર્મ સ્ત્રીની અભિલાષા કરે છે અને સ્ત્રીવેદ નામનું કર્મ પુરૂષની અભિલાષા કરે છે’ - આ વાક્યથી કર્મને જ કર્મની અભિલાષાના કર્તૃત્વના સમર્થનથી જીવના અબ્રહ્મચર્યના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે તથા ‘જે પરને હણે છે અને જે પર વડે હણાય છે; તે પરઘાતકર્મ છે’ - આ વાક્યથી કર્મને જ કર્મના

ઘાતનું કર્તૃત્વ હોવાના સમર્થનથી જીવના હણવાના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે અને આ પ્રમાણે (અબ્રહ્મચર્ય અને હણવાના કર્તૃત્વના નિષેધથી) જીવનું સર્વથા જ અકર્તૃત્વ બતાવે છે.

આ રીતે આવા સાંખ્યમતને પોતાની પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) ના અપરાધથી સૂત્રના અર્થને ન જાણનાર કંઈક શ્રમણાભાસ પ્રરૂપતિ કરે છે; તેમની એકાંતે પ્રકૃતિના કર્તૃત્વની માન્યતાથી સમસ્ત જીવોનું એકાંતે અકર્તૃત્વ આવી જાય છે. તેથી 'જીવકર્તા છે' - આવી જે શ્રુતિ છે, તેનો કોપ દૂર કરવાનું અશક્ય થઈ જાય છે.

'કર્મ આત્માના પર્યાયરૂપ અજ્ઞાનાદિ સર્વ ભાવોને કરે છે અને આત્મા તો આત્માને જ કરે છે, તેથી જીવ કર્તા છે; આ રીતે શ્રુતિનો કોપ થતો નથી' - આવો જે અભિપ્રાય છે તે પણ મિથ્યા જ છે; કારણ કે જીવ તો દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે, અસંખ્યાત પ્રદેશી છે અને લોક પરિમાણ છે. તેમાં નિત્યનું કાર્યત્વ બની શકતું નથી; કારણ કે કૃતકત્વ અને નિત્યત્વના એકત્વનો વિરોધ છે.

અવસ્થિત અસંખ્યપ્રદેશી એક (આત્મા) ને પુદ્ગલસ્કંધની જેમ પ્રદેશોના પ્રક્ષેપણ-આકર્ષણ વડે પણ કાર્યત્વ થતું નથી, કારણ કે પ્રદેશોનું પ્રક્ષેપણ અને આકર્ષણ હોય તો તેમના એકત્વનો વ્યાઘાત થઈ જશે.

સ્કંધ અનેક પરમાણુઓનો બનેલો છે, તેથી તેમાંથી પરમાણુ નીકળી જાય છે તથા તેમાં આવે પણ છે; પરંતુ આત્મા નિશ્ચિત અસંખ્યાત પ્રદેશવાળું એક જ દ્રવ્ય છે, તેથી તે પોતાના પ્રદેશોનો નિકાલ કરી શકતો નથી અને અધિક પ્રદેશોને લઈ પણ શકતો નથી.

અને સકળ લોકરૂપી ઘરના વિસ્તારથી પરિમિત જેનો નિશ્ચિત નિજવિસ્તાર-સંગ્રહ છે (અર્થાત્ જેનું લોક જેવડું નિશ્ચિત માપ છે) તેના (આત્માના) પ્રદેશોના સંકોચ-વિકાસ દ્વારા પણ કાર્યત્વ થઈ શકતું નથી; કારણ કે પ્રદેશોનો સંકોચ-વિસ્તાર હોવા છતાં, સુકેલા-ભીના ચામડાની

માફક નિશ્ચિત નિજ વિસ્તારને લીધે (આત્માને) હીનાધિક કરી શકાતું નથી. આ રીતે આત્માને દ્રવ્યરૂપ આત્માનું કર્તૃત્વ થઈ શકતું નથી.

અને વસ્તુસ્વભાવનો સર્વથા અભાવ અશક્ય હોવાથી જ્ઞાયકભાવ જ્ઞાનસ્વભાવે જ સદા સ્થિત રહે છે અને એ પ્રમાણે સ્થિત રહેતો થકો, જ્ઞાયકત્વ અને કર્તૃત્વમાં અત્યંત વિરોધ હોવાથી, મિથ્યાત્વાદિ ભાવોનો કર્તા થતો નથી; અને મિથ્યાત્વાદિ ભાવો તો થાય છે; તેથી તેમનો કર્તા કર્મ જ છે.

આવી જે વાસના (અભિપ્રાય-ઝુકાવ) પ્રગટ કરવામાં આવે છે, તે પણ 'આત્મા આત્માને કરે છે' આવી (પૂર્વોક્ત) માન્યતાનો અતિશયતાપૂર્વક ઘાત કરે છે; કારણ કે સદા જ્ઞાયક માનતાં આત્મા અકર્તા જ સિદ્ધ થયો.

તેથી, જ્ઞાયકભાવ સામાન્ય અપેક્ષાએ જ્ઞાનસ્વભાવમાં અવસ્થિત હોવા છતાં પણ, કર્મથી ઉત્પન્ન થતા મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને જ્ઞણતા સમયે, અનાદિકાળથી જ્ઞેય અને જ્ઞાનના ભેદવિજ્ઞાનથી શૂન્ય હોવાથી, પરને આત્માના રૂપમાં જ્ઞણતો થકો તે (જ્ઞાયકભાવ) વિશેષ અપેક્ષાથી અજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનપરિણામ કરે છે; તેથી તેના કર્તૃત્વનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અર્થાત્ એમ સ્વીકારવું જોઈએ કે તે કથંચિત્ કર્તા છે; તે પણ ત્યાં સુધી કે જ્યાંસુધી ભેદવિજ્ઞાનના પ્રારંભથી માંડીને જ્ઞેય અને જ્ઞાનનું ભેદવિજ્ઞાન પૂર્ણ થતાં આત્માને જ આત્મારૂપે જ્ઞણતો તે (જ્ઞાયકભાવ) વિશેષ અપેક્ષાએ પણ જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનપરિણામે પરિણમતો માત્ર જ્ઞાતૃત્વને લીધે સાક્ષાત્ અકર્તા થઈ જતો નથી.”

તાત્પર્યવૃત્તિમાં આચાર્ય જયસેન પણ આ ગાથાઓનો આવો જ અર્થ કરે છે; છતાં હિંસાદિના સંદર્ભમાં નયવિભાગપૂર્વક કરેલું તેમનું કથન બહુ માર્મિક છે; જે અહીં વાચકોનાં લાભાર્થે આપવામાં આવી રહ્યું છે.

“કોઈ કહે છે કે જીવથી પ્રાણ ભિન્ન કે અભિન્ન ? જો અભિન્ન માનીએ તો જ્યારે જીવનો વિનાશ થતો નથી તો પ્રાણોનો પણ વિનાશ નહીં થાય.

આવી સ્થિતિમાં હિંસા કઈ રીતે સંભવે ? અને જો પ્રાણ જીવથી ભિન્ન હોય તો પ્રાણોનો નાશ થતાં પણ જીવનું તો કંઈ બગડતું નથી; તેથી આવી સ્થિતિમાં પણ હિંસા ન થઈ.

તેના ઉત્તરમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે તમારું આ કથન બરોબર નથી; કારણકે કાયાદિ પ્રાણોની સાથે જીવનો કથંચિત્ ભેદ છે અને કથંચિત્ અભેદ.

જે રીતે તપેલા લોહાના ગોળાથી અગ્નિને તે જ સમયે પૃથક કરી શકાતી નથી; તેવી જ રીતે વર્તમાન સમયમાં કાયાદિ પ્રાણોથી જીવને પૃથક કરી શકાતો નથી; તેથી વ્યવહારનયથી કાયાદિ પ્રાણો જીવથી અભેદ છે; પરંતુ મૃત્યુસમયે કાયાદિ પ્રાણ જીવની સાથે જતા નથી; તેથી નિશ્ચયનયથી કાયાદિ પ્રાણો સાથે જીવનો ભેદ છે.

જો એકાંતે જીવ અને કાયાદિનો ભેદ સ્વીકારવામાં આવે તો જેવી રીતે બીજાની કાયાને છેદતાં-ભેદતાં પોતાને દુઃખ થતું નથી; તેવી જ રીતે પોતાની કાયાને છિન્ન-ભિન્ન કરતાં પણ દુઃખ ન થવું જોઈએ; પરંતુ તેમ નથી; કારણ કે આવું માનતાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે.

પ્રશ્ન:- આમ હોવા છતાં પણ હિંસા તો વ્યવહારથી જ થાય છે, નિશ્ચયથી તો ન થઈ ?

ઉત્તર:- આપ ઠીક કહો છો - આ હિંસા વ્યવહારથી જ થાય છે અને પાપ તથા તેના ફળમાં નરકાદિ ગતિના દુઃખોની પ્રાપ્તિ પણ વ્યવહારથી જ થાય છે - આ વાત અમને સ્વીકાર્ય જ છે.

જો તમને નરકાદિના દુઃખો ઈષ્ટ હોય તો ખૂબ હિંસા કરો અને તેનાથી જો ડર લાગતો હોય તો વ્યવહારહિંસા છોડી દો.

તેથી એમ નિશ્ચિત છે કે જૈનમતમાં સાંખ્યમતની માફક આત્મા એકાંતે અકર્તા નથી; પરંતુ રાગાદિ વિકલ્પરહિત સ્વાનુભૂતિ લક્ષણવાળા ભેદજ્ઞાનના કાળમાં કર્મોનો કર્તા નથી, શેષકાળમાં કર્મોનો કર્તા છે.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનું તાત્પર્ય આમ છે કે પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયથી આત્મા

બધાય કર્મોનો અકર્તા જ છે; તે છતાંય અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી રાગાદિ ભાવકર્મોનો અને અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી દ્રવ્યકર્મો તથા નોકર્મોનો કર્તા પણ છે.

વ્યવહારનયને સર્વથા અસત્યાર્થ માનનારાઓએ આચાર્ય જયસેનના ઉક્ત સંકેત પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સર્વે ભાવોને ભાવાર્થમાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“કેટલાક જૈનમુનિ પણ સ્યાદ્વાદવાણીને બરોબર રીતે ન સમજીને સર્વથા એકાંતનો અભિપ્રાય રાખે છે અને વિવક્ષા બદલીને એમ કહે છે કે ‘આત્મા તો ભાવકર્મનો અકર્તા જ છે, કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય જ ભાવકર્મને કરે છે; અજ્ઞાન, જ્ઞાન, સૂવું, જાગવું, સુખ, દુઃખ મિથ્યાત્વ અસંયમ, ચાર ગતિઓમાં ભ્રમણ - આ બધાને તથા જે પણ કંઈ શુભ-અશુભ ભાવ છે, તે બધાને કર્મ જ કરે છે; જીવ તો અકર્તા છે.

વળી તે મુનિ શાસ્ત્રનો પણ આવો જ અર્થ કરે છે કે વેદના ઉદયથી સ્ત્રી-પુરૂષને વિકાર થાય છે અને ઉપઘાત તથા પરઘાત પ્રકૃતિના ઉદયથી પરસ્પર ઘાત થાય છે. આમ જેવી રીતે સાંખ્યમતાવલંબી બધાયને પ્રકૃતિનું જ કાર્ય માને છે અને પુરૂષને અકર્તા માને છે; તેવી રીતે પોતાની બુદ્ધિના દોષથી આ મુનિઓને પણ આવી જ એકાંતિક માન્યતા થઈ.

જિનવાણી તો સ્યાદ્વાદરૂપ છે તેથી સર્વથા એકાંત માનનાર તે મુનિઓ ઉપર જિનવાણીનો અવશ્ય કોપ થાય છે.

જિનવાણીના કોપના ભયથી જો તેઓ વિવક્ષા બદલીને આમ કહે કે ભાવકર્મનો કર્તા કર્મ છે અને પોતાના આત્માનો કર્તા આત્મા છે; આમ અમે આત્માને કથંચિત્ કર્તા કહીએ છીએ, તેથી વાણીનો કોપ થતો નથી; તો તેમનું આ કથન પણ મિથ્યા જ છે.

આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, અસંખ્યાતપ્રદેશી છે, લોકપરિમાણ છે,

તેથી તેમાં તો કંઈ નવીન કરવાનું નથી; અને જે ભાવકર્મરૂપ પર્યાયો છે, તેમનો કર્તા તો તે મુનિઓ કર્મને જ કહે છે. તેથી આત્મા તો અકર્તા જ રહ્યો. તો પછી વાણીનો કોપ કંઈ રીતે મટી ગયો ? તેથી આત્માના કર્તૃત્વ-અકર્તૃત્વની વિવેકાને યથાર્થ માનવું તે જ સ્યાદ્વાદને યથાર્થ માનવું છે.

આત્માના કર્તૃત્વ-અકર્તૃત્વના સંબંધમાં સત્યાર્થ સ્યાદ્વાદ-પ્રરૂપણ આ પ્રમાણે છે -

આત્મા સામાન્ય અપેક્ષાએ તો જ્ઞાનસ્વભાવમાં જ સ્થિત છે; પરંતુ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને જાણતી વખતે, અનાદિકાળથી જ્ઞેય અને જ્ઞાનના ભેદવિજ્ઞાનના અભાવને લીધે, જ્ઞેયરૂપ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને આત્મારૂપે જાણે છે. આ પ્રમાણે વિશેષ અપેક્ષાથી અજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનપરિણામ કરવાથી કર્તા છે; અને જ્યારે ભેદવિજ્ઞાન થતાં આત્માને જ આત્માના રૂપમાં જાણે છે, ત્યારે વિશેષ અપેક્ષાથી પણ જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનપરિણામમાં જ પરિણમતો થકો, માત્ર જ્ઞાતા રહેવાથી સાક્ષાત્ અકર્તા છે.”

ઉક્ત ગાથાઓ અને ટીકાના ભાવને પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“જુઓ આ ગાથાઓમાં આમ સિદ્ધ કરી રહ્યા છે કે આત્મા સર્વથા અકર્તા નથી, કથંચિત્ કર્તા પણ છે.”

કર્મને લીધે શુભ-અશુભ ભાવ થાય છે, કર્મને લીધે પરઘાત થાય છે અને કર્મને લીધે અબ્રહ્મચર્ય થાય છે - આવી એકાંત પ્રરૂપણા કરનાર, બધા સૂત્રોના અર્થને ન જાણનારા અજ્ઞાની શ્રમણાભાસી છે. જે કર્મને જ વિકારનો કર્તા માને છે, તે જૈનમતી નથી; પરંતુ સાંખ્યમતી છે ભલે, જડકર્મ નિમિત્ત હો; પરંતુ નિમિત્તના કારણે જીવમાં વિકાર (કાર્ય) થતું નથી.

અહા ! આચાર્ય કહે છે કે એકાંતે કર્મપ્રકૃતિના કર્તૃત્વની માન્યતાથી સમસ્ત જીવોને એકાંતે અકર્તાપણું આવી જશે. આમ થતાં ‘જીવ કર્તા છે’ આ શાસ્ત્રના વચનની વિરાધના થશે.

‘જીવોને કર્મ જ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે, કર્મ જ હેરાન કરે છે, કર્મ જ વિકાર કરાવે છે, જીવ તો સર્વથા જ અકર્તા છે’ - આવું માનનાર જિનવાણીનો વિરાધક છે.

પોતાની વાતને સિદ્ધ કરવા માટે અજ્ઞાની તર્ક કરે છે કે મિથ્યાત્વ, રાગ-દ્વેષ, અજ્ઞાન આદિ જેટલા પર્યાયરૂપ વિકારીભાવ છે, તેમને જડકર્મ કરે છે તથા આત્મા તો આત્માને એક દ્રવ્યરૂપે કરે છે. આ રીતે આત્માનું કર્તાપણું પણ આવી જાય છે, તેથી આત્માનું કર્તાપણું અને અકર્તાપણું બંનેની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. તેથી શ્રુતની વિરાધના નહીં થાય.

તેને આચાર્ય કહે છે કે ભાઈ ! આ તારો અભિપ્રાય મિથ્યા જ છે; કારણ કે ત્રિકાળી આત્મદ્રવ્ય તો નિત્ય ધ્રુવ એકરૂપ છે તેમાં કરવાનું જ શું છે ? આત્મા પોતાના આત્મદ્રવ્યસ્વરૂપમાં શું કરે ?

આત્મા પર્યાયથી અનિત્ય છે, પરંતુ દ્રવ્યરૂપે તો અનાદિ-અનંત નિત્ય છે. અહીં અજ્ઞાનીનું કહેવું આમ છે કે અનિત્ય પર્યાયના કર્તા જડકર્મ છે તથા આત્મા આત્માનો દ્રવ્યરૂપે કર્તા છે; પરંતુ અજ્ઞાનીનું આ કથન મિથ્યા છે; કારણ કે જે ત્રિકાળ નિત્ય છે, તેમાં કરવાનું જ શું છે કે જેને દ્રવ્ય કરે ? નિત્યનો કોઈ કર્તા હોતો નથી. જેમાં પર્યાયરૂપ પલટવું થાય, તેમાં કાર્ય થાય છે; પરંતુ જે નિત્ય (ધ્રુવ) છે, તેમાં કરવા જેવું કંઈ હોતું નથી. નિત્યમાં કાર્ય હોઈ જ ન શકે; કારણ કે કર્તૃત્વ અને નિત્યત્વના એકપણામાં પરસ્પર વિરોધ છે અર્થાત્ જે નિત્ય છે, તેમાં કર્તૃત્વ સંભવ નથી અને જ્યાં કર્તૃત્વ હોય ત્યાં નિત્યતા સંભવ નથી. આત્મા દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે. જ્યારે અનાદિ, અનંત ધ્રુવ એકરૂપ આત્મવસ્તુ પોતે જ દ્રવ્યપણે નિત્ય છે તો તેમાં કર્તાપણું ક્યાંથી આવ્યું ? કેવી રીતે આવી શકે ? તે તો દ્રવ્યરૂપે અકૃતક જ છે. આત્મદ્રવ્ય કોઈનું કરેલું છે - તેમ માનવું મિથ્યા છે.’

અજ્ઞાનીની આ દલીલ છે કે જ્ઞાયકભાવ તો ત્રિકાળ જ્ઞાનભાવે જ સ્થિત

છે. જ્ઞાયકભાવ અને કર્તાભાવને પરસ્પર અત્યંત વિરુદ્ધતા છે. તેથી જ્ઞાયક મિથ્યાત્વાદિ ભાવો ને કરે - એ સંભવ નથી અને મિથ્યાત્વાદિ વિકાર થાય તો છે જ, તેથી એ સ્પષ્ટ જ છે કે મિથ્યાત્વાદિ ભાવોનો કર્તા કર્મ જ છે ?

તેનું સમાધાન કરતાં આચાર્ય અજ્ઞાનીને કહે છે - ભાઈ, તારી આ જે વાસના છે - મિથ્યા ધારણા છે, તે ધારણા - 'આત્મા આત્માનો કર્તા છે' તારા આ અભિપ્રાયનો નાશ કરે છે, કારણકે જ્ઞાયકભાવને ત્રિકાળ જ્ઞાયક સ્વભાવમાં સ્થિત માનતાં આત્મા અકર્તા જ રહે છે, કોઈપણ અપેક્ષાએ કર્તા સિદ્ધ થતો નથી.

આ રીતે આત્મા દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી અને ભાવથી કોઈપણ પ્રકારે કર્તા સિદ્ધ થતો નથી અને કાળથી અર્થાત્ પર્યાયથી તો તે અજ્ઞાની સ્વયં પણ કર્તા માનતો નથી. પર્યાયનો કર્તા તો તે કર્મોને બતાવે છે. તેથી શ્રુતિના કોપથી બચવાને માટે આત્માને કથંચિત્ કર્તા બતાવે છે; પરંતુ તેની આ બધી દલીલો મિથ્યા છે. વાસ્તવમાં પર્યાયદષ્ટિ જીવ પોતાની પર્યાયમાં થતા રાગાદિ વિકારનો પોતે જ કર્તા છે અને નિજ જ્ઞાયકભાવની દષ્ટિ થતાં જ્ઞાનસ્વભાવ પ્રગટ થવાથી તે રાગનો કર્તા નથી, માત્ર જ્ઞાતા છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ છે.^૧

જુઓ આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, તેથી આત્મા આત્માને કરે છે - આ માન્યતા સિદ્ધ થતી નથી. આત્મા ક્ષેત્રપણે ત્રિકાળ નિયત છે; તેથી આત્માનું ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ કર્તૃત્વ સિદ્ધ થતું નથી અને આત્મા ત્રિકાળ જ્ઞાનભાવે જ સ્થિત છે; તેથી કાળ અપેક્ષાએ પણ કર્તૃત્વ સિદ્ધ થતું નથી.

જ્ઞાયક....જ્ઞાયક....જ્ઞાયક - આવો જે એક જ્ઞાયકભાવ - ધ્રુવસ્વભાવ - સામાન્ય જ્ઞાનસ્વભાવે આત્મા સ્થિત છે એમાં ફેરફાર નથી. અર્થાત્ જ્ઞાયકસ્વભાવી ભગવાન આત્મા ત્રિકાળીદ્રવ્ય દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે, ક્ષેત્રરૂપે અસંખ્યાત પ્રદેશી નિત્ય છે અને ભાવથી સામાન્ય એક જ્ઞાયકભાવપણે

નિત્ય છે. આવો એકરૂપ નિત્ય રહેનારો જ્ઞાયકભાવ હોવાથી તેમાં કંઈપણ કર્તૃત્વ આવતું નથી.^૧

વિશેષ અપેક્ષાએ અર્થાત્ ત્રિકાળી દ્રવ્ય-ગુણ-ક્ષેત્ર તો અકર્તા છે જ, તેમાં તો કર્તાપણું છે જ નહીં, વર્તમાન પર્યાયમાં પણ જ્યાં જીવ અંતર્મુખ થઈને જ્ઞાનસ્વભાવે પરિણમે છે, રાગરૂપે પરિણમતો નથી; ત્યારે સાક્ષાત્ અકર્તા થઈ જાય છે.^૨

‘કર્મના કારણે વિકાર થાય છે, કર્મને કારણે અલ્પજાતા થાય છે, કર્મક્ષય થતાં જ જ્ઞાનનો વિકાસ થઈ શકે છે. આમ કર્મ જ બધું કરે છે’ - આ માન્યતા જૈનદર્શનની નથી. આ તો અજ્ઞાનીઓની માન્યતા છે; પરંતુ જૈનદર્શનના વ્યાખ્યાનકારો પણ આ વિષયમાં ક્યાંક ક્યાંક ચૂકી જાય છે. જ્યારે તેઓ કરણાનુયોગની વ્યાખ્યા કરે છે તો તેની અપેક્ષા અને કથનશૈલીને ધ્યાનમાં ન રાખતાં સર્વથા આમ જ માની લે છે કે વેદકર્મના ઉદયથી સ્ત્રી-પુરૂષોને વિકાર થાય છે તથા ઉપઘાત અને પરઘાત કર્મપ્રકૃતિના ઉદયથી પરસ્પર ઘાત થાય છે. આમ જે રીતે સાંખ્યમતી બધું પ્રકૃતિનું જ કાર્ય માને છે અને પુરૂષને અકર્તા માને છે; તે જ રીતે પોતાની બુદ્ધિના દોષને લીધે અને કથનની અપેક્ષાથી અણજાણ એવા જૈનદર્શનના વ્યાખ્યાનકારો પણ આવા જ એકાંતને માને છે.

આમ માનનારાઓ પર જિનવાણીનો કોપ કેમ ન થાય ? અવશ્ય થશે જ. જિનવાણીના કોપના ભયથી અર્થાત્ જિનવાણીની વિરાધનાથી બચવા માટે જો તેઓ વિવક્ષા બદલીને એવું કહે કે ભાવકર્મોનો કર્તા કર્મ છે અને પોતાના આત્માનો અર્થાત્ સ્વયંનો કર્તા આત્મા છે. આમ તો ‘અમે પણ આત્માને કથંચિત્ કર્તા કહીએ છીએ જેથી અમારી પર જિનવાણીનો કોપ ન થાય’ તેમને કહીએ છીએ કે ‘ભાઈ ! તમારું આ કથન પણ મિથ્યા જ છે.’

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૧૯-૨૨૦

૨ તે જ, પાનું ૨૨૧

જુઓ ! શાસ્ત્ર વાંચીને જેઓ આવો ઉઘો અર્થ કાઢે છે કે પુરૂષને સ્ત્રીની સાથે રમણ કરવાનો જે ભાવ આવે છે તેમ જ સ્ત્રીને પુરૂષ સાથે રમણ કરવાનો ભાવ આવે છે તે વેદકર્મનું કાર્ય છે; કારણ કે આત્મા તો અકર્તા છે, નિર્દોષ છે અને વેદકર્મ જ સ્ત્રી-પુરૂષને વિકારી બનાવે છે; પરંતુ તે તો સાંખ્યમત છે.

જિનવાણીને સ્યાદ્વાદરૂપ કહી છે, તો તેમાં સ્યાદ્વાદની અપેક્ષા તો આમ છે કે જીવના વિકારી ભાવોનો અજ્ઞાનદશામાં તો જીવ જ કર્તા છે અને સ્વભાવના લક્ષ્યથી જ્ઞાનભાવ પ્રગટ થતાં તે જીવ વિકારનો કર્તા નથી. આમ જિનવાણી તો સ્યાદ્વાદરૂપ છે; પરંતુ તેમ ન માનતાં આત્માને સર્વથા એકાંતે અકર્તા જ માનનાર જિનવાણીના વિરાધક છે.^૧

ધર્મને દયા, દાન, વ્રતાદિનો રાગ થાય છે; પરંતુ તે જ સમયે રાગથી ભિન્ન 'હું જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી આત્મા છું' - આવું ભેદજ્ઞાન પણ અંતરમાં વર્તે છે. તેથી તે રાગ સાથે એકમેક થતો નથી; પરંતુ રાગને તે પૃથક્ જ જાણે છે, કેવળ તે રાગનો જ્ઞાતા જ રહે છે. આમ જ્ઞાની જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનપરિણામે પરિણમતો થકો કેવળ જ્ઞાતા રહેવાથી સાક્ષાત્ અકર્તા છે. બસ આનું જ નામ સમકિત છે, ધર્મ છે.

આમ ભેદજ્ઞાન થતાં જ્ઞાની વર્તમાન પર્યાયમાં જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનપરિણામને જ કરતો થકો કેવળ જ્ઞાતા જ રહેવાથી સાક્ષાત્ અકર્તા છે. તે જ સાચો સ્યાદ્વાદ છે.^૨

આ પ્રમાણે આ ગાથાઓમાં વિસ્તારથી યુક્તિસહિત એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે જૈનદર્શનમાં સાંખ્યમતની માફક આત્માને સર્વથા અકર્તા માન્યો નથી. જૈનદર્શન સ્યાદ્વાદી દર્શન છે અને તે કહે છે કે આત્મા કર્મોનો કથંચિત્ કર્તાપણ છે અને કથંચિત્ અકર્તા પણ છે.

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૨૫-૨૨૬

૨ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૨૭

સાંખ્યમતીઓની માફક જે જૈન શ્રમણ અથવા શ્રાવક આમ કહે છે કે આત્માને જ્ઞાની-અજ્ઞાની અને સુખી-દુઃખી કર્મજ કરે છે; ત્યાંસુધી કે કર્મજ જગાડે-સુવાડે છે અને ચતુર્ગતિમાં પરિભ્રમણ પણ કર્મજ કરાવે છે; આત્મામાં ઉત્પન્ન થનાર હિંસક અને કુશીલની વૃત્તિનો જવાબદાર પણ કર્મ જ છે; તેમને સમજાવતાં અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે આવો એકાંત જૈનદર્શનને સ્વીકાર નથી; કારણ કે જૈનદર્શન અનેકાંતવાદી દર્શન છે. તેથી એ જ બરોબર છે કે આત્મા ઉક્ત સ્થિતિઓનો કથંચિત્ કર્તા છે અને કથંચિત્ અકર્તા.

તો ત્યાં તે કહે છે કે જૈનદર્શન અનેકાંતવાદી છે - આવું તો અમે પણ માનીએ છીએ; પણ તે અનેકાંત આત્મા સ્વયંનો કર્તા છે અને ઉક્ત ક્રિયાઓનો અકર્તા છે - આ પ્રમાણે છે.

અહીં આચાર્ય કહે છે કે સ્વયંના કર્તાનો શો આશય છે ? જે પર્યાયો (ઉક્ત ક્રિયાઓ) ને છોડી દઈએ તો પછી સ્વયંમાં, આત્મવસ્તુમાં દ્રવ્ય (જ્ઞાયકભાવ) ક્ષેત્ર (પ્રદેશ) અને ભાવ (ગુણ) જ બાકી રહે છે. તે બધા ત્રિકાળીધ્રુવ હોય છે; તેથી તેમાં કંઈ કરી શકાતું નથી. આવી સ્થિતિમાં આત્મા સ્વયંનો કર્તા છે - આ વાતનો શો અર્થ રહી જાય છે ?

હવે તમેજ કહો કે આત્મા સ્વયંનો કર્તા છે ? - આ કથનનો શો આશય છે ? કાર્ય તો પર્યાયરૂપે જ હોય છે; તેથી આત્મા કર્તા છે - આ વાત પણ પર્યાયોના સંદર્ભમાં જ કહેવામાં આવશે અને આત્મા અકર્તા છે - એ પણ પર્યાયોના સંદર્ભમાં જ કહેવામાં આવશે.

તેથી નિષ્કર્ષ આમ જ છે કે આત્મા પોતાના શુદ્ધ-અશુદ્ધ દરેક પરિણામનનો કથંચિત્ કર્તા છે અને કથંચિત્ અકર્તા છે.

હવે આગામી કળશમાં ઉક્ત ગાથાઓનો નિષ્કર્ષ પ્રસ્તુત કરતાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર જે માર્ગદર્શન કરે છે, જે નિર્ણય આવે છે; તે આ પ્રમાણે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

માઠકર્તારમમી સ્પૃશન્તુ પુરુષં સાંખ્યા ઇવાપ્યર્હતાઃ
કર્તારં કલયંતુ તં કિલ સદા ભેદાવબોધાદધઃ ।
ઋર્ધ્વમ્ તૂદ્ધતબોધધામનિયતં પ્રત્યક્ષમેનં સ્વયં
પશ્યન્તુ ચ્યુતકર્તૃભાવમચ્ચલં જ્ઞાતારમેકં પરમ્ ॥૨૦૫॥

(હરિગીત)

જ્યમ સાંખ્યમતી માને - અર્કર્તા આતમા છે સર્વથા,
એકાંતથી માનો નહીં અનુયાયીઓ અર્હતના;
છે આતમા કર્તા નિરંતર ભેદજ્ઞાન ન જ્યાં લગી,
આત્મા ન હો કર્તા કદાપિ ભેદજ્ઞાન થયા પછી;
સ્થિત જ્ઞાનધામમહીં સ્વયં પ્રત્યક્ષ આતમદ્રવ્યને,
કર્તૃત્વભાવરહિત દેખો અચળ, જ્ઞાતા તેહને. ૨૦૫

હે આર્હતમતના અનુયાયી જૈનીઓ ! તમે પણ સાંખ્યમતિઓની જેમ
આત્માને અર્કર્તા ન માનો; ભેદજ્ઞાન થયા પહેલા સદાય રાગાદિભાવોનો
કર્તા જ માનો અને ભેદજ્ઞાન થયા બાદ તેને સદા અચળ, અર્કર્તા અર્થાત્
જ્ઞાતા જ જુઓ.

ઉક્ત કળશનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં પંડિત જયચંદ્ર છાબડા ભાવાર્થમાં
લખે છે -

“સાંખ્યમતાવલંબી પુરૂષને સર્વથા એકાંતે અર્કર્તા, શુદ્ધ ઉદાસીન
ચૈતન્યમાત્ર જાણે છે. તેમ માનતાં પુરૂષને સંસારના અભાવનો પ્રસંગ આવે
છે; અને જે પ્રકૃતિને સંસાર માનવામાં આવે તો તે પણ ઘટિત થતું નથી;
કારણ કે પ્રકૃતિ જે જડ છે તેને સુખ-દુઃખાદિનું સંવેદન નથી, તો તેને
સંસાર કેવો ?

આવા અનેક દોષ એકાંત માન્યતામાં આવે છે. સર્વથા એકાંત વસ્તુનું

સ્વરૂપ જ નથી. તેથી સાંખ્યમતી મિથ્યાદષ્ટિ છે; અને જો જૈન પણ આવું માને તો તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે.

તેથી આચાર્યદેવ ઉપદેશ આપે છે કે સાંખ્યમતિઓની માફક જૈનો આત્માને સર્વથા અકર્તા ન માનો; જ્યાંસુધી સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન ન હોય, ત્યાંસુધી તો તેને રાગાદિનો - પોતાના ચેતનરૂપ ભાવકર્મોનો-કર્તા માનો અને ભેદવિજ્ઞાન થયા બાદ શુદ્ધ વિજ્ઞાનઘન, સમસ્ત કર્તૃત્વભાવથી રહિત, એક જ્ઞાતા જ માનો.

આવી રીતે એક જ આત્મામાં કર્તૃત્વ તથા અકર્તૃત્વ - આવા બંને ભાવ વિવક્ષાવશ સિદ્ધ થાય છે. આવો સ્યાદ્વાદ મત જૈનીઓનો છે, અને વસ્તુસ્વભાવ પણ આવો જ છે, કલ્પના નથી. આ (સ્યાદ્વાદાનુસાર) માનતાં પુરૂષને સંસાર-મોક્ષાદિની સિદ્ધિ થાય છે અને સર્વથા એકાંત માનવાથી સર્વ નિશ્ચય-વ્યવહારનો લોપ થાય છે.”

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી આ પ્રમાણે કરે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

जैसे सांख्यमती कहैं अलख अकरता है,
सर्वथा प्रकार करता न होइ कबहीं ।
तैसें जिनमती गुरुमुख एक पक्ष सुनि,
याहि भाँति मानै सौ एकंत तजौ अबहीं ॥
जौलौं दुरमती तौलौं करम कौ करता है,
सुमती सदा अकरतार कह्यौ सबहीं ।
जाकै घटि ग्याक सुभाउ जग्यौ जबही सौं,
सो तौ जगजाल सौं निरालौ भयौ तबहीं ॥

જે રીતે સાંખ્યમતિ કહે છે કે આત્મા સર્વથા અકર્તા છે, કોઈપણ અપેક્ષાએ કર્તા નથી; તે જ રીતે જો જૈનમતી પણ ગુરુમુખથી એક પક્ષ (નય)ની વાત સાંભળીને સાંખ્યોની માફક આત્માને સર્વથા અકર્તા માનતા હોય તો તેમને તેમની તે માન્યતાને તત્કાળ છોડી દેવી જોઈએ.

વસ્તુસ્થિતિ આમ છે કે જ્યાં સુધી દુર્ગતિ છે, અજ્ઞાન છે; ત્યાં સુધી આત્મા ભાવકર્મોનો કર્તા છે અને જ્યારે સુમતિ જાગૃત થઈ જાય છે, સમ્યગ્જ્ઞાન થઈ જાય છે; ત્યારે તે સદા તે રાગાદિભાવોનો અકર્તા જ રહે છે - આ વાત બધા જ્ઞાનીઓ કહે છે.

અરે ભાઈ ! જેમના હૃદયમાં જ્ઞાયકભાવ પ્રગટ થઈ જાય છે; ત્યારથી તે જગતજાળથી નિરાળો થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થઈ જતાં રાગાદિનો કર્તા-લોકતા રહેતો નથી, સહજ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા થઈ જાય છે.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે - “જ્યાં સુધી એવું ભાન થયું નથી કે હું વિકારથી ભિન્ન નિર્મળ નિર્વિકાર શુદ્ધ ચિદાનંદધનસ્વરૂપ આત્મા છું - ત્યાં સુધી આત્મા પોતાના અજ્ઞાનભાવોનો-રાગાદિભાવોનો કર્તા છે. અને જ્યારે પર્યાયમાં થતા વિભાવનું લક્ષ્ય છોડી અંદર ધ્રુવધામ નિજ ચૈતન્ય ભગવાન સન્મુખ દૃષ્ટિ કરે છે તો શીઘ્ર જ તે કર્તાપણાના ભાવથી રહિત થઈ જ્ઞાતાસ્વરૂપ થઈ જાય છે.”^૧

પ્રશ્ન:- તો શું સમકિતીને કદી રાગ થતો જ નથી ?

ઉત્તર:- ના એમ નથી. સમ્યગ્દર્શન થયા બાદ સમકિતીને રાગ થાય છે, પરંતુ એ રાગનો તે જ્ઞાતા-દૃષ્ટા જ રહે છે. સમ્યગ્દર્શન થયા બાદ ઉદ્ભવ જ્ઞાનધામ પ્રભુ આત્મા અકર્તા, અચળ, એક અને પરમજ્ઞાતા જ છે. આત્મા જગતના કોઈ પદાર્થની અવસ્થાનો કર્તા તો નથી, પર્યાયમાં જે કંઈ રાગ થાય છે, જ્ઞાની તેનો પણ કર્તા નથી, કેવળ જ્ઞાતા જ છે. આમ રાગથી હટવું અને સ્વમાં વસવું. બસ આનું નામ જ સંવર અને નિર્જરા છે.^૨

જો કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને અસ્થિરતા-જનિત થોડો રાગ હોય છે, પરંતુ તેનું સ્વામિત્વ ન હોવાથી એ રાગનો પણ તે કર્તા નથી, જ્ઞાતા જ છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૩૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૩૧

આવી રીતે એક જ આત્મામાં કર્તાપણું અને અકર્તાપણું - બંને ભાવ વિવક્ષાવશ સિદ્ધ થાય છે. અજ્ઞાનપણામાં તો વિકારનો કર્તા અને ભેદજ્ઞાન થતાં અકર્તા સિદ્ધ થાય છે. આવો સ્યાદ્વાદ મત જૈનોમાં છે અને વસ્તુસ્વભાવ પણ આવો જ છે.

આમ સ્યાદ્વાદ અનુસાર વસ્તુસ્વરૂપ માનવાથી પુરૂષને સંસાર અને મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે.

અજ્ઞાનભાવથી વિકારનો કર્તા માનવાથી અજ્ઞાની જીવને સંસારની સિદ્ધિ થાય છે અને જ્ઞાનભાવથી અકર્તા હોવાથી કેવળ જ્ઞાતાપણું અને મોક્ષદશા સિદ્ધ થાય છે. અજ્ઞાનપણામાં જો જીવને અકર્તા માનીએ અને કર્મને કર્તા માનીએ તો સંસાર અને મોક્ષ - કંઈપણ સિદ્ધ નહીં થાય અને નિશ્ચય-વ્યવહાર પણ સિદ્ધ નહીં થાય.”

આ પ્રમાણે તેર ગાથાઓના સારને સમેટી લેતા આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે અરિહંતના અનુયાયી જૈની ભાઈઓ ! સાંખ્યોની માફક આત્માને તમે સર્વથા અકર્તા ન માનો. અજ્ઞાન અવસ્થામાં આત્માને રાગાદિભાવોનો કર્તા અને ભેદજ્ઞાન થતાં, સમ્યગ્જ્ઞાન થતાં તેને રાગાદિભાવોનો અકર્તા, સહજ જ્ઞાતા-દષ્ટા સ્વીકારો.

ઉક્ત તેર ગાથાઓમાં સાંખ્યમતની માફક રાગાદિભાવોનો સર્વથા અકર્તા માનનારા જૈનીઓનું અજ્ઞાન દૂર કર્યું અને હવે આગામી ચાર ગાથાઓમાં બૌદ્ધમતની માફક આત્માને ક્ષણિક પર્યાય જેટલો માનનારાઓને સમજાવશે. આત્માને સર્વથા અનિત્ય માનવાથી ‘જો કર્તા તે ભોક્તા’ વાળી વાત ઘટિત થતી નથી. ‘કરે અન્ય અને ભોગવે અન્ય’ જેવી સમસ્યા ઉભી થાય છે. અરે ભાઈ ! કરે કોઈ અને ભોગવે કોઈ બીજું - આ તો સરાસર અન્યાય છે. આવું હોતું પણ નથી અને હોવું ન જ જોઈએ.

આગામી ચાર ગાથાઓની વિષયવસ્તુની સુચના આપવા માટે આચાર્ય અમૃતચંદ્રદેવે આત્મપ્રત્યક્ષિમાં બે કળશ લખ્યા છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(માલિની)

ક્ષણિકમિદમિહૈકઃ કલ્પયિત્વાત્મતત્ત્વં ।

નિજમનસિ વિધત્તે કર્તૃભોક્ત્રોર્વિભેદમ્ ।

અપહરતિ વિમોહં તસ્ય નિત્યામૃતૌઘૈઃ

સ્વયમયમભિષિંચંશ્ચિચ્ચમત્કાર એવ ॥૨૦૬॥

(અનુષ્ટુપ)

વૃત્તયંશભેદતોડત્યંતં વૃત્તિમન્નાશકલ્પનાત્ ।

અન્યઃ કરોતિ ભુંક્તેડન્ય ઇત્યેકાંતશ્ચકાસ્તુ મા ॥૨૦૭॥

(હરિગીત)

આ જગતમાં કો એક તો કલ્પી ક્ષણિક આ આત્મને,
મનમાં કરે છે ભેદ બે કર્તા અને ભોક્તા વિશે;
ધ્રુવતારૂપી અમૃત તાણા સમૂહો વડે અભિસિંચીને
તે મોહને દૂરે અહો, ચિત્તચમત્કાર સ્વયં કરે. ૨૦૬

વૃત્યંશનો બહુ ભેદ દેખી નાશ વૃત્તિમાનનો
અત્યંત થાતો એવી મિથ્યા કલ્પના કરીને જનો;
'કોઈ કરે છે અન્ય ને વળી અન્ય કોઈ ભોગવે'
એકાંત નહીં એવો પ્રકાશો વસ્તુના ધર્મો વિષે. ૨૦૭

આ જગતમાં કોઈ ક્ષણિકવાદી આત્મતત્ત્વને ક્ષણિક માનીને પોતાના
મનમાં કર્તા અને ભોક્તાનો ભેદ કરે છે. અર્થાત્ એવું માને છે કે કર્તા અન્ય
અને ભોક્તા અન્ય. તેમના મોહ (અજ્ઞાન)ને આ ચૈતન્યચમત્કાર આત્મા
સ્વયં જ નિત્યતારૂપ અમૃતના સમૂહથી સીંચતો થકો દૂર કરે છે.

વૃત્યંશો અર્થાત્ પર્યાયોના ભેદથી વૃત્તિમાન દ્રવ્ય સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય
છે - આવી કલ્પના કરીને અન્ય કર્તા અને અન્ય ભોક્તા - આવો એકાંત
પ્રકાશિત નહીં કરો.

ઉક્ત કળશોનો ભાવ પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“ક્ષણિકવાદી કર્તા-લોકતામાં ભેદ માને છે અર્થાત્ તેઓ આમ માને છે કે પહેલી ક્ષણમાં જે આત્મા હતો, તે બીજી ક્ષણમાં નથી.

આચાર્યદેવ કહે છે કે અમે તેમને શું સમજાવીએ ? તે ચૈતન્ય જ તેમનું અજ્ઞાન દૂર કરશે કે જે (ચૈતન્ય) અનુભવગોચર નિત્ય છે. પહેલી ક્ષણમાં જે આત્મા હતો તે જ બીજી ક્ષણે કહે છે કે ‘હું જે પહેલા હતો તે જ છું’; આવું સ્મરણપૂર્વકનું પ્રત્યભિજ્ઞાન આત્માની નિત્યતા બતાવે છે.

અહીં બૌદ્ધમતી કહે છે કે ‘જે પ્રથમ ક્ષણમાં હતો, તે જ બીજી ક્ષણમાં છે’ આમ માનવું તે તો અનાદિકાળનો અવિદ્યાનો ભ્રમ છે; આ ભ્રમ દૂર થાય તો તત્ત્વ સિદ્ધ થાય અને સમસ્ત કલેષ મટે.

તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે ‘હે બૌદ્ધ ! તું જે આ તર્ક કરે છે, તે સંપૂર્ણ તર્કને કરનારો એક જ આત્મા છે કે અનેક આત્મા છે ? વળી તારા સંપૂર્ણ તર્કને એક જ આત્મા સાંભળે છે - આવું માનીને તું તર્ક કરે છે કે સંપૂર્ણ તર્ક પૂર્ણ થતાં સુધી અનેક આત્મા બદલી જાય છે - આવું માનીને તર્ક કરે છે ?

જે અનેક આત્મા બદલી જતા હોય તો તારા સંપૂર્ણ તર્કને કોઈ આત્મા સાંભળતો નથી; તો પછી તર્ક કરવાનું શું પ્રયોજન છે. ?

આમ અનેક પ્રકારે વિચાર કરતાં તને જણાશે કે આત્માને ક્ષણિક માનીને પ્રત્યભિજ્ઞાનને ભ્રમ કહી દેવું તે પર્યાય નથી. તેથી આમ સમજવું જોઈએ કે આત્માને એકાંતે નિત્ય અથવા એકાંતે અનિત્ય માનવો તે બંને ભ્રમ છે, વસ્તુસ્વરૂપ નથી; અમે (જૈન) વસ્તુનું સ્વરૂપ કથંચિત્ નિત્યનિત્યાત્મક કહીએ છીએ, તે જ સત્યાર્થ છે.

દ્રવ્યની પર્યાયો પ્રતિક્ષણ નષ્ટ થાય છે. તેથી બૌદ્ધ એમ માને છે

કે 'દ્રવ્ય જ સર્વથા નાશ પામે છે' આવી એકાંત માન્યતા મિથ્યા છે. જે પર્યાયવાન પદાર્થનો જ નાશ થઈ જાય તો પર્યાય કોના આશ્રયે થશે ? આમ બંનેના નાશનો પ્રસંગ આવતાં શૂન્યનો પ્રસંગ આવે છે."

ઉક્ત કળશોમાંથી ૨૦૬નો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી પ્રશ્નોત્તરના રૂપે અનેક છંદોમાં કરે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(દોહા)

પ્રશ્ન : બૌદ્ધ છિનકવાદી, કહે, છિનભંગુર તન માંહિ ।
 પ્રથમ સમય જો જીવ હૈ, દુતિય સમય સો નાંહિ ॥
 તાતૈં મેરે મતવિષૈં, કરૈ કરમ જો કોઝ ।
 સો ન ભોગવૈ સરવથા, ઓર ભોગતા હોઝ ॥

ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ કહે છે કે આ ક્ષણભંગુર શરીરમાં જે જીવ પહેલા સમયમાં રહે છે, તે જીવ બીજા સમયમાં રહેતો નથી. તેથી મારા મતમાં જે કર્મ કરે છે, તે ભોગવતો નથી, બીજું કોઈ ભોગવે છે - આ વાત સર્વથા સત્ય છે.

(દોહા)

ઉત્તર : यह एकंत मिथ्यात पख, दूर करन कै काज ।
 चिद्धिलास अविचल कथा, भाषै श्रीजिनराज ॥
 बालापन काहू पुरुष, देख्यौ पुर एक कोइ ।
 तरुन भए फिरिकै लख्यौ, कहै नगर यह सोइ ॥
 जो दुहुपन में एक थौ, तौ तिनि सुमिरन कीय ।
 और पुरुष कौ अनुभव्यौ, और न जानैं जीय ॥
 जब यह वचन प्रगट सुन्यौ, सुन्यौ जैनमत सुद्ध ।
 तब इकंतवादी पुरुष, जैन भयौ प्रतिबुद्ध ॥

આવા એકાંતવાદીના મિથ્યા પક્ષને દૂર કરવા માટે જિનેન્દ્ર ભગવાન ચૈતન્ય આત્માની નિત્યતા બતાવનાર વાત કહે છે.

કોઈ પુરૂષે બચપણમાં કોઈ નગરને જોયું હતું અને ફરી યુવાનીમાં એ જ નગરને જોતાં તે કહે છે કે આ તે જ નગર છે, જેને મેં બચપણમાં જોયું હતું.

બંને અવસ્થાઓમાં પુરૂષ એક જ હતો, એટલે તો તેને આમ સ્મરણ થયું; કોઈ અન્ય પુરૂષના અનુભવને કોઈ અન્ય પુરૂષ કેમ વ્યક્ત કરી શકે?

ઉક્ત કથનથી જૈનમતની સચોટતા તે એકાંતવાદીને ધ્યાનમાં આવી ગઈ અને તે પણ પ્રતિબુદ્ધ થઈ ગયો, તેને પણ જૈનમત સ્વીકૃત થઈ ગયો.

બચપણ અને યુવાનીમાં કોઈ નગરને જોઈને પ્રત્યભિજ્ઞાન થવાનું ઉદાહરણ પાંડે રાજમલજીએ આત્માની નિત્યતા સમજાવવા માટે કળશ ટીકામાં આપ્યું છે. તેમના જ અનુકરણમાં કવિવર બનારસીદાસજીએ અહીં તે જ ઉદાહરણનો પ્રયોગ કર્યો છે.

કવિવર બનારસીદાસજી ૨૦૭મા કળશનો ભાવાનુવાદ આ પ્રમાણે કરે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

एक परजाइ एक समै में विनसि जा

दूजी परजाइ दूजै समै उपजति है ।

ताकौ छल पकरि कैँ बौध कहै समै समै,

नवौ जीव उपजै पुरातन की छति है ॥

तातै मानै करम कौ करता है और जीव,

भोगता है और वाकै हिए ऐसी मति है ।

परजौ प्रवांन कौँ सरवथा दरब जानैँ,

ऐसे दुरबुद्धि कौँ अवसि दुरगति है ॥

એક પર્યાય એક સમયમાં નષ્ટ થઈ જાય છે અને બીજી પર્યાય બીજા સમયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. - તેના આધારે બૌદ્ધ કહે છે કે જીવ પ્રતિસમયે નવો ઉત્પન્ન થાય છે અને જુનો નષ્ટ થઈ જાય છે. તે જ આધારે તેઓ

કહે છે કે કર્મોનો કર્તા અન્ય જીવ છે અને કર્મોનો ભોક્તા અન્ય જીવ છે. તેમના હૃદયમાં આ વાત જામી ગઈ છે; તેઓ દ્રવ્યને પર્યાયપ્રમાણ જ માને છે, પર્યાય જેટલો માને છે. જેમની આવી દુર્બુદ્ધિ છે તેઓ અવશ્ય દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થશે.

અહીં એક પ્રશ્ન સંભવે છે કે જો આપને કોઈની વાત ન પસંદ આવે તો ન માનો; પણ કોઈને દુર્બુદ્ધિ કહેવો, દુર્ગતિમાં જનાર બતાવવો તે તો સારી વાત નથી.

અરે ભાઈ ! અહીં કોઈ વ્યક્તિ પરના દ્વેષને લીધે તેને દુર્બુદ્ધિ કહેવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ એ તો આ તથ્યનું ઉદ્ઘાટન છે, જેના કારણે સર્વથા ક્ષણિક માનનાર દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન : એવું ક્યું તથ્ય છે, એવી કઈ દુર્બુદ્ધિ છે કે જેના કારણે સર્વથા ક્ષણિક માનનારો દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ?

ઉત્તર : તેની માન્યતા અનુસાર પ્રત્યેક આત્મા પ્રતિપળ નાશ પામવાના કારણે તેને આમ માનવું અનિવાર્ય થઈ જાય છે કે જે કરે છે, તેને ભોગવવું પડતું નથી; કારણકે તે તો કરવાની સાથે પોતે જ નાશ પામી જાય છે.

આવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ પાપકાર્યો કરતાં કેમ ડરે; કારણ કે તેને તેનું ફળ તો મળવાનું નથી. તેવી જ રીતે પુણ્યકાર્યોમાં પણ ઉત્સાહિત કેમ થાય; કારણ કે તેનો લાભ પણ તેને મળવાનો નથી. આ પ્રમાણે તે નિરંતર ભોગોમાં જ મસ્ત રહેશે, પાપકાર્યોમાં જ વ્યસ્ત રહેશે, અને તે કારણે દુર્ગતિને પણ પ્રાપ્ત થશે તેની દુર્ગતિગમનની વાત કહીને કવિવર બનારસીદાસજીએ તે જ તથ્ય તરફ આપણું ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું છે.

તે બાદ બનારસીદાસજી દુર્બુદ્ધિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં બે દોહા અને બે સવૈયા એકતીસા-આમ કુલ ચાર બીજાં છંદ પણ લખે છે; જે મૂળથી

અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. આત્મખ્યાતિમાં તે પ્રકારના ભાવને પોષતા એવા કોઈ છંદ નથી તેથી અહીં આપવામાં આવતા નથી.

આ કળશોનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે. “જુઓ, અજ્ઞાનીને પોતાના ત્રિકાળી સ્વરૂપની ખબર નથી. તે કારણે તે વર્તમાન પર્યાયને જ આત્મા માને છે. ક્ષણ-ક્ષણમાં જે પર્યાય બદલાય છે, તેને જ તે આત્મા માને છે. વર્તમાનમાં જે આત્મા છે તે આગલી ક્ષણમાં રહેતો નથી. પ્રત્યેક ક્ષણે નવીન-નવીન આત્માનો જન્મ માનનારો બૌદ્ધમતી કર્તા-ભોક્તામાં ભેદ માને છે. જે જીવ કર્મ કરે છે, તે તેને ભોગવવાના સમયે રહેતો નથી. તેથી કર્તા કોઈ છે અને ભોગવનારો કોઈ બીજો જ છે.

આચાર્ય કહે છે - તેમને કોણ સમજાવે ? નિત્ય અનુભવગોચર ચેતન આત્મા જ તેના ભ્રમને દૂર કરી શકે છે. પ્રતિસમયે પલટતો થકો પણ ચૈતન્ય સ્વાનુભવમાં નિત્ય આવે છે. તે અનુભવ જ તે અજ્ઞાનને મટાડી શકે છે. અજ્ઞાનીને વસ્તુના નિત્ય અને અનિત્ય વિભાગની ખબર નથી. તે કારણે ભ્રાંતિ છે. નિરંતર અનુભવમાં આવતો ચૈતન્ય જ તેના આ અજ્ઞાનને દૂર કરશે.

કાલની વાત આજે યાદ આવે છે ને ? તેથી જ સિદ્ધ છે કે યાદ કરનાર આત્મદ્રવ્ય નિત્ય છે. ભાઈ ! ત્રિકાળી દ્રવ્યની સિદ્ધિ દષ્ટિ વગર થતી નથી. સ્મરણપૂર્વક થયેલું પ્રત્યભિજ્ઞાન આત્માની નિત્યતાને સિદ્ધ કરે છે.^૧

પૂર્વે બાળક અવસ્થા હતી, વર્તમાનમાં યુવાની છે અને ભવિષ્યમાં વૃદ્ધાવસ્થા થશે. આ ત્રણે અવસ્થાઓનું જ્ઞાન ત્રિકાળી એક આત્મદ્રવ્યને થાય છે. આ ત્રિકાળી દ્રવ્યની દષ્ટિ કરતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે. ત્રિકાળીની દષ્ટિ કરનાર તો પર્યાય છે, પરંતુ તે દષ્ટિની પર્યાયનો વિષય ત્રિકાળી નિત્ય પ્રભુ આત્મા છે.^૨

૧ પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૩૬-૨૩૭

૨ તે જ, પાનું ૨૩૭

અને જો તું એમ કહેશે કે આત્મા તો નષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ તે પોતાના સંસ્કારને છોડી જાય છે તો તે પણ યથાર્થ નથી; કારણ કે જો આત્મા નષ્ટ થઈ ગયો તો તેના આધાર વિના સંસ્કાર કેમ અને ક્યાં રહે છે ? એક આત્મા જે સંસ્કારને છોડે, તે સંસ્કાર બીજા આત્મામાં પડતા જાય, તે કેમ સંભવ છે ? આ વાત કંઈ જામતી નથી, ન્યાયસંગત પણ નથી.

બાપૂ ! તું આત્માને પર્યાયમાત્ર ક્ષણિક માને છે; પરંતુ જૈનમતમાં તો આવી માન્યતાવાળાને પર્યાયમૂઢ કહ્યા છે. એક સમયની દશાની પાછળ જે ત્રિકાળી સંપૂર્ણ નિત્યાનંદ-ચિદાનંદ પ્રભુ આત્મા વસી રહ્યો છે, તેની દષ્ટિ કર્યા વિના જે પર્યાયની રૂચિમાં પડ્યો છે, તે મૂઢ મિથ્યાદષ્ટિ છે. જે માત્ર વર્તમાનજ્ઞાનની દશામાં રૂચિ કરીને રહે છે, તે પર્યાયમૂઢ મિથ્યાદષ્ટિ છે.^૧

આ પ્રમાણે આત્માને એકાંતે નિત્ય જ કે અનિત્ય જ માનવો તે મિથ્યાભ્રમ છે. અહા ! સ્વયં ત્રિકાળી ધ્રુવ ચિત્ત્યમત્કારરૂપ નિત્ય દ્રવ્ય છે અને તેની પલટતી અવસ્થા અનિત્ય પર્યાય છે. તેથી દ્રવ્યસ્વરૂપે નિત્ય અને પર્યાયસ્વરૂપે અનિત્ય આવા કથંચિત્ નિત્યાનિત્યાત્મક વસ્તુસ્વરૂપને જાણીને નિત્યની દષ્ટિ કરીને સમક્રિતવંત થવાય.^૨

વૃત્તિ અંશ અર્થાત્ પર્યાયનો ભેદ, જેમકે સોનાનો કડો, કુંડળરૂપ પર્યાયો. તેવી જ રીતે આત્મા એક નિત્ય દ્રવ્ય છે; જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ તેના ગુણ છે; તે ગુણ પણ નિત્ય છે, તેની પલટતી અવસ્થાઓ તે પર્યાયો છે. તેમાં બૌદ્ધમતી એકાંતથી માત્ર પર્યાયોને જ આત્મા કહે છે. અજ્ઞાનીની પણ અનાદિકાળથી પર્યાયો પર જ દષ્ટિ છે. તેથી બૌદ્ધમતીની માફક એવા જૈનમતી પણ મૂઢ છે, મિથ્યાદષ્ટિ છે.^૩

જે જીવ વર્તમાન પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ કરે છે, તે જ જીવ ભવિષ્યમાં

૧ પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૩૭-૨૩૮

૨ તે જ, પાનું ૨૩૮

૩ પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૩૯

તેનું ફળ ભોગવે છે. પાપના પરિણામ કરનારી એક અવસ્થા છે અને તે પાપનું ફળ ભોગવનારી બીજી અવસ્થા છે; પરંતુ તે બંને પર્યાયોમાં વિદ્યમાન દ્રવ્ય (આત્મા) તો તેનો તે જ છે. પર્યાયો ભિન્ન-ભિન્ન છે; પરંતુ દ્રવ્ય તો એક જ છે. ભાઈ ! વૃત્તિમાન દ્રવ્ય તો ત્રિકાળી નિત્ય છે. તેથી જે આત્મા વર્તમાન પર્યાયમાં પાપ કરે છે; તે જ આત્મા આગામી પર્યાયમાં તેનું ફળ ભોગવે છે.^૧

તાત્પર્ય એ છે કે પર્યાયનો નાશ થતાં આત્મદ્રવ્યનો જ નાશ માનવો તે તો બૌદ્ધમતની મિથ્યા કલ્પના છે; કારણ કે જો અવસ્થાવાન દ્રવ્યનો નાશ થઈ જાય તો પછી અવસ્થા કોના આશ્રયે થાય ? ક્ષણેક્ષણે જે નવીન અવસ્થાઓ થાય છે તેમનો આધાર તો નિત્ય દ્રવ્ય જ છે. તેથી આવી માન્યતાથી તો દ્રવ્યના જ નાશનો પ્રસંગ આવશે. શૂન્યતાનો પ્રસંગ આવી જશે. તેથી તેમ માનવું સર્વથા મિથ્યા છે.”

આપ્રમાણે આ કળશોમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે હે જૈનીઓ! બૌદ્ધોની માફક આત્માને ક્ષણિક, પર્યાય જેટલો જ માનીને અને ‘કરે અન્ય અને ભોગે અન્ય’ ની માન્યતાથી ગ્રસ્ત થઈને સ્વચ્છંદતાથી અનર્ગલ પ્રવર્તન નહીં કરો, અન્યથા ચાર ગતિ અને ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરવું પડશે. સાથે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે નિત્ય આત્માનો અનુભવ અથવા આત્માની નિત્યતાનો અનુભવ જ ઉક્ત માન્યતાને સમાપ્ત કરશે. તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાનના હેતુભૂત આત્માની નિત્યતાનો નિત્ય અનુભવ કરો.

૧ તે જ, પાનું ૨૪૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૪૧

સમયસાર ગાથા ૩૪૫-૩૪૮

જે વાત પાછળના બે કળશોમાં કહેવામાં આવી છે, હવે તે જ વાતને આગામી ચાર ગાથાઓમાં કહે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

કેહિંચિ દુ પજ્જણહિં વિણસસે જેવ કેહિંચિ દુ જીવો ।

જમ્હા તમ્હા કુવ્વદિ સો વા અણ્ણો વ જેયંતો ॥૩૪૫॥

કેહિંચિ દુ પજ્જણહિં વિણસસે જેવ કેહિંચિ દુ જીવો ।

જમ્હા તમ્હા વેદદિ સો વા અણ્ણો વ જેયંતો ॥૩૪૬॥

જો ચેવ કુણદિ સો ચિય ણ વેદે જસસે એસ સિદ્ધંતો ।

સો જીવો ણાદવ્વો મિચ્છાદિટ્ઠી અણારિહદો ॥૩૪૭॥

અણ્ણો કરેદિ અણ્ણો પરિભુંજદિ જસસે એસ સિદ્ધંતો ।

સો જીવો ણાદવ્વો મિચ્છાદિટ્ઠી અણારિહદો ॥૩૪૮॥

(હરિગીત)

પર્યાય કંઈકથી વિણસે જીવ, કંઈકથી નહિ વિણસે,
તેથી કરે છે તે જ કે બીજો - નહીં એકાંત છે. ૩૪૫

પર્યાય કંઈકથી વિણસે જીવ, કંઈકથી નહિ વિણસે,
જીવ તેથી વેદે તે જ કે બીજો - નહીં એકાંત છે. ૩૪૬

જીવ જે કરે તે ભોગવે નહિ - જેહનો સિદ્ધાંત એ,
તે જીવ મિથ્યાદષ્ટિ છે, અહંતના મતનો નથી. ૩૪૭

જીવ જે કરે તે ભોગવે નહિ - જેહનો સિદ્ધાંત એ,
તે જીવ મિથ્યાદષ્ટિ છે, અહંતના મતનો નથી. ૩૪૮

કારણ કે જીવ કેટલીક પર્યાયોથી નાશ પામે છે અને કેટલીક પર્યાયોથી નાશ પામતો નથી, તેથી જે ભોગવે છે, તે જ કરે છે અથવા બીજાને જ કરે છે - એવો એકાંત નથી.

કારણ કે જીવ કેટલીક પર્યાયોથી નાશ પામે છે અને કેટલીક પર્યાયોથી નાશ પામતો નથી, તેથી જે કરે છે, તે જ ભોગવે છે અથવા બીજાને જ ભોગવે છે - એવો એકાંત નથી.

જે કરે છે તે ભોગવતો નથી - આવો જેનો સિદ્ધાંત છે; તે જીવ મિથ્યાદષ્ટિ છે અને અરિહંતના મતની બહાર છે, અનાર્હત મતવાળો છે - એમ જાણવું જોઈએ.

બીજાને કરે છે અને બીજાને ભોગવે છે એવો જેનો સિદ્ધાંત છે; તે જીવ મિથ્યાદષ્ટિ છે અને અરિહંતના મતની બહાર છે. અનાર્હત મતવાળો છે - એમ જાણવું જોઈએ.

ઉક્ત ચાર ગાથાઓનું તાત્પર્ય એ છે કે જે કરે છે; તે જ ભોગવે છે - આવો એકાંત પણ નથી અને જે કરે છે; તે ભોગવતો નથી, - આવો પણ એકાંત નથી. તે જ રીતે જે ભોગવે છે; તે જ કરે છે - આવો એકાંત પણ નથી અને જે ભોગવે છે; તે કરતો નથી, બીજાને જ કરે છે - આવો પણ એકાંત નથી.

આ પ્રમાણે આ ગાથાઓમાં ચાર પ્રકારે એકાંતોનો નિષેધ કરીને કર્તા-ભોક્તા સંબંધી અનેકાંતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

‘જીવ, પ્રતિસમયે થતા અગુરુલઘુગુણના પરિણામ દ્વારા ક્ષણિક હોવાથી અને અચલિત ચૈતન્યના અન્વયગુણ દ્વારા નિત્ય હોવાથી કેટલીક પર્યાયોથી વિનાશ પામે છે અને કેટલીક પર્યાયોથી વિનાશ પામતો નથી. આ પ્રમાણે જીવ બે સ્વભાવવાળો છે. તેથી જે કરે છે તે જ ભોગવે છે અથવા બીજાને જ ભોગવે છે અને જે ભોગવે છે તે જ કરે છે અથવા બીજાને જ કરે છે - આવો એકાંત નથી.

આમ અનેકાંત હોવા છતાં પણ જે પર્યાય તે સમયે છે, તે જ પરમાર્થ વસ્તુ છે; આ પ્રમાણે વસ્તુના અંશમાં પૂર્ણની માન્યતા કરીને શુદ્ધનયના લોભથી ઋજુસૂત્રનયના એકાંતમાં રહીને જે એમ માને છે કે જે કરે છે, તે ભોગવતો નથી; બીજો કરે છે અને બીજો ભોગવે છે; તેને મિથ્યાદષ્ટિ જે સમજવો જોઈએ; કારણ કે પર્યાયોમાં ક્ષણિકપણું હોવા છતાં પણ પર્યાયી આત્મા અંતરંગમાં નિત્ય જ ભાસિત થાય છે.”

પ્રશ્ન:- પર્યાયો તો પ્રતિસમયે નષ્ટ જ થાય છે. અહીં એમ શા માટે કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે કેટલીક પર્યાયોથી નષ્ટ થાય છે અને કેટલીક પર્યાયોથી નષ્ટ થતો નથી ?

ઉત્તર:- અરે ભાઈ ! પર્યાયો બે પ્રકારની હોય છે - (૧) સહભાવી પર્યાય અને (૨) ક્રમભાવી પર્યાય. ગુણોને સહભાવી પર્યાય કહે છે અને તેમાં થનાર પરિણમનને ક્રમભાવી પર્યાય કહે છે. ઉક્ત કથનમાં જે નષ્ટ ન થવાની વાત કહેવામાં આવી છે, તે સહભાવી પર્યાયો અર્થાત્ ગુણોના અર્થમાં કહેવામાં આવી છે. તાત્પર્ય આમ છે કે પરિણમનની દષ્ટિથી જોઈએ તો દ્રવ્ય પ્રતિસમય નષ્ટ થાય છે અને અનાદિ-અનંત ત્રિકાળી ગુણોની દષ્ટિથી જોઈએ તો નષ્ટ થતો નથી.

કેટલીક પર્યાયોથી નષ્ટ થાય છે નો આશય - પર્યાયદષ્ટિથી જોતાં નષ્ટ થાય છે - એમ છે.

આચાર્ય જયસેન તાત્પર્યવૃત્તિટીકામાં આ ગાથાઓના ભાવને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય લગાવીને દેવાદિ પર્યાયો પર ઘટિત કરીને સ્પષ્ટ કરે છે.

આરંભિક બે ગાથાઓનું શાબ્દિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યા બાદ **કિંચ** કરીને તેઓ નિષ્કર્ષને પ્રસ્તુત કરે છે - “દ્રવ્યાર્થિકનયથી જે જીવ મનુષ્યભવમાં શુભાશુભ કર્મ કરે છે, તે જ જીવ સ્વર્ગમાં અથવા નરકમાં તે કર્મોનું ફળ ભોગવે છે અને પર્યાયાર્થિકનયથી તે જ ભવની અપેક્ષાએ બાળપણમાં કરેલા

કર્મોનું ફળ યૌવનાદિ અન્ય પર્યાયમાં ભોગવે છે. અતિસંક્ષેપમાં કહીએ તો અંતર્મૂર્તિ પછી ભોગવે છે. ભવાંતરની અપેક્ષા મનુષ્યપર્યાયમાં કરેલું કર્મ દેવપર્યાયમાં ભોગવે છે.”

ખરેખર તો વાત આમ છે કે એક જીવ મરીને સ્વર્ગમાં ગયો. તેણે જે પૂણ્યકર્મ અહીં કર્યા હતા, તેમનું ફળ તે સ્વર્ગમાં ભોગવી રહ્યો છે. દ્રવ્યાયાર્થિકનયથી જે જીવ મનુષ્ય હતો, તે જ હવે દેવ છે; તેથી જેણે કર્યું હતું તે જ ભોગવી રહ્યો છે - તે ખરાખર જ છે. તે જ વાતને પર્યાયાર્થિકનયથી જોઈએ તો મનુષ્ય અને દેવ પર્યાય ભિન્ન-ભિન્ન હોવાથી, કર્યું છે મનુષ્યે અને ભોગવી રહ્યો છે દેવ; આ પ્રમાણે કર્યું કોઈએ અને ભોગવી રહ્યો છે કોઈ બીજો. તેથી એમ કહેવાય છે કે દ્રવ્યાયાર્થિકનયથી જે કરે છે તે જ ભોગવે છે અને પર્યાયાર્થિકનયથી અન્ય કરે છે અને તેને અન્ય કોઈ ભોગવે છે.

આ વિષયને પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“વસ્તુનો સ્વભાવ જિનવાણીમાં દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ કહ્યો છે; તેથી સ્યાદ્વાદથી આવો અનેકાંત સિદ્ધ થાય છે કે પર્યાય-અપેક્ષાએ તો વસ્તુ ક્ષણિક છે અને દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ નિત્ય છે. જીવ પણ વસ્તુ હોવાથી દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ છે. તેથી પર્યાયદષ્ટિએ જોવામાં આવે તો કાર્ય કરે છે એક પર્યાય અને ભોગવે છે બીજી પર્યાય. જેમ મનુષ્યપર્યાયે શુભાશુભ કર્મ કર્યા અને તેનું ફળ દેવાદિપર્યાયે ભોગવ્યું. જે દ્રવ્યદષ્ટિથી જોવામાં આવે તો જે કરે છે, તે જ ભોગવે છે; જેમકે મનુષ્યપર્યાયમાં જે જીવદ્રવ્યે શુભાશુભ કર્મ કર્યા, તે જ જીવદ્રવ્યે દેવાદિ પર્યાયમાં પોતે કરેલા કર્મના ફળને ભોગવ્યા.

આ પ્રમાણે વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાંતરૂપ સિદ્ધ થવા છતાં પણ, જે જીવ શુદ્ધનયને સમજ્યા વિના શુદ્ધનયના લોભથી વસ્તુના એક અંશને (વર્તમાનકાળમાં વર્તતી પર્યાયને) જ વસ્તુ માનીને ઋણુસૂત્રનયના વિષયનો

એકાંત પકડીને એમ માને છે કે જે કરે છે, તે જ ભોગવતો નથી - અન્ય ભોગવે છે અને જે ભોગવે છે, તે જ કરતો નથી - અન્ય કરે છે, તે જીવ મિથ્યાદષ્ટિ છે, અરિહંતના મતનો નથી; કારણ કે પર્યાયોનું ક્ષણિકત્વ હોવા છતાં પણ, દ્રવ્યરૂપ ચૈતન્યચમત્કાર તો અનુભવગોચર નિત્ય છે; પ્રત્યભિજ્ઞાનથી જણાય છે કે 'જે હું બાલ્ય અવસ્થામાં હતો, તે જ હું યુવાન અવસ્થામાં હતો અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ હું તે જ છું.' આ પ્રમાણે જે કથંચિત્ નિત્યરૂપથી અનુભવગોચર છે - સ્વસંવેદનમાં આવે છે અને જેને જિનવાણી પણ એમ જ કહે છે, તેને જે માનતો નથી, તે મિથ્યાદષ્ટિ છે - આમ સમજવું જોઈએ."

આ ગાથાઓનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે - "પર્યાય અપેક્ષાએ જોઈએ તો કાર્ય કરે એક પર્યાય અને ભોગવે છે અન્ય પર્યાય તથા દ્રવ્ય અપેક્ષાએ જે દ્રવ્ય ભોગવે છે, તે જ કરે છે - આવો અનેકાંત છે."^૧

શુદ્ધનયના લોભથી ઋજુસૂત્રનયના એકાંતમાં રહીને જે એમ માને છે કે જે કરે છે, તે ભોગવતો નથી. કરે છે કોઈ બીજો અને ભોગવે છે કોઈ બીજો જ, તે જીવ મિથ્યાદષ્ટિ જ છે. એક સમયની અવસ્થા જો બીજા સમયમાં રહે તો શુદ્ધનયનો નાશ થઈ જાય. તેમાં કાળની ઉપાધિ લાગતાં જ અશુદ્ધિ આવી જાય - આમ માનીને જે એક સમયના અંશમાં જ સંપૂર્ણ વસ્તુ (દ્રવ્ય) માને છે તે જીવ મિથ્યાદષ્ટિ છે."^૨

જો કે કરનારી પર્યાયો અને ભોગવનારી પર્યાયો ભિન્ન-ભિન્ન છે, અન્ય-અન્ય છે; છતાં પણ દ્રવ્ય તો બંનેનું એક જ છે, દ્રવ્ય તો અન્ય-અન્ય નથી. વર્તમાન પર્યાયમાં જે આત્મદ્રવ્યે રાગ કર્યો, આગામી પર્યાયમાં તે જ આત્મદ્રવ્ય એનું ફળ ભોગવે છે. તેથી 'અન્ય કરે છે અને અન્ય ભોગવે છે' - આવી એકાંત માન્યતા મિથ્યા છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૪૬-૨૪૭

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૪૭

ભાઈ ! સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય ભલે એક સમયની છે, ક્ષણિક છે; પરંતુ તેનો વિષય ત્રિકાળી ધ્રુવ નિત્યાનંદ પ્રભુ છે. જે આવા નિત્ય ધ્રુવ ચૈતન્યતત્ત્વને સ્વીકારતો નથી, તેને સમક્રિત કેવી રીતે થઈ શકે ?

અરે ભાઈ ! તારી અવસ્થામાં ક્ષણે ક્ષણે જે બદલી થાય છે, તે પણ તું નથી. તું તો ત્રિકાળી આનંદનો નાથ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ ભગવાન છે. પોતાના આવા સ્વરૂપને દષ્ટિમાં લે, તેમાં જ લીન થઈ જા, આમ કરવાથી શાંતિ અને આનંદ પ્રગટ થશે, તે જ સદાચરણ છે. અંદરમાં સત્-ત્રિકાળી પ્રભુ છે, તે રૂપ આચરણ, તે જ સદાચરણ છે. બાકી તો બધા સંસારના જ હેતુ છે.^૧

એક મોટો રાજા છે, તેણે અધિકારના-સત્તાના નશામાં અનેક ધોર પાપ કરી નાખ્યા અને તેના ફળમાં મરીને નરકે ગયો; ત્યાં અસીમ દુઃખ ભોગવ્યા. તેણે મનુષ્ય પર્યાયના પાપોનું ફળ નરકમાં જઈને ભોગવ્યું. તથા કોઈ દયાળુ તત્ત્વજ્ઞાની પુરૂષે દયા દાન ભક્તિ આદિના ભાવોથી પુણ્યબંધ કર્યો. તે મરીને સ્વર્ગમાં ગયો, ત્યાં તેણે મનુષ્યપર્યાયમાં કરેલા પુણ્યનું ફળ દેવગતિમાં ભોગવ્યું.

આ પ્રમાણે મનુષ્ય પર્યાયમાં કરેલા પુણ્ય-પાપને સ્વર્ગ અને નરકમાં ભોગવે છે. આ રીતે પર્યાયદષ્ટિથી જોઈએ તો કાર્યને કરે એક પર્યાય અને ભોગવે બીજી પર્યાય.

પરંતુ દ્રવ્યદષ્ટિથી જોઈએ તો જે કરે છે તે જ ભોગવે છે. મનુષ્યપર્યાયમાં જીવદ્રવ્ય જે શુભ અથવા અશુભ કાર્ય કરે છે તેનું ફળ પણ તે જ જીવ સ્વર્ગ અથવા નરકમાં જઈને સુખ-દુઃખરૂપે ભોગવે છે. આ રીતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જે કર્તા છે, તે જ ભોક્તા છે. પર્યાય અપેક્ષા અન્ય-અન્ય પર્યાયો કર્તા અને ભોક્તા છે - આવો અનેકાંત છે.^૨

પ્રશ્ન:- તે ફળને દ્રવ્ય તો ભોગવતું નથી ને ?

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૪૮

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૪૬-૨૪૮

ઉત્તર:- અહીં એ વાત નથી કે દ્રવ્ય કર્તા-ભોક્તા છે કે નહીં. અહીં તો પર્યાયોમાં દ્રવ્ય અન્વયરૂપે રહે છે - આમ દ્રવ્ય અને પર્યાયને સિદ્ધ કરવા છે. તેથી કહ્યું છે કે પર્યાય અપેક્ષા જે પર્યાય કરે છે તે જ ભોગવતી નથી. તેની પાછળ થનાર અન્ય પર્યાય જ તેને ભોગવે છે. છતાં દ્રવ્ય અપેક્ષાથી તો જે કરે છે તેજ ભોગવે છે. અહીં તો એક જ પર્યાયમાં સંપૂર્ણ આત્મા માનનારાને તે પર્યાયથી અધિક આત્મદ્રવ્યનું ભાન કરાવવાની વાત છે. આત્મદ્રવ્ય ત્રિકાળરૂપે નિત્ય રહેનારું દ્રવ્ય છે. અહીં પર્યાય જેટલો જ આત્માને માનનારા અજ્ઞાનીની પર્યાય બુદ્ધિ છોડાવીને દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવવામાં આવી છે. ૧”

પહેલાં સાંખ્યોની માફક આત્માને સર્વથા નિત્ય અને સર્વથા અકર્તા માનનારા જૈનોનું નિરાકરણ કરાવવામાં આવ્યું હતું અને હવે આ ગાથાઓમાં બોદ્ધોની માફક આત્માને સર્વથા ક્ષણિક માનીને ‘કરે અન્ય અને ભોગવે અન્ય’ માનનારા જૈનોને સમજાવ્યા છે.

તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે આ આત્મા નિત્યાનિત્યામક છે અને નિત્યદ્રવ્યની દષ્ટિથી જોતાં જે કરે છે, તે જ ભોગવે છે અને અનિત્ય પર્યાયની દષ્ટિએ જોતાં કરે છે કોઈ અને ભોગવે છે કોઈ બીજે જ - આવો અનેકાંત છે.

આ પ્રમાણે અહીં નિત્યાનિત્ય અને કર્તા-ભોક્તા સંબંધી અનેકાંત સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

હવે આ જ ભાવનું પોષક કળશ કાવ્ય લખે છે, જે આ પ્રમાણે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આત્માનં પરિશુદ્ધપીપ્સુભિરતિવ્યાપ્તિ પ્રપદ્યાન્ધકૈઃ
કાલોપાધિબલાદશુદ્ધિમધિકાં તત્રાપિ મત્વા પરૈઃ ।
ચૈતન્ય ક્ષણિકં પ્રકલ્પ્ય પ્રથુકૈઃ શુદ્ધર્જુસુત્રે રતૈ -
રાત્મા વ્યુજ્જિત ઇષ હારવદહો નિઃસૂત્રમુક્તેક્ષિભિઃ ॥૨૦૮॥

(હરિગીત)

કો અંધ બીજા ઈચ્છતા પરિશુદ્ધ આત્માને સદા,
 ‘ઉપાધિ કાળ થકી ગ્રહે આત્મા અશુદ્ધિ’ - માનતા;
 અતિવ્યાપ્તિ એથી ધારીને રત શુદ્ધ ઋજુસૂત્રે થતા,
 કલ્પી ક્ષણિક ચૈતન્યને નિત્યાતમા નહિ પામતા;
 જે દોરને દેખે નહીં પણ માત્ર દેખે મોતીને,
 પામે નહીં તે હારને, પણ માત્ર મોતી મેળવે ૨૦૮

આત્માને સંપૂર્ણપણે શુદ્ધ ચાહનારા કોઈ બીજાઓએ-અજ્ઞાનીઓએ કાળની ઉપાધિના કારણે પણ આત્મામાં અધિક અશુદ્ધિ માનીને, અતિવ્યાપ્તિને પ્રાપ્ત થઈને, શુદ્ધઋજુસૂત્રમાં રત રહેતાં થકાં ચૈતન્યને ક્ષણિક કલ્પીને આ આત્માને તે જ રીતે છોડી દીધો કે જે રીતે હારના દોરાને ન જોતાં, માત્ર મોતીઓને જ જોનારા હારને છોડી દે છે.

જેમ દોરામાં સુવ્યવસ્થિત ક્રમથી રહેલા મોતીઓને જ હાર કહેવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે નિત્યધ્રુવાંશમાં ક્રમથી રહેલી અનિત્યપર્યાયોને જ દ્રવ્ય કહે છે. આત્મા પણ દ્રવ્ય છે. તેથી તે પણ નિત્ય દ્રવ્ય, ગુણ અને અનિત્ય પર્યાયોના સમુદાયરૂપ જ છે. જેવી રીતે દોરાની ઉપેક્ષા કરીને મોતીઓ ઉપર દષ્ટિ કેન્દ્રિત કરનારા હારને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી; તેવી જ રીતે નિત્યતાની ઉપેક્ષા કરનારા લોકો પણ ક્ષણિકપર્યાયોમાં મુગ્ધ થઈને આત્મવસ્તુને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

કોઈક લોકોનું એમ કહેવું છે કે નિત્યતામાં કાળભેદ પડતાં અશુદ્ધિ આવી જાય છે અને એક ક્ષણવર્તી પર્યાયને વસ્તુ માનતાં કાળભેદ પડતો નથી; તેથી તે સંપૂર્ણપણે શુદ્ધ હોય છે. શુદ્ધઋજુસૂત્રનય એક સમયવર્તી પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે. તેથી અહીં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે શુદ્ધતાના લોભમાં ઋજુસૂત્રનયના વિષયને જ વસ્તુ માનીને જે લોકો સંતુષ્ટ છે; તેમને તે જ રીતે આત્માની પ્રાપ્તિ નથી કે જે રીતે દોરાની ઉપેક્ષા કરનારા મોતીના લોભીઓને હાર મળતો નથી.

આ કળશના ભાવને ભાવાર્થમાં પંડિત જંચચંદ્રજી છાબડા આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“આત્માને સંપૂર્ણપણે શુદ્ધ માનવાના ઈચ્છુક બૌદ્ધોએ વિચાર કર્યો કે ‘જો આત્માને નિત્ય માનવામાં આવે તો નિત્યમાં કાળની અપેક્ષા હોય છે; તેથી ઉપાધિ લાગી જશે. આમ કાળની ઉપાધિ લાગતાં આત્માને બહુ અશુદ્ધિ આવી જશે અને તેને અતિવ્યાપ્તિ દોષ લાગશે.’”

તે દોષના ભયથી તેમણે શુદ્ધઋણુસૂત્રનયનો વિષય જે વર્તમાન સમય છે, તેટલો માત્ર (ક્ષણિક જ) આત્માને માન્યો અને તેને (આત્માને) નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ ન માન્યો. આમ આત્માને સર્વથા ક્ષણિક માનતાં તેમને નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ-દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ સત્યાર્થ આત્માની પ્રાપ્તિ ન થઈ; માત્ર ક્ષણિક પર્યાયમાં આત્માની કલ્પના થઈ; પરંતુ તે આત્મા સત્યાર્થ નથી.

મોતીઓના હારમાં, દોરામાં અનેક મોતીઓ પરોવવામાં આવે છે; જે મનુષ્ય તે હાર નામની વસ્તુને મોતીઓ અને દોરા સહિત જોતો નથી - માત્ર મોતીઓને જ જુએ છે, તે પૃથક્-પૃથક્ મોતીઓને જ ગ્રહણ કરે છે, હારને છોડી દે છે; અર્થાત્ તેને હારની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

તે જ પ્રમાણે જે જીવ આત્માના એક ચૈતન્યભાવને ગ્રહણ કરતા નથી અને સમયે સમયે વર્તનાપરિણામરૂપ ઉપયોગની પ્રવૃત્તિને જોઈને આત્માને અનિત્ય કલ્પીને, ઋણુસૂત્રનયનો વિષય જે વર્તમાન-સમય માત્ર ક્ષણિકત્વ છે, તેટલો માત્ર જ આત્માને માને છે (અર્થાત્ જે જીવ આત્માના દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપને માનતા નથી - માત્ર ક્ષણિક પર્યાયરૂપ જ માને છે), તે આત્માને છોડી દે છે; અર્થાત્ તેમને આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી.”

કળશ ટીકાકાર સૂત્રના અર્થ દષ્ટાંતમાં સ્યાદ્વાદ કરે છે. તેઓ કહે છે કે જેમ દોરા વગર મોતીઓ જોડાતા નથી; હાર બનતો નથી; તેવી જ રીતે સ્યાદ્વાદ સૂત્ર વિના એકાંતવાદથી આત્માનું સ્વરૂપ જોડાતું નથી, આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

ઉક્ત કથનનો આધાર લઈને બનારસીદાસજીએ બે છંદ બનાવ્યા છે, જે આ પ્રમાણે છે.

(સવૈયા તેડસા)

કેઈ કહે જીવ ક્ષનભંગુર, કેઈ કહે કરમ કરતાર ।
કેઈ કરમરહિત નિત જંપહિં, નય અનંત નાના પરકાર ॥
જે એકાંત ગહેં તે મૂરખ, પંડિત અનેકાંત પખ ધાર ।
જૈસૈં ભિન્ન ભિન્ન મુકતાહલ, ગુનસૌં ગહત કહાવૈ હાર ॥

(દોહા)

યથા સૂત સંગ્રહ બિના, મુકત માલ નહિ હોડ ।
તથા સ્યાદવાદી બિના, મોખ ન સાધૈ કોડ ॥

કોઈ કહે છે કે જીવ ક્ષણભંગુર છે, કોઈ કહે છે કે કર્મોનો કર્તા છે અને કોઈ તેને કર્મોરહિત બતાવે છે. નય તો અનંત છે અને અનેક પ્રકારના છે. તે નયોના એકાંતને પકડીને બેસનારા મૂર્ખ છે અને અનેકાંતનો પક્ષ રાખનારા પંડિત છે. સમજદાર છે, જ્ઞાની છે. જેમ છુટા-છુટા મોતીઓ જ્યારે દોરામાં ગુંથાઈ જાય છે ત્યારે હાર કહેવાય છે; તેમ નિત્ય ગુણ અને અનિત્ય પર્યાયોનો સમુદાય જ દ્રવ્ય છે.

જેવી રીતે, જ્યાંસુધી મોતીઓને ભેગા કરતો નથી; ત્યાંસુધી મોતીઓની માળા બનતી નથી; તેવી જ રીતે સ્યાદવાદ વગર કોઈ પણ વ્યક્તિ મુક્તિને સાધી શકતી નથી, મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરી શકતી નથી.

તે બાદ બનારસીદાસજી પંચસમવાય સંબંધી એક દોહો લખે છે, જેમાં તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે કે મુક્તિમાર્ગની પ્રાપ્તિ તો પંચ સમવાયપૂર્વક જ થાય છે. તે પછી ષટ્દર્શનની માન્યતાને બતાવતાં ત્રણ છંદોમાં જૈનદર્શનની સ્થાપના કરે છે. અંતમાં લખે છે કે **खोजी जीवे वादी मरे ऐसी साँची कहवति है ।** તાત્પર્ય આ છે કે વસ્તુસ્વરૂપની શોધ કરનારા જીવતા રહે છે, તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લે છે અને વાદ-વિવાદમાં ઉલ્લઝનારાઓ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

આમ સંપૂર્ણ પ્રકરણ મૂળથી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે - “જેવી રીતે હારમાં પ્રત્યેક મોતીની સાથે રહેલો દોરો જ સ્થાયી છે; પરંતુ તે દોરાને ન જોતાં ફક્ત મોતીઓને જ જોનાર સંપૂર્ણ હારને છોડી દે છે અર્થાત્ તેને હારની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેવી જ રીતે એક ક્ષણની પર્યાયને જ આત્મા માનનાર અને શરૂઆતથી અંત સુધી જોડાયેલા દોરાની માફક નિત્ય ધ્રુવ ચૈતન્ય પ્રભુને ન જોનારો અજ્ઞાની સંપૂર્ણ આત્માને જ છોડી દે છે અર્થાત્ તેને આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે મિથ્યાદષ્ટિ જ રહે છે.”

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એ જ કહ્યું છે કે આત્માને સર્વથા ક્ષણિક માનનાર લોકોને આત્માની પ્રાપ્તિ તે જ પ્રમાણે થતી નથી, કે જેમ દોરાની ઉપેક્ષા કરનારાઓ મોતીની માળાથી વંચિત રહે છે.

હવે સર્વ વિકલ્પોથી પાર આત્માના અનુભવની પ્રેરણા આપનાર કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

कर्तुर्वेदयितुश्च युक्तिवशतो भेदोऽस्त्वभेदोऽपि वा
कर्त्ता वेदयिता च मा भवतु वा वस्त्वेव सचिन्त्यताम् ।
प्रोता सूत्र इवात्मनीह निपुणैर्भेतुं न शक्या क्वचि-
च्चिच्चिन्तामणिमालिकेयमभितोऽप्येका चकास्त्वेवि नः ॥२०९॥

(હરિગીત)

યુક્તિવશે હો ભેદ કે ના, ભોક્તા-કર્તા તારો,
વળી બેય તે હો, વા ન હો, બસ વસ્તુને જ અનુભવો;
સૂત્રે પરોવેલી મણિમાળા કદી ભેદાય ના,
ત્યમ આત્મસૂત્ર સહિત ચેતનમાળ પાગ ભેદાય ના;
આત્મારૂપી બસ એક આ માળા જ અમને પ્રાપ્ત હો,
જે સર્વ રીત પ્રકાશને છોડી વિકલ્પ સહુ અહો ! ૨૦૯

કર્તા અને ભોક્તાનો યુક્તિવશે ભેદ હોય કે અભેદ અથવા કર્તા-ભોક્તા - બંને જ ન હોય, જે પણ હોય; તમે તો એક વસ્તુનો જ અનુભવ કરો.

જે પ્રમાણે વ્યક્તિઓએ દોરામાં પરોવેલી મણીની માળાને ભેદી શકાતી નથી, તે જ પ્રમાણે આત્મામાં પરોવાયેલી ચૈતન્યરૂપ ચિંતામણિની માળા પણ ક્યારેય કોઈથી ભેદી શકાતી નથી. આવી આ એક આત્મારૂપી માળા જ અમને સંપૂર્ણ પ્રકાશમય હો.

તાત્પર્ય છે કે નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ આદિ વિકલ્પોનું શમન થઈને અમને આત્માનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ હો.

આ કળશની ટીકા કરતાં કળશ ટીકાકાર લખે છે કે અન્ય કરે છે, અન્ય ભોગવે છે - આવો વિકલ્પ અથવા જીવ કર્તા છે, ભોક્તા છે - આવો વિકલ્પ અથવા જીવ કર્તા નથી, ભોક્તા નથી - આવો વિકલ્પ; ઈત્યાદિ અનંત વિકલ્પ છે છતાં પણ તેમાંનો કોઈ પણ વિકલ્પ ક્યારેય શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ કરાવવામાં સમર્થ નથી.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે નિર્વિકલ્પ માત્રનો અનુભવ ઉપાદેય છે, અન્ય સમસ્ત વિકલ્પ હેય છે.

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનના આધારે કવિવર બનારસીદાસજીએ ત્રણ છંદ લખ્યા છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(સવૈયા ઇકતીસા)

एक मैं अनेक है अनेक ही मैं एक है सो,
 एक न अनेक कछु कह्यौ न परतु है ।
 करता अकरता है भोगता अभोगता है,
 उपजै न उपजत मूएं न मरतु है ॥
 बोलत विचारत न बोलै न विचारै कछु,
 भेख कौ न भाजन पै भेख सौ धरतु है ।
 ऐसौ प्रभु चेतन अचेतन की संगति सौं,
 उलट पलट नटबाजी सी करतु है ॥

(દોહા)

નટબાજી વિકલપ દસા, નાંહી અનુભૌ જોગ ।
 કેવલ અનુભૌ કરન કૌ, નિરવિકલપ ઉપજોગ ॥

એક જીવવસ્તુમાં અનેક પર્યાયો છે અને તે અનેક પર્યાયોમાં એક જીવવસ્તુ જ પ્રકાશમાન છે. આ પ્રમાણે એક છે, અનેક છે; ન એક છે ન અનેક છે; શું છે તે કંઈ કહી શકાતું નથી અર્થાત્ વસ્તુ અનિર્વચનીય છે.

તેવી જ રીતે જીવ કર્તા છે, અકર્તા છે, ભોક્તા છે, અભોક્તા છે; ઉપજે છે, ઉપજતો નથી; મરે છે, મરતો નથી; બોલે છે, બોલતો નથી; વિચારે છે, વિચારતો નથી; વેશ ધારણ કરે છે વેશ ધારણ કરતો નથી. આવો આ ચેતન ભગવાન આત્મા અચેતનની સંગતિમાં પડીને નટબાજી જેવું કરતો થકો ઉલટ-પલટ થઈ રહ્યો છે.

આ નટબાજી, નટની સમાન ઉલટ-પલટ દશા સવિકલ્પ અવસ્થા છે; તેમાં અનુભવ થતો નથી. અનુભવ તો એકમાત્ર નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં જ થાય છે.

આ જ વાતને આગળ વધારતાં ત્રીજાં છંદ આ પ્રમાણે લખે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

जैसें काहू चतुर संवारी है मुकत माल,

माला की क्रिया में नाना भांति कौ विग्यान है ।

क्रिया कौ विकलप न देखै पहिरनवारौ,

मोतिन की सोभा में मगन सुखवान है ॥

तैसें न करै न भुंजै अथवा करै सो भुंजै,

और करै और भुंजै सब नय प्रवांन है ।

जदपि तथापि विकलप विधि त्याग जोग,

निरविकलप अनुभौ अमृत पान है ॥

જેવી રીતે કોઈ ચતુર વ્યક્તિએ મોતીઓની માળા બનાવી. તે માળા

બનાવવામાં તેણે પોતાની હોશિયારીનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો; પરંતુ પહેરનાર મોતીઓની શોભામાં જ મગ્ન રહે છે, બનાવવાની ક્રિયાના સંબંધમાં કંઈ વિકલ્પ કરતો નથી.

તેવી જ રીતે આત્મા કરે છે, ભોગવે છે; કરતો નથી, ભોગવતો નથી આદિ વાતો નયોના અનુસાર કહેવામાં આવે છે. નિર્ણયના કાળમાં આ બધા વિકલ્પ ચાલે છે; પરંતુ નિર્વિકલ્પ અનુભવના અમૃતપાનના સમયે આ બધા વિકલ્પો ત્યાગવા યોગ્ય છે.

ઉક્ત કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે. “ભાઈ! વાત કંઈક સૂક્ષ્મ છે. કહે છે કે ‘કર્તા-ભોક્તા બંને ન હોય’ તેનો અર્થ આ છે કે પરમાર્થથી ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ પ્રભુ છે; તે રાગને કરે અથવા ભોગવે - આવું તેનું સ્વરૂપ જ નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્યમાં રાગનું કરવું અને ભોગવવું છે જ નહીં. પર્યાય અપેક્ષાથી આત્માને કર્તા-ભોક્તા કહે છે - આ જુદી વાત છે, વાસ્તવમાં આત્માને-શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્યને રાગનું કર્તા-ભોક્તાપણું નથી. કોઈ અપેક્ષાથી અથવા યુક્તિથી કર્તા અને ભોક્તાનો ભેદ ભલે હોય કે ન હોય, અથવા બંને ન હોય, આ બધું તો કથનની અપેક્ષાથી છે, મૂળ વસ્તુ તો શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અનાદિ-અનંત એકરૂપ છે. તેનો જ અનુભવ કરો. આ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન આત્મદ્રવ્યના અનુભવથી જ ધર્મ થાય છે.’

અહા ! કર્તા-ભોક્તાનો વિકલ્પ તે કંઈ પ્રયોજનભૂત વસ્તુ નથી. આ વિકલ્પો તો રાગરૂપ છે, દુઃખરૂપ છે. આચાર્ય આદેશ દર્શને કહે છે કે તમે તો એક આત્મવસ્તુનો જ અનુભવ કરો ! જો તમને ધર્મનું જ એકમાત્ર પ્રયોજન છે તો શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ વસ્તુ, જે નિત્ય શાશ્વત છે, તેનો જ અનુભવ કરો. વળી આચાર્ય પોતાના માટે પણ આવી જ ભાવના ભાવે છે કે અમને સંપૂર્ણપણે એક આત્મા જ પ્રકાશમાન હો.

જેવી રીતે દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિ આદિના વિકલ્પો તો રાગ છે; તેવી

જ રીતે કર્તા-ભોક્તાનો વિકલ્પ પણ રાગ છે તથા રાગ હિંસા છે, આત્માનો ઘાતક છે. તેથી કહે છે કે આત્મા કર્તા-ભોક્તા હોય કે ન હોય - તે વિકલ્પોથી અમને શું કામ ? અમને તો અનંત ગુણ-સ્વભાવરસથી ભરેલો ચૈતન્ય ચિંતામણી આત્માનો જ અનુભવ હો. તે એક જ અમારા માટે પ્રકાશમાન હો; કારણ કે જન્મમરણના અંતનો આ એક જ ઉપાય છે.^૧

અહીં આત્મદ્રવ્યને ચૈતન્ય ચિંતામણિ માળા કહી છે. તેના ચૈતન્યસ્વભાવમય ગુણને દોરા સમાન કહ્યો છે, કે જે સ્વયં નિત્ય કાયમ રહીને સંપૂર્ણ દ્રવ્યને પોતામાં પરોવીને રહે છે તથા તે સમસ્ત ગુણોને ધારણ કરનાર ગુણી આત્માનો સમસ્ત વિકલ્પ મટાડીને અને અંતર્મુખ થઈને અનુભવ કરવો તે પર્યાય છે. તે નિર્મળ પર્યાયને મોક્ષ માર્ગ કહ્યો છે.”

આમ આ કળશમાં એ જ કહ્યું છે કે કર્તા-ભોક્તા આદિના સંદર્ભમાં બિનાગમમાં અનેક અપેક્ષાઓ આવે છે. વસ્તુસ્થિતિ સમજવા માટે, સમજની સમયે તેનો ભરપૂર ઉપયોગ થાય છે અને થવો પણ જોઈએ; પરંતુ ભગવાન આત્મા તો ઉક્ત સમસ્ત વિકલ્પોથી પાર છે; તેથી અનુભવના કાળમાં બધા વિકલ્પો ઢંકાઈ જાય છે, અને તેમ થવું જ જોઈએ. તેથી અમારી ભાવના તો એ જ છે કે અમને તો ઉક્ત બધા વિકલ્પોથી પાર આત્માનો અનુભવ હો.

હવે આગામી ગાથાઓનું સૂચક કળશ કાવ્ય કહે છે; જે આ પ્રમાણે છે-

(રથોદ્ધતા)

વ્યાવહારિકદૃશૈવ કેવલં, કર્તૃ કર્મ ચ વિભિન્નમિષ્યતે ।

નિશ્ચયેન યદિ વસ્તુ ચિંત્યતે, કર્તૃ કર્મ ચ સદૈકમિષ્યતે ॥૨૧૦॥

વ્યવહાર-દષ્ટિથી જ કર્તા-કર્મ બન્ને ભિન્ન છે;

નિશ્ચય તાગા વસ્તુ વિચારે કર્મ-કર્તા એક છે. ૨૧૦

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ પાનું ૨૫૯

૨ તે જ, પાનું ૨૬૦

કેવળ વ્યવહારદષ્ટિથી જ કર્તા અને કર્મ ભિન્ન-ભિન્ન માનવામાં આવે છે; જો નિશ્ચયનયની દષ્ટિથી વિચારવામાં આવે તો કર્તા અને કર્મ સદા એક જ માનવામાં આવે છે.

આ કળશનો અર્થ અત્યંત સ્પષ્ટ છે; તેમાં વિશેષ કંઈ કહેવાનું નથી. કવિવર બનારસીદાસજી તેનો ભાવાનુવાદ આ પ્રમાણે કરે છે -

(દોહા)

दरब करम करता अलख, यह विवहार कहाउ ।
निहचै जो जैसौ दरब, तैसौ ताकौ भाउ ॥

‘દ્રવ્યકર્મનો કર્તા આત્મા છે’ - આમ વ્યવહારનયથી કહેવામાં આવે છે; નિશ્ચયનયથી તો જે દ્રવ્ય જેવું છે, તેનો ભાવ પણ તેવો જ હોય છે, તાત્પર્ય છે કે નિશ્ચયથી તો ચેતનભાવનો કર્તા ચેતન છે અને અચેતનનો કર્તા અચેતન છે.

❀ જ્ઞાનગોષ્ઠી ❀

શંકા : સયોગ કેવળીની દિવ્યધ્વનિને કેવા પ્રકારે સત્ય અનુભવ વચન યોગ કહ્યું છે ?

સમાધાન : કેવળીની દિવ્યધ્વનિ ઉત્પન્ન થતાં જ અનક્ષરાત્મક રહે છે. તેથી શ્રોતાઓના કર્ણ પ્રદેશથી સંબંધ થવાના સમય મુઘી અનુભવ વચન યોગ સિદ્ધ થાય છે. તેના પશ્ચાત્ શ્રોતાઓના ઈષ્ટ અર્થોના વિષયમાં સંશય આદિને નિરાકરણ કરવાથી તથા સમ્યગ્જ્ઞાન ને ઉત્પન્ન કરવાથી સત્ય વચન યોગનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે કેવળીને સત્ય અને અનુભવ વચન યોગ સિદ્ધ થાય છે. આ કથનથી જ્ઞાત થાય છે કે શ્રોતાઓની સમીપ પહોંચતા પૂર્વ વાણી અનક્ષરાત્મક રહે છે, પશ્ચાત્ ભિન્ન-ભિન્ન શ્રોતાઓનો આશ્રય મેળવી તે દિવ્યધ્વનિ અક્ષરરૂપતા ને ધારણ કરે છે. સ્વામી સમંતભદ્રે જિનેન્દ્ર દેવની વાણીને સર્વભાષા સ્વભાવવાળી કહી છે.

समयसार गाथा ३४८-३५५

जे वात उत्थानिकाना कणशमां कहेवाभां आवी छे; हवे ते ४ वातने
आ गाथाओ द्वारा विस्तारथी स्पष्ट करे छे.

जह सिप्पिओ दु कम्मं कुव्वदि ण य सो दु तम्मओ होदि ।
तह जीवो वि य कम्मं कुव्वदि ण य तम्मओ होदि ॥३४९॥

जह सिप्पिओ दु करणेहिं कुव्वदि ण य सो दु तम्मओ होदि ।
तह जीवो वि य करणेहिं कुव्वदि ण य तम्मओ होदि ॥३५०॥

जह सिप्पिओ दु करणाणि गिण्हदि ण य सो दु तम्मओ होदि ।
तह जीवो करणाणि दु गिण्हदि ण य तम्मओ होदि ॥३५१॥

जह सिप्पि दु कम्मफलं भुंजदि ण सो दु तम्मओ होदि ।
तह जीवो कम्मफलं भुंजदि ण य तम्मओ होदि ॥३५२॥

एवं ववहारस्स दु वत्तव्वं दरिसणं समासेण ।
सुणु णिच्छयस्स वयणं परिणामकदं तु जं होदि ॥३५३॥

जह सिप्पिओ दु चेट्टं कुव्वदि हवदि य तहा अणणो से ।
तह जीवो वि य कम्मं कुव्वदि हवदि य अणणो से ॥३५४॥

जह चेट्टं कुव्वंतो दु सिप्पिओ णिच्चदुक्खिओ होदि ।
तत्तो सिया अणणो तह चेट्टंतो दुही जीवो ॥३५५॥

(હરિગીત)

જ્યમ શિલ્પી કર્મ કરે પરંતુ તે નહીં તન્મય બને,
ત્યમ જીવ પાણ કર્મો કરે પાણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૪૯

જ્યમ શિલ્પી કરાણવડે કરે પાણ તે નહીં તન્મય બને,
ત્યમ જીવ કરાણ વડે કરે પાણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૫૦

જ્યમ શિલ્પી કરાણ ગ્રહે પરંતુ તે નહીં તન્મય બને,
ત્યમ જીવ પાણ કરાણો ગ્રહે પાણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૫૧

શિલ્પી કરમદ્ગ્ન ભોગવે પાણ તે નહીં તન્મય બને,
ત્યમ જીવ કરાણદ્ગ્ન ભોગવે પાણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૫૨

-એ રીત મત વ્યવહારનો સંક્ષેપથી વક્તવ્ય છે;
સાંભળ વચન નિશ્ચય તારું પરિણામવિષયક જ્ઞેહ છે. ૩૫૩

શિલ્પી કરે ચેષ્ટા અને તેનાથી તેહ અનન્ય છે,
ત્યમ જીવ કર્મ કરે અને તેનાથી તેહ અનન્ય છે. ૩૫૪

ચેષ્ટા કરંતો શિલ્પી જેમ દુષ્પિત થાય નિરંતરે,
ને દુષ્પથી તેહ અનન્ય ત્યમ જીવ ચેષ્ટમાન દુષ્પી બને. ૩૫૫

જેમ શિલ્પી (કારીગર-સોની) કુંડળ આદિ કાર્ય (કર્મ) કરે છે; પરંતુ કુંડળાદિ બનાવતી વખતે તે તેમની સાથે તન્મય થતો નથી, તે રૂપ થતો નથી, તેમ જીવ પણ પુણ્ય-પાપાદિ પુદ્ગલ કર્મોનો કર્તા છે; પરંતુ તેમની સાથે તન્મય થતો નથી, તે રૂપ થતો નથી.

જેમ શિલ્પી હથોડા આદિ કરણો (સાધનો)થી કર્મ કરે છે; પરંતુ તે તેમની સાથે તન્મય થતો નથી; તેમ જીવ મન-વચન-કાયરૂપ કરણોથી કર્મ કરે છે; પરંતુ તેમની સાથે તન્મય થતો નથી.

જેમ શિલ્પી કરણોને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ તેમની સાથે તન્મય થતો

નથી; તેમ જીવ કરણોને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ તેમની સાથે તન્મય (કરણમય) થતો નથી.

જેમ શિલ્પી કુંડળ આદિ કર્મના ફળને ભોગવે છે; પરંતુ તે તેમની સાથે તન્મય થતો નથી; તેમ જ જીવ પણ પુણ્ય-પાપાદિ પુદ્ગલકર્મના ફળને ભોગવે છે; પરંતુ તન્મય (પુદ્ગલપરિણામરૂપ સુખ-દુઃખાદિમય) થતો નથી.

આમ વ્યવહારનો મત સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યો. હવે પરિણામ વિષયક નિશ્ચયનો મત (માન્યતા) સાંભળો.

જેમ શિલ્પી ચેષ્ટારૂપ કર્મ કરે છે અને તે તેનાથી અનન્ય છે; તેમ જીવ પણ પોતાના પરિણામરૂપ કર્મને કરે છે અને તેનાથી અનન્ય છે.

જેમ શિલ્પી ચેષ્ટારૂપ કર્મ કરતો થકો નિત્ય દુઃખી થાય છે; તેમ જીવ પણ પોતાના પરિણામરૂપ ચેષ્ટાને કરતો થકો દુઃખી થાય છે (પણ) દુઃખથી અનન્ય છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

“જેવી રીતે શિલ્પી અર્થાત્ સોની આદિ કારીગર કુંડળ આદિ પરદ્રવ્યપરિણાત્મક (-પરદ્રવ્યના પરિણામસ્વરૂપ) કર્મને હથોડા આદિ પરદ્રવ્યપરિણાત્મક કરણો વડે કરે છે, હથોડા આદિ પરદ્રવ્યપરિણાત્મક કરણોને ગ્રહણ કરે છે અને કુંડળ આદિ કર્મફળને પરદ્રવ્યાત્મક ગામ (ગામનાં લોક) ભોગવે છે; પરંતુ અનેકદ્રવ્યત્વના કારણે તે શિલ્પી કર્મ, કરણ આદિ ભિન્ન હોવાથી તેમનાથી તન્મય (કર્મકરણાદિમય) થતો નથી; તેથી ત્યાં કર્તૃ-કર્મત્વ અને ભોક્તા-ભોક્તૃત્વનો વ્યવહાર માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવથી જ છે.

તેવી જ રીતે આત્મા પણ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણાત્મક પુણ્ય-પાપાદિ કર્મને મન-વચન-કાયરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણાત્મક કરણો વડે કરે છે; મન-વચન-કાયરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણાત્મક કરણોને ગ્રહણ કરે છે અને પુદ્ગલપરિણાત્મક પુણ્ય-પાપાદિ કર્મને મન-વચન-કાયરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણાત્મક કરણો વડે

કરે છે; મન-વચન-કાયરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણાત્મક કરણોને ગ્રહણ કરે છે અને પુદ્ગલપરિણાત્મક પુણ્ય-પાપાદિ કર્મના સુખ-દુઃખાદિ ફળને ભોગવે છે; પરંતુ અનેક દ્રવ્યત્વને કારણે તેમનાથી અન્ય હોવાથી તન્મય થતો નથી; પરંતુ ત્યાં કર્તૃ-કર્મત્વ અને ભોક્તા-ભોક્તૃત્વનો વ્યવહાર માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવથી છે.

વળી જેવી રીતે - તે જ શિલ્પી કરવાનો ઈચ્છુક વર્તતો થકો ચેષ્ટારૂપ અર્થાત્ કુંડળાદિ કરવાના પોતાના પરિણામરૂપ અને હસ્ત આદિના વ્યાપારરૂપ જે સ્વપરિણામાત્મક કર્મને કરે છે તથા ચેષ્ટારૂપ દુઃખસ્વરૂપ કર્મના સ્વપરિણાત્મક ફળને ભોગવે છે અને એકદ્રવ્યત્વને કારણે કર્મ અને કર્મફળથી અનન્ય હોવાથી તન્મય (કર્મમય અને કર્મફળમય) છે; તેથી પરિણામ-પરિણામીભાવથી કર્તા-કર્મપણાનો અને ભોક્તા-ભોગ્યપણાનો નિશ્ચય છે.

તેવી જ રીતે આત્મા પણ, કરવાનો ઈચ્છુક વર્તતો થકો, ચેષ્ટારૂપ અર્થાત્ રાગાદિ પરિણામરૂપ અને પ્રદેશોના વ્યાપારરૂપ જે આત્મપરિણાત્મક કર્મને કરે છે, ચેષ્ટારૂપ કર્મનું આત્મપરિણાત્મક દુઃખરૂપ ફળને ભોગવે છે અને એકદ્રવ્યત્વને કારણે તેમનાથી અનન્ય હોવાથી તન્મય છે; તેથી પરિણામ-પરિણામીભાવથી ત્યાં જ કર્તા-કર્મપણાનો અને ભોક્તા-ભોગ્ય સંબંધી નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

આચાર્ય જયસેન તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ ગાથાઓનો ભાવ આ જ રીતે વ્યક્ત કરતાં નયવિભાગ સ્પષ્ટ કરી દે છે કે વ્યવહારનયથી આત્મા દ્રવ્યકર્મોનો કર્તા-ભોક્તા છે અને અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી ભાવકર્મોનો કર્તા-ભોક્તા છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“તાત્પર્ય આ છે કે -

૧ અજ્ઞાની જીવ પરમાં હર્ષ-શોકના ભાવ કરે છે અને તેમને ભોગવે છે; પરંતુ પરદ્રવ્યનો અર્થાત્ સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, મકાન આદિનો ન તો કર્તા છે અને ન તો ભોક્તા છે.

- ૨ જ્ઞાની જીવને અંતરંગમાં સ્વભાવનો અર્થાત્ શુદ્ધ એક જ્ઞાયકભાવનો ભાવ થયો છે; તેથી તે સ્વભાવદષ્ટિથી રાગાદિભાવોનો કર્તા-ભોક્તા થતો નથી.
- ૩ તો પણ જ્ઞાનીને જેટલું રાગરૂપ પરિણામન છે, તેટલા પરિણામનની અપેક્ષાએ તેને પણ કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું છે. જ્ઞાની સ્વભાવની દષ્ટિએ રાગનો કર્તા નથી. દુઃખનો ભોક્તા નથી; પરંતુ તેથી કોઈ એકાંત પકડીને એવું માને કે જ્ઞાનીને સર્વથા દુઃખ થતું જ નથી તો એવી વાત નથી. જ્ઞાનીને જેટલો પણ રાગ છે તેટલું તે સમયે દુઃખ છે અને તેટલી માત્રામાં તે તેનો કર્તા અને ભોક્તા પણ છે.

અહીં તો હમણાં અજ્ઞાનીની વાત ચાલે છે કે અજ્ઞાની જીવ સ્વપરિણામાત્મક રાગના પરિણામનો કર્તા છે અને તેના ફળસ્વરૂપ જે હર્ષ-વિષાદ થાય છે તેનો ભોક્તા છે; પરંતુ પરદ્રવ્યનો કર્તા-ભોક્તા અજ્ઞાની પણ નથી.^૧

ભાઈ ! આખું જગત જે માનીને બેઠું છે તે બધાથી આ જુદી વાત છે. સોની જે હાર આદિ ઘરેણાં બનાવે છે, તે ખરેખર સોનીનું કાર્ય નથી. કુંભાર જે ઘડો બનાવે છે, તે ખરેખર કુંભારનું કાર્ય નથી. દરજી જે કપડાં સીવે છે, તે દરજીનું કાર્ય નથી. ભાઈ ! સોની, દરજી, કુંભાર આદિ કારીગરો અજ્ઞાનભાવથી પોતાના તે કામ કરવાના રાગ અને વિકલ્પના કર્તા તો છે; પરંતુ પરદ્રવ્યના પરિણામોના કર્તા તો ક્યારેય નથી; કેમકે પરિણામ-પરિણામીથી અભિન્ન હોય છે અને જ્યાં બંને અભિન્ન હોય ત્યાં જ કર્તા-કર્મપણું સંભવ છે.^૨

અહો ! જેમ ચંદ્રમાની ચાંદનીનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ છે, તેમ જ ભગવાન આત્માનો પરમશુદ્ધ એક જ્ઞાનપ્રકાશ છે. બસ 'જ્ઞણવું' આત્માનું કાર્ય છે

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૭૦-૨૭૧

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૭૨

પરનું કંઈ કરવું અથવા કરવા સંબંધી રાગ કરવો તે પણ આત્માનું કાર્ય નથી. પરનું કાર્ય હું કરું છું અથવા કરી શકું છું - આવી માન્યતા તો મિથ્યાત્વ છે. જીવને રાગનો કર્તા જે કહ્યો છે, તે તો અજ્ઞાની જીવની અપેક્ષાએ કહેવાય છે અહીં પણ કહ્યું છે કે અજ્ઞાનભાવથી જીવ રાગનો કર્તા ભલે હોય; પરંતુ પરના કાર્યનો કર્તા જીવ હોય, એ તો ત્રણકાળમાં સંભવ જ નથી, સત્ય નથી.”

આ પ્રમાણે આ ગાથાઓમાં આમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે પરદ્રવ્યોની સાથે તન્મય ન હોવાથી, એકાકાર ન હોવાથી આ આત્મા તેમનો કર્તા-ભોક્તા માત્ર વ્યવહારથી જ કહેવાય છે; પરમાર્થથી તે તેમનો કર્તા-ભોક્તા નથી; છતાં પણ તેમને કરવા-ભોગવવારૂપ પોતાના ભાવોનો, તત્સંબંધી યોગ અને ઉપયોગનો કર્તા-ભોક્તા અવશ્ય છે.

હવે આ જ ભાવનો પોષક કળશ કાવ્ય લખે છે, જે આ પ્રમાણે છે -

(નર્દટક)

નનુ પરિણામ એવ કિલ કર્મ વિનિશ્ચયતઃ
સ ભવતિ નાપરસ્ય પરિણામિન એવ ભવેત્ ।
ન ભવતિ કર્તૃશૂન્યમિહ કર્મ ન ચૈકતયા
સ્થિતિરિહ વસ્તુનો ભવતુ કર્તૃ તદેવ તતઃ ॥૨૧૧॥

હરિગીત

પરિણામ છે તે કર્મ છે નિશ્ચય થકી જ ધરે તથા
પરિણામ આશ્રયભૂત પરિણામી તાણું હોય જ યથા;
નહીં કર્મ હો કર્તા વિના, હો વસ્તુ કોઈ કૂટસ્થ ના,
નિજ પરિણામનરૂપ કર્મની કર્તા સ્વયં વસ્તુ સદા. ૨૧૧

ખરેખર પરિણામ જ નિશ્ચયથી કર્મ છે અને પરિણામ પોતાના આશ્રયભૂત પરિણામીનું જ હોય છે. અન્યનું નહીં અને કર્મ કર્તા વિના હોતું નથી અને વસ્તુની સ્થિતિ સદા એક જ રહેતી નથી; તેથી વસ્તુ સ્વયં જ પોતાના પરિણામરૂપ કર્મની કર્તા છે.

આ કળશનો અર્થ પાંડે રાજમલજી કળશટીકામાં ઉપલબ્ધ નથી. આવું કેમ થયું તે સંબંધમાં કંઈ પણ કહેવું સંભવ નથી. જો કે પ્રકાશકોએ ઉક્ત છંદનો અર્થ લખ્યો છે; છતાં પણ તે અર્થ પાંડે રાજમલજીકૃત નથી.

આપને આ જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે કવિવર બનારસીદાસજી પાંડે રાજમલજીની કળશટીકા પર એટલા નિર્ભર છે કે તેમણે પણ આ છંદનો ભાવાનુવાદ કર્યો નથી તે જ કારણે નાટક સમયસારમાં આ ભાવનો પોષક કોઈ પણ છંદ નથી.

ઉક્ત કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“અહીં આ કળશમાં એમ કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે રાગ-દ્વેષ-મોહના પરિણામ નિશ્ચયથી જીવના કર્મ છે; પરિણામ પોતાના આશ્રયભૂત પરિણામીના જ થાય છે અન્યના નહીં શરીરનું હલન-ચલન ભાષા આદિના પરિણામ નિશ્ચયથી પુદ્ગલ પરમાણુઓનું કાર્ય છે. તે જીવનું કાર્ય નથી; કારણ કે જીવને આશ્રયભૂત નથી, જીવથી થયેલું નથી.”^૧

કહે છે કે પરિણામ પોતાના આશ્રયભૂત પરિણામીનું જ હોય છે, અન્યનું નહીં. રાગ-દ્વેષ આદિ જે પરિણામ થાય છે, તે પોતાના આશ્રયભૂત પરિણામી (આત્મદ્રવ્ય) ના જ પરિણામ છે, અન્યના નહીં.^૨

અહીં તો એમ સિદ્ધ કરવું છે કે આત્મામાં પરિણામ આત્માથી જ થાય છે. પરિણામ અર્થાત્ વર્તમાન પર્યાય પરિણામી દ્રવ્યને આશ્રયે જ

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૭૭

૨ તે જ, પાનું ૨૭૭

થાય છે. પરિણામનો આશ્રય પરિણામી જ છે, અન્ય નહીં. કોઈ પણ પરિણામને કોઈ અન્ય દ્રવ્ય કરતું નથી.

અહો ! અહીં અજ્ઞાનીની આ મિથ્યા માન્યતા મટાડવા માગે છે કે 'હું પરનું કાર્ય કરી શકું છું, કંઈ છું.'

હવે કહે છે કે કર્મ કર્તા વગર થતું નથી તથા વસ્તુની સ્થિતિ સદા એકરૂપ રહેતી નથી અર્થાત્ દ્રવ્ય કૂટસ્થ નથી; વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ હોવાથી સર્વથા નિત્ય હોઈ શકતી નથી. તેથી વસ્તુ સ્વયં જ પોતાના પરિણામરૂપ કર્મની કર્તા છે.

બુઓ, આ કળશમાં પાંચ સિદ્ધાંત ગુંથાયેલા છે -

૧. ખરેખર પરિણામ જ નિશ્ચયથી કર્મ છે.
૨. પરિણામ પોતાના આશ્રયભૂત પરિણામીનું જ હોય છે, અન્યનું નહીં.
૩. કર્મ કર્તા વગર હોતું નથી.
૪. વસ્તુની સ્થિતિ સદા એકરૂપ રહેતી નથી.
૫. વસ્તુ સ્વયં જ પોતાના પરિણામરૂપ કર્મની કર્તા છે. આ નિશ્ચય સિદ્ધાંત છે.

ભાઈ ! આ સિદ્ધાંત 'અહં કરોમિ' ના કર્તૃત્વનો મૂળથી જ નાશ કરી દે છે.

વસ્તુ સહજ જ દ્રવ્ય-પર્યાય સ્વરૂપ છે, તેમાં દ્રવ્ય તો નિત્ય એકરૂપ છે; પરંતુ પર્યાય તો ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. પ્રત્યેક સમયે એક અવસ્થા બદલીને બીજી થાય છે. આ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. વસ્તુની અવસ્થાઓ જે અન્ય-અન્ય થાય છે, વિલક્ષણ થાય છે, તે નિમિત્તોની વિવિધતા અથવા વિચિત્રતાને કારણે થતી નથી, પરંતુ અવસ્થાઓનું તેરૂપ પલટવું વસ્તુનો સહજ સ્વભાવ છે. તે વસ્તુની જ કાર્યભૂત છે. એ વસ્તુ જ તે તે અવસ્થાઓની કર્તા છે.'

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે વસ્તુની સ્થિતિ સદા એક જ રહેતી નથી તે નિરંતર બદલાયા કરે છે. નિશ્ચયથી પરિણામ પરિણામીનું જ હોય છે અને કર્તા કર્મ વગર હોતું નથી. તેથી પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વયં જ પોતાના પરિણામની કર્તા છે.

આ પછી આત્મપ્ર્યાતિમાં આગામી ગાથાઓની વિષયવસ્તુની ઉત્થાનિકારૂપ ત્રણ કાવ્ય લખવામાં આવ્યા છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(પૃથ્વી)

બહિર્લુઠતિ યદ્યપિ સ્ફુટદનંતશક્તિઃ સ્વયં
તથાપ્યપરવસ્તુનો વિશતિ નાન્યવસ્ત્વન્તરમ્ ।
સ્વભાવનિયતં યતઃ સકલમેવ વસ્ત્વિષ્યતે
સ્વભાવચલનાકુલઃ કિમિહમોહિતઃ ક્લિષ્યતે ॥૨૧૨॥

(સ્થોદ્ધતા)

વસ્તુ ચૈકમિહ નાન્યવસ્તુનો યેન તેન ખલુ વસ્તુ વસ્તુ તત્ ।
નિશ્ચતોઽયમપરોઽપરસ્ય કઃ કિં કરોતિ હિ બહિર્લુઠન્નપિ ॥૨૧૩॥
યત્તુ વસ્તુ કુરુતેઽન્યવસ્તુનઃ, કિંચનાપિ પરિણામિનઃ સ્વયમ્ ।
વ્યાવહારિકદૃશૈવ તન્મતં, નાન્યદસ્તિ કિમપીહ નિશ્ચયાત્ ॥૨૧૪॥

(હરિગીત)

શક્તિ અનંત સ્વયં સ્ફુટિત છે એવી વસ્તુ હોય જે,
તે અન્યવસ્તુની બાહ્યમાં લોટે, પરંતુ નવ શહે;
નહીં અન્ય વસ્તુમાં બીજી કો' અન્ય વસ્તુ પ્રવેશતી,
નિજ નિજ સ્વભાવે સ્થિત છે વસ્તુ બધી આ જગતની;
મોહિત થઈ તોપણ જીવો નિજ સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ અને
અતિ આકુલિત થયા થકા કાં કલેશ પામે છે અરે ! ૨૧૨

(હરિગીત)

આ લોકમાં નહીં એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુની અરે,
તેથી જ કોઈ વસ્તુ છે તે, તે જ વસ્તુ છે ખરે;
છે નિશ્ચયે આવું સ્વરૂપ તો લોટતાં પરદ્રવ્યની
બહારે બીજું કો' દ્રવ્ય, કંઈ તેને કરી શકતું નથી. ૨૧૩

(હરિગીત)

‘પરિણમતી જે પોતાથી એવી વસ્તુને પરદ્રવ્ય કો’
કંઈ પાણ કરે છે’ - માનવું એ મત ગણો વ્યવહારનો;
પાણ નિશ્ચયે આ લોકમાં કો' દ્રવ્ય બીજાનું નથી,
તેથી નથી સંબંધ કોઈ વસ્તુને પરદ્રવ્યથી. ૨૧૪

જેની અનંત શક્તિ સ્વયં પ્રકાશમાન છે, આવી વસ્તુ અન્ય વસ્તુની
બહાર લોટે છે; છતાં પણ અન્ય વસ્તુ અન્ય વસ્તુની ભીતર પ્રવેશ કરતી
નથી; કારણ કે બધી વસ્તુઓ પોતપોતાના સ્વભાવમાં નિશ્ચિત છે - એમ
માનવામાં આવે છે આચાર્યદેવ કહે છે કે આમ હોવા છતાં પણ મોહિત
જીવ પોતાના સ્વભાવથી ચલિત થઈને આકૂળ થતો થકો કલેશ શા માટે
કરે છે ?

તાત્પર્ય છે કે વસ્તુસ્વભાવનો નિયમ તો આમ છે કે એક વસ્તુ બીજી
વસ્તુમાં મળતી નથી; છતાં પણ આ મોહી પ્રાણી પરજોયોની સાથે પારમાર્થિક
સંબંધ સ્વીકારીને શા માટે કલેશને પામે છે ? - આ તેના અજ્ઞાનની મહિમા
જાણો.

આ લોકમાં એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુની નથી; તેથી ખરેખર તો વસ્તુ
વસ્તુ જ છે - આ નિશ્ચય છે. આવું હોવાથી કોઈ અન્ય વસ્તુ અન્ય વસ્તુની
બહાર લોટતી થકી પણ તેનું શું કરી શકે છે ?

સ્વયં પરિણમતી વસ્તુનું અન્ય વસ્તુ કંઈ કરી શકે છે - એમ જે

માનવામાં આવે છે; તે વ્યવહારથી માનવામાં આવે છે; નિશ્ચયથી તો અન્ય વસ્તુનો અન્ય વસ્તુ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી.

આ કળશોનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં કળશ ટીકાકાર લખે છે - “જીવનો સ્વભાવ એવો છે કે તે સકળ જ્ઞેયોને જાગે છે. કોઈ અશુદ્ધપાણું ઘટિત થાય છે. તેનું સમાધાન એમ છે કે અશુદ્ધપાણું ઘટિત થતું નથી, જીવવસ્તુનો એવો જ સ્વભાવ છે, જે સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને જાગે છે.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે જીવદ્રવ્ય સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને જાગે છે - એ તો સ્વભાવ છે; પરંતુ જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ થતું નથી, જ્ઞેયપણ જ્ઞાનદ્રવ્યરૂપ પરિણમતું નથી. આવી વસ્તુની મર્યાદા છે.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે વસ્તુસ્વરૂપની મર્યાદા તો એવી છે કે કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યની સાથે એકરૂપ થતું નથી. તે ઉપરાંત પણ જીવનો સ્વભાવ જ્ઞેય વસ્તુને જાણે - આમ છે તો પણ તેમાં કંઈ ધોખો નથી. જીવદ્રવ્ય જ્ઞેયને જાણતું થકું પણ પોતાના સ્વરૂપે છે.

કોઈ આશંકા કરે છે કે જૈન સિદ્ધાંતમાં પણ આમ કહ્યું છે કે જીવ જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલ કર્મને કરે છે, ભોગવે છે. તેનું સમાધાન આમ છે કે તેમ કહેવું જૂઠા વ્યવહારથી છે. દ્રવ્યના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં પરદ્રવ્યનો કર્તા જીવ નથી.”

આ ત્રણ કળશોનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી આ પ્રમાણે કરે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

ग्यान कौ सहज ज्ञेयाकार रूप परिणवै,

यद्यपि तथापि ग्यान ग्यानरूप कह्यौ है ।

ज्ञेय ज्ञेयरूप यौ अनादि ही की मरजाद,

काहू वस्तु काहू कौ सुभाव नहि गह्यौ है ॥

एते पर कोऊ मिथ्यामती कहै ज्ञेयाकार,

प्रतिभासन सौं ग्यान असुद्ध है रह्यौ है ।

યાહી દુરબુદ્ધિ સૌં વિકલ ભયૌ ડોલત હૈ,
સમુદ્રૈ ન ધરમ યૌં ભરમ માંહિ બહૌૌ હૈ ॥

(ચૌપાઈ)

સકલ વસ્તુ જગ મૈં અસહાઈં । વસ્તુ વસ્તુ સૌં મિલૈ ન કાઈં ।
જીવ વસ્તુ જાનૈ જગ જેતી । સોઝુ ભિન્ન રહૈ સબ સેતી ॥

(દોહા)

કરમ કૌરૈ ફલ ભોગવૈ, જીવ અગ્યાની કોઝ ।
યહ કથની વિવહાર કી, વસ્તુસ્વરૂપ ન હોઝ ॥

જ્ઞાનનો સહજ સ્વભાવ જ્ઞેયાકારરૂપ પરિણામવાનો છે; છતાં પણ જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ જ રહે છે અને જ્ઞેય જ્ઞેયરૂપ જ રહે છે - આવી અનાદિકાલીન મર્યાદા છે; કારણ કે કોઈ વસ્તુ કોઈના સ્વભાવને ગ્રહણ કરતી નથી. - આવું હોવા છતાં પણ વૈશેષિકોની માફક કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જૈની કહે છે કે જ્ઞાનમાં જ્ઞેયાકારોના પ્રતિભાસનથી જ્ઞાન અશુદ્ધ થઈ રહ્યું છે. તે આ અજ્ઞાનના કારણે દુઃખી થઈ રહ્યો છે, સંસારમાં ભ્રમણ કરી રહ્યો છે, ધર્મના મર્મને સમજતો નથી અને ભ્રમમાં વહી રહ્યો છે.

આ જગતમાં સમસ્ત વસ્તુઓ સંપૂર્ણપણે અસહાય છે, સ્વાધીન છે; કોઈ વસ્તુ કોઈ અન્ય વસ્તુ સાથે મળતી નથી. જગતમાં જેટલી વસ્તુઓ છે; જીવ ભલે તેમને જાણે છે છતાં પણ એ તે બધાયથી ભિન્ન જ રહે છે.

કોઈ અજ્ઞાની જીવ કર્મ કરે છે અને તે કર્મોનું ફળ ભોગવે છે - આ કથન વ્યવહારનંયનું છે, વસ્તુસ્વરૂપ આવું નથી.

જે લોકો પરવસ્તુને જાણવું માત્ર અશુદ્ધતા છે, બંધનું કારણ છે - આમ માને છે, તેમને કળશટીકા અને નાટક સમયસારના ઉક્ત કથનોનું ઉડાણથી મંથન કરવું જોઈએ.

ઉક્ત કળશોનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“આચાર્ય કહે છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ (આત્મા અને પરમાણુ) પોતાપોતાની અનંત શક્તિઓથી પ્રકાશમાન છે. પ્રત્યેક વસ્તુ અન્ય વસ્તુની બહાર-બહાર જ લોટે છે, એક-બીજામાં પ્રવેશતી નથી. દ્રવ્યમાં અથવા વસ્તુમાં જો કે અનંત શક્તિઓ છે; છતાં પણ તેમનામાં એવી એક પણ શક્તિ નથી, જેથી પરવસ્તુમાં પ્રવેશીને તેનું કંઈ કરે અથવા તેમાં કંઈ પણ કરી શકે.^૧

વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ છે. તેની પર્યાય પોતે જ પોતાની યોગ્યતા અનુસાર બદલીને પ્રતિક્ષણે અન્ય-અન્ય થાય છે. ત્યાં સંયોગી અન્ય વસ્તુ (નિમિત્ત) તે અવસ્થાને વિલક્ષણપણે બદલી શકતી નથી, કારણ કે નિમિત્તરૂપ અન્ય વસ્તુનો તેની બહાર-બહાર જ લોટે છે. વસ્તુમાં પ્રવેશ કરતી જ નથી. તથા અન્ય-અન્ય અવસ્થારૂપ પલટવું એ તો વસ્તુનો સહજ સ્વભાવ જ છે. તેને પલટવા માટે અન્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા જ નથી.

અહા ! જૈન પરમેશ્વરે કહેલું તત્ત્વ, વસ્તુસ્વરૂપ બહુ જ સુક્ષ્મ અને ગંભીર છે. પૂર્વગ્રહથી ગ્રસ્ત જીવોની સમજમાં આવવું મુશ્કેલ છે. પણ શું કરીએ ?^૨

વસ્તુસ્વરૂપ તો એવું જ છે કે અન્ય વસ્તુ અન્ય વસ્તુમાં પ્રવેશ કરતી નથી, અગ્નિ પાણીમાં પ્રવેશ કરતી નથી. ખરેખર વાત આમ છે કે પાણીની શીતળ અવસ્થા હોય કે ઉષ્ણ અવસ્થા હોય, બંને અવસ્થાઓમાં પાણીના પરમાણુ જ તે-તેરૂપે પરિણમે છે. બાહ્ય વસ્તુ તો તેમાં નિમિત્તમાત્ર જ છે, અનુકુળ માત્ર જ છે અગ્નિને કારણે પાણી ગરમ થતું જ નથી. પાણીની શીતળ અથવા ઉષ્ણ અવસ્થા તો પાણીના પરમાણુઓની તત્સમયની સ્વતંત્ર યોગ્યતાથી થાય છે. તે પર્યાયનું તેરૂપ થવું તેની સ્વતંત્ર જન્મક્ષણ છે.^૩

આ કળશનો ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ એક વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુ મળતી

૧ પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૮૧

૨ પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૮૧

૩ તે જ, પાનું ૨૮૩

નથી - આવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. જુઓ, જગતમાં અનંત દ્રવ્ય છે, તેઓ પરસ્પર ભિન્ન-ભિન્ન છે. કોઈ કોઈમાં પ્રવેશતું નથી. એકદ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યની બહાર જ લોટે છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે કોઈ એક દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યનું કાર્ય કરતું નથી. આ મહાસિદ્ધાંત છે.^૧

ભાઈ ! આવું સ્વતંત્ર યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ માન્યા વગર દષ્ટિ પરથી હટીને દ્રવ્યસ્વભાવ પર કેમ જાય અને દષ્ટિ દ્રવ્યસ્વભાવ પર ગયા વિના સમ્યગ્દર્શન કેમ થાય ?^૨

અહીં કહે છે કે કોઈ વસ્તુ બીજી કોઈ અન્ય વસ્તુમાં મળતી નથી - આવો અચલિત નિયમ છે તો પણ મોહી જીવ પરજોયોની સાથે મારો પારમાર્થિક સંબંધ છે - આવું માનીને કલેશને પામે છે તો આ તેનું બહુ મોટું અજ્ઞાન છે.^૩

જુઓ વસ્તુ તો વસ્તુ જ છે. એક વસ્તુ બીજી વસ્તુથી અત્યંત ભિન્ન છે. આમ હોવાથી એક વસ્તુ બીજી વસ્તુની બહાર-બહાર જ લોટતી રહેવાથી, એક બીજામાં પ્રવેશતી ન હોવાથી તે અન્યનું શું કરી શકે ?^૪

ભાઈ ! 'પર'નું જ્ઞાન થવાના સમયે પણ તે 'પરજોય'ના કારણે તે જ્ઞાન થતું નથી. જ્ઞાન તો સ્વયં પોતાના કારણે જ થાય છે, તે જ તેની જન્મક્ષણ છે.

આ કળશનો ભાવાર્થ આ છે કે -

એક આત્મા બીજા આત્મામાં કોઈ પણ પરિવર્તન કરી શકતો નથી.

એક પરમાણુ બીજા પરમાણુને બદલાવી શકતો નથી.

એક પરમાણુ બીજા આત્માને બદલાવી શકતો નથી.

એક આત્મા કોઈ પરમાણુને બદલાવી શકતો નથી.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૮૪

૨ તે જ, પાનું ૨૮૪

૩ તે જ, પાનું ૨૮૫

૪ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૨૮૮

એક વસ્તુ જો બીજી વસ્તુને બદલી દે તો વસ્તુનું વસ્તુપાત્રું જ રહે નહીં થકે. તેથી આ સિદ્ધાંત અટલ છે કે એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુને બદલી શકતી જ નથી. અગ્નિથી પાણી ગરમ થતું નથી. બાઈ રોટલી બનાવતી નથી. કર્મોથી વિકાર થતો નથી. ગુરુથી શિષ્યને જ્ઞાન થતું નથી. કુંભાર ઘડો બનાવતો નથી.

આ પ્રમાણે જ્યાં એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુને પરિણામાવી શકતી નથી, ત્યાં એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુનું શું કરી શકે ? કારણ કે નિમિત્ત ઉપાદાનને પલટી જ શકતું નથી.'

આ આત્મા સ્વયં સ્વરૂપથી જ્ઞાયક છે અને શરીર-મન-વાણી-ઈન્દ્રિય-કર્મ-નોકર્મ આદિ જડ પદાર્થ અને અન્ય આત્માઓ જ્ઞેય છે. તે સર્વ પરદ્રવ્યો અને આત્માને વ્યવહારથી જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ છે, છતાં પણ તે પરદ્રવ્યોને લીધે આત્મા જ્ઞાયક નથી. પરદ્રવ્ય જ્ઞાયકનું કશું કરતી નથી, જ્ઞાયકને જે-જે પરદ્રવ્યોનું જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન તે-તે પરદ્રવ્યોને કારણે થતું નથી. પરજ્ઞેયો આત્માની જ્ઞાનપર્યાયમાં કશું કરતા નથી. જ્ઞાન જ્ઞેયોને જાણે છે, તે જાણવારૂપ જ્ઞાનનું જ પોતાનું સામર્થ્ય છે. તેમાં જ્ઞેયોનું કંઈ પણ યોગદાન નથી. 'જ્ઞેય છે, તે કારણે જ્ઞાન થયું' - આમ માનવું મિથ્યા છે. વાત બહુ સુક્ષ્મ છે, પણ જાણવા જેવી છે. 'પર' ને જાણવાને માટે જ્ઞાનને પર 'અસ્તિત્વની કોઈ જ આવશ્યકતા નથી; કારણ કે જ્ઞાન જ્ઞેયોને જાણવા માટે તેમની અપેક્ષા રાખતો નથી. તે પૂર્ણ સ્વાધીન છે, સ્વતંત્ર છે.

બાપુ ! જ્ઞાન જ્ઞાયક આત્માનું પરિણામ છે અને તે જ્ઞાનપરિણામનો કર્તા જ્ઞાયક સ્વયં છે, પરજ્ઞેય નહીં પરદ્રવ્યોમાં જે જે કાર્યો થાય છે, તે કાર્યોનો કર્તા તત્સંબંધી પરદ્રવ્ય જ છે, આત્મા તેમનો કર્તા નથી.

આ પ્રમાણે જીવના પરિણામનો કર્તા જીવ છે; પરદ્રવ્ય નથી. સર્વજ્ઞ ભગવાનને જે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, તેનો કર્તા કેવળી ભગવાન જ છે. કેવળી ભગવાન સર્વજીવ, સર્વલોક અને સર્વભાવોને એકી સમયે જાણે

છે. તે જ્ઞાનાદ્ધં જ્ઞાન જ્ઞેયોને કારણે થતું નથી. જ્ઞાન જ્ઞેયોને યથાસ્થિત જ્ઞાણે છે; જેવા જ્ઞેય છે, ઠીક તેવા જ જ્ઞાણે છે; છતાં પણ એ તે જ્ઞેયોના લીધે થતું નથી. પરંતુ તે જ્ઞાન સ્વયં પોતાના તત્સમયના સામર્થ્ય (યોગ્યતા)થી જ થયું છે. જ્ઞાનની કેવી ગજબની સ્વતંત્રતા ?

ભગવાન જિનેન્દ્રદેવ ફરમાવે છે કે જ્ઞાનપર્યાયનો કર્તા જીવ છે. જ્ઞેયોથી જ્ઞાન થતું નથી. આવી રીતે પદાર્થોમાં (સ્વ-પર પદાર્થોમાં) ભિન્નતા છે. આવું વસ્તુસ્વરૂપ હોવા છતાં જ્ઞેયોથી જ્ઞાનનું થવું માનવું - બે દ્રવ્યોમાં એકપણું માનવું - મોટી ભ્રાંતિ છે.

પરજ્ઞેયો જ્ઞાયકનું કંઈ કરતા નથી અને જ્ઞાયક પણ પરજ્ઞેયોનું કંઈ કરતો નથી - આમ યથાર્થ જ્ઞાણવું. આમ યથાર્થ જ્ઞાનાનારાઓનો મોહ સહજ જ ક્ષય થઈ જાય છે અને તેમને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.^૧

ભાવાર્થ આ છે કે આત્મા ત્રિકાળી વસ્તુ છે, તેનો જ્ઞાનગુણ પણ ત્રિકાળી છે, તે જ્ઞાનની પર્યાય પ્રતિસમય સ્વયં જ થાય છે. 'ભગવાનની વાણીથી જ્ઞાન થયું' - આમ કહેવું વ્યવહારનયની દષ્ટિ છે. નિશ્ચયથી તો ભગવાનની વાણીએ આત્માનું કંઈપણ કર્યું નથી.^૨

જુઓ શીતળતાની માફક ઉષ્ણતા પણ પાણીની જ અવસ્થા છે, અગ્નિ તો તેમાં નિમિત્ત માત્ર છે. શીતળ અવસ્થા બદલીને વર્તમાનમાં ઉષ્ણ થઈ છે, તે સ્વયં પાણીનું જ પરિણમન છે. અગ્નિએ તેમાં પોતાનું કંઈ ઉમેર્યું નથી. અગ્નિથી પાણી ઉષ્ણ થયું - આમ કહેવું વ્યવહારદષ્ટિનું કથન છે. નિશ્ચયથી અગ્નિએ પાણીનું કંઈપણ કર્યું નથી.

તેવી જ રીતે આત્મામાં જ્ઞાનનું પરિણમન થાય છે, ત્યાં પરજ્ઞેય નિમિત્તમાત્ર છે; પરંતુ નિમિત્ત તેમાં કંઈ કરતા નથી.

પોતપોતાના સ્વભાવથી પરિણમતા પદાર્થોને અન્ય કોઈપણ પદાર્થ પરિણમાવી શકતું નથી. જ્ઞાયક પરદ્રવ્યોને જ્ઞાણે છે - આમ જે કહેવામાં

૧ તે જ, પાનું ૨૯૧

૨ તે જ, પાનું ૨૯૧

આવે છે, તે પણ માત્ર ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચયથી તો જ્ઞાયક પણ સ્વયં, જ્ઞાન પણ સ્વયં અને જ્ઞેય પણ સ્વયં જ છે. ભાઈ ! પરને જાણવાના સમયે પણ તે પોતાની જ્ઞાનની પર્યાયને જ જાણે છે. જ્ઞાનની પર્યાયના સામર્થ્યથી જ સ્વ અને પર જાણવામાં આવે છે. પરજ્ઞેયોને કારણે જ્ઞાન ક્યારેય થતું જ નથી. નિશ્ચયથી તો જ્ઞાયક તો બસ જ્ઞાયક જ છે. અર્થાત્ જ્ઞાયક પોતાનાથી જ પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જ જાણતો થકો જ્ઞાયક છે.૧”

આ પ્રમાણે આ કળશોમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભલે ને વ્યવહારથી એમ કહેવામાં આવતું હોય કે એક વસ્તુ બીજી વસ્તુને કરે છે - ભોગવે છે; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ આમ છે કે એક વસ્તુ બીજી વસ્તુની અંદર પ્રવેશી શકતી જ નથી, બહાર-બહાર જ લોટે છે. બહાર-બહાર લોટતી થકી વસ્તુ બીજી વસ્તુમાં શું કરી શકે ? તેથી નિશ્ચયનયનું આ કથન પરમસત્ય છે કે કોઈ પણ વસ્તુ અન્ય વસ્તુની કર્તા-ભોક્તા નથી.

❀ જ્ઞાનગોષ્ઠી ❀

શંકા :- ગોમ્મટસારમાં મધ્યરાત્રિએ દિવ્યધ્વનિ ખીરવા પર આ શંકા થઈ શકે છે કે મધ્યરાત્રિએ જીવ નિદ્રાને વશીભૂત રહે છે. તે સમયે દિવ્યધ્વનિના કરવાથી એનો શું ઉપયોગ થાય?

સમાધાન :- સમવશરણમાં ભગવાનના પ્રભામંડળના પ્રભાવથી દિવસ અને રાત્રિનો ભેદ નથી રહેતો. સમવશરણમાં જવાવાળાઓને નિદ્રા આદિની પીડાઓ પણ નથી થતી.

સમયસાર ગાથા ૩૫૬-૩૬૫

જે વાત ઉત્થાનિકાના કળશોમાં કહેવામાં આવી છે; હવે તે જ વાત ગાથાઓમાં વિસ્તારથી કહે છે. ગાથાઓ મૂળમાં આ પ્રમાણે છે.

જહ સેડિયા દુ ણ પરસ્સ સેડિયા સેડિયા ય સા હોદિ ।

તહ જાણગો દુ ણ પરસ્સ જાણગો જાણગો સો દુ ॥૩૫૬॥

જહ સેડિયા દુ ણ પરસ્સ સેડિયા સેડિયા ય સા હોદિ ।

તહ પાસગો દુ ણ પરસ્સ પાસગો પાસગો સો દુ ॥૩૫૭॥

જહ સેડિયા દુ ણ પરસ્સ સેડિયા સેડિયા ય સા હોદિ ।

તહ સંજદો દુ ણ પરસ્સ સંજદો સંજદો સો દુ ॥૩૫૮॥

જહ સેડિયા દુ ણ પરસ્સ સેડિયા સેડિયા ય સા હોદિ ।

રહ દંસણં દુ ણ પરસ્સ દંસણં દંસણં તં તુ ॥૩૫૯॥

એવં તુ ણિચ્છયણયસ્સ ભાસિદં ણાણદંસણચરિત્તે ।

સુણુ વવહારણયસ્સ ય વત્તવ્વં સે સમાસેણ ॥૩૬૦॥

જહ પરદવ્વં સેડદિ હુ સેડિયા અપ્પણો સહાવેણ ।

તહ પરદવ્વં જાણદિ ણાદા વિ સણેણ ભાવેણ ॥૩૬૧॥

જહ પરદવ્વં સેડદિ હુ સેડિયા અપ્પણો સહાવેણ ।

તહ પરદવ્વં પસ્સદિ જીવો વિ સણેણ ભાવેણ ॥૩૬૨॥

જહ પરદવ્વં સેડદિ હુ સેડિયા અપ્પણો સહાવેણ ।
તહ પરદવ્વં વિજહદિ ણાદા વિ સણ ભાવેણ ॥૩૬૩॥

જહ પરદવ્વં સેડદિ હુ સેડિયા અપ્પણો સહાવેણ ।
તહ પરદવ્વં સહહદિ સમ્મદિટ્ઠી સહાવેણ ॥૩૬૪॥

એવં વવહારસ્સ દુ વિણિચ્છઓ ણાણદંસણચરિત્તે ।
ખણિદો અણ્ણેસુ વિ પજ્જણેસુ એવેવ ણાદવ્વો ॥૩૬૫॥

(હરિગીત)

જ્યમ સેટિકા નથી પર તાણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
જ્ઞાયક નથી ત્યમ પર તાણો, જ્ઞાયક ખરે જ્ઞાયક તથા; ૩૫૬

જ્યમ સેટિકા નથી પર તાણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
દર્શક નથી ત્યમ પર તાણો, દર્શક ખરે દર્શક તથા; ૩૫૭

જ્યમ સેટિકા નથી પર તાણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
સંયત નથી ત્યમ પર તાણો, સંયત ખરે સંયત તથા; ૩૫૮

જ્યમ સેટિકા નથી પર તાણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
દર્શન નથી ત્યમ પર તાણું, દર્શન ખરે દર્શન તથા ૩૫૯

એમ જ્ઞાન-દર્શન-ચરિતવિષયક કથન નિશ્ચયનય તાણું;
સાંભળ કથન સંક્ષેપથી એના વિષે વ્યવહારનું ૩૬૦

જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ધોળું કરે,
જ્ઞાતાય એ રીત જાગતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને; ૩૬૧

જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ધોળું કરે,
આત્માય એ રીત દેખતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને; ૩૬૨

જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ધોળું કરે,
જ્ઞાતાય એ રીત ત્યાગતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને; ૩૬૩

જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ધોળું કરે,
સુદષ્ટિ એ રીત શ્રદ્ધતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને; ૩૬૪

એમ જ્ઞાન-દર્શન-ચરિતમાં નિર્ગુણ કલ્પો વ્યવહારનો,
ને અન્ય પર્યાયો વિષે પાણ એ જ રીતે જાણવો. ૩૬૫

જો કે વ્યવહારથી પરદ્રવ્યોને અને આત્માને જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ છે,
દર્શ્ય-દર્શક સંબંધ છે, ત્યાજ્ય-ત્યાજક સંબંધ છે, તો પણ નિશ્ચયથી તો
વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે -

જેમ (સેટિકા) ખડી પરની (-ભીત આદિની) નથી, ખડી તે તો ખડી
જ છે; તેમ જ્ઞાયક (જાણનારો) આત્મા તો જ્ઞેયરૂપ પરદ્રવ્યોનો નથી, જ્ઞાયક
તો જ્ઞાયક જ છે.

જેમ ખડી પરની નથી, ખડી તો ખડી જ છે; તેમ દર્શક પરનો નથી,
દર્શક તો દર્શક જ છે.

જેમ ખડી પરની નથી ખડી તો ખડી જ છે તેમ સંયત (પરનો ત્યાગ
કરનારો) પરનો નથી સંયત તે તો સંયત જ છે.

જેમ ખડી પરની નથી, ખડી તો ખડી જ છે; તેવી જ રીતે દર્શન
(શ્રદ્ધાન) પરનું નથી, દર્શન તો દર્શન જ છે અર્થાત્ શ્રદ્ધાન તો શ્રદ્ધાન
જ છે.

એ પ્રમાણે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર વિષે નિશ્ચયનયનું કથન છે અને
હવે તે વિષે સંક્ષેપમાં વ્યવહારનયનું કથન સાંભળો.

જેમ ખડી પોતાના સ્વભાવથી દીવાલ આદિ પરદ્રવ્યોને સફેદ કરે છે;
તેમ જ્ઞાતા પણ પોતાના સ્વભાવથી પરદ્રવ્યોને જાણે છે.

જેમ ખડી પોતાના સ્વભાવથી દીવાલ આદિ પરદ્રવ્યોને સફેદ કરે છે;
તેમ જીવ પણ પોતાના સ્વભાવથી પરદ્રવ્યોને દેખે છે.

જેમ ખડી પોતાના સ્વભાવથી દીવાલ આદિ પરદ્રવ્યોને સફેદ કરે છે
તેમ જ્ઞાતા પણ પોતાના સ્વભાવથી પરદ્રવ્યોને ત્યાગે છે.

જેમ ખડી પોતાના સ્વભાવથી દીવાલ આદિ પરદ્રવ્યોને સફેદ કરે છે; તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાના સ્વભાવથી પરદ્રવ્યોનું શ્રદ્ધાન કરે છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વિષે વ્યવહારનયનો નિર્ણય કહ્યો; બીજા પર્યાયો વિષે પણ એ રીતે જ જાણવો.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

“સેટિકા અર્થાત્ ખડી શ્વેત (સફેદ) પદાર્થ છે અને ભીંત આદિ શ્વેત્ય (સફેદ કરાવા યોગ્ય) પદાર્થ છે હવે શ્વેત કરનારી ખડી શ્વેત કરવા યોગ્ય જે ભીંત આદિ પરદ્રવ્ય તેની છે કે નથી ? એમ તે બંનેનો તાત્ત્વિક (પારમાર્થિક) સંબંધ અહીં વિચારવામાં આવે છે.

હવે સૌથી પહેલા એમ વિચારીએ કે જો ખડી ભીંત આદિ પરદ્રવ્યોની હોય તો શું થાય ? જેનું જે હોય તે તે જ હોય. જેમ કે જ્ઞાન આત્માનું હોવાથી જ્ઞાન આત્મા જ છે. આવો તાત્ત્વિક સંબંધ વિદ્યમાન હોવાથી જો ખડી ભીંત આદિની હોય તો પછી ખડી ભીંત જ હોય. એમ હોતાં ખડીના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થઈ જાય, પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી, કારણ કે એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપે સંક્રમણ થવાનો તો પૂર્વે જ નિષેધ કર્યો છે. તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે ખડી ભીંત આદિની નથી.

હવે આગળ વિચારીએ કે ખડી ભીંત આદિની નથી તો પછી ખડી કોની છે ?

જો એમ કહેવામાં આવે કે તે ખડી તો તે ખડીની જ છે, તો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આ ખડીથી ભિન્ન બીજી કઈ ખડી છે કે જેની આ ખડી છે.

તેના ઉત્તરમાં એમ કહેવાઈ રહ્યું છે કે એ ખડીથી ભિન્ન અન્ય કોઈ ખડી નથી; પરંતુ તે બે સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશ જ છે.

અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે ? અર્થાત્ કંઈ

પણ સાધ્ય નથી. આવી સ્થિતિમાં ખડી કોઈની પણ નથી. ખડી તો ખડી જ છે - આ નિશ્ચય છે.

આ તો દષ્ટાંત છે; હવે આ જ વાતને દ્રાષ્ટાન્ત પર ઘટિત કરે છે.

આ જગતમાં ચેતયિતા અર્થાત્ ચેતનારો આત્મા જ્ઞાનગુણથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે અને પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય વ્યવહારથી તેના જ્ઞેય છે.

હવે જ્ઞાયક આત્મા પુદ્ગલાદિ જ્ઞેયોનું છે કે નહીં - આ વાતનો તાત્વિક વિચાર કરવામાં આવે છે.

જે ચેતયિતા આત્મા પુદ્ગલાદિ જ્ઞેયોનો હોય તો શું હોય - સૌથી પહેલા એનો વિચાર કરે છે. જેનું જે હોય છે, તે તે જ હોય છે. જેમ જ્ઞાન આત્માનું હોવાથી જ્ઞાન આત્મા જ છે - આવો તાત્વિક સંબંધ જીવંત હોવાથી ચેતયિતા આત્મા જે પુદ્ગલાદિનો હોય તો આત્માએ પુદ્ગલાદિરૂપ જ થવું જોઈએ અને તેમ થતાં આત્માના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થઈ જશે; પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી; કારણ કે એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપ થવાનો તો પહેલેથી જ નિષેધ થઈ ચૂક્યો છે. આ પ્રમાણે આમ સિદ્ધ થયું કે ચેતયિતા આત્મા પુદ્ગલાદિનો નથી.

હવે આગળ વિચારે છે કે ચેતયિતા આત્મા પુદ્ગલાદિનો નથી તો કોનો છે ?

જે એમ કહેવામાં આવે કે ચેતયિતા ચેતયિતાનો જ છે તો વળી પ્રશ્ન થશે કે ચેતયિતાથી ભિન્ન એવો કયો ચેતયિતા છે કે જેનો આ ચેતયિતા છે ?

ચેતયિતાથી ભિન્ન બીજો કોઈ ચેતયિતા નથી; પરંતુ તે બંને સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશ જ છે - જે એમ કહેવામાં આવે તો ફરી આ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે ? તાત્પર્ય આમ છે કે કંઈ પણ સાધ્ય નથી. આમ જ્ઞાયક કોઈનો નથી; જ્ઞાયક તો જ્ઞાયક જ છે - આ નિશ્ચય છે.

આ પ્રમાણે આમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે આત્મા પરદ્રવ્યને જાણે છે - આ વ્યવહારકથન છે અને આત્મા પોતાને જાણે છે - આ કથનમાં પણ સ્વ-સ્વામી અંશરૂપ વ્યવહાર છે; નિશ્ચય તો આ છે કે જ્ઞાયક જ્ઞાયક જ છે.

જેમ જ્ઞાયક પર ઘટિત કરવામાં આવ્યું; તેમ હવે દર્શક પર પણ ઘટિત કરવામાં આવે છે.

જેમ ખડી (સેટિકા) શ્વેત (સફેદ) પદાર્થ છે અને ભીંત આદિ શ્વેત્ય (સફેદ કરાવા યોગ્ય) પદાર્થ છે. હવે શ્વેત કરનારી ખડી, શ્વેત કરાવા યોગ્ય ભીંત આદિ પરદ્રવ્યોની છે કે નહીં? આમ અહીં તેમના તાત્વિક (પારમાર્થિક) સંબંધની વિચારણા થઈ રહી છે.

હવે સૌથી પહેલા આમ વિચારવામાં આવે છે કે જો ખડી ભીંત આદિ પરદ્રવ્યોની હોય તો શું થાય - જેનું જે હોય તે તે જ હોય. જેમ જ્ઞાન આત્માનું હોવાથી જ્ઞાન આત્મા જ છે. આ પ્રકારનો તાત્વિક સંબંધ જીવંત (વિદ્યમાન) હોવાથી ખડી જો ભીંત આદિની હોય તો પછી તે ખડી ભીંત-આદિની જ હોય (અર્થાત્ ખડી ભીંત - આદિસ્વરૂપ જ હોવી જોઈએ); એમ હોતાં ખડીના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થાય; પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી; કારણ કે એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપે સંક્રમણ થવાનો તો પૂર્વે જ નિષેધ કર્યો છે. માટે એ સિદ્ધ થયું કે ખડી ભીંત આદિની નથી.

હવે આગળ એમ વિચારે છે કે જો ખડી ભીંત આદિની નથી તો પછી ખડી કોની છે ?

જો એમ કહેવામાં આવે કે ખડી ખડીની જ છે તો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે આ ખડીથી ભિન્ન બીજી કઈ ખડી છે કે જેની આ ખડી છે.

તેના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે આ ખડીથી ભિન્ન અન્ય કોઈ ખડી નથી; પરંતુ તેઓ બન્ને સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશ જ છે.

અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે ? અર્થાત્

કંઈપણ સાધ્ય નથી. આવી સ્થિતિમાં ખડી કોઈની પણ નથી, ખડી તો ખડી જ છે - આ નિશ્ચય છે.

આ તો દષ્ટાંત છે; હવે આ જ વાતને દ્રાષ્ટાન્ત પર ઘટિત કરે છે.

આ જગતમાં ચેતયિતા અર્થાત્ ચેતનારો આત્મા દર્શનગુણથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે અને પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય વ્યવહારથી તેના દશ્ય છે.

હવે દર્શક આત્મા પુદ્ગલાદિ દશ્યોનું છે કે નહીં - આ વાતનો તાત્વિક વિચાર કરવામાં આવે છે.

જો ચેતયિતા આત્મા પુદ્ગલાદિ દશ્યોનું હોય તો શું હોય - સર્વપ્રથમ તેનો વિચાર કરે છે. જેનું જે હોય તે તે જ હોય. જેમ દર્શન આત્માનું હોવાથી દર્શન આત્મા જ છે - આવો તાત્વિક સંબંધ જીવંત હોવાથી ચેતયિતા આત્મા જો પુદ્ગલાદિનો હોય તો આત્માએ પુદ્ગલાદિ (સ્વરૂપ) જ થવું જોઈએ અને તેમ થતાં આત્માના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થઈ જશે, પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી; કારણ કે એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપ હોવાનો નિષેધ તો પહેલેથી જ થઈ ચૂક્યો છે. આ પ્રમાણે આમ સિદ્ધ થયું કે ચેતયિતા આત્મા પુદ્ગલાદિનો નથી તો કોનો છે ?

જો એમ કહેવામાં આવે કે ચેતયિતા તો ચેતયિતા જ છે તો ફરી પ્રશ્ન થાય કે ચેતયિતાથી ભિન્ન એવો બીજો કયો ચેતયિતા છે કે જેનો આ ચેતયિતા છે ?

ચેતયિતાથી ભિન્ન બીજો કોઈ ચેતયિતા નથી; પરંતુ તે બંને સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશ જ છે - જો આમ કહેવામાં આવે તો ફરી પ્રશ્ન થાય કે અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે ? તાત્પર્ય છે કે કંઈપણ સાધ્ય નથી. આ પ્રમાણે દર્શક કોઈનો નથી; દર્શક તો દર્શક જ છે - આ નિશ્ચય છે.

આ પ્રમાણે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે 'આત્મા પરદ્રવ્યને દેખે છે અથવા શ્રદ્ધા કરે છે' - આ વ્યવહાર કથન છે અને 'આત્મા પોતાને

દેખે છે અને શ્રદ્ધા કરે છે' - આ કથનમાં પણ સ્વ-સ્વામી અંશરૂપ વ્યવહાર છે; નિશ્ચય તો એ છે કે દર્શક દર્શક જ છે.

જે પ્રમાણે જ્ઞાયક અને દર્શક પર ઘટિત કરવામાં આવ્યું, હવે તે જ પ્રમાણે અપોલક (ત્યાજક, ત્યાગ કરનાર) પર પણ ઘટિત કરવામાં આવી રહ્યું છે.

ખડી શ્વેત (સફેદ) પદાર્થ છે અને ભીંત આદિ શ્વેત્ય (સફેદ કરાવા યોગ્ય) પદાર્થ છે. હવે શ્વેત કરનાર ખડી શ્વેત કરાવા યોગ્ય ભીંત આદિ પરદ્રવ્યોની છે કે નહીં ? આ પ્રમાણે અહીં તેમના તાત્ત્વિક (પારમાર્થિક) સંબંધની વિચારણા થઈ રહી છે.

હવે સૌથી પહેલા એમ વિચારવામાં આવે છે કે જો ખડી ભીંત આદિ પરદ્રવ્યોની હોય તો શું થાય - જેનું જે હોય તે તે જ હોય. જેમ કે જ્ઞાન આત્માનું હોવાથી જ્ઞાન તે આત્મા જ છે. આ પ્રકારનો તાત્ત્વિક સંબંધ જીવંત (વિદ્યમાન) હોવાથી ખડી જો ભીંત આદિની હોય તો પછી ખડી તે ભીંત જ હોય - આમ થતાં ખડીના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થઈ જશે; પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી; કારણ કે એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપે સંક્રમણ થવાનો નિષેધ તો પહેલેથી જ થઈ ચૂક્યો છે. તેથી આમ સિદ્ધ થયું કે ખડી ભીંત આદિની નથી.

હવે આગળ વિચારવામાં આવે છે કે ખડી ભીંત આદિની નથી તો પછી આ ખડી કોની છે ?

જો એમ કહેવામાં આવે કે આ ખડી તો ખડીની જ છે તો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે આ ખડીથી જુદી એવી બીજી કઈ ખડી છે કે જેની આ ખડી છે ?

તેના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે આ ખડીથી ભિન્ન અન્ય કોઈ ખડી નથી; પરંતુ તે બે સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશ જ છે.

અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે ? અર્થાત્

કંઈપણ સાધ્ય નથી. આવી સ્થિતિમાં ખડી કોઈની પણ નથી, ખડી તો ખડી જ છે - આ નિશ્ચય છે.

આ તો દૃષ્ટાંત છે; હવે આ જ વાતને દ્રાષ્ટાન્ત પર ઘટિત કરે છે.

આ જગતમાં ચેતયિતા અર્થાત્ ચેતનારો આત્મા અપોહનગુણથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે અને પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય વ્યવહારથી તેના અપોહ્ય (ત્યાજ્ય, ત્યાગવાયોગ્ય પદાર્થ) છે.

હવે અપોહક આત્મા પુદ્ગલાદિ અપોહ્યોનો છે કે નહીં - આ વાતનો તાત્વિક વિચાર કરવામાં આવે છે.

આ ચેતયિતા આત્મા પુદ્ગલાદિ અપોહ્યો (ત્યાજ્ય ત્યાગવા યોગ્ય પદાર્થ) નો હોય તો શું થાય - એનો સૌથી પહેલા વિચાર કરે છે - જેનું જે હોય તે તે જ હોય. જેમ અપોહન આત્માનું હોવાથી અપોહન આત્મા જ છે - આવો તાત્વિક સંબંધ જીવિત હોવાથી ચેતયિતા આત્મા જે પુદ્ગલાદિનો હોય તો આત્માએ પુદ્ગલાદિ જ થવું જોઈએ અને તેમ થતાં આત્માના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થઈ જશે; પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી; કારણ કે એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપે થવાનો નિષેધ તો પહેલેથી જ થઈ ચૂક્યો છે. આ પ્રમાણે આમ સિદ્ધ થયું કે ચેતયિતા આત્મા પુદ્ગલાદિનો નથી.

હવે આગળ વિચારે છે કે ચેતયિતા આત્મા પુદ્ગલાદિનો નથી તો કોનો છે ?

જે એમ કહેવામાં આવે કે ચેતયિતા ચેતયિતાનો જ છે તો ફરી પ્રશ્ન થાય છે કે ચેતયિતાથી ભિન્ન બીજો કયો ચેતયિતા છે કે જેનો આ ચેતયિતા છે ?

ચેતયિતાથી ભિન્ન બીજો કોઈ ચેતયિતા નથી; પરંતુ તે બંને સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશ જ છે. જે એમ કહેવામાં આવે તો ફરી પ્રશ્ન થાય છે કે અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે ? તાત્પર્ય એ છે

કે કંઈપણ સાધ્ય નથી. તેવી રીતે અપોહક (ત્યાજક, ત્યાગ કરનાર) કોઈનો નથી; અપોહક તો અપોહક જ છે - આ નિશ્ચય છે.

આ પ્રમાણે એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે 'આત્મા પરદ્રવ્યને ત્યાગે છે' - આ વ્યવહાર કથન છે અને 'આત્મા પોતાને ગ્રહણ કરે છે' - આ કથનમાં પણ સ્વ-સ્વામી અંશરૂપ વ્યવહાર છે; નિશ્ચય તો એ છે કે અપોહક (ત્યાજક, ત્યાગનાર) અપોહક જ છે.

હવે વ્યવહારનું વિવેચન કરવામાં આવે છે - જેમ શ્વેતગુણથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવવાળી આ ખડી ભીંત આદિ પરદ્રવ્ય સ્વભાવરૂપ ન પરિણમતી થકી અને ભીંત આદિ પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમાવતી થકી, ભીંત આદિ પરદ્રવ્ય જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવના પરિણામ વડે ઉપજતી થકી ખડી; ખડી જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના (-ભીંત આદિના) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઉપજતા ભીંત આદિ પરદ્રવ્યને, પોતાના (ખડીના) સ્વભાવથી શ્વેત કરે છે - એમ વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે.

તેવી રીતે જ્ઞાનગુણથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવવાળો ચેતયિતા પણ સ્વયં પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યોના સ્વભાવરૂપ નહિ પરિણમતો થકો અને પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યોને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમવાતો થકો, પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના જ્ઞાનગુણથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવના પરિણામ વડે ઉપજતો થકો; ચેતયિતા જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના (-પુદ્ગલાદિના) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઉપજતા પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યને, પોતાના (ચેતયિતાના) સ્વભાવથી જાણે છે - એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

જેવી રીતે જ્ઞાનગુણના સંદર્ભમાં વ્યવહારનું વિવેચન કર્યું, હવે તેવી જ રીતે દર્શનગુણના સંદર્ભમાં પણ વિવેચન કરવામાં આવે છે.

જેવી રીતે શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળી તે ખડી પોતે ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યના સ્વભાવે નહિ પરિણમતી થકી અને ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમાવતી થકી, ભીંત-આદિ પરદ્રવ્ય જેને

નિમિત્ત છે એવા પોતાના શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવના પરિણામ વડે ઉપજતી થકી આ ખડી; ખડી જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના (ભીંત આદિના) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઉપજતા ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યને પોતાના (ખડીના) સ્વભાવથી શ્વેત કરે છે - એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

તેવી જ રીતે દર્શનગુણથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવવાળો ચેતયિતા પણ પોતે પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યના સ્વભાવે નહિ પરિણમતો થકો અને પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યોને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમાવતો થકો, પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના દર્શનગુણથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતો થકો, ચેતયિતા જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના (-પુદ્ગલાદિના) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતા પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યને પોતાના (-ચેતયિતાના) સ્વભાવથી દેખે છે અથવા શ્રદ્ધે છે - એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

જેવી રીતે જ્ઞાન અને દર્શનગુણના સંદર્ભમાં વ્યવહારનું વિવેચન કર્યું, તેવી જ રીતે હવે ચારિત્રગુણના સંદર્ભમાં પણ વિવેચન કરવામાં આવે છે.

જેવી રીતે શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળી તે ખડી પોતે ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યના સ્વભાવે નહિ પરિણમતી થકી અને ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમાવતી થકી, ભીંત-આદિ પરદ્રવ્ય જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવના પરિણામ વડે ઉપજતી થકી આ ખડી; ખડી જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના (ભીંત-આદિના) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતા ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યને, પોતાના (-ખડીના) સ્વભાવથી શ્વેત કરે છે - એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

તેવી જ રીતે ચારિત્રગુણથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવવાળો ચેતયિતા પણ પોતે પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યના સ્વભાવે નહિ પરિણમતો થકો અને પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમાવતો થકો, પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના ચારિત્રગુણથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવના પરિણામ

વડે ઊપજતો થકો, ચેતયિતા જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના (-પુદ્ગલાદિના) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતા પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યને પોતાના (-ચેતયિતાના) સ્વભાવથી અપોહે (ત્યાગે) છે - એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો સાર આ છે કે જેવો સંબંધ ભીંત પર લગાવેલ ખડીનો ભીંત સાથે છે; તેવો જ સંબંધ જ્ઞાયક ભગવાનનો પરજ્ઞેયોની સાથે છે, દર્શક ભગવાન આત્માનો પરદશ્યોની સાથે છે અને અપોહક (ત્યાજક) ભગવાન આત્માનો અપોહ્ય (ત્યાજ્ય) પરપદાર્થોની સાથે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે વ્યવહારથી ભલે ખડી ભીંતને સંદેહ કરનાર કહેવાય છે, ભીંતની કહેવાય છે; છતાં વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે ખડી અને ભીંત અત્યંત ભિન્ન પદાર્થ છે; આમ ખડી ખડીની જ છે અને ભીંત ભીંતની જ છે. ખડી ખડીની જ છે - એમાં પણ શું દમ છે; કેમ કે બે ખડી તો નથી, કે જેથી એમ કહી શકાય કે આ ખડી તે ખડીની છે. એક જ ખડીમાં ખડી તો ખડીની જ છે - આમ કહેવાથી શું લાભ છે; એટલું જ પૂરતું છે કે ખડી તો ખડી જ છે.

તેવી જ રીતે વ્યવહારથી ભલે ને જ્ઞાન પરજ્ઞેયોનો જ્ઞાણનાર કહેવાય છે, પરજ્ઞેયોનો જ્ઞાયક કહેવાય છે; જ્ઞેયોનો જ્ઞાયક - એમ કહેવાય છે; છતાં પણ વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે જ્ઞાયક અને પરજ્ઞેય અત્યંત ભિન્ન પદાર્થ છે; આ રીતે જ્ઞાયક જ્ઞાયકનો છે અને જ્ઞેય જ્ઞેયના છે. જ્ઞાયક જ્ઞાયકનો જ છે - એમાં પણ શું દમ છે; કારણ કે બે જ્ઞાયક તો છે નહીં; કે જેથી એમ કહી શકાય કે આ જ્ઞાયકનો તે જ્ઞાયક છે એક જ જ્ઞાયકમાં જ્ઞાયક જ્ઞાયકનો છે - આમ કહેવાથી શું લાભ છે; એટલું જ પર્યાપ્ત છે કે જ્ઞાયક તો જ્ઞાયક જ છે.

જે પ્રમાણે જ્ઞાયક આત્મા વિષે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે; તે જ પ્રમાણે દર્શક આત્મા, શ્રદ્ધનાર આત્મા અને ત્યાગી આત્મા વિષે પણ સમજી લેવું.

આ રીતે અહીં જ્ઞાયક આત્માનો, જ્ઞેયપદાર્થોની સાથેનો જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધી વ્યવહાર નિષેધવામાં આવ્યો છે અને જ્ઞાયકનો જ્ઞાયક આવા ભેદ-વ્યવહારનો પણ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તેથી જ્ઞાયક તે જ્ઞાયક - આવા નિશ્ચયનું પ્રતિપાદન કરીને દષ્ટિને સ્વભાવસન્મુખ કરવાનો સફળ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

જો કે આચાર્ય જયસેન તાત્પર્યવૃત્તિમાં પણ આ ગાથાઓનો અર્થ આત્મખ્યાતિ અનુસાર જ કરે છે; છતાં પણ કિંચ કહીને જે વાત લખે છે; તે આ પ્રમાણે છે -

“બીજી વાત એ છે કે જો સર્વજ્ઞ ભગવાન પરદ્રવ્યને વ્યવહારથી જાણે છે તો નિશ્ચયથી તેઓ સર્વજ્ઞ સિદ્ધ નહીં થાય ? જો કોઈ એમ કહે છે તો તેનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાન પોતાના સુખાદિકને જેવી રીતે તન્મય થઈને જાણે છે; તેવી જ રીતે બહિદ્રવ્ય (પરદ્રવ્ય) ને તન્મય થઈને જાણતા નથી - તેથી તેમનું પરદ્રવ્યને જાણવું વ્યવહાર છે.

જો તે બીજાના સુખાદિકને પોતાના સુખાદિકની જેમ તન્મય થઈને જાણતા હોય તો જેવી રીતે પોતાના સુખના સંવેદનમાં સુખી થાય છે; તેવી જ રીતે બીજાના સુખ-દુઃખના સંવેદન કાળમાં પણ સુખી-દુઃખી થઈ જશે; પરંતુ તેમ તો થતું નથી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ ભગવાન બીજાના સુખ-દુઃખને જાણીને પણ સુખી-દુઃખી થતા નથી.

જો કે પોતાના સુખના સંવેદનની અપેક્ષાએ સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન નિશ્ચય છે અને પરના સુખના સંવેદનની અપેક્ષાએ તેમના જ્ઞાનને વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે; છતાં છદ્મસ્થ (અલ્પજ્ઞ) ની અપેક્ષાથી પરના સુખને જાણનારું સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન નિશ્ચય જ છે, વાસ્તવિક જ છે, સાચું જ છે; કાલ્પનિક નથી.

જો આમ છે તો આપ તે બૌદ્ધમતીઓને કેમ દોષ દો છો, જે સર્વજ્ઞતાના વ્યવહારનો સ્વીકાર કરે છે ?

તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેવી રીતે નિશ્ચયનયની અપેક્ષા વ્યવહાર અસત્યાર્થ છે; તેવી જ રીતે વ્યવહારનયથી પણ વ્યવહાર અસત્યાર્થ છે - બૌદ્ધ આમ માને છે; પરંતુ જૈનમતમાં ભલે ને નિશ્ચયનયથી વ્યવહાર અસત્યાર્થ હોય; પણ વ્યવહારનયથી તો વ્યવહારપણ સત્યાર્થ જ છે.

જો વ્યવહારનયને લોકવ્યવહારથી પણ સત્ય માનવામાં ન આવે તો તો પછી લોકવ્યવહાર પણ મિથ્યા થઈ જશે અને તેમ થતાં દોષ આવશે.”

ઉક્ત કથનથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્માનું પરને જાગવું સર્વથા અસત્યાર્થ છે - આ માન્યતા બૌદ્ધમતની છે, જૈનોની નથી. જે લોકો એવું માને છે કે આત્મા પરને જાગતો જ નથી; તેમને આચાર્ય જયસેનના ઉક્ત કથન પર ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ.

આ ગાથાઓના ભાવને પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“આ ૧૦ ગાથાઓમાં સેટિકા અર્થાત્ ખડીનું દષ્ટાંત આપીને નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયના માધ્યમથી આત્માના જ્ઞાયકસ્વભાવનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.”^૧

આચાર્ય સમજાવે છે કે આ જગતમાં ચેતનારૂં અર્થાત્ જાણવા-દેખવાવાળું જે આત્મતત્ત્વ છે; તે જ્ઞાનગુણથી ભરેલા સ્વભાવાવાળું દ્રવ્ય છે અને શરીર-મન-વાણી આદિ પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય વ્યવહારથી તે આત્માના જ્ઞેય છે.

પ્રશ્ન:- પરદ્રવ્યને વ્યવહારથી જે જ્ઞેય કહ્યું છે, અહીં વ્યવહારનો શું અર્થ છે ?

ઉત્તર:- ચેતનારો આત્મા તો ચૈતન્યરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ જ છે અને શરીર આદિ પરદ્રવ્ય પરરૂપ જ છે. જ્ઞાન શરીરાદિરૂપે થતું નથી, જ્ઞાન તો શરીરાદિને સ્પર્શ પણ કરતું નથી. જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપે રહીને જ પરજ્ઞેયોને જાણે છે. જ્ઞાન લોકાલોકને જાણે છે, પણ તે જ્ઞાનરૂપે જ રહે છે, લોકાલોક થતું

નથી અને લોકાલોક જ્ઞાનરૂપ થતા નથી. તેથી કહ્યું છે કે પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય વ્યવહારથી ચેતયિતાના જ્ઞેય છે.^૧

આત્મા જ્ઞાન-જ્ઞાન-જ્ઞાનસ્વભાવરૂપ પ્રકાશનો પુંજ છે. તેના જ્ઞાનની પરિણતિ જે રીતે પુદ્ગલાદિને જાણે છે, તે જ રીતે રાગને પણ જાણે છે.

પ્રશ્ન:- જ્ઞાનની પરિણતિ રાગને રાગરૂપ થઈને જાણે છે કે જ્ઞાનરૂપ રહીને જ જાણે છે ?

ઉત્તર:- વાત બહુ સુક્ષ્મ છે, પણ જાણવા જેવી છે. જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ રહીને જ રાગને જાણે છે. ભગવાન આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેના જ્ઞાનની વર્તમાનદશા ખોતાના સ્વકાળમાં ખોતાથી જ થાય છે. તે જ્ઞાનની પર્યાય રાગાદિને જાણે છે - એમ કહેવું વ્યવહાર છે. રાગને આત્મા કરે છે - આ વાત તો દૂર જ રહી રાગનું કર્તાપણું માનવું તો મૂઢતા છે, મિથ્યાદષ્ટિનું લક્ષણ છે; અહીં તો એમ કહી રહ્યા છે કે દયા-દાન આદિના રાગને આત્મા જાણે છે - એમ કહેવું પણ વ્યવહાર છે.

ભાઈ ! ચૈતન્યતત્ત્વ રાગથી ભિન્ન છે, એને જાણવાના કાળમાં તે જ્ઞાનપર્યાય જ્ઞાનરૂપ અથવા ચૈતન્યરૂપ જ રહે છે, રાગરૂપ થતી નથી. જે જાણનારો આત્મા રાગને જાણવાના કાળે રાગરૂપ થઈ જાય તો આત્માનો અર્થાત્ સ્વરૂપનો નાશ થઈ જાય.^૨

અહીં તો કહે છે કે 'જ્ઞાયકને જાણું છું' - એમ કહેવું પણ વ્યવહાર છે; કારણ કે જ્ઞાયક કહેવું પણ વ્યવહાર છે; કારણ કે જ્ઞાયક અને જ્ઞેયરૂપ ભેદ પડે છે ને ? 'અભેદ તે નિશ્ચય અને ભેદ તે વ્યવહાર' આ કથન અનુસાર જ્ઞાયકમાં જ્ઞાયક-જ્ઞેયનો ભેદ કરવો પણ વ્યવહાર છે અને એવા સ્વ-સ્વામી અંશરૂપ વ્યવહારથી આત્માર્થીને કોઈ લાભ નથી; કારણ કે આવા ભેદરૂપ વ્યવહારના લક્ષ્યથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અહીં તો જ્ઞાયક જ્ઞાયક જ છે - આ પરમાર્થ છે અર્થાત્ એક, શુદ્ધ જ્ઞાયકની અંતર્દષ્ટિ થવી ને સમ્યગ્દર્શન છે અને તે જ કર્તવ્ય છે, ધર્મ છે.^૩

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૦૮ ૨ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૦૮-૩૦૯
૩ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૧૦

આ પ્રમાણે અહીં એમ કહ્યું છે કે -

- ૧ 'આત્મા પરદ્રવ્યને જાણે છે' - આ વ્યવહારનું કથન છે.
- ૨ 'આત્મા પોતાને જાણે છે' - એમ કહેવું તે પણ સ્વ-સ્વામી અંશરૂપ વ્યવહાર છે.
- ૩ 'જ્ઞાયક જ્ઞાયક જ છે' - આ નિશ્ચય છે.

આ જગતમાં ચેતયિતા ભગવાન આત્મા જ્ઞાયકની જેમ જ દર્શનગુણ અને શ્રદ્ધાગુણથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવથી ભરેલું દ્રવ્ય છે. અહીં દર્શનગુણથી ભરેલ કહીને દેખવારૂપ અને શ્રદ્ધારૂપ - બંને ગુણોની વાત કરી છે.

આગળ તો એમ પણ કહેશે કે દેખનારાને દેખવો અને શ્રદ્ધા કરનારની શ્રદ્ધા કરવી - એ પણ વ્યવહારનય છે.

આ પ્રમાણે અહીં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે -

૧. આત્મા પરદ્રવ્યને દેખે છે અથવા શ્રદ્ધાન કરે છે - આ વ્યવહારકથન છે.
૨. આત્મા પોતાને જુએ છે અથવા શ્રદ્ધાન રે છે - આમ કહેવામાં પણ સ્વ-સ્વામી અંશરૂપ વ્યવહાર છે.
૩. દર્શક દર્શક જ છે - આ નિશ્ચય છે.

આમ ઉપર્યુક્ત કથનમાં અહીં એમ બતાવ્યું છે કે -

૧. આત્મા પરદ્રવ્યનો અપોહક છે, નિષેધક છે અર્થાત્ પરદ્રવ્યને ત્યાગે છે તે વ્યવહાર કથન છે.
૨. આત્મા જ્ઞાનદર્શનમય પોતાને ગ્રહણ કરે છે - આમ કહેવામાં પણ સ્વ-સ્વામી અંશરૂપ વ્યવહાર છે.
૩. અપોહક અપોહક જ છે - આ નિશ્ચયનું કથન છે.

હવે વ્યવહારનું કથન કરે છે.

જુઓ, શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળી આ ખડી પોતે ભીંત આદિ

પરદ્રવ્યના સ્વભાવે પરિણમતી નથી અને આ ખડી ભીંત આદિ પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવરૂપે પરિણમાવતી નથી. ખડી તો ખડી જ છે અને ખડીરૂપ જ રહે છે તે પોતે ભીંતરૂપ થતી નથી અને ભીંતને પોતાના શ્વેતરૂપે પણ કરતી નથી.

હા, જ્યારે ખડી પોતાની પર્યાયમાં સફેદરૂપે ઉપજે છે ત્યારે પરદ્રવ્ય ભીંત તેમાં નિમિત્તરૂપે ત્યાં હોય છે.

તે જ પ્રમાણે ચેતયિતા પ્રભુ આત્મા જ્ઞાનગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે. આવો જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યના સ્વભાવરૂપે પરિણમતો નથી અને આત્મા પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવરૂપે, જ્ઞાનપણે પરિણમાવતું નથી.^૧

અહા ! ભગવાન આત્મા ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુ છે અને જ્ઞણવું, દેખવું, શ્રદ્ધા કરવી અને નિવર્તવું આદિ તેના પરિણામ છે.^૨

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે કર્તા-કર્મ અને ભોક્તા-ભોગ્ય સંબંધી વ્યવહારનો નિષેધ તો પહેલા જ કરી દીધેલ; હવે અહીં જ્ઞાતા-જ્ઞેય સંબંધી વ્યવહારનો પણ નિષેધ કરીને જ્ઞાયક તે જ્ઞાયક - આવા નિશ્ચયની સ્થાપના કરવામાં આવી રહી છે.

આ બાદ આચાર્ય અમૃતચંદ્ર આત્મખ્યાતિમાં ત્રણ કળશ લખે છે; જેમાં બે છંદ ઉક્ત ગાથાઓમાં પ્રરૂપિત ભાવના પોષક છે અને ત્રીજો છંદ આગામી ગાથાઓની સૂચના કરે છે.

ઉક્ત દશ ગાથાઓના ભાવને પોષતા આ બે કળશ આ પ્રમાણે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાર્પિતમતેસ્તત્ત્વં સમુત્પश्यतो
 નૈકદ્રવ્યગતં ચકાસ્તિ કિમપિ દ્રવ્યાંતરં જાતુચિત્ ।

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૧૦

૨ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૧૦

જ્ઞાનં જ્ઞેયમવૈતિ યત્તુ તદયં શુદ્ધસ્વભાવોદયઃ
કિં દ્રવ્યાંતરચુંબનાકુલધિયસ્તત્ત્વાચ્ચ્યવંતે જનાઃ ॥૨૧૫॥

(હરિગીત)

શુદ્ધાત્મના નિરૂપણ મહીં કરી બુદ્ધિને સ્થાપિત અને
નિજતત્ત્વને જ અનુભવે છે, ભાસતું તે પુરૂષને -
નહીં એક દ્રવ્ય પ્રવેશતું કો' અન્ય દ્રવ્ય મહીં અને
છે જ્ઞાન જાગે જ્ઞેયને તે જ્ઞાનનો જ ઉદય ખરે;
તો 'જ્ઞાન સ્પર્શે અન્યને' - ક્યમ લોક એવું માનીને,
બહુ આકુલિત થઈ સ્વરૂપથી ચલિત જ્ઞાન થાય છે ? ૨૧૫

જેની બુદ્ધિ શુદ્ધ તત્ત્વના નિરૂપણમાં લાગી છે અને જે જ્ઞાની જીવ
તત્ત્વને સારી રીતે જાણે છે, અનુભવી છે; તેને એક દ્રવ્યની અંદર બીજું
કોઈ અન્ય દ્રવ્ય રહે છે - એવું ક્યારે પણ ભાસતું નથી. જો જ્ઞાન જ્ઞેયને
જાણે છે તો તે તો જ્ઞાનના શુદ્ધસ્વભાવનો ઉદય છે. આમ હોવા છતાં પણ
જ્ઞાન અન્ય દ્રવ્યને સ્પર્શે છે એવી માન્યતાથી આકુળબુદ્ધિવાળા કોઈ લોકો
તત્ત્વ (શુદ્ધસ્વરૂપ)થી કેમ ચ્યુત થાય છે ?

(મન્દાક્રાન્તા)

શુદ્ધદ્રવ્યસ્વરસભવનાત્કિં સ્વભાવસ્ય શેષ-
મન્યદ્દ્રવ્યં ભવતિ યદિ વા તસ્ય કિં સ્યાત્સ્વભાવઃ ।
જ્યોત્સ્નારૂપં સ્નપયતિ ભુવં નૈવ તસ્યાસ્તિ ભૂમિ
જ્ઞાનં જ્ઞેયં કલયતિ સદા જ્ઞેયમસ્યાસ્તિ નૈવ ॥૨૧૬॥

(હરિગીત)

નિજરસરૂપે દ્રવ્યે પરિણમે તેથી કદીયે દ્રવ્ય કો',
નહીં થાય અન્ય સ્વભાવનું, ન સ્વભાવ કો' પરદ્રવ્યનો;
જ્યોત્સ્ના ભલે ઉજ્જવલ કરે પણ પૃથ્વી તેની થાય ના,
ત્યમ જ્ઞાન જાગે જ્ઞેયને પણ જ્ઞેય જ્ઞાનનું થાય ના. ૨૧૬

શુદ્ધદ્રવ્યનું નિજરસરૂપે પરિણામન થાય છે અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાનાદિ સ્વભાવરૂપે પરિણામે છે; તે કારણે શું બીજું કોઈ દ્રવ્ય જ્ઞાનાદિ સ્વભાવનું થઈ શકે અથવા શું જ્ઞાનાદિ સ્વભાવ કોઈ અન્ય દ્રવ્યનો થઈ શકે ? નહીં કદાપિ નહીં; કારણ કે પરમાર્થથી તો એક દ્રવ્યનો અન્ય દ્રવ્યની સાથે કોઈ સંબંધ છે જ નહીં.

જે કે ચાંદનીનું રૂપ પૃથ્વીને ઉજ્જવલ કરે છે, છતાં પણ પૃથ્વી ચાંદનીની થઈ જતી નથી; તેવી જ રીતે ભલે જ્ઞાન જ્ઞેયને જાણે છે; તો પણ જ્ઞેય જ્ઞાનનું તો થઈ જતું નથી.

ઉક્ત બંને કળશોનો સાર આ છે કે જ્ઞાનનું સમસ્ત જ્ઞેયોને જાણવું તે કોઈ અપરાધ નથી; પરંતુ જ્ઞાનના સ્વભાવનો જ ઉદ્દેશ છે. જેમ ચાંદની પૃથ્વી પર પડતાં પૃથ્વી ચાંદનીની થઈ જતી નથી; તેવી જ રીતે જ્ઞેયોને જાણવાથી જ્ઞેય જ્ઞાનના થઈ જતા નથી. તેથી જે પરપદાર્થ પોતાના જ્ઞાનના જ્ઞેય બનતા હોય તો આકુળિત થવાની જરૂર નથી; કારણ કે પરને જાણવું પણ જ્ઞાનનું સ્વભાવરૂપ પરિણામન જ છે, વિકાર નથી વિભાવપરિણામન નથી.

ઉક્ત કળશોનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં કળશટીકાકાર પાંડે રાજમલજી લખે છે -

“ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ અગ્નિનો દાહક સ્વભાવ છે, સમસ્ત દાહ્ય વસ્તુને બાળે છે. બળતી થકી અગ્નિ પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે છે. અગ્નિનો આવો જ સ્વભાવ છે. તેવી જ રીતે જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, સમસ્ત જ્ઞેયોને જાણે છે. જાણતો થકો પોતાના સ્વરૂપે છે - આવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. જ્ઞેયોને જાણવાથી જીવનું અશુદ્ધપાણું માને છે તે નહીં માન, જીવ શુદ્ધ છે.

ભાવાર્થ આમ છે કે જીવ સમસ્ત જ્ઞેયોને જાણે છે, જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ છે, જ્ઞેય વસ્તુ જ્ઞેયરૂપ છે. કોઈ દ્રવ્ય પોતાના દ્રવ્યત્વને છોડીને અન્ય દ્રવ્યરૂપ

તો થયું નથી. જીવ સમસ્ત જ્ઞેયોને જાણે છે, સમસ્ત જ્ઞેયોથી ભિન્ન છે -
આવો સ્વભાવ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જાણે છે.

ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ જ્યોત્સ્ના ફેલાય છે, સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત
થાય છે. તો પણ જ્યોત્સ્નાનો અને ભૂમિનો સંબંધ નથી. તેવી જ રીતે
જ્ઞાન સમસ્ત જ્ઞેયોને જાણે છે, છતાં પણ જ્ઞાનનો જ્ઞેયો સાથે સંબંધ નથી.
આવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. તેથી જીવનું જ્ઞાન સમસ્ત જ્ઞેયોને જાણે તો જાણે;
તો પણ જીવ પોતાના સ્વરૂપે છે.”

આ જ તથ્યને કોઈ કવિએ એક પંક્તિમાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યું
છે -

भूमि न होत चांदनी की ज्यों त्यों नहीं धनी ज्ञेयको ज्ञानी ।

જેવી રીતે ચાંદનીથી પ્રકાશિત માત્ર થવાથી ભૂમિ ચાંદનીની થઈ જતી
નથી; તેવી જ રીતે જાણવા માત્રથી જ્ઞાની જીવ જ્ઞેયોનો સ્વામી થઈ જતો
નથી.

ઉક્ત બંને કળશોનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજીએ નાટક
સમયસારમાં અનેક છંદોથી આ પ્રમાણે કર્યો છે.

(तेइसा सवैया)

ज्ञेयाकार ग्यान की परणति, पै वह ग्यान ज्ञेय नहि होइ ।

ज्ञेयरूप षट दरब भिन्न पद, ग्यानरूप आतम पद सोइ ॥

जानै भेदभाउ सु विचच्छन, गुण लच्छन सम्यक्द्रिग जोइ ।

मूरख कहै ग्यानमय आकृति, प्रगट कलंक लखै नहि कोई ॥

જે કે જ્ઞાન જ્ઞેયો જેવા આકારે પરિણમે છે, જ્ઞેયાકાર થાય છે; છતાં
જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ થઈ જતું નથી; તે જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ જ રહે છે. જ્ઞેયરૂપ છયે
દ્રવ્ય અલગ છે અને જ્ઞાનરૂપ આત્મા અલગ પદાર્થ છે.

વિચક્ષણ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરૂષ તો ગુણ અને લક્ષણોના આધારે આ

ભિન્નતાને ભલી-ભાંતિ જાણે છે; પરંતુ મૂર્ખ લોકો કહે છે કે જ્ઞેયોને જાણવાથી જ્ઞાન અશુદ્ધ થઈ જાય છે; પણ તેમની આ સમજણ બરોબર નથી.

(ચૌપાઈ)

નિરાકાર જો બ્રહ્મ કહાવે । સો સાકાર નામ ક્યો પાવે ॥
જ્ઞેયાકાર ગ્યાન જબ તાંઈ । પૂરન બ્રહ્મ નાંહિ તબ તાંઈ ॥
જ્ઞેયાકાર બ્રહ્મ મલ માને । નાસ કરનકૌ ઉદ્દિમ ઠાને ॥
વસ્તુ સુભાવ મિટૈ નહિ ક્યો હી । તાતૈં ખેદ કરૈં સઠ યોં હી ॥

કોઈ અજ્ઞાની કહે છે કે જે આત્મા (બ્રહ્મ) નિરાકાર છે, તે સાકાર કેમ થઈ શકે ? તેથી જ્યાં સુધી જ્ઞાન જ્ઞેયાકાર રહે છે, ત્યાંસુધી તે પૂર્ણ બ્રહ્મ અર્થાત્ શુદ્ધાત્મા થઈ શકતો નથી.

જ્ઞેયાકારે પરિણમિત આત્માને અશુદ્ધ માનનારા જ્ઞેયોને જાણવાનો નિષેધ કરે છે, જ્ઞેયોને જાણવાનો અભાવ કરવાનો પુરૂષાર્થ કરે છે; પરંતુ જ્ઞેયોને જાણવું તે તો જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે; તે કેમ મટી શકે ? આમ તે તો કોઈ સ્થિતિમાં મટતું નથી અને મૂર્ખ લોકો નકામા ખેદ-ખિન્ન થતા રહે છે.

(દોહા)

મૂઢ મરમ જાનેં નહીં, ગહૈ એકંત કુપક્ષ ।
સ્યાદવાદ સરવંગ નૈ, માને દક્ષ પ્રતક્ષ ॥
સુદ્ધ દરબ અનુભૌ કરૈ, સુદ્ધદ્રિષ્ટિ ઘટમાંહિ ।
તાતૈ સમકિતવંત નર, સહજ ઉછેદક નાંહિ ॥

મૂર્ખ લોકો આ મર્મને તો જાણતા નથી અને એકાંતથી જૂઠા પક્ષને ગ્રહણ કરી લે છે; જ્યારે દક્ષ (ચતુર) લોક સર્વનયોને સર્વાંગ જાણીને સ્યાદ્વાદી થઈ જાય છે.

શુદ્ધદષ્ટિસંપન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાના અંતરમાં શુદ્ધદ્રવ્યનો અનુભવ કરે છે; તેથી તે જ્ઞાનનો જ્ઞેયોને જાણવાના સહજ સ્વભાવનો ઉચ્છેદ કરતા નથી.

(સવૈયા ઇકતીસા)

જેસેં ચંદકિરનિ પ્રગટિ ભૂમિ સેત કરે,
 ભૂમિ સી ન દીસે સદા જોતિ સી રહતિ હૈ ।
 તેસેં ગ્યાન સકતિ પ્રકાસે હેય ઉપાદેય,
 જ્ઞેયાકાર દીસે પૈ ન જ્ઞેય કોં ગહતિ હૈ ॥
 સુદ્ધ વસ્તુ સુદ્ધ પરજાઇરૂપ પરિનવૈ,
 સત્તા પરવાંન માહેં ઢાહેં ન ઢહતિ હૈ ।
 સો તૌ ઔરરૂપ કબહૂં ન હોઝ સરવથા,
 નિહચૈ અનાદિ જિનવાની યોં કહતિ હૈ ॥

જેમ ચંદ્રમાના કિરણો ભૂમિને પ્રકાશિત કરતાં છતાં પણ ભૂમિ જેવા દેખાતા નથી, પરંતુ જ્યોતિરૂપ જ રહે છે; તેવી જ રીતે જ્ઞાનશક્તિ હેય-ઉપાદેય જ્ઞેયાકારોને પ્રકાશે છે, પણ જ્ઞેયોને ગ્રહણ કરતી નથી અર્થાત્ જ્ઞેયોરૂપ થઈ જતી નથી; તેમનાથી ભિન્ન જ રહે છે.

શુદ્ધ આત્મવસ્તુ શુદ્ધપર્યાયરૂપે પરિણમે છે અને નિજ સત્તાપ્રમાણ જ રહે છે; તે કોઈ પણ રૂપે ઢળતી નથી, વિચલિત થતી નથી; તે અન્યરૂપ ક્યારેય થતી નથી આ નિશ્ચયની વાત અનાદિકાલીન જિનવાણીમાં કહેવામાં આવી છે.

આ કળશોનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે - “અહીં કહે છે કે આત્મા ઉત્પાદ-વ્યય-દ્વૈવ્યમય ત્રિસત્વસ્વરૂપ છે. તેમાં ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ પર્યાયો છે અને ત્રિકાળી એકરૂપ ધ્રુવદ્રવ્ય છે. ત્રિકાળી એકરૂપ ધ્રુવ દ્રવ્ય નિશ્ચયનયનો વિષય છે; કારણ કે તે પણ અંશ છે ને ? એક સમયની પર્યાય પણ અંશ છે અને ત્રિકાળી ધ્રુવ દ્રવ્યપણ અંશ છે; પરંતુ તે ધ્રુવદ્રવ્ય પણ દષ્ટિમાં સ્થાપિત કરવા માટે પોતામાં પૂર્ણ છે, શુદ્ધ એકરૂપ છે અહા! આવા ત્રિકાળી શુદ્ધ, ચૈતન્ય સામાન્ય, ધ્રુવ એક જ્ઞાયકભાવરૂપ દ્રવ્યને જેણે દષ્ટિમાં સ્થાપિત કર્યું તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે.

અંદરમાં વસ્તુ અનંત-અનંત ગુણસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય ચમત્કાર છે. તેના અનુભવમાં જે પોતાની બુદ્ધિને સ્થાપીને શુદ્ધતત્ત્વનો અનુભવ કરે છે; તે

સમ્યગ્દષ્ટિ પુરૂષને એક દ્રવ્યની અંદર કોઈ પણ અન્ય દ્રવ્ય રહેલું ભાસિત થતું નથી. આ તો ચોથા ગુણસ્થાનની વાત છે. પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા શ્રાવકની અને છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનવાળા મુનિરાજ્ઞેની દશા તો કંઈક અલૌકિક જ હોય છે.^૧

આ શરીર, મન, વાણી, પંચપરમેષ્ઠી ભગવંત અને પુણ્ય-પાપના ભાવ આદિ પરજ્ઞેય છે; તેમને જે જ્ઞાન જાણે છે; તે તો જ્ઞાનના શુદ્ધ સ્વભાવનો ઉદય છે. જ્ઞાનનો સ્વ-પર પ્રકાશક સ્વભાવ છે ને ! વળી તે સ્વ-પરપ્રકાશકપણું પર્યાયમાં પ્રગટ થતાં તે જ્ઞાન જ્ઞેયોને જાણે છે; પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે ને જ્ઞાન જ્ઞેયોથી થયું છે. જ્ઞેયોને પ્રકાશતી પોતાની જે જ્ઞાનની પર્યાય પ્રગટ થઈ, તે જ્ઞાનના શુદ્ધ સ્વભાવનો ઉદય છે અર્થાત્ તે જ્ઞાનના સ્વભાવ-સામર્થ્યથી પ્રગટ થઈ છે.^૨

જ્ઞાન જ્ઞેયોને જાણે છે; પરંતુ તે જ્ઞાન તે જ્ઞેયોને સ્પર્શતું નથી. છતાંપણ અજ્ઞાની જીવ આવી મિથ્યા-માન્યતાથી આકુલિત થાય છે કે 'જ્ઞેયોને લીધે જ્ઞાન થાય છે.' - આ રીતે જ્ઞેયોમાં અટકવાથી પોતાના નિજચિદાનંદમય શુદ્ધ આત્માને છોડી દે છે.^૩

ભાઈ ! જ્ઞાન પરને જાણે છે; પરંતુ પરનો સ્પર્શ કરતું નથી અર્થાત્ પરરૂપ થઈ જતું નથી અને જ્ઞાન પરને જાણે છે; પરંતુ પરજ્ઞેય જ્ઞાનમાં પ્રવિષ્ટ થતા નથી અર્થાત્ પરજ્ઞેયોને લીધે જ્ઞાન થતું નથી, આત્મામાં જ્ઞેયકૃત અશુદ્ધતા આવતી નથી.^૪

જ્ઞાનમાં આ જે કર્મ, નોકર્મ આદિ પરદ્રવ્યો પ્રતિભાસતા થકા પ્રતીત થાય છે, તે તો જ્ઞાનની સ્વચ્છતાનો સ્વભાવ છે. તેમાં પરદ્રવ્યનું કોઈ કાર્ય નથી. રાગાદિ પુણ્ય-પાપના ભાવ તથા કર્મ, નોકર્મ આદિ જે જ્ઞાનમાં જણાય છે, તે તો જ્ઞાનની સ્વચ્છતાનો સ્વભાવ છે.

૧ તે જ, પાનું ૩૧૨

૨ તે જ, પાનું ૩૧૩

૩ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૧૭

૪ તે જ, પાનું ૩૨૭

જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી ભગવાન આત્માનું અંતરમાં લક્ષ્ય કરતાં જે જ્ઞાન પ્રગટ થયું. તે જ્ઞાન રાગાદિને અને શરીર-મન-વાણી આદિને બાહ્ય છે; પરંતુ તે જ્ઞાન જોયોને સ્પર્શતું નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપી પ્રભુ સ્વયં જ્ઞાનમાં રહીને જોયોને બાહ્ય છે; પણ જ્ઞાન જોયોમાં જતું નથી અને જોય જ્ઞાનમાં પ્રવેશતા નથી.^૧

હવે કહે છે કે લોકો જ્ઞાનમાં પરદ્રવ્યોનો પ્રતિભાસ જોઈને - એવું માને છે કે પરને લીધે જ્ઞાન થાય છે, તેઓ અજ્ઞાની છે. દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ પણ પરદ્રવ્ય છે. તેથી તેમને લીધે જ્ઞાન થવું માનવું પણ અજ્ઞાન છે. જો કે જ્ઞાન થવાના કાળમાં તેઓ બાહ્યનિમિત્ત છે; પરંતુ તેઓ જ્ઞાનોત્પત્તિમાં વાસ્તવિક કારણ નથી.^૨

આચાર્ય કહીને કરીને કહે છે કે અરેરે ! આ જગત પરજોયોની સાથે પરમાર્થ સંબંધ માનીને પરાધીન થઈને શુદ્ધ તત્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઈને ક્યાં ભટકી રહ્યો છે ?^૩

આત્માનું જ્ઞાન નિજરસથી પ્રગટ થાય છે અને પોતાના સામર્થ્યથી પરજોયોને બાહ્ય છે. તેને પરજોયોની અને કોઈપણ બાહ્ય નિમિત્તોની અપેક્ષા નથી. પરમાર્થથી એક દ્રવ્યનો અન્ય દ્રવ્યની સાથે સંબંધ નથી.^૪

જેમ ચાંદની પૃથ્વીને ઉજ્જવલ કરે છે તો પણ પૃથ્વી ચાંદનીરૂપ થઈ જતી નથી અને ચાંદની પણ પૃથ્વીરૂપ થતી નથી; તે જ રીતે જ્ઞાન જોયોને સદા બાહ્ય છે, તો પણ જ્ઞાન જોયરૂપ થતું નથી અને જોયપણ જ્ઞાનરૂપ થતા નથી. ભાઈ ! પ્રત્યેક પદાર્થ ભિન્ન-ભિન્ન છે. ભિન્ન-ભિન્ન તત્ત્વોને મેળવીને એક માનવા તે મિથ્યા છે.^૫

આ પ્રમાણે આ કળશોમાં એ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે સ્વ અને પર બધાને જાણવું તે આત્માનો સ્વભાવ છે. વિભાવ નથી. પરજોયોને

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૩૪-૩૩૫

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૩૫

૩ તે જ, પાનું ૩૩૭

૪ તે જ, પાનું ૩૩૭

૫ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૩૮

જ્ઞાણવાથી ન તો જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ થાય છે અને ન તો જ્ઞેય જ્ઞાનરૂપ થાય છે; બંને સંપૂર્ણ અસંપૃક્ત જ રહે છે તેથી પરને જ્ઞાણતાં અપરાધબોધ થવાની રચમાત્ર પણ આવશ્યકતા નથી.

હવે આગળની ગાથાઓની સૂચના આપનાર કળશકાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(મન્દાક્રાન્તા)

રાગદ્વેષદ્વયમુદયતે તાવદેતન્ન યાવત્
જ્ઞાનં જ્ઞાનં ભવતિ ન પુનર્બોધ્યતાં યાતિ બોધ્યમ્ ।
જ્ઞાનં જ્ઞાનં ભવતુ તદિદં ન્યક્કૃતાજ્ઞાનભાવં
ભાવાભાવૌ ભવતિ તિરયન્ યેન પૂર્ણસ્વભાવઃ ॥૨૧૭॥

(હરિગીત)

અજ્ઞાનભાવ દૂરે કરી આ જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપે થજો,
અટકાવી ભાવ-અભાવને પૂરાગુ સ્વભાવ પ્રગટ થજો. ૨૧૭

જ્યાં સુધી જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ ન થઈ જાય અને જ્ઞેય જ્ઞેયરૂપ ન થઈ જાય; ત્યાંસુધી જ રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી આ જ્ઞાન અજ્ઞાનભાવને દૂર કરીને જ્ઞાનરૂપ હો કે જેથી ભાવ-અભાવ (રાગ-દ્વેષ) ને રોકતો થકો પૂર્ણસ્વભાવ પ્રગટ થઈ જાય.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર પંડિત બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં આ પ્રમાણે કરે છે.

(સવૈયા તેહસા)

રાગ વિરોધ ઉદૈ જબલોં તબલોં, યહ જીવ મૃષા મગ ધાવૈ ।
ગ્યાન જગ્યૌ જબ ચેતન કૌ તબ, કર્મ દસા પરરૂપ કહાવૈ ॥
કર્મ વિલેછિ કૌર અનુભૌ તહાં, મોહ મિથ્યાત પ્રવેસ ન પાવૈ ।
મોહ ગયે ઉપજૈ સુખ કેવલ, સિદ્ધ થયૌ જગમાંહિ ન આવૈ ॥

અજ્ઞાનને લીધે જ્યાં સુધી રાગ-દ્વેષ રહે છે; ત્યાં સુધી આ જીવ ખોટા રસ્તા પર ચાલે છે અને જ્યારે આત્મજ્ઞાન થઈ જાય છે ત્યારે કર્મોમા પર

બુદ્ધિ થઈ જાય છે. કર્મોનો અભાવ કરીને જ્યારે જીવ આત્માનુભવ કરે છે; ત્યારે મોહ પ્રવેશતો નથી. મોહનો સંપૂર્ણ અભાવ થઈ જતાં, અનંતસુખ પ્રગટ થઈ જાય છે અને સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરીને આત્મા સદાય ત્યાં જ રહે છે. ફરીથી સંસારમાં પાછો આવતો નથી.

ઉક્ત કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“અહો ! બધાને જાણવા અને દેખવારૂપ તારો જ્ઞાતા-દૃષ્ટા સ્વભાવ છે. કોઈ પણ પરદ્રવ્યને પોતાના માનવાનો તારો સ્વભાવ નથી. ભલે તે વ્યવહારરત્નત્રયનો વિકલ્પ હોય કે દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની શ્રદ્ધાનો રાગ હોય - આ બધા પરભાવ છે, પરજ્ઞેય છે; તેમાં જ્ઞાની સ્વામિત્વબુદ્ધિ કરતો નથી. જ્ઞાનીના જ્ઞાનથી રાગ ભિન્ન જ હોય છે. તેમના જ્ઞાનમાં રાગનો પ્રવેશ જ નથી. જ્ઞાન પોતામાં રહીને રાગને જાણે છે.

ભગવાન આત્મા ત્રિકાળ શાશ્વત એક જ્ઞાનસ્વરૂપી વસ્તુ છે. તેને ભૂલીને જ્યાંસુધી જીવ દેહાદિને અને રાગ-દ્વેષ આદિને પોતાના માને છે, ત્યાંસુધી તેને અજ્ઞાનભાવ છે અને જ્યાં સુધી અજ્ઞાનભાવ છે, ત્યાં સુધી રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને સંસાર ઉભો રહે છે. આચાર્ય કહે છે કે અજ્ઞાનભાવને દૂર કરીને જ્ઞાન-જ્ઞાનરૂપ હો અને જ્ઞેય જ્ઞેયરૂપ જ રહો - જેથી ભાવ-અભાવને અર્થાત્ રાગ-દ્વેષરૂપ ઉત્પાદ-વ્યયને રોકીને પૂર્ણસ્વભાવ પ્રગટ થઈ જાય છે.

ભાઈ ! રાગ કેટલો પણ સૂક્ષ્મ કેમ ન હો; પરંતુ જ્યાંસુધી તેમાં મમત્વ છે અને તેને હિતકર માનવાની બુદ્ધિ છે; ત્યાંસુધી અજ્ઞાનભાવ જ છે અને ત્યાંસુધી જીવમાં રાગ-દ્વેષનો દ્વંદ્વ પ્રગટ થતો જ રહે છે. તેથી વિપરીત જેને પોતાની શુદ્ધ ચૈતન્ય સત્તાનું અંતરમાં ભાન થઈ ગયું છે - એવા સમકિતી ધર્મીપુરૂષોને અજ્ઞાનભાવ દૂર થઈ જાય છે અને પછી તેને અજ્ઞાનમય રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ નથી. તે દેહાદિ પરજ્ઞેયોને પરરૂપ જાણીને નિજસ્વભાવમાં સ્થિર થતો જાય છે. આવી રીતે જ્ઞાનસ્વભાવમાં વિશેષ-વિશેષ રમણતા

કરતો થકો તે પૂર્ણ સ્વભાવને અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનસ્વભાવને પ્રાપ્ત કરી લે છે. અહો ધર્મીજીવની આવી અચિંત્ય અલૌકિક ભાવના હોય છે.^૧

ભાઈ ! તાત્પર્ય આ છે કે આત્મા નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપી વસ્તુ છે અને રાગાદિ જ્ઞાનમાં માત્ર જાણવા લાયક પરજોય છે, જ્યાંસુધી જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ થઈ જતું નથી અને જોય જોયરૂપ રહેતા નથી, ત્યાં સુધી રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં મિથ્યાત્વ સંબંધી રાગ-દ્વેષની વાત છે; તેથી કહે છે કે પોતાના અજ્ઞાનભાવને દૂર કરીને જ્ઞાનરૂપ જ થઈ જાઓ.

મારો સ્વભાવ તો ત્રિકાળ જાણવારૂપ જ છે જ્યારે આવું જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ થાય છે, ત્યારે ધર્મી પુરૂષને રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થતા જ નથી. આ પ્રમાણે રાગ-દ્વેષ મટી જાય છે અને સ્વરૂપની એકાગ્રતા દ્વારા જ્ઞાન પૂર્ણ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

જોકે ધર્મી-જ્ઞાનીને અસ્થિરતા સંબંધી કંઈક રાગ હોય છે; પરંતુ તેનો તે જાણે જ રહે છે અને ક્રમે-ક્રમે જ્ઞાનસ્વભાવની એકાગ્રતાનો પુરૂષાર્થ કરીને તેનો પણ અભાવ કરીને પૂર્ણ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.”

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં સુધી જ્ઞાન અને જોયોનું અંતર ખ્યાલમાં આવતું નથી અર્થાત્ જોયોને જાણતા થકા પણ જ્ઞાન જોયરૂપ થતું નથી અને જોય જ્ઞાનરૂપ થતા નથી - આ વાત ખ્યાલમાં આવતી નથી; ત્યાંસુધી અજ્ઞાનભાવ રહે છે અને જ્યાંસુધી અજ્ઞાનભાવ રહે છે; ત્યાંસુધી રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થતા જ રહે છે. તેથી જોયોને જાણતાં થકાં પણ જ્ઞાનની જોયોથી ભિન્નતા જાણવી બહુ જરૂરી છે. આ ભિન્નતા જાણી લેતાં રાગ-દ્વેષનો અભાવ થઈ જાય છે અને એક દિવસ રાગ-દ્વેષનો સંપૂર્ણ અભાવ થઈને કેવળજ્ઞાન થઈ જાય છે.

૧ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૪૫-૩૪૬

૨ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૪૬-૩૪૭

समयसार गाथा ३५५-३७१

दंसणणाणचरित्तं किंचि वि णत्थि दु अचेदणे विसए ।
तम्हा किं घादयदे चेदयिदा तेसु विसएसु ॥३६६॥

दंसणणाणचरित्तं किंचि वि णत्थि दु अचेदणे कम्मे ।
तम्हा किं घादयदे चेदयिदा तम्हि कम्मम्हि ॥३६७॥

दंसणणाणचरित्तं किंचि वि णत्थि दु अचेदणे काए ।
तम्हा किं घादयदे चेदयिदा तेसु काएसु ॥३६८॥

णाणस्स दंसणस्स य भणिदो घादो तहा चरित्तस्य ।
ण वि तर्हिं पोगलदव्वस्य को वि घादो दु णिहिट्ठो ॥३६९॥

जीवस्स जे गुणा केइ णत्थि खलु ते परेसु दव्वेसु ।
तम्हा सम्मादिट्ठिठस्स णत्थि रागो दु विसएसु ॥३७०॥

रागो दोसो मोहो जीवस्सेव य अणणपरिणामा ।
एदेण कारणेण दु सद्दादिसु णत्थि रागादी ॥३७१॥

(हरिगीत)

चारित्र-दर्शन-ज्ञान जरीये नडि अयेतन विषयमां,
ते काराणे आ आतमा शुं उगुणी शके ते विषयमां ? ३६६

चारित्र-दर्शन-ज्ञान जरीये नडि अयेतन कर्ममां,
ते काराणे आ आतमा शुं उगुणी शके ते कर्ममां ? ३६७

ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાન જરીયે નહિ અચેતન કાયમાં,
તે કારાગે આ આત્મા શું હણી શકે તે કાયમાં ? ૩૬૮

છે જ્ઞાનનો, દર્શન તાંગો, ઉપઘાત ભાખ્યો ચરિતનો,
ત્યાં કાંઈ પાણ ભાખ્યો નથી ઉપઘાત પુદ્ગલદ્રવ્યનો. ૩૬૯

જે ગુણ જીવ તાગા, ખરે તે કોઈ નહિ પરદ્રવ્યમાં,
તે કારાગે વિષયો પ્રતિ સુદષ્ટિ જીવને રાગ ના. ૩૭૦

વળી રાગ, દ્વેષ, વિમોહ તો જીવના અનન્ય પરિણામ છે,
તે કારાગે શબ્દાદિ વિષયોમાં નહીં રાગાદિ છે. ૩૭૧

દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર અચેતન વિષયમાં જરા પણ નથી; તેથી
આત્મા તે વિષયોમાં શું હણે ?

તેવી જ રીતે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર અચેતન કર્મમાં જરા પણ
નથી; તેથી આત્મા તે કર્મમાં શું હણે ?

તેવી જ રીતે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર અચેતન કાયામાં જરા પણ
નથી; તેથી આત્મા તે કાયાઓમાં શું હણે ?

જ્યાં દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રનો ઘાત કહ્યો છે; ત્યાં પુદ્ગલદ્રવ્યનો
જરા પણ ઘાત નથી. તાત્પર્ય આ છે કે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રનો ઘાત
થતાં પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત થતો નથી.

આ રીતે જે કોઈ જીવના ગુણો છે, તે ખરેખર પરદ્રવ્યોમાં નથી. તેથી
સમ્યગ્દષ્ટિને વિષયો પ્રત્યે રાગ હોતો નથી.

વળી રાગ-દ્વેષ-મોહ જીવના જ અનન્ય પરિણામ છે; તેથી રાગાદિક
શબ્દાદિ વિષયોમાં નથી.

તાત્પર્ય છે કે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિભાવ ન તો સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મામાં છે
અને ન તો જડ વિષયોમાં છે; તે અજ્ઞાનદશામાં રહેલા જીવના પરિણામ
છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

“જે જેમાં હોય છે તે તેનો ઘાત થતાં નષ્ટ થાય જ છે અર્થાત્ આધારનો ઘાત થતાં આધેયનો ઘાત થાય જ છે. જેમ દીવાનો ઘાત થતાં પ્રકાશ નષ્ટ થઈ જાય છે.

તેવી જ રીતે જેમાં જે હોય છે તે તેનો ઘાત થતાં અવશ્ય નાશ પામે છે અર્થાત્ આધેયનો ઘાત થતાં આધારનો ઘાત થાય જ છે. જેમ પ્રકાશનો ઘાત થતાં દીવાનો ઘાત થઈ જાય છે.

જે જેમાં ન હોય તે તેનો ઘાત થતાં નાશ પામતું નથી. જેવી રીતે ઘડાનો નાશ થતાં ઘટપ્રદીપ (ઘડામાં રાખેલો દીવો) નાશ પામતો નથી.

તેવી જ રીતે જેમાં જે ન હોય તે તેનો ઘાત થતાં નાશ પામતું નથી. જેમ ઘટપ્રદીપનો નાશ થતાં ઘડાનો નાશ થતો નથી.

તે જ ન્યાયથી આત્માના ધર્મો-દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત થવા છતાં પણ હણાતા નથી અને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઘાત થવા છતાં પણ પુદ્ગલદ્રવ્યનો નાશ થતો નથી.

માટે આ રીતે એ સિદ્ધ થાય છે કે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નથી; કારણ કે, જો એમ ન હોય તો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઘાત થતાં પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત અને પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત થતાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો અવશ્ય ઘાત થવો જોઈએ.

આવી સ્થિતિ હોવાથી એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે જીવના જેટલા ગુણો છે; તે બધા પરદ્રવ્યોમાં નથી; કારણ કે જો એમ ન હોય તો અહીં પણ જીવના ગુણોનો ઘાત થતાં પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત અને પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત થતાં જીવના ગુણોનો ઘાત અનિવાર્ય થાય; પરંતુ તેમ થતું નથી. તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે જીવનો કોઈ ગુણ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નથી.

પ્રશ્ન:- જો એમ છે તો સમ્યગ્દષ્ટિને વિષયોમાં રાગ કેમ થાય છે?

ઉત્તર:- કોઈ કારણે થતો નથી.

પ્રશ્ન:- જો આમ છે તો રાગની ખાણ કઈ છે ?

તાત્પર્ય છે કે રાગની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય છે, રાગની ઉત્પત્તિનું સ્થાન કયું છે ?

ઉત્તર:- રાગ-દ્વેષ-મોહ જીવના જ અજ્ઞાનમય પરિણામ છે; તે રાગ-દ્વેષ-મોહ વિષયોમાં નથી; કારણ કે વિષય તો પરદ્રવ્ય છે અને તે સમ્યગ્દષ્ટિના પણ નથી; કારણ કે તેને અજ્ઞાનનો અભાવ છે. આ રીતે તે રાગ-દ્વેષ-મોહના પરિણામ વિષયોમાં ન હોવાથી અને સમ્યગ્દષ્ટિને પણ ન હોવાથી છે જ નહીં.”

પ્રશ્ન:- મોહ-રાગ-દ્વેષ છે જ નહીં - તેનું શું તાત્પર્ય છે ?

ઉત્તર:- પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થની અંતિમ પંક્તિઓમાં નયવિભાગ સહિત આ વાતનું આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

“આ પ્રમાણે મોહ-રાગ-દ્વેષ ન તો પુદ્ગલદ્રવ્યમાં છે અને ન તો સમ્યગ્દષ્ટિને થાય છે; તેથી શુદ્ધદષ્ટિથી જોતાં તે છે જ નહીં અને પર્યાયદષ્ટિથી જોતાં તે જીવની અજ્ઞાનદશામાં છે.”

ઉક્ત સંદર્ભમાં બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહની ગાથા ૪૮ની ટીકાનો નીચેનો અંશ જાણવા જેવો છે.

“અન્નાહ શિષ્યઃ રાગદ્વેષાદયઃ કિં કર્મજનિતાઃ કિં જીવજનિતાઃ ઇતિ ? તત્રોત્તરમ્ : સ્ત્રીપુરુષસંયોગોત્પન્નપુત્ર ઇવ સુધાહરિદ્રાસંયોગોત્પન્નવર્ણવિશેષ ઇવોભય સંયોગજનિતા ઇતિ । પશ્ચાન્નયવિવક્ષાવશેન વિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનિશ્ચયેન કર્મજનિતા ભળ્યન્તે । તથૈવાશુદ્ધનિશ્ચયેન જીવજનિતા ઇતિ । સ ચાશુદ્ધનિશ્ચયઃ શુદ્ધનિશ્ચયાપેક્ષ્યા વ્યવહાર ઇવ ।

અથ મતમ્ : સાક્ષાચ્છુદ્ધનિશ્ચયનયેન કસ્યેતિ પૃચ્છામો વયમ્ ।

તત્રોત્તરમ્ : સાક્ષાચ્છુદ્ધનિશ્ચયનયેન સ્ત્રીપુરુષસંયોગરહિતપુત્રસ્યેવ, સુધાહરિદ્રાસંયોગરહિતરંગવિશેષસ્યેવ તેષામુત્પત્તિરેવ નાસ્તિ કથમુત્તરં પ્રયચ્છામ ઇતિ।

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે રાગદ્વેષ આદિ કર્મજનિત છે કે જીવજનિત?

તેનો ઉત્તર આ છે કે સ્ત્રી અને પુરૂષ બંનેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રની માફક તથા ચૂના અને હળદરના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશેષ વર્ણની માફક રાગ-દ્વેષ વગેરે જીવ અને કર્મ - આ બંનેના સંયોગજનિત છે.

નયવિવક્ષા અનુસાર વિવક્ષિત એકદેશશુદ્ધનિશ્ચયનયથી રાગ-દ્વેષ કર્મજનિત કહેવાય છે અને અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી જીવજનિત કહેવાય છે આ અશુદ્ધનિશ્ચયનય શુદ્ધનિશ્ચયની અપેક્ષાએ વ્યવહાર જ છે.

પ્રશ્ન:- સાક્ષાત્શુદ્ધનિશ્ચયનયથી રાગ-દ્વેષ કોના છે - એમ અમે પૂછીએ છીએ ?

ઉત્તર:- સાક્ષાત્ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સ્ત્રી અને પુરૂષના સંયોગથી રહિત પુત્રની માફક અને ચૂના અને હળદરના સંયોગરહિત રંગવિશેષની માફક તેમની (રાગ-દ્વેષની) ઉત્પત્તિ છે જ નહીં તો શું ઉત્તર આપીએ ?”

આ ગાથાઓના ભાવને પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“જુઓ, આ ગાથાઓમાં આમ કહેવાઈ રહ્યું છે કે જ્ઞાન અને જ્ઞેય તદ્દન જુદાજુદા છે. આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ કોઈપણ ગુણ પરદ્રવ્યોમાં નથી. - આમ જાણતાં સમ્યગ્દષ્ટિને વિષયો પ્રત્યે રાગ થતો નથી અને જડદ્રવ્યોમાં પણ રાગ-દ્વેષ આદિ નથી. તે તો માત્ર અજ્ઞાનદશામાં વર્તતા જીવના પરિણામ છે.

જુઓ ! આધારનો નાશ થતાં જ આધેયનો નાશ થઈ જ જાય છે કારણ કે દીવો આધાર છે અને પ્રકાશ તેનું આધેય છે. તેથી જો દીવાનો નાશ થાય તો આધેયરૂપ પ્રકાશનો નાશ થઈ જ જાય છે.

હવે કહે છે કે જેમ ઘડો ફોડી દેતાં પણ ઘડાની અંદર રાખેલા દીવાનો નાશ થતો નથી અને અંદર રાખેલા દીવાનો નાશ થતાં (બુઝાઈ જતાં) ઘડાનો પણ નાશ થતો નથી, કારણ કે પરમાર્થથી દીવા અને ઘડામાં આધાર-આધેય સંબંધ નથી, ઘડામાં તો ઘડાના જ ગુણ છે અને દીવામાં દીવાના જ ગુણ છે. ઘડો અને દીવો બંને ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુઓ છે. બંનેની વચ્ચે વાસ્તવિક આધાર-આધેય સંબંધ નથી.

જુઓ, અહીં બે વાત કહી છે -

૧. દીવાનો નાશ થતાં પ્રકાશનો નાશ થાય છે અને પ્રકાશનો નાશ થતાં દીવાનો નાશ થઈ જાય છે.
૨. ઘડાનો નાશ થતાં અંદર રહેલા દીવાનો નાશ થતો નથી અને અંદર રાખેલા દીવાનો નાશ થતાં ઘડાનો નાશ થતો નથી.

હવે આ જ દૃષ્ટાંતથી આ સિદ્ધાંત સમજાવે છે કે પુદ્ગલદ્રવ્યનો નાશ થતાં આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ગુણનો નાશ થતો નથી અને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ગુણનો ઘાત થતાં પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત થતો નથી. આમ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નથી - આમ ફલિત થઈ ગયું.

જુઓ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આત્માના ધર્મ છે. ભગવાન આત્મા નિત્યાનંદ પ્રભુ સદા જ્ઞાનસ્વરૂપી છે. તેની અંતદષ્ટિ થઈને પ્રતીતિ થવી સમ્યગ્દર્શન છે. તેનું જ જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને તેમાં જ રમણતા સમ્યક્ચારિત્ર છે. આમ આત્માના આશ્રયે પ્રગટ થયેલા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આત્માની નિર્મળ વીતરાગી પર્યાયો છે.

હવે કહે છે કે શરીરનો નાશ થઈ જાય અથવા શરીર જીર્ણ થઈ જાય અને વાણીના બોલ પણ મંદ થઈ જાય, આદિ જડની ક્રિયાઓ થતાં આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઘાત થતો નથી; કારણ કે શરીર ભિન્ન વસ્તુ છે અને આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ભિન્ન વસ્તુઓ છે. બંનેમા આધાર-આધેય સંબંધ નથી.

શરીરની પ્રવૃત્તિ બરાબર થઈ રહી હોય, પાંચ મહાવ્રત, ત્રણ ગુપ્તિ, સમિતિ આદિ બધી વ્યવહારની ક્રિયાઓ યથાવત્ થઈ રહી હોય છતાં પણ અંદરમાં રાગમાં ઈષ્ટબુદ્ધિ અને મમત્વબુદ્ધિ હોય તો - આવું શલ્ય હોવાથી આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઘાત થઈ જાય છે.

અહીં એમ સિદ્ધ કરવું છે કે પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષય પરપદાર્થ છે, દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ પણ પરપદાર્થ છે અને પરપદાર્થોમાં રાગ-દ્વેષ નથી અને પોતાના સ્વભાવમાં પણ રાગ-દ્વેષ નથી; પરંતુ જીવ પોતાના સ્વભાવનો ઘાત તો પોતાના અજ્ઞાનથી કરે છે. રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાનદશામાં વર્તતા જીવના પરિણામ છે.^૧

જુઓ, શરીરની ક્રિયા ન કરી શકે તો પણ પોતાના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ધર્મ બરાબર ટકી રહે છે, અહીં શરીરાદિની ક્રિયારૂપ પુદ્ગલનો ઘાત તો થયો; પણ તેના કારણે પોતાના ધર્મનો ઘાત ન થયો. તેનાથી વિપરીત શારીરિક ક્રિયાઓ બહારમાં યથાવત્ ચાલતી રહે, છતાંપણ આ બાહ્ય ક્રિયાઓથી આત્મલાભ અથવા ધર્મ થવું માને તો ધર્મનો જ ઘાત થઈ જાય છે; કારણ કે અજ્ઞાની વિપરીત દષ્ટિવાળા જીવની પોતાની ઉલ્ટી માન્યતાને કારણે ધર્મનો ઘાત થઈ જાય છે. બહારની પ્રવૃત્તિ ન દેખાય તોપણ આનંદના નાથ પ્રભુ આત્માની સ્વ-સન્મુખ પ્રવૃત્તિ, જ્ઞાન અને રમણતા વર્તતી હોય તો તેને પોતાના ધર્મનો ઘાત થતો નથી. તેથી એ સ્પષ્ટ થયું કે વ્રત, તપ, ભક્તિ આદિના વિકલ્પ આત્માના ધર્મ નથી.

અહીં એક તરફ તો ભગવાન આત્મારામ પોતે અને બીજી બાજુ આખું ગામ અર્થાત્ શરીર-મન-વાણી, ઈન્દ્રિય, શુભાશુભ રાગાદિભાવ - એ બધા પરદ્રવ્ય છે. આ પરદ્રવ્યોમાં આત્માનો સ્વભાવ નથી. તેથી પરનો ઘાત થતાં પોતાના સ્વભાવનો, જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઘાત થતો નથી. અહો ! આ તો જૈનપરમેશ્વરે કહેલું કોઈ અચિંત્ય-અલૌકિક તત્ત્વ આચાર્યદેવે જાહેર કર્યું છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૫૦-૩૫૧

અહા ! જીવોને જે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પોતાના શુદ્ધ આનંદકંદ પ્રભુ, આત્માના જ્ઞાનના અભાવથી અર્થાત્ પોતાના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાગ-દ્વેષ-મોહ પરદ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થતા નથી અને પોતાના સ્વદ્રવ્યથી પણ ઉત્પન્ન થતા નથી; કારણ કે પરદ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવથી ભિન્ન છે. પોતાનો સ્વભાવ પરદ્રવ્યમાં નથી અને પોતાનું સ્વદ્રવ્ય તો સદાય શુદ્ધ ચૈતન્યમય વીતરાગભાવમય છે.

અહીં એમ સિદ્ધ કરવું છે કે પરદ્રવ્યમાં પોતાનો રાગ-દ્વેષ-મોહ નથી અને પરદ્રવ્યથી તે ઉત્પન્ન થાય - એવું પણ નથી; પરંતુ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપના ભાનના અભાવમાં અજ્ઞાનથી રાગ-દ્વેષ-મોહના ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.^૧

અહીં તો એક બાજુ આત્મા અને બીજી બાજુ સાડે જગત - એવા બે વિભાગ કરી દીધા છે. સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે આત્માના ગુણ પરદ્રવ્યોમાં નથી; તેથી પરદ્રવ્યથી ઉપયોગ હટાવીને આત્મામાં જ પોતાની દષ્ટિ કેન્દ્રિત કર. સ્વદ્રવ્યના લક્ષ્યથી પરિણમતાં તને નિર્મલ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ થશે.^૨

ખરેખર ન તો સ્વદ્રવ્યથી કે ન તો પરદ્રવ્યથી; પરંતુ પરથી અને રાગથી લાભ માનવારૂપ પોતાના અજ્ઞાનને લીધે રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે.^૩

ભાઈ ! પરદ્રવ્યમાં રાગ-દ્વેષ નથી; પરમાં આત્માના ગુણ પણ નથી, અવગુણ પણ નથી; પરંતુ શુદ્ધ ચિદાનંદ-ચૈતન્ય ચમત્કાર નિજ આત્માને ભૂલીને જે વિકારને પોતાનું 'સ્વ' માને છે, તે જ મહાવિપરીતતા અને અજ્ઞાન છે અને તે જ અજ્ઞાનથી રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે.^૪

જુઓ, વીતરાગમૂર્તિ આનંદધન પ્રભુ આત્માને શુદ્ધ દ્રવ્યદષ્ટિથી

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૫૫

૨ તે જ, પાનું ૩૫૫

૩ તે જ, પાનું ૩૫૬

૪ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૫૭-૩૫૮

જ્ઞેનારને રાગ-દ્વેષ-મોહ થતા જ નથી; કારણ કે તેને અજ્ઞાન નથી. તેથી વિપરીત, જ્ઞેની દષ્ટિ પર્યાય પર છે, તે પર્યાયદષ્ટિવાળા જીવને રાગ-દ્વેષ-મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. ભલે ને બહારમાં મહાવ્રતાદિનું પાલન કરતા હોય; પરંતુ જ્ઞે તે વ્રતાદિથી પોતાને આત્મલાભ-ધર્મલાભ માને તો તે પર્યાયદષ્ટિવાળા મૂઢ મિથ્યાદષ્ટિ જ છે. તેમને અજ્ઞાનને લીધે રાગ-દ્વેષ-મોહ અવશ્ય થાય જ છે. તેથી પર્યાયબુદ્ધિ છોડીને દ્રવ્યદષ્ટિ કરો. આ જ તમારા હિતનો ઉપાય છે.”

આ પ્રમાણે આ ગાથાઓમાં એમ જ કહ્યું છે કે જેમ દિપક અને દિપઘટ (જેમાં દિપક રાખ્યો છે - એવો ઘડો) ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થ છે; તેવી જ રીતે શરીર, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ અને પંચેન્દ્રિયોની ઉપભોગ્ય સામગ્રી આદિ પરપદાર્થ અને ભગવાન આત્મા ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થ છે.

જેમ દિપઘટનો નાશ થતાં પણ દિપકનો નાશ થતો નથી અને દિપકનો નાશ થતાં દિપઘટનો નાશ થતો નથી; તેવી જ રીતે દેહાદિ પરદ્રવ્યોનો નાશ થતાં આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર નષ્ટ થતાં નથી અને આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો નાશ થતાં દેહાદિ સંયોગ નષ્ટ થતા નથી. તેથી તેમની ભિન્નતા સહજ જ સિદ્ધ છે.

પરદ્રવ્યોની ભિન્નતા સિદ્ધ થતાં એ પણ સહજસિદ્ધ છે કે મોહ-રાગ-દ્વેષના પરિણામ પરને લીધે થતા નથી, પર દ્વારા થતા નથી. બીજી વાત આ છે કે આત્માનો સ્વભાવ ન હોવાથી આત્માના આશ્રયથી તેમની ઉત્પત્તિ સંભવ નથી તેથી આખરે આપણે એ જ નિષ્કર્ષ પર પહોંચીએ છીએ કે આ મોહ-રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ આત્માના અજ્ઞાનથી આત્મામાં જ થાય છે અને તેમનો અભાવ પણ આત્માના આશ્રયથી જ થાય છે. તેથી એક માત્ર આત્માનો આશ્રય લેવો એ જ ઉપાય છે - તે જ કારણથી આત્માના આશ્રયથી ઉત્પન્ન સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને મુક્તિનો માર્ગ કહેવામાં આવ્યો છે.

હવે આ જ ભાવને પોષનું કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(મંદાક્રાન્તા)

રાગદ્વેષાવિહ હિ ભવતિ જ્ઞાનમજ્ઞાનભાવાત્
તૌ વસ્તુત્વપ્રણિહિતદશા દ્રશ્યમાનો ન કિંચિત્ ।
સમ્યગ્દષ્ટિઃ ક્ષપયતુ તતસ્તત્ત્વદૃષ્ટયા સ્ફુટં તૌ
જ્ઞાનજ્યોતિર્જ્વલતિ સહજં યેન પૂર્ણાચલાર્ચિઃ ॥૨૧૮॥

(હરિગીત)

અજ્ઞાનભાવથી રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમે જ્ઞાન આ,
પાણ દ્રવ્યદષ્ટિથી દેખતાં, તે રાગ-દ્વેષ કંઈ જ ના;
સદદષ્ટિ થઈ કર રાગક્ષય તું તત્ત્વની દષ્ટિ વડે,
તો પૂર્ણ અચળ પ્રકાશ સહ એ જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થશે. ૨૧૮

આ જગતમાં જ્ઞાન જ અજ્ઞાનભાવથી રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ પરિણમે છે.
વસ્તુત્વમાં એકાગ્ર દષ્ટિથી જોતાં તે રાગ-દ્વેષ-મોહ કંઈ પણ નથી; તેથી
હે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો ! તેમનો સંપૂર્ણપણે ક્ષય કરો કે જેથી પૂર્ણ અચળ
પ્રકાશમય જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકાશિત થાય.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજીએ નાટક સમયસારમાં
આ પ્રમાણે કર્યો છે -

(છપ્પય)

જીવ કરમ સંજોગ સહજ મિથ્યાતરૂપ ધર ।
રાગ દોષ પરનતિ પ્રભાવ જાને ન આપા પર ॥
તમ મિથ્યાત મિટિ ગયૌ હુવો સમકિત્ત ઉદોત સસિ ।
રાગ દોષ કહ્યુ વસ્તુ નાંઈહ છિન માંહિ ગયે નસિ ॥
અનુભૌ અધ્યાસ સુખ રાસિ રમિ, ભયૌ નિપુન તારન તરન।
પૂરન પ્રકાસ નિહચલ નિરખિ, બાનારસિ વંદત્ત ચરન ॥

આ જીવ કર્મોના સંયોગથી સહજ રીતે જ મિથ્યાત્વભાવ ધારણ કરીને
રાગ-દ્વેષ પરિણતિના પ્રભાવથી સ્વ અને પરને તેમના સાચા રૂપે જાણી

શકતો નથી, તેમની વચ્ચે સીમારેખા દોરી શકતો નથી; પરંતુ જ્યારે સમ્યગ્દર્શનરૂપ ચંદ્રમાનો ઉદય થાય છે ત્યારે મિથ્યાત્વનો અંધકાર નાશ પામે છે અને રાગ-દ્વેષ ક્ષણભરમાં નષ્ટ થઈ જાય છે, જાણે કે તેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી.

આત્માનુભવના અભ્યાસથી સુખની રાશિમાં રમીને આ ચતુર આત્મા તરણતારણ બની જાય છે, પૂર્ણ પ્રકાશમય નિશ્ચળ થઈ જાય છે; તેને જોઈને કવિવર બનારસીદાસ કહે છે કે હું એવા જ્ઞાની ધર્માત્માઓના ચરણોની વંદના કરું છું.

ઉક્ત કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“આત્મા પોતાના જ અજ્ઞાનભાવથી રાગ-દ્વેષરૂપ થાય છે. જેમને પોતાની ચૈતન્યસત્તા અને એક જ્ઞાયકભાવ, ધ્રુવભાવ, એક સામાન્યભાવ, નિત્યભાવ, પંચમ-પારિણામિકભાવનું ભાન નથી; તે જીવ અજ્ઞાનભાવથી પુણ્ય અને પાપ તથા રાગ અને દ્વેષભાવે પરિણમે છે. પોતે પોતાના સ્વભાવથી રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમતો નથી. કર્મોને લીધે પણ રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમતો નથી; પરંતુ પોતાના વસ્તુસ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન ન હોવાને કારણે રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમે છે.”

પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપનું ભાન ન હોવાને કારણે અનાદિથી અજ્ઞાન છે, બસ તે જ રાગ-દ્વેષનો હેતુ છે. અહા ! હું કોણ છું, માફ સ્વરૂપ શું છે અને માફ કર્તવ્ય શું છે ? ઈત્યાદિનું ભાન ન હોવાથી અજ્ઞાનવશ આ જીવને રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીં મિથ્યાત્વ સંબંધી રાગ-દ્વેષને જ રાગ-દ્વેષ માન્યા છે. સમકિત થયા બાદ જે રાગાદિ થાય છે, તેમને અહીં રાગ જ માનવામાં આવ્યા નથી.”

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૫૭-૩૫૮

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૫૮

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે અજ્ઞાનભાવજ રાગ-દ્વેષની ખાણ છે. પોતાના અજ્ઞાનભાવથી જ આ આત્મા પોતે રાગ-દ્વેષ પરિણામરૂપ પરિણામે છે. જ્યારે વસ્તુના મૂળસ્વરૂપની દષ્ટિથી વિચારીએ તો એ જ સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્મસ્વભાવમાં તો રાગ-દ્વેષ મોહ છે જ નહીં. જો કે વર્તમાન પર્યાયમાં આ રાગ-દ્વેષના ભાવોની સત્તા છે; છતાં તેમને પણ જ્ઞાનીજન, સમ્યગ્દષ્ટિ ધર્માત્મા તત્ત્વદષ્ટિના બળથી ક્ષય કરીને પોતે પોતાના સહજસ્વભાવને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

હવે આગામી ગાથાના ભાવનું સૂચક કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(શાલિની)

રાગદ્વેષોત્પાદકં તત્ત્વદૃષ્ટ્યા નાન્યદ્દ્રવ્યં વીક્ષ્યતે કિંચનાપિ ।
સર્વદ્રવ્યોત્પત્તિરન્તશ્ચકાસ્તિ વ્યક્તાત્યંતં સ્વસ્વભાવેનયસ્માત્ ॥૨૧૧॥

(હરિગીત)

તત્ત્વદષ્ટિથી દેખતાં ન જરાય એવું દીસતું
‘કો’ દ્રવ્ય ઉત્પાદક બને આ જીવના રાગાદિનું;
આ જગતમાં સહુ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ નિજ નિજ ભાવથી,
અતિ પ્રગટ એવી અંતરંગે જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકાશતી. ૨૧૯

તત્ત્વદષ્ટિથી જોવામાં આવે તો રાગ-દ્વેષને ઉત્પન્ન કરનાર અન્ય દ્રવ્ય કોઈ પણ દેખાતું નથી; કારણ કે સર્વદ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ પોતાના સ્વભાવથી જ થતી થકી અંતરંગમાં અત્યંત સ્પષ્ટ પ્રકાશિત થાય છે.

આ કળશના ભાવને સ્પષ્ટ કરતાં કળશ ટીકાકાર પાંડે રાજમલજી કળશ ટીકામાં લખે છે -

- “ભાવાર્થ આ છે કે કોઈ એવું માને કે જીવનો સ્વભાવ રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમવાનો નથી, પરદ્રવ્ય જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ તથા શરીર અને ભોગસામગ્રી બલાત્કારથી (જબરજસ્તીથી) જીવને રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમાવે છે; તો તેવું

તો નથી, જીવની વિભાવ પરિણામ શક્તિ જીવમાં છે; તેથી મિથ્યાત્વના ભ્રમરૂપે પરિણામતો થકો રાગ-દ્વેષરૂપ, જીવદ્રવ્યો પરિણામે છે, પરદ્રવ્યનો કંઈ સહારો નથી.

આઠ કર્મરૂપ અથવા શરીર-મન-વચન નોકર્મરૂપ અથવા બાહ્ય ભોગસામગ્રી ઈત્યાદિરૂપ છે એ બધા પરદ્રવ્ય; તેઓ દ્રવ્યના સ્વરૂપને સાચી દષ્ટિથી જ્ઞેતાં અશુદ્ધ ચેતનારૂપ જે રાગ-દ્વેષ પરિણામ; તેમને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ જણાતા નથી.”

આ કળશ અને કળશ ટીકાના ભાવને આધાર બનાવીને કવિવર બનારસીદાસજી આ કળશની વિષયવસ્તુને શિષ્ય-ગુરુના પ્રશ્નોત્તર રૂપમાં આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

કોઝ સિષ્ય કહે સ્વામી રાગ દોષ પરિનામ,
 તાકૌ મૂલ પ્રેરક કહહુ તુમ કૌન હૈ ।
 પુગલ કરમ જોગ કિઘૌં ડંદ્રિનિ કૌં ભોગ,
 કિઘૌં ઘન કિઘૌં પરિજન કિઘૌં ભૌન હૈ ॥
 ગુરુ કહે છઠૌં દર્વ અપને અપને રૂપ,
 સબનિ કૌ સદા અસહાઈ પરિનૌન હૈ ।
 કોઝ દરબ કાહૂ કૌ ન પ્રેરક કદાચિત તાતૈં,
 રાગ દોષ મોહ મૃષા મદિરા અચૌન હૈ ॥

કોઈ શિષ્ય પોતાના ગુરુને કહે છે કે હે સ્વામી ! કૃપાથી આપ એ બતાવો કે રાગ-દ્વેષભાવોનો મૂળ પ્રેરક કોણ છે ? પૌદ્ગલિક કર્મ છે યા મન-વચન-કાયરૂપ યોગ છે યા પંચેન્દ્રિયોના વિષયભોગ છે યા ઘનસંપત્તિ છે યા કુંડુંબીજન યા મકાન છે ?

ગુરુજી ઉત્તર દેતાં કહે છે કે અરે ભાઈ ! છયે દ્રવ્યોમાં બધા દ્રવ્યોનું પરિણામન સદાય પરની સહાયતા વગર પોતે જ પોતાના જ કારણે થાય

છે; કોઈ પણ પરદ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યનો પ્રેરક ક્યારેય થતો નથી; તેથી તું એમ જ સમજ કે આ મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવોનું કારણ મોહ (મિથ્યાત્વરૂપ) મદિરાનું પીવું જ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે આ જીવ પોતે જ મિથ્યા માન્યતાને લીધે મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમે છે; તેમાં અન્ય કોઈ પરદ્રવ્યનો દોષ નથી.

આ કળશનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે - “આચાર્ય કહે છે કે જરા વિચાર તો કર ! તત્ત્વદષ્ટિથી જ્ઞેતાં કર્મ વગેરે રાગ-દ્વેષને ઉત્પન્ન કરનાર જણાતા નથી. જ્ઞે કે પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ વગેરે નિમિત્ત હોય છે; પરંતુ રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ તો પોતાનું અશુદ્ધ ઉપાદાન જ છે. કર્મનું તે કંઈ પણ કાર્ય નથી.”^૧

સ્ત્રી પ્રત્યે જે રાગ થાય છે; તેમાં સ્ત્રી બિલ્કુલ કારણ નથી. ગાળને લીધે જરા પણ / ક્યારેય ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો નથી. ભાઈ ! પરદ્રવ્ય પરદ્રવ્યમાં છે અને જડકર્મનો ઉદય જડકર્મમાં છે. તેથી કર્મને લીધે વિકાર થતો જ નથી. આ અફર સિદ્ધાંત છે.”^૨

પંચાસ્તિકાય ગાથા દરમાં કહ્યું છે કે વિકાર પોતાના પટ્કારકોથી પોતાની પર્યાયમાં થાય છે, તેમાં પરકારકોની જરા પાણ અપેક્ષા નથી. પર્યાયમાં જે મિથ્યાત્વનો ભાવ થાય છે, તેમાં દર્શનમોહનીય કર્મનો ઉદય કારણ નથી. પર્યાયમાં જે ક્રોધાદિ ભાવ થાય છે, તેમાં ચારિત્રમોહનો ઉદય કારણ નથી; કેમ કે સર્વદ્રવ્યોની પર્યાયોની ઉત્પત્તિ પોતપોતાના સ્વભાવથી જ થાય છે.”^૩

ભાવાર્થ એ છે કે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ તથા હિંસા, જૂઠું આદિ જે પણ જીવના પરિણામ છે, તે બધા જીવના જ પરિણામ છે. તે કર્મના પરિણામ નથી; કારણ કે કર્મથી ઉત્પન્ન થયા નથી. કોઈ અન્ય દ્રવ્ય આત્મામાં રાગાદિની ઉત્પત્તિ કરી શકતું જ નથી; કારણ કે સર્વદ્રવ્યોની

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૫૯-૩૬૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯, પાનું ૩૬૦

૩ તે જ, પાનું ૩૬૦-૩૬૧

ઉત્પત્તિ પોતપોતાના સ્વભાવથી જ થાય છે. જો આવો સાચો નિર્ણય અહીં અત્યારે નહીં કરીશ તો ક્યાં અને ક્યારે કરીશ ?

જુઓ, અહીં રાગ-દ્વેષાદિ વિકારને ચૈતન્યના પરિણામ કહ્યા; કારણ કે તેઓ ચેતનની પર્યાયમાં થાય છે. બીજું, જ્યાં શુદ્ધસ્વભાવને સિદ્ધ કરવાની વાત હોય અને ધ્રુવસ્વભાવનો આશ્રય કરાવવાનું પ્રયોજન હોય - ત્યાં તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહેવામાં આવે છે.

જ્યાં જે વિવક્ષા હોય; તેને યથાર્થ સમજવી જોઈએ, જેને ધ્રુવસ્વભાવની દૃષ્ટિ થઈ હોય, તે સ્વયં વ્યાપક અર્થાત્ કારણ અને નિર્મળપર્યાય વ્યાપ્ય અર્થાત્ કાર્ય છે, વિકાર તેનું વ્યાપ્ય અથવા કારણ નથી, બસ; આ અપેક્ષાથી વિકારને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે તથા અહીં રાગ-દ્વેષાદિ વિકારીભાવ જીવની દશામાં થવાથી તેમને જીવના પરિણામ કહ્યા છે; કારણ કે તે જડમાં થતા નથી. જડ દ્રવ્ય તેમને ઉત્પન્ન કરાવતું નથી; કારણ કે અન્ય દ્રવ્યમાં અન્ય દ્રવ્યની ગુણ-પર્યાયો વડે ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેથી જ્યાં જે અપેક્ષાથી કથન હોય તેને તેવી રીતે સમજવું જોઈએ.”

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્યનું પરિણામન તેના પોતાના સ્વભાવથી જ થાય છે; અન્ય દ્રવ્યોને કારણે નહીં. આત્મા પણ એક દ્રવ્ય છે; તેથી તેનું પરિણામન પણ તેના વડે જ થવું ઈષ્ટ છે. મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામન પણ આત્માનું જ પરિણામન છે; તેથી તેપણ તેના વડે જ થવું ઈષ્ટ છે. તેથી જ અહીં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા પોતે જ પોતાના અજ્ઞાનભાવને લીધે અજ્ઞાન અવસ્થામાં મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામે છે; કોઈ અન્યને કારણે નહીં.

પુદ્ગલ પોતાના રાગ-દ્વેષ-મોહનું કારણ પરમાં શોધવું તે અજ્ઞાનજ છે.

સમયસાર ગાથા ૩૭૨

જે વાત અગાઉ કળશમાં કહી છે, હવે તે જ વાતને મૂળ ગાથામાં સ્પષ્ટ કરે છે; જે આ પ્રકારે છે -

अण्णदविएण अण्णदवियस्स णो कीरए गुणुप्पाओ ।

तम्हा दु सव्वदव्वा उप्पज्जंते सहावेण ॥૩૭૨॥

કો દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને ઉત્પાદ નહિ ગુણનો કરે,
તેથી બધાંયે દ્રવ્ય નિજ સ્વભાવથી ઉપજે ખરે. ૩૭૨

અન્ય દ્રવ્યથી અન્યદ્રવ્ય ગુણોની ઉત્પત્તિ થઈ સક્તી નથી એથી એ સિદ્ધાંત નક્કી થાય છે કે બધા જ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ગાથાની ટીકામાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર વિષયવસ્તુને ઉદાહરણ સાથે સ્પષ્ટ કરે છે, જે આ પ્રમાણે છે.

અને એવી આશંકા પણ નહિ કરવી જોઈએ કે પરદ્રવ્ય જીવને રાગાદિરૂપ પરિણામાવે છે; કેમકે અન્ય દ્રવ્યમાં અન્યદ્રવ્યના ગુણોને ઉત્પન્ન કરવાની અયોગ્યતા છે; કેમકે સર્વ દ્રવ્યોના સ્વભાવથી જ ઉત્પાદ હોય છે.

હવે આ જ વાતને દ્રષ્ટાંતથી સમજાવે છે -

અહિં એક પ્રશ્ન સંભવે છે કે ઘડાના ભાવરૂપથી ઉત્પન્ન થતી માટી કુંભારના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે કે માટીના સ્વભાવથી ?

જો એમ કહેવામાં આવે કે કુંભારના સ્વભાવથી માટી ઘડાડપે ઉત્પન્ન થાય છે તો એ ઘડો કુંભારરૂપ પુરૂષના શરીરના આકારે થવો જોઈએ, જે કુંભાર ઘડો બનાવવાના અહંકારથી ભરેલો છે અને જેના હાથ ઘડો બનાવવાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે; પરંતુ એમ તો થતું નથી, તે ઘડો પુરૂષાકાર તો થતો નથી કેમકે અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવથી કોઈ અન્ય દ્રવ્યના પરિણામની ઉત્પત્તિ થતી દેખાતી નથી.

જો એમ હોય તોપછી માટી કુંભારના સ્વભાવને ન સ્પર્શતી પોતાના સ્વભાવથી જ ઘડાડપ ભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે, કુંભાર ઘડાનો કરનાર નથી જ. આ વાત દ્રષ્ટાંત પર ઘટાવી, હવે આ જ વાતને દ્રાષ્ટાંત પર ઘટિત કરે છે.

અહિં એક પ્રશ્ન સંભવે છે કે પોતાના પરિણામરૂપ પર્યાયથી ઉત્પન્ન થતાં બધા દ્રવ્યો નિમિત્તભૂત અન્ય દ્રવ્યોના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતાના સ્વભાવથી ?

જો એમ કહેવામાં આવે કે નિમિત્તભૂત અન્ય દ્રવ્યોના સ્વભાવથી બધા દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તો તેમના પરિણામોને નિમિત્તભૂત અન્ય દ્રવ્યોના આકારના હોવા જોઈએ. પણ એમ તો થતું નથી, દ્રવ્યોના પરિણામ નિમિત્તભૂત અન્ય દ્રવ્યના આકારના હોતા નથી, કેમકે અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવથી બીજા કોઈ દ્રવ્યના પરિણામને ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવતાં નથી.

જો એમ છે તો પછી બધા દ્રવ્યો નિમિત્તભૂત અન્ય દ્રવ્યોના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થતા નથી; પરંતુ પોતાના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થાય છે - એમ જ નક્કી થયું; કેમકે પ્રત્યેક દ્રવ્યના પરિણામ પોતાના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવે છે.

તેથી એમ નક્કી થયું કે સર્વ દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવને ઉલ્લંઘતા નથી તેથી બધા જ દ્રવ્ય નિમિત્તભૂત અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવને સ્પર્શ ન કરતા પોતાના સ્વભાવથી જ પોતાના પરિણામથી પર્યાયરૂપ ઉત્પન્ન થાય

છે. નિમિત્તભૂત અન્ય દ્રવ્ય તેના પરિણામોના ઉત્પાદક છે જ નહિ. તેથી આચાર્યદેવ છેલ્લે કહે છે કે અમે જીવમાં ઉત્પન્ન થતાં રાગાદિભાવોના ઉત્પાદક પરદ્રવ્યોને જોતાં જ નથી, માનતા જ નથી, જાણતા જ નથી તો પછી તે પરદ્રવ્યો પર ક્રોધ કેમ કરીએ ?

ઉપરની તે ગાથા અને તેની ટીકાનો ભાવ ખોલતા જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં લખે છે “આત્મામાં રાગાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પોતાના જ અશુદ્ધ પરિણામ છે” જે નિશ્ચયનયથી વિચાર કરવામાં આવે તો અન્ય દ્રવ્ય રાગાદિને ઉત્પન્ન કરવાવાળા નથી, અન્ય દ્રવ્ય તેના નિમિત્ત માત્ર છે; કેમકે અન્ય દ્રવ્યના ગુણપર્યાય અન્યદ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરતાં નથી - એ નિયમ છે. જે એમ માને છે - એવું એકાંત ગ્રહણ કરે છે કે “પરદ્રવ્ય જ મને રાગાદિ ઉત્પન્ન કરાવે છે ” તે નયવિભાગને સમજતો નથી, તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. આ રાગાદિક જીવના સત્વમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરદ્રવ્ય તો નિમિત્ત માત્ર છે - એવું માનવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

એટલા માટે આચાર્યદેવ કહે છે કે - આપણે રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિમાં અન્ય દ્રવ્ય પર ક્રોધ કેમ કરીએ ? રાગ-દ્વેષનું ઉત્પન્ન થવું એ તો આપણો પોતાનો જ અપરાધ છે.

આ ગાથાની ટીકામાં આચાર્ય જયસેન એ સ્પષ્ટ કરે છે કે કાર્ય ઉપાદાન કારણની જેમ સમાન જ હોય છે, નિમિત્તની સમાન નહિ. તેનું કથન મૂલતઃ આ પ્રમાણે છે -

“કુંભારાદિ બહિરંગ નિમિત્તભૂત અન્ય દ્રવ્ય દ્વારા ઉપાદાનરૂપ માટીના અચેતન ગુણનો નાશ થઈ શકે નહિ; કેમકે ચેતનના ચેતનગુણનો અચેતન દ્વારા અને અચેતનના અચેતનગુણનો ચેતન દ્વારા નાશ કરી શકાય નહિ; એથી માટી આદિ બધા દ્રવ્ય જે ઘટપટાદિરૂપમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ પોતાના ઉપાદાનકારણથી જ માટીરૂપ રહીને જ ઉત્પન્ન થાય છે; કુંભારાદિ બહિરંગ નિમિત્તરૂપ નહિ; કારણ કે ઉપાદાનકારણના સદ્ભાવમાં જ કાર્ય થાય છે એવો અટલ સિદ્ધાંત છે.

આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જો કે અજ્ઞાનીના રાગાદિ પંચેન્દ્રિયના વિષયરૂપ શબ્દાદિ બહિરંગ નિમિત્તપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે તથાપિ તે રાગાદિ ચેતનમાત્ર જીવસ્વરૂપ જ છે, શબ્દાદિરૂપ અચેતન નહિ - એ ભાવાર્થ છે.”

આ ગાથાનો ભાવ પૂ. ગુરુદેવશ્રી આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કરે છે^૧ -

“જીવની પર્યાયમાં જે રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપ તથા કામ-ક્રોધ, વિષયવાસના આદિના પરિણામ થાય છે તે બધા પરદ્રવ્યથી નથી થતાં તેથી એવી શંકા જ ન કરવી કે વિકાર પરદ્રવ્યના કારણે થાય છે; કર્મથી થાય છે.

ભગવાન ! તૂ કોણ છે ? તને તેની પણ ખબર નથી ! અરે ! ન તો તું પરદ્રવ્યમાં કંઈ કરી શકે છે અને ન તો પરદ્રવ્ય તારામાં કંઈ કરી શકે છે; કેમકે આવી યોગ્યતા જ કોઈ દ્રવ્યમાં નથી કે જે પરમાં કંઈ કરી શકે. એટલે કે કોઈપણ પરદ્રવ્યનું કાર્ય હું કરી શકું છું અને પરદ્રવ્ય માફે કાર્ય કરે છે કે કરી શકે છે - એમ માનવું તે મિથ્યા છે; પરંતુ આવું ભ્રમરૂપ અજ્ઞાન સંસારી જીવોને અનાદિથી છે.

કેટલાક લોકો આ મિથ્યાશ્રદ્ધાનને દર્શનમોહનીય કર્મના ઉદયથી થયા માને છે; પરંતુ ભાઈ ! આ માન્યતા પણ જુઠી છે; કારણ કે મોહકર્મનો ઉદય તો નિમિત્ત માત્ર છે અને કર્મોદયથી રાગ-દ્વેષરૂપ વિભાવ ભાવ થાય નહિ. છતાંપણ જે કર્મોદયરૂપ નિમિત્તથી કષાયાદિ થવાનું માને છે; તેમની આ માન્યતા સર્વથા મિથ્યા છે.

ખરેખર જીવમાં જે ભ્રમરૂપ ભાવ થાય છે, મિથ્યાત્વાદિ ભાવ થાય છે તે બધા સ્વયં તે સમયની તેવી યોગ્યતાથી જ થાય છે, કર્મોદયથી નહિ.

^૨ જીવો ! આત્મામાં આવું સામર્થ્ય તથા યોગ્યતા તો છે કે તે ત્રણકાળ-ત્રણલોકની સર્વ વાતોને એક સાથે જાણે; પરંતુ પર પદાર્થોમાં કાંઈ કરી શકે - એવું સામર્થ્ય જીવમાં નથી. આ શરીરને ચલાવવું, હાથ-પગ હલાવવા અથવા બહારની ધનાદિ સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવાની યોગ્યતા

૧ હિંદી પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯ પાના ૩૬૫/૩૬૬

૨ હિંદી પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૯ પાના ૩૬૬

જીવમાં નથી. છતાંપણ જે એવું માને છે કે હું શરીરને ચલાવી શકું છું, હાથ-પગ હલાવી શકું છું. ધનાદિ કમાઈ શકું છું અને કુટુંબપરીવારનું ભરણ-પોષણ કરી શકું છું; તો તે જુદો છે, મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. અહા ! પરમાણુ જડ છે અને તે જડ પરમાણુનું કાર્ય જડથી જ થાય છે, આત્માથી નહિ તથા રાગ-દ્વેષ આદિ જીવના પરિણામ છે અને તે સ્વયં જીવથી જ થાય છે, પરદ્રવ્યથી નહિ

આ આંખોની પાંપણ જે ઉંચી-નીચી થાય છે, તે પણ જીવ નથી કરતો; કારણકે પાંપણ અલગ દ્રવ્ય છે અને જીવ અલગ દ્રવ્ય છે. ભાઈ! આત્મા એક તણખલાના બે ટુકડા ન કરી શકે, એવું જ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. અહા ! ભગવાન સર્વજ્ઞદેવે અનંત દ્રવ્ય જોયા છે, અનંત જીવ, અનંતાનંત પુદ્ગલ, એક એક ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને અસંખ્યાત કાલાણુ - આ રીતે અનંત દ્રવ્ય જોયા છે તથા તેમાં કોઈ એક દ્રવ્ય કોઈપણ બીજા દ્રવ્યનું કંઈપણ કરી શકતું નથી; કેમકે કોઈ એક દ્રવ્ય દ્વારા બીજા કોઈ દ્રવ્યના ગુણોનો ઉત્પાદ કરવાની અયોગ્યતા છે. એવી ભગવાન સર્વજ્ઞદેવે પોતાની દિવ્ય ધ્વનિ દ્વારા વસ્તુની સ્વતંત્રતાની ઘોષણા કરી છે.^૧

અહા ! આચાર્યદેવે સંક્ષેપમાં આવો મહાસિદ્ધાંત બતાવી દીધો છે કે પરદ્રવ્યનો સહયોગ કરવા માટે દરેક દ્રવ્ય અપંગ છે. કોઈપણ અન્ય દ્રવ્યનો સહયોગ કરવા અસમર્થ છે. એવી કોઈપણ દ્રવ્યમાં યોગ્યતા જ નથી કે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે.^૨

ભાઈ ! આ મહાસિદ્ધાંત છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવથી જ પોતપોતાની સ્વકાળમાં થવા યોગ્ય પર્યાયરૂપે પરિણમિત થતા રહે છે. એવીજ દ્રવ્યની પર્યાયગત યોગ્યતા છે. આમાં પરદ્રવ્યનું કાંઈપણ કર્તૃત્વ નથી.^૩

કેવળી ભગવાનના કેવળ જ્ઞાનમાં જગતના સર્વ અનંતાનંત પદાર્થ

૧ હિંદી પ્ર. સ્તનાકર ભાગ ૯ પાના ૩૬૭

૨ હિંદી પ્ર. સ્તનાકર ૯ પા.૩૬૮

૩ હિંદી પ્ર. સ્તનાકર ૯ પા.૩૭૦

સ્વતંત્ર સ્વસહાય પરિણમતા જોવામાં આવ્યા છે. દરેક દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયથી સ્વયં સ્વતંત્ર જ પરિણમે છે. અહા ! દ્રવ્યમાં ગુણ તો ત્રિકાળ નિત્ય સ્વસહાય જ છે; તેની એક એક સમયની પર્યાય પણ સ્વસહાય જ છે. દ્રવ્યના સ્વભાવથી જ સ્વતંત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, બીજા દ્રવ્યોથી નહિ.

ભાઈ ! આ મહાસિદ્ધાંત આચાર્યદેવે આ ગાથામાં સિદ્ધ કર્યો છે. અહો ! આ સરસ અને અલૌકિક ગાથા છે.

જેનું પરમ સૌભાગ્ય હોય છે તેને એવો આ ભવનો અભાવ કરવાવાળો મહાસિદ્ધાંત કાનમાં પડે છે. આવા સિદ્ધાંતોને સમજવા માટે પણ મહાપુરૂષાર્થ જોઈએ.^૧

અજ્ઞાની જીવ પાસે જો જીવનભરની કમાઈથી દસ-વીસ લાખની મુડી થઈ ગઈ હોય તો કમાયાનું અભિમાન કરે છે અને આખી જિંદગી પરિગ્રહાનંદી સૌંદર્યાન કરે છે. પરંતુ ભાઈ ! આ તો જીવન હારી જવાની વાત છે.^૨

આ પ્રકારે આ ગાથામાં એ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે પ્રકારે ઘડો પોતાની ઉપાદાનરૂપ માટીનું જ કાર્ય છે અને માટી રૂપ જ છે તેને બનાવવાના વિકલ્પથી પરિણમિત કુંભારરૂપ નહિ, નિમિત્તરૂપ નહિ; એ જ પ્રકારે રાગાદિભાવ પણ પોતાના ઉપાદાનરૂપ ચેતન આત્માનું જ કાર્ય છે, ચેતનરૂપ જ છે; પરરૂપ નહિ, અચેતનરૂપ નહિ, અચેતન કર્મરૂપ નહિ; નિમિત્તરૂપ નહિ.

આ પ્રકારે જ્યારે આવો નિર્ણય પાકો થઈ જાય છે ત્યાર પછી નિમિત્તરૂપ પરદ્રવ્યો ઉપર કોપ કરવાનું કોઈ કારણ બાકી રહેતું નથી. તેથી નિષ્કર્ષના રૂપમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે જ્યારે કોઈ પરદ્રવ્ય આપણા સુખ-દુઃખ અને રાગદ્વેષના કારણ દેખાતા જ નથી તો પછી આપણે એ પરદ્રવ્યો પર કોપ શા માટે કરીએ ?

૧ હિંદી પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯ પાના ૩૭૩

૨ હિંદી પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૯ પાના ૩૭૫

તાત્પર્ય એ છે કે આપણે આપણા સુખ-દુઃખના કારણ પરમાં ન શોધતા પોતામાં જ શોધીએ; પોતાને જ જાણે-માને પોતામાં જ સમાઈ જાય - એ જ માર્ગ છે.

હવે ગાથા અને ટીકાના ભાવને પોષક તથા આગામી ગાથાઓની ઉત્થાનિકારૂપ બે કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(માલિની)

यदिह भवति रागद्वेषदोषप्रसूतिः
कतरदपि परेषां दूषणं नास्ति तत्र ।

स्वयमयमपराधी तत्र सर्पत्यबोधा

भवतु विदितमस्तंयात्वबोधोऽस्मि बोधः ॥२२०॥

(રથોદ્ધતા)

रागजन्मनि निमित्ततां पर- द्रव्यमेव कलयन्ति ये तु ते ।

उत्तरन्ति न हि मोहवाहिनी शुद्धबोधविधुरांधबुद्धयः ॥२२१॥

(રોલા)

રાગ-દ્રેષ પૈદા હોતે હેં ઈસ આતમ મેં ।

ઉસમેં પરદ્રવ્યોં કા કોઈ દોષ નહીં હે ।

યહ અજ્ઞાની અપરાધી હે ઈનકા કર્તા ।

યહ અબોધ હો નષ્ટ કિ મેં તો સ્વયં જ્ઞાન હૂં ॥૨૨૦॥

અરે રાગ કી ઉત્પત્તિ મેં પરદ્રવ્યોં કો ।

એકમાત્ર કારણ બતલાતે જો અજ્ઞાની ॥

શુદ્ધબોધ સે વિરહિત વે અંધે જન જગ મેં ।

અરે કભી ભી મોહનદી સે પાર ન હોગે ॥૨૨૧॥

આ આત્મામાં જે રાગ-દ્વેષરૂપ દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમાં પરદ્રવ્યોનો કોઈ દોષ નથી; તેમાં મૂળ અપરાધી તો અજ્ઞાન જ છે. એવું જાણવાથી જ્યારે અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જાય ત્યારે પછી હું તો જ્ઞાન જ છું.

જે લોકો રાગની ઉત્પત્તિમાં પરદ્રવ્યને જ મૂળ કારણ માને છે એટલે કે પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી જ રાગ ઉત્પન્ન થાય છે - એમ માને છે; શુદ્ધ જ્ઞાનથી રહિત તેવા અંધબુદ્ધિ લોકો મોહનદીને પાર કરી શકતા નથી.

આ કળશોના ભાવને ભાવાર્થમાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કરે છે.

“અજ્ઞાની જીવ પરદ્રવ્યથી રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ થતી માનીને પર દ્રવ્ય પર કોપ કરે છે કે ‘આ પર દ્રવ્ય મને રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન કરાવે છે, તેને દૂર કરું’ - આવા અજ્ઞાની જીવને સમજાવવા માટે આચાર્યદેવ ઉપદેશ આપે છે કે રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનથી આત્મામાં જ થાય છે અને તે આત્માના જ અશુદ્ધ પરિણામ છે. એટલા માટે આ અજ્ઞાનનો નાશ કરો, સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરો, આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે - તેવો અનુભવ કરો; પરદ્રવ્યને રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન કરવાવાળા માનીને તેના પર કોપ ન કરો.

શુદ્ધનયનો વિષય આત્મા અનંત શક્તિવંત, ચૈતન્ય ચમત્કાર માત્ર, નિત્ય, અભેદ એક છે. તે પોતાના જ અપરાધથી રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમિત થાય છે. એવું નથી કે જે પ્રમાણે નિમિત્તભૂત પરદ્રવ્ય પરિણમિત કરે છે; તે પ્રમાણે આત્મા પરિણમિત થાય છે અને તેમાં આત્માનો કંઈ પુરૂષાર્થ છે જ નહિ. જેને આત્માના આવા સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, તે એમ માને છે કે પરદ્રવ્ય આત્માને જે પ્રમાણે પરિણમન કરાવે છે : તે પ્રમાણે આત્મા પરિણમિત થાય છે, એવું માનવાવાળા મોહરૂપ નદીને પાર નથી કરી શકતા. અથવા મોહ સૈન્યને હરાવી શકતા નથી; તેમના રાગ-દ્વેષ મટતા નથી; કારણકે રાગ-દ્વેષ કરવામાં જે આપણો પુરૂષાર્થ હોય તો તેનો નાશ કરવામાં આપણો પુરૂષાર્થ હોવો જોઈએ; પરંતુ જે બીજાના કરાવવાથી રાગદ્વેષ થતો હોય તો બીજા તો રાગ-દ્વેષ કરાવ્યા કરે, તો આત્મા તેનો કેવી રીતે નાશ કરી શકે. એટલા માટે રાગ-દ્વેષ પોતાના કરવાથી થાય છે અને પોતાના મટાડવાથી મટે છે. આ પ્રકારે કથંચિત માનવ્યુ તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે.”

પાનડે રાજમલજી કળશ ટીકામાં લખે છે :-

“ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે જીવ દ્રવ્ય સંસાર અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ-મોહ અશુદ્ધચેતનારૂપ પરિણામે છે; તે વસ્તુના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જીવનો દોષ છે, પુદ્ગલદ્રવ્યનો જરા પણ દોષ નથી; કારણકે જીવદ્રવ્ય પોતાના વિભાવ મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામતો થકો પોતાના અજ્ઞાનપણાને લીધે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ પોતે પરિણામે છે; જોકે ક્યારેક શુદ્ધ પરિણાતિરૂપ થઈને શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવરૂપ પરિણામે, રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ ન પરિણામે તો પુદ્ગલદ્રવ્યનો શું ઈલાજ છે.

જીવદ્રવ્ય શુદ્ધસ્વરૂપ છે. તેમાં મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણાતિ થાય છે. તે અશુદ્ધ પરિણાતિને નાશ કરવાનો ઉપાય એ છે કે સહજ જ દ્રવ્ય શુદ્ધત્વરૂપ પરિણામે તો અશુદ્ધ પરિણાતિ મટે બીજે તો કોઈ ઉપાય નથી.

આઠ કર્મ, શરીર આદિ નોકર્મ તથા બાહ્ય ભોગસામગ્રીરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યનું નિમિત્ત પામીને જીવ રાગાદિ અશુદ્ધરૂપ પરિણામે છે - એવી શ્રદ્ધા કોઈ જીવરાશિ કરે છે તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે - અનંત સંસારી છે, જે એવું વિચારે છે કે સંસારીજીવને રાગાદિ અશુદ્ધરૂપ પરિણામનશક્તિ નથી. પુદ્ગલકર્મ બલાત્કારે પરિણામાવે છે. જો એમ છે તો પુદ્ગલકર્મ તો હંમેશા વિદ્યમાન છે જ. જીવને શુદ્ધ પરિણામનો અવસર ક્યાં ? કોઈ અવસર નહિ.”

કળશ ટીકાનો આધાર લઈ કવિવર બનારસીદાસજી આ કળશોનો ભાવ પાંચ દુહામાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે :-

(દોહા)

કોઉ મૂરખ યૌં કહે, રાગ દોષ પરિનામ ।

પુગલ કી જોરાવરી, વરતૈં આતમરામ ॥

જ્યૌં જ્યૌં પુગલ બલ કરૈ, ધરિ-ધરિ કર્મજ ભેષ ।

રાગ દોષ કૌ પરિનમન, ત્યૌં-ત્યૌં હોઈ વિશેષ ॥

ઈહિવિધિ જો વિપરીત પખ, ગહે સદહે કોઈ ।

સો નર રાગ વિરોધ સૌં, કબહૂં ભિન્ન ન હોઈ ॥

સુગુરુ કહે જગ મેં રહે, પુગ્ગલ સંગ સદીવ ।

સહજ સુદ્ધ પરિનમનિ કૌ, ઔસર લહે ન જીવ ॥

તાતેં ચિદભાવનિ વિષે, સમરથ ચેતન રાજ ।

રાગ વિરોધ મિથ્યાત મેં, સમકિત મેં સિવ ભાઉ ॥

કોઈ મૂર્ખ એમ કહે છે કે આત્મામા રાગદ્વેષના પરિણામ પુદ્ગલ કર્મની જોરાવરીથી થાય છે.

કર્મનો વેષ ધારણ કરીને પુદ્ગલ જે જે અંશોમાં જોર કરે છે તે તે અંશોમાં રાગ-દ્વેષના વિશેષ પરિણામ થાય છે. આ રીતે કેટલાક લોકો વિપરીત પક્ષને ગ્રહણ કરે છે, તેનું શ્રદ્ધાન કરે છે; તેવા લોકો રાગદ્વેષથી ક્યારેય જુદા થઈ શકતા નથી.

સુગુરુ કહે છે કે જગતમાં પૌદ્ગલિક કર્મોનો સાથ તો સદાય રહે છે; આવી સ્થિતિમાં જીવને પોતાના સહજ શુદ્ધ પરિણામનો અવસર કદાપી મળેજ નહિ. એટલા માટે એ બરાબર છે કે ચિદ્ભાવોને કરવામાં ચેતનરાજ હંમેશ સમર્થ છે. રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ તો મિથ્યાભાવોનું ફળ છે અને સમ્યક્ભાવ મુક્તિનું કારણ છે.

આ કળશોનો ભાવ પૂ. ગુરુદેવશ્રી આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે :-
“આત્માની પર્યાયમાં જે રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પર્યાયનો અપરાધ છે, તેમાં પરદ્રવ્યનો જરાપણ અપરાધ નથી. પરદ્રવ્યોને રાગાદિ દોષોને ઉત્પન્ન કરાવવાવાળા માની તેના પર ક્રોધ ન કરો

અહિં એકલો રાગ શબ્દ કહ્યો છે પણ રાગ સાથે દ્વેષ પણ લેવો. રાગ-દ્વેષમાં બધી કષાયો આવી જાય છે. આ બધાની ઉત્પત્તિમાં જેઓ માત્ર પરદ્રવ્યને જ કારણ માને છે તેઓ અજ્ઞાની છે, દીર્ઘ સંસારી છે જે કે રાગ પરદ્રવ્યનું લક્ષ કરવાથી થાય છે; પરંતુ પરપદાર્થ રાગનું સાચું કારણ નથી. જ્યારે જીવની જ્ઞાનપર્યાય સ્વયં પરનું લક્ષ કરે છે, ત્યારે તેને રાગ-

દ્વેષની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે રાગની ઉત્પત્તિમાં કર્મને કારણ માને છે તે અજ્ઞાની છે. તે ક્યારેય મોહ નદીને પાર નહિ કરી શકે. દર્શનમોહના નિમિત્તથી મિથ્યાત્વ થાય છે, ચારિત્રમોહના ઉદયથી જીવને રાગ-દ્વેષાદિ થાય છે એવું કથન ગોમટસાર આદિમાં આવે છે.

એવા કથનો શાસ્ત્રોમાં છે ખરા; પરંતુ તે તો વ્યવહારનયથી નિમિત્તની મુખ્યતાથી કરવામાં આવ્યા છે. કર્મ વિકારનું વાસ્તવિક કારણ નથી. એ તો માત્ર એટલું બતાવે છે કે જે વિકાર થયો છે તે કોના લક્ષે વા કોના નિમિત્તથી થયો છે.^૧

આત્મા પોતાના અપરાધથી રાગ-દ્વેષરૂપ થાય છે. અહા ! સ્વયં ત્રિકાલ એકરૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ જે વર્તમાન પર્યાયમાં મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમે છે, તે પોતાના અપરાધથી જ પરિણમે છે. જે પર્યાયમાં અશુદ્ધરૂપથી-વિકારરૂપથી ન પરિણમે તો પોતે તો સ્વયં ચિદાનંદ પ્રભુ છે અને તો તો તેને અતીન્દ્રિય આનંદનો સ્વાદ આવવો જોઈએ, પરંતુ તેમ તો થતું જ નથી એટલા માટે પર્યાયમાં રાગાદિ વિકાર છે અને તે પોતાના અપરાધથી છે.^૨

એવું નથી કે જેવું નિમિત્તભૂત પરદ્રવ્ય પરિણમાવે તેવું પરિણમે છે અને તેમાં આત્માનો કંઈ પુરૂષાર્થ નથી. એવું પણ નથી કે જેવો કર્મનો ઉદય આવે તે પ્રમાણે આત્માએ - પરિણમવું જ પડે. ખરેખર તો પોતાના ઉંઘા પુરૂષાર્થથી જ આત્મા સ્વયં રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમે છે, કર્મોદયના કારણે નહિ.

હવે કહે છે કે જેને જ્ઞાન નથી તેઓ એમ માને છે કે આત્માને પરદ્રવ્ય અથવા કર્મોદય જેમ પરિણમાવે તેમ આત્માને - પરિણમવું પડે છે પરંતુ એમ માનવાવાળા કદિ મોહનદીને પાર નહિ કરી શકે.^૩

૧ હિંદી પ્ર. સ્તનાકર ભાગ ૯ પા.૩૮૨

૨ હિંદી પ્ર. સ્તનાકર ભાગ-૯ પાના ૩૮૭

૩ હિંદી પ્ર. સ્તનાકર ભાગ ૯ પાના ૩૮૮

પર્યાયદ્રષ્ટિથી જોતા પર્યાયમાં જે રાગદ્વેષ છે તે પોતાના અપરાધથી જ છે. કર્મોનો ઉદય આત્માને અપરાધ ન કરાવી શકે પરંતુ જીવના ઉદ્યા પુરૂષાર્થથી જ રાગાદિ વિકાર થાય છે. તેથી કર્મો ઉપર જ દોષ ન નાખો. જે વિકાર થવા માટે કર્મો પર દોષ નાખે છે, તેઓ અજ્ઞાની છે, તેમના રાગ-દ્વેષ મટતા નથી.

હવે કહે છે કે અજ્ઞાનીના રાગ-દ્વેષ નહિ મટવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે પુણ્ય-પાપ આદિ વિકારીભાવો થવામાં પોતાના ઉલ્ટા પુરૂષાર્થને ન માનતા કર્મોને જ કારણ માને છે.

જો પોતાના ઉદ્યા પુરૂષાર્થને કારણ માને તો (સમ્યક) સાચો પુરૂષાર્થ કરી તેને મટાડી શકે છે; પરંતુ પરના કરાવવાથી જ રાગ-દ્વેષ કરાવ્યા જ કરશે; તેને આત્મા કેવી રીતે મટાડી શકશે ? તેથી એવું માનવું તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે કે રાગ-દ્વેષ આદિ પોતાની ભૂલથી જ થાય છે અને પોતાની ભૂલ સુધારી દઈ તેને મટાડી શકે છે.

સમકિતી ધર્મી જીવોને પણ રાગ-દ્વેષ પોતાની અસ્થિરતાના અપરાધથી હોય છે, કર્મોદયથી નહિ એમ યથાર્થ માનવું જોઈએ.^૧

ઉપરના સંપૂર્ણ કથનનો સાર એ છે કે રાગ-દ્વેષરૂપ વિકારીભાવોની ઉત્પત્તિમાં પરદ્રવ્યોનો કોઈ દોષ નથી; પરદ્રવ્ય આ આત્માને બળબંધીથી રાગ-દ્વેષરૂપ - પરિણામવાતા નથી; પણ આ આત્મા જ પોતાના અજ્ઞાનભાવના કારણે રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામે છે તથા જ્યારે આ આત્મા સ્વયં પોતાના અજ્ઞાનના કારણે રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામે છે; ત્યારે પરદ્રવ્ય સહજભાવથી નિમિત્ત માત્ર થાય છે.

પરદ્રવ્યોની નિમિત્તતા દેખી તેને જ રાગ-દ્વેષનો કર્તા માની લેવો તે સ્વયં અજ્ઞાનભાવ છે અને આ અજ્ઞાનભાવ તે જ મુખ્ય બંધનું કારણ છે.

આ વાતને હવે પછીની ગાથાઓથી સ્પષ્ટ કરશે.

समयसार गाथा ३७३-३८२

ने वात अगाउ कणशोभां कलेवाभां आवी छे; हवे तेनी पुष्टि
गाथाओ भारत कले छे.

णिंदियसंश्रुयवयणाणि पोगला परिणमंति बहुयाणि ।
 ताणि सुणिऊण रूसइ तूसइ य पुणो अहं भणिअ ॥३७३॥
 पोगलदव्वं सदत्तपरिणयं तस्स जइ गुणो अण्णो ।
 तह्मा ण तुमं भणिओ किंचिवि किं रूससि अबुद्धो ॥३७४॥
 असुहो सुहो व सहो ण तं भणइ सुणसु मंति सो चेव ।
 ण य एइ विणिग्गहिउं सोयविसयमागयं सहं ॥३७५॥
 असुहं सुहं व रूणं ण तं भणइ पिच्छ मंति सो चेव ।
 ण य एइ विणिग्गहिउं चक्खुविसयमागयं रूवं ॥३७६॥
 असुहो सुहो व गंधो ण तं भणइ जिग्घ मंति सो चेव ।
 ण य एइ विणिग्गहिउं घाणविसयमागयं तु गंधं ॥३७७॥
 असुहो सुहो व रसो ण तं भणइ रसय मंति सो चेव ।
 ण य एइ विणिग्गहिउं रसणविसयमागयं तु रसं ॥३७८॥
 असुहो सुहो व फासो ण तं भणइ फुससु मंति सो चेव ।
 ण य एइ विणिग्गहिउं कायविसयमागयं फासं ॥३७९॥
 असुहो सुहो व गुणो ण तं भणइ वुज्झ मंति सो चेव ।
 ण य एइ विणिग्गहिउं बुद्धिविसयमागयं तु गुणं ॥३८०॥

અસુહં સુહં વ દલ્લં ણ તં ભણઙ્ગ વુજ્ઙ્ગ મઃતિ સો ચેવ ।
 ણ ય ઇઙ્ગ વિણિગ્ગહિંતં બુદ્ધિવિસયમાગયં દલ્લં ॥૩૮૧॥

અયં તુ જાણિઙ્ગણ ઉવસમં ણેવ ગચ્છઈ મૂઢો ।
 ણિગ્ગહમણા પરસ્સ ય સયં ચ બુદ્ધિં સિવમપત્તો ॥૩૮૨॥

રે ! પુદ્ગલો બહુવિધ નિંદા-સ્તુતિવચનરૂપ પરિણામે,
 તેને સુણી, 'મુજને કહ્યું' ગણી, રોષ તોષ જીવો કરે. ૩૭૩

પુદ્ગલદરવ શબ્દત્વપરિણાત, તેહનો ગુણ અન્ય છે,
 તો નવ કહ્યું કંઈ પાણ તને, હે અબુધ ! રોષ તું ક્યમ કરે ? ૩૭૪

શુભ કે અશુભ જે શબ્દ તે 'તું સુણ મને' ન તને કહે,
 ને જીવ પાણ ગ્રહવા ન જાયે કાર્ગ્ગોચર શબ્દને; ૩૭૫

શુભ કે અશુભ જે રૂપ તે 'તું જે મને' ન તને કહે,
 ને જીવ પાણ ગ્રહવા ન જાયે ચક્ષુગોચર રૂપને; ૩૭૬

શુભ કે અશુભ જે ગંધ તે 'તું સૂંધ મુજને' નવ કહે,
 ને જીવ પાણ ગ્રહવા ન જાયે ઘ્રાણગોચર ગંધને; ૩૭૭

શુભ કે અશુભ રસ જેહ તે 'તું ચાખ મુજને' નવ કહે,
 ને જીવ પાણ ગ્રહવા ન જાયે રસનગોચર રસ અરે ! ૩૭૮

શુભ કે અશુભ જે સ્પર્શ તે 'તું સ્પર્શ મુજને' નવ કહે,
 ને જીવ પાણ ગ્રહવા ન જાયે કાયગોચર સ્પર્શને; ૩૭૯

શુભ કે અશુભ જે ગુણ તે 'તું જાણ મુજને' નવ કહે,
 ને જીવ પાણ ગ્રહવા ન જાયે બુદ્ધિગોચર ગુણને; ૩૮૦

શુભ કે અશુભ જે દ્રવ્ય તે 'તું જાણ મુજને' નવ કહે,
 ને જીવ પાણ ગ્રહવા ન જાયે બુદ્ધિગોચર દ્રવ્યને. ૩૮૧

-આ જાણીને પાણ મૂઢ જીવ પામે નહિ ઉપશમ અરે!
 શિવ બુદ્ધિને પામેલ નહિ એ પર ગ્રહણ કરવા ચહે. ૩૮૨

ભાવાર્થ :- શબ્દાદિક જડ પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણો છે. તેઓ આત્માને કાંઈ કહેતા નથી, કે 'તું અમને ગ્રહણ કર (અર્થાત્ તું અમને જાણ);' અને આત્મા પણ પોતાના સ્થાનથી ચ્યુત થઈને તેમને ગ્રહવા (-જાણવા) તેમના પ્રત્યે જતો નથી. જેમ શબ્દાદિક સમીપ ન હોય ત્યારે આત્મા પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણે છે, તેમ શબ્દાદિક સમીપ હોય ત્યારે પણ આત્મા પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણે છે. આમ પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણતા એવા આત્માને પોતાપોતાના સ્વભાવથી જ પરિણમતા શબ્દાદિક કિંચિત્માત્ર પણ વિકાર કરતા નથી, જેમ પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રકાશતા એવા દીવાને ઘટપટાદિ પદાર્થો વિકાર કરતા નથી તેમ. આવો વસ્તુસ્વભાવ છે, તોપણ જીવ શબ્દને સાંભળી, સ્વરૂપને દેખી, ગંધને સૂંઘી, રસને આસ્વાદી, સ્પર્શને સ્પર્શી, ગુણ-દ્રવ્યને જાણી, તેમને સારાં-નરસાં માની રાગદ્વેષ કરે છે, તે અજ્ઞાન જ છે.

આ ગાથાઓના ભાવો પૂ. ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે 'દેખો, અહિં દિપક અને ઘટનો દાખલો આપીને આ મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંત કહ્યો છે કે ઘટપટાદિ બાહ્ય પદાર્થ પોતાના સ્વભાવથી જ વિચિત્ર પરિણતિને પ્રાપ્ત થાય છે, દિપકના કારણે નહિ તથા તે બાહ્ય પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રકાશિત થતાં થકા દિપકમાં જરાપણ વિક્રિયા ઉત્પન્ન કરતાં નથી.

જે એમ કહેવાય છે કે દાણા દાણા પર લખ્યું છે ખાવાવાળાનું નામ; તેવી રીતે પ્રત્યેક જોય પદાર્થ પર તેને જાણવાવાળી જ્ઞાનપર્યાયનું પણ નામ લખેલ છે. જવા-આવવાવાળા દરેક પરમાણુનું આવન-જવન પણ પોત-પોતાના સ્વસમયે જ થાય છે, તેમાં પણ ફેરફાર કરવાની તાકાત કોઈમાં નથી. તેથી તું જે પરને હટાવવાની કે ભેગા કરવાની તારી શક્તિનો અપવ્યય કરે છે - તે તારી મૂર્ખતા છે, પાગલપન છે.

આ વાણી જે જડદ્રવ્યો છે, નિન્દા-પ્રશંસાના જે શબ્દો છે, તે આત્માને એમ નથી કહેતા "તું મને સાંભળ" એ જ રીતે સ્ત્રીનું મુંદરૂપ તેનો કોમળ સ્પર્શ એવો આગ્રહ નથી કરતું કે 'તું મને દેખ, તું મને સ્પર્શ

કર” પરંતુ અજ્ઞાની જીવ આમાં મિથ્યા સુખબુદ્ધિના ભ્રમમાં પડી પોતાને ઓળખતો નથી. બસ, આવા વિષયાનુરાગમાં સ્વયં અટકે છે, તેથી આચાર્યદેવ કહે છે કે “બહારમાંથી ઉપયોગ હટાવી ઉપયોગને સ્વરૂપસંમુખ કર” આનાથી તને આત્મજ્ઞાન અને અતીન્દ્રિય આનંદની પ્રાપ્તિ થશે અને આના વિના તારો બધોજ શ્રમ નિરર્થક રહેશે.”^૧

જીવો, અહિં એ સિદ્ધાંત કહ્યો છે કે વસ્તુસ્વભાવ બીજાથી ઉત્પન્ન કરાવી શકાય નહિ. આત્માની જ્ઞાનની દશા શબ્દાદિ બાહ્ય પદાર્થોથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ; કેમકે જ્ઞાનનું પોતાનું પરિણામન પોતાના ગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરથી નહિ. ભાઈ ! એમ માની લેવું કે શાસ્ત્રથી જ્ઞાન થાય, ભગવાનની વાણી સાંભળવાથી જ્ઞાન થાય, અથવા ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવાથી જ્ઞાન થાય, તે સાચું નથી; કેમકે વસ્તુસ્વરૂપ જ એવું નથી. પરવસ્તુથી ત્રણકાળમાં આત્માનું જ્ઞાન થાય નહિ. આપણો પોતાનો આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છે, તેના પર દ્રષ્ટિ કરવાથી જ આપણું જ્ઞાન અને આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે આ જીવ પોતાથી સમજે તો એ વખતે કાનમાં પડેલ ગુરુની વાણીને નિમિત્ત કહેવાય છે. ખરેખર તો આ આત્મા પોતેજ પોતાનો ગુરુ છે.

બીજી રીતે કહીએ તો સમયસારની ૧૭-૧૮ ગાથામાં તો આચાર્યદેવ એમ કહે છે કે ભલે અજ્ઞાનીની જ્ઞાન પર્યાય હો, તેમાં પણ આત્મા જાણાય જાય છે. અજ્ઞાનીની જ્ઞાનપર્યાયનો સ્વભાવ પણ સ્વ-પરપ્રકાશક હોવાથી પર્યાયમાં સ્વજ્ઞાયક ચિદાનંદ ભગવાન પુરેપુરો જાણવામાં આવે છે. જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વ-પરપ્રકાશક હોવાથી તેની પર્યાયમાં એકલુ પર જાણવામાં આવે એ શક્ય નથી. જ્ઞાનપર્યાયનો એવો સ્વભાવ જ છે કે તે સ્વને પણ જાણે અને પરને પણ જાણે.

ત્રીજી રીતે ત્રિકાળી જ્ઞાનગુણનો સ્વ-પર પ્રકાશક સ્વભાવ છે તેવી રીતે તે જ્ઞાનગુણની વર્તમાન પ્રગટ પર્યાયનો સ્વભાવ પણ સ્વ-પરપ્રકાશક

છે. આ કારણથી તે પર્યાયમાં બધા જીવોને સદાકાળ જ્ઞાયક જણાતો હોવા છતાં રાગને વશ થવાથી અજ્ઞાની જીવ તે જ્ઞાયકને ભેઈ શકતો નથી, તેમાં પોતાપણું સ્થાપિત કરતો નથી. તેની દ્રષ્ટિ ફક્ત પર્યાય અને રાગ પર રહે છે, તે કારણે “હું જ્ઞાયકને જાણું છું” - અજ્ઞાની તે વાત ભૂલી જાય છે.

એક સમયની જાણવા-દેખવારૂપ સ્વ-પરપ્રકાશક પર્યાયમાં સંપૂર્ણ આત્મદ્રવ્યના અનંત ગુણ અને તેની ત્રણે કાળ સંબંધી અનંત પર્યાયો તથા છ દ્રવ્યોના અનંત દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયો બધું જ એક સમયમાં જાણવામાં આવી જાય છે.^૧

અરે પ્રભુ ! તું કોણ છે ? અને તારું સામર્થ્ય શું છે ? તેની તને ખબર નથી. નહિ તો આવી વાત જ કેમ કરે ?

જે વખતે આત્મા પોતાના સ્વ-પર પ્રકાશક સ્વભાવનાં સામર્થ્યથી પોતાને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ વખતે તથા તે પ્રકારે કાળભેદ કર્યા વગર એક સમયમાં ત્રણકાળ અને ત્રણલોકના સંપૂર્ણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને જાણે છે. તેનું એવું અલૌકિક સામર્થ્ય છે. ભાઈ ! જે અંતરમાં જાગૃત થઈ આ વાત દેખે તેને જ સમજમાં આવી શકે છે.

કેવળજ્ઞાન પોતાને જાણતા થકા બહારના દૂરવર્તી અથવા નિકટવર્તી પદાર્થોને એક સમયમાં જ એક સાથે જાણે છે. કેવળજ્ઞાનના જાણવામાં કાળભેદ હોતો નથી. શ્રુતજ્ઞાનની પર્યાય પણ દૂરવર્તી અનંત સિદ્ધોને તથા સમીપવર્તી સમવશરણમાં બિરાજમાન અરહંતદેવને એક સાથે જાણે છે. “સ્વને” જાણતા થકા પરને જાણે-એવું જ એનું સ્વરૂપ છે.

જે રીતે દીપક પરને પ્રકાશિત કરવામાં તટસ્થ છે; એ જ રીતે આત્માનો સ્વભાવ પરપ્રતિ તટસ્થ છે. જેવી રીતે નદીમાં પાણીનો પ્રવાહ ચાલ્યો જતો હોય છે અને બન્ને કિનારા પોતાની જગાએ સ્થિર રહે છે; તે જ રીતે આત્મા પરને જાણે છે, તે પરથી સંબંધ રહિત રહીને કેવળ

જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા ભાવથી જાણે છે. આ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે અને આ જ સાચો મોક્ષમાર્ગ છે.^૧

ગાથાઓ અને તેની ટીકામાં અહિં ઉદાહરણ સાથે તર્કસંગત પ્રકાશ પાડેલ છે.

(૧) ન તો બાહ્ય જ્ઞેય પદાર્થ આત્માને એમ કહે છે કે તું અમને જાણ.

(૨) અને ન તો આત્મા તેમને જાણવા માટે તેમની પાસે જાય છે; તે તો સમીપવર્તી અને દૂરવર્તી પદાર્થોને પોતાના સ્વભાવને કારણે સહજભાવથી જાણે છે.

આ પ્રકારે આ આત્મા અને પરદ્રવ્યો વચ્ચે થતો એક સહજ જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ છે. આમાં પરસ્પર કોઈ પ્રકારની પરાધીનતા નથી.

આ વાતને સમજાવવા માટે આત્મખ્યાતિમાં દીપકનું ઉદાહરણ આપેલ છે. દીપકની વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્તનું ઉદાહરણ આપેલ છે. પણ તે વ્યતિરેકી છે.

બેવી રીતે દેવદત્ત યજ્ઞદત્તનો હાથ પકડીને કોઈ કામમાં લગાવે છે; તેવીરીતે ઘટપટાદિ બાહ્ય જ્ઞેયપદાર્થ આત્માને તેમને જાણવા માટે પ્રેરિત કરતા નથી. આ ઉદાહરણ વ્યતિરેકી ઉદાહરણ છે; કેમકે દેવદત્ત તો યજ્ઞદત્તને પ્રેરિત કરે છે; પણ બાહ્યપદાર્થ આત્માને તેમને જાણવા માટે પ્રેરિત કરતાં નથી.

દીપક પણ બાહ્યપદાર્થોને પ્રકાશિત કરવા માટે તેની પાસે જતો નથી - તે વાત સમજાવવા માટે લોહચુંબક દ્વારા ખેંચાતી લોઢાની સોયનું વ્યતિરેકી ઉદાહરણ આપેલ છે. સોય તો ચુંબકદ્વારા ખેંચાતી તેની સમીપે ચાલી જાય છે; પણ દીપક દીપ્ય પદાર્થોથી આકર્ષાતો નથી, આકર્ષિત થતો તેની પાસે જતો નથી. બાહ્ય દીપ્યપદાર્થો અને દીપકમાં સહજ જ દીપ્ય-દીપક સંબંધ બનતો હોય છે તેમાં પરસ્પર કોઈ પરાધીનતા નથી.

૧ હિંદી પ્ર. રત્નાકર ભાગ ૧૦ પાના ૧૩-૧૪-૧૭

દીપકની જેમ આ ભગવાન આત્મા પણ સહજભાવથી જ્ઞેય પદાર્થોને જાણે છે. ન તો જ્ઞેયપદાર્થ આત્માની પાસે આવે છે અને ન તો આત્મા તેમને જાણવા માટે તેની પાસે જાય છે; ન તો જ્ઞેયપદાર્થ આત્માને પ્રેરિત કરે છે કે તું અમને જાણ અને ન તો આત્મા જ્ઞેયપદાર્થોને પ્રેરિત કરે છે કે તું અમારા જ્ઞાનનું જ્ઞેય બને. બન્ને પોતપોતાના સહજસ્વભાવના કારણે જ જ્ઞેય-જ્ઞાયકભાવથી પરિણમિત થાય છે. બાહ્યપદાર્થ પોતાના જ્ઞેયસ્વભાવને કારણે જ્ઞાનનું જ્ઞેય બને છે અને આત્મા પોતાના જ્ઞાયકસ્વભાવના કારણે તેને જાણે છે, જાણવારૂપ પરિણમિત થાય છે.

દીપકના ઉદાહરણથી એક વાત વધારે સ્પષ્ટ કરી છે કે જેવી રીતે દીપક દૂરવર્તી અને સમીપવર્તી સર્વે પદાર્થોને સમાનરૂપથી પ્રકાશિત કરે છે; તેવી રીતે આ આત્મા પણ દૂરવર્તી અને સમીપવર્તી બધા પદાર્થોને સમાનરૂપથી જાણે છે.

અંતમાં આચાર્યદેવ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતા કહે છે કે આવી વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ હોવા છતાં અજ્ઞાનીજન ઉપશમભાવને પ્રાપ્ત થતાં નથી; કલ્યાણકારીબુદ્ધિને, સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રાપ્ત ન થતાં પરપદાર્થોને ગ્રહણ કરવાનો ભાવ કરતાં રહે છે. આ એક મોટી આશ્ચર્યની વાત છે !

તાત્પર્ય એ છે કે ન તો પરપદાર્થ આત્માને વિકાર કરાવે છે અને ન તો આત્મા તેમાં કંઈ ફેરફાર કરે છે. પરને જાણવું તે વિકારનું કારણ નથી અને જ્ઞાનમાં જાણવામાં આવવું તે પરાધીનતા નથી.

આચાર્ય જયસેનની તાત્પર્યવૃત્તિમાં ઉપરની ગાથાઓના ભાવને આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કરે છે; તોપણ તે શંકા ઉભી કરી એક વાતનું વધારે સ્પષ્ટિકરણ પ્રસ્તુત કરે છે જે આ પ્રમાણે છે -

શંકા - હે ભગવાન આ પહેલા બંધાધિકારમાં કહ્યું છે કે -

एवं गाणी सुद्धो ण सयं परिणमदि रायमादीहिं ।

राइज्जदि अण्णेहिं दु सो रत्तादि एहिं भावेहिं ॥

આ પ્રકારે જ્ઞાની શુદ્ધ છે, તે રાગાદિભાવોથી સ્વયં પરિણમન કરતા નથી પરંતુ તે અન્ય રાગાદિભાવોથી (દોષોથી) રાગાદિવિકારભાવમય કરાવવામાં આવે છે એટલા માટે જ્ઞાની (આત્મા) રાગાદિના અકર્તા છે અને રાગાદિ પરદ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થાય છે એવું કહેવાયું છે. પરંતુ અહિં પોતાની બુદ્ધિના દોષથી ઉત્પન્ન થવાવાળા રાગાદિભાવ છે, બીજાથી કરાવેલ શબ્દાદિ પંચેન્દ્રિયોના વિષયોનો દોષ નથી - એવું કહેતા હો તો; આમાં પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે ?

સમાધાન : ત્યાં બંધાધિકારના વ્યાખ્યાનમાં જ્ઞાનીજીવની મુખ્યતા છે અને સમ્યગ્જ્ઞાની તો રાગાદિભાવોથી - પરિણમન કરતાં નથી એટલામાટે રાગાદિભાવ પરદ્રવ્યજનિત છે એમ કહ્યું છે. અને અહિં અજ્ઞાનીજીવની મુખ્યતા છે તે અજ્ઞાનીજીવ પોતાની બુદ્ધિના દોષથી પરદ્રવ્યને નિમિત્તમાત્ર આશ્રય કરીને રાગાદિભાવરૂપથી પરિણમન કરે છે; એ કારણે પરથી કરાયેલ શબ્દાદિ પંચેન્દ્રિય વિષયોનો દોષ નથી; એમ કહ્યું છે. તેથી આમાં પૂર્વાપર વિરોધ નથી.

આ પ્રકારે નિશ્ચયવ્યવહાર મોક્ષમાર્ગભૂત નિશ્ચયકારણસમયસાર અને વ્યવહારકારણસમયસાર - આ બન્નેને જાણવાવાળો ન થતાં અજ્ઞાનીજીવ પોતાની બુદ્ધિના દોષથી રાગાદિભાવરૂપે પરિણમન કરે છે; આમાં બીજા શબ્દાદિનો દોષ નથી.”

આ પ્રકારે આ ગાથાઓમાં એ જ કહેવાયું છે કે જ્યારે જ્ઞેયપદાર્થો પોતાને જાણવામાટે આત્માને ફરજ પાડતાં નથી અને આત્મા પણ તેને જાણવા માટે તેની પાસે જતો નથી; સહજભાવથી જ જ્ઞેયપદાર્થ જાણવામાં આવે છે - આવી રહે છે.

આવી સ્થિતિ હોવા છતાં પાગ શા માટે કેટલાક અજ્ઞાનીલોકો તેને જાણવા માટે આકુળ-વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે અને કેટલાક તો જ્ઞેયોને જાણવા માત્રથી જાગે કે કંઈ અપરાધ થઈ ગયો હોય તેવું માને છે ! આ એક આશ્ચર્ય છે ! કારણ કે પરજ્ઞેયને જાણવા અને નહિ જાણવા - આ બન્ને સ્થિતિમાં સહજભાવ ધારણ કરવો એ જ એક માત્ર માર્ગ છે.

હવે આત્મખ્યાતિમાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર આ જ ભાવને પોષક કળશ-કાવ્ય લખે છે જે આ પ્રમાણે છે -

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

पूर्णकाच्युतशुद्धबोधमहिमा बोधो न बोधयादयं
यायात्कामपि विक्रियां तत इतो दीपः प्रकाश्यादिव ।
तद्वस्तुस्थितिबोधबंधयधिषणा एते किमज्ञानिनो
रागद्वेषमयी भवन्ति सहजां मुंचन्त्युदासीनताम् ॥२२१॥

(રોલા)

જૈસે દિપક દીપ્ય વસ્તુઓં સે અપ્રભાવિત ।
વૈસે હી જ્ઞાયક જ્ઞેયોં સે વિકૃત ન હો ॥
ફિર ભી અજ્ઞાનીજન ક્યોં અસહજ હોતે હેં ।
ન જાને ક્યોં વ્યાકુલ હો વિચલિત હોતે હેં ॥૨૨૨॥

જેવી રીતે દીપક દિપકથી પ્રકાશિત થવાવાળા પદાર્થોથી વિક્રિયાને પ્રાપ્ત થતો નથી એવી રીતે શુદ્ધબોધ જેનો મહિમા છે એવો આ પૂર્ણ, એક અને અચ્યુત જ્ઞાયક આત્મા જ્ઞેય પદાર્થોથી કિંચિત માત્ર પણ વિક્રિયાને પ્રાપ્ત થતો નથી. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં પણ જેની બુદ્ધિ આવી વસ્તુસ્થિતિના જ્ઞાનથી રહિત છે. એવા અજ્ઞાનીજીવ પોતાની સહજ ઉદાસીનતા છોડી રાગદ્વેષમય થાય છે. એ મોટી ખેદની વાત છે, આશ્ચર્યની વાત છે.

આચાર્યદેવ ખેદ વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે આપું કેમ થાય છે ? તાત્પર્ય એ છે કે જો કે એમ થવું ન જોઈએ. છતાંપણ તેવું થાય છે એ હકીકત છે.

આ કળશના ભાવોને સ્પષ્ટ કરતાં કળશટીકામાં પાન્ડે રાજમલજી લખે છે.

“ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે કોઈ મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવ એવી આશંકા

કરશે કે જીવદ્રવ્ય જ્ઞાયક છે, સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે; તેથી પરદ્રવ્યોના જાણવાથી કંઈક થોડો-વધારે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિનો વિકાર થતો હશે? ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે પરદ્રવ્યને જાણતા તો એક અંશમાત્ર પણ વિકાર થતો નથી, પોતાની વિભાવપરિણતિથી વિકાર છે. પોતાની શુદ્ધ પરિણતિ થવાથી નિર્વિકાર છે.

ભાવાર્થ આમ છે કે જેવીરીતે દીપક પ્રકાશસ્વરૂપ છે, ઘટ-પટ વિ. અનેક વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે. પ્રકાશતાં છતાં પોતાનું પ્રકાશમાત્ર સ્વરૂપ હતું તે તો તેવું જ છે; વિકાર તો કંઈ દેખાતો નથી.

એ જ રીતે જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, સમસ્તજ્ઞેયને જાણે છે જાણતા છતાં જે પોતાનું જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપ હતું તેવું જ રહે છે. જ્ઞેયને જાણતા છતાં વિકાર કંઈ નથી - એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમને જણાતું નથી; તેઓ મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે.”

ઉપરના કથનમાં પાન્ડે રાજમલજી અત્યન્ત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવું કહે છે કે પરને જાણવાથી જરાપણ વિકાર થતો નથી, બંધ થતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પરને જાણવું તે બંધનું કારણ નથી, રાગાદિ ભાવોનું પણ કારણ નથી.

ઉપરના ભાવોને આધાર બનાવી કવિવર બનારસીદાસજીએ નાટક સમયસારમાં પાંચ દોહા લખેલ છે. જે આ પ્રમાણે છે

દોહા

ज्यों दिपक रजनी समै चहुं दिसि करै उदोत ।
 प्रगटै घटपटरूप मैं घटपटरूप न होत ॥
 त्यों सुग्यान जानै सकल ज्ञेय वस्तु कौ मर्म ।
 ज्ञेयाकृति परिनवै पै तजै न आतम-धर्म ॥
 ग्यानधर्म अविचल सदा गह विकार न कोइ ।
 राग विरोध विमोहमय कबहूँ भूलि न होइ ॥
 ऐसी महिमा ग्यान की निहचै है घट मांहि ।

मूरख मिथ्याद्रिष्टि सौँ सहज विलोकै नांहि ॥
पर सुभाव में मगन हूँ, ठानै राग विरोध ।
धरै परिग्रह धारना, करै न आतम सोध ॥

જેવી રીતે દીપક રાતના સમયે ચારેય દિશાઓમાં પ્રકાશ કરે છે અને તે દીપકના પ્રકાશમાં ઘટપટાદિ પદાર્થ પ્રકાશિત થાય છે; પણ એ કારણે દીપક ઘટ-પટરૂપ થતો નથી, દીપક જ રહે છે; એ જ રીતે જ્ઞાન સંપૂર્ણ જ્ઞેય વસ્તુના મર્મને જાણે છે, જ્ઞેયાકારરૂપથી પરિણમન કરે છે; પરંતુ પોતાના આત્મધર્મને છોડતું નથી.

જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવમાં સદા અચલ રહે છે વિકારને ક્યારેય ગ્રહણ કરતું નથી અને ભૂલથી પણ ક્યારેય મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષરૂપ નથી થતું.

આ જગતમાં જ્ઞાનની એવી જ મહિમા છે; પરંતુ અજ્ઞાની જીવ મિથ્યાત્વના કારણે તેને સહજતાથી દેખતો નથી.

અજ્ઞાનીજીવ પરવસ્તુઓના સ્વભાવમાં મગ્ન થઈને રાગદ્વેષમાં પડ્યો રહે છે અને પરિગ્રહને મેળવવામાં લિપ્ત રહેવાવાળા તે લોકો આત્માની શોધ કરતાં નથી.

આ પ્રકરણે કવિવર પંડિત બનારસીદાસજીને એવા તો પ્રભાવિત કર્યા કે નાટક સમયસારમાં ત્યાં સુમતિને રાધિકા (રાધા) અને કુમતિને કુબ્જ કહીને અનેક છંદો લખ્યા છે; જે મૂળમાં વાંચવા જેવા છે; કારણકે તે છંદોમાં જ્ઞાની અને અજ્ઞાનિની પરિણતિનું ખૂબ જ આકર્ષક ચિત્રણ કરેલ છે. જે કે તે પ્રકરણ વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવું છે; છતાંપણ તે છંદોના ભાવને પોષક કળશ આત્મખ્યાતિમાં નથી; તેથી તેને અહિં મુકવા વ્યાજબી લાગતું નથી. જિજ્ઞાસુ પાઠક તેને નાટક સમયસારમાં જરૂર વાંચે.

આ કળશોનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં પન્ડિત જયચંદ્રજી છાબડા લખે છે.

“જેવી રીતે દીપકનો સ્વભાવ ઘટ-પટાદિને પ્રકાશિત કરવાનો છે;

તેવી રીતે જ્ઞાનનો સ્વભાવ પણ જ્ઞેયને જાણવાનો જ છે. એવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. જ્ઞેયને જાણવા માત્રથી જ્ઞાનમાં વિકાર થતો નથી. જ્ઞેયોને જાણીને, તેને સારા નરસા માની, આત્મા રાગી-દ્વેષ-વિકારી થાય છે અને તે અજ્ઞાન છે. એટલા માટે આચાર્યદેવે ચિંતવ્યુ કે વસ્તુનો સ્વભાવ તો આવો છે, તોપણ આ આત્મા અજ્ઞાની થઈને રાગ-દ્વેષરૂપ કેમ પરિણમે છે ? પોતાની સ્વાભાવિક ઉદાસીન-અવસ્થારૂપ કેમ નથી રહેતો ? આ પ્રકારે આચાર્યદેવે જે ચિંતન કર્યું છે, તે વ્યાજબી જ છે; કેમકે જ્યાંસુધી શુભરાગ છે ત્યાંસુધી પ્રાણીયોને અજ્ઞાનથી દુઃખી દેખી કડણા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ચિંતન પણ થાય છે.”

આ કળશનો ભાવ ગુરુદેવશ્રી આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે - “જો કે ભગવાન કેવળી સમસ્ત જ્ઞેયોને ત્રણ લોક અને ત્રણકાળને તથા તેની બધી દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયોને કેવળજ્ઞાનમાં એક સાથે જાણે છે; તો પણ તેમને જરાપણ રાગ થતો નથી. આનાથી સ્પષ્ટ છે કે પરપદાર્થોને જાણવામાત્રથી જીવોને વિકાર નથી થતો; પરંતુ અજ્ઞાનીજીવો બાહ્ય પદાર્થોને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ અથવા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ માને છે તે કારણે તેઓને રાગ-દ્વેષ થાય છે.

બાહ્યપદાર્થો તો અજ્ઞાનીને પણ રાગ-દ્વેષ નથી કરાવતાં અજ્ઞાની પોતે જ બાહ્યપદાર્થોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ કરે છે ભલા-બુરાની ખોટી કલ્પના કરે છે, તે કારણે તેને સ્વયં રાગ-દ્વેષ થાય છે.

પરજ્ઞેયોના કારણે રાગ-દ્વેષાદિ વિકાર ઉત્પન્ન નથી થતાં. તેઓને જાણવાથી પણ વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી.

જુઓ, લખ્યું પણ છે કે ‘કામપિ વિક્રિયાં ન યાયાત’ અર્થાત્ આત્મામાં જ્ઞેયપદાર્થોના કારણે જરાપણ વિક્રિયા થતી નથી.

ભાઈ ! જો પરવસ્તુના જાણવાથી વિકાર થતો હોય તો કેવળીને સૌથી વધારે વિકાર થવો જોઈએ; કેમકે તેઓ તો ત્રણ લોક અને ત્રણકાળની સમસ્ત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને એક સાથે જાણે છે, તો પણ તેમને કિંચિત પણ રાગાદિ વિકાર થતો નથી.

જે કે આત્મા પૂર્ણ, અભેદ, એકરૂપ છે; તો પણ તેમાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર છે, રાગાદિ છે - એવો ભેદ કરવો વ્યવહાર છે. કેવળી ભગવાન એવા ભેદોને પણ જાણે છે, તો પણ તેમને રાગ થતો નથી. હાં, રાગીજીવોને પરને તથા ભેદોને જાણતા તેમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ હોવાથી તે કારણે રાગદ્વેષ થાય છે, માત્ર તેમને, પરને જાણવાના કારણે નહિ.

જીવો, આમાં બહુ સરસ વાત કરી છે. પર્યાય છે તો પોતાની જ અવસ્થા; પરંતુ જે પર્યાય અને ભેદો પર દ્રષ્ટિ જશે તો સરાગીને વિકલ્પ-રાગ થશે, નિર્વિકલ્પતા નહિ થાય. એ કારણે અભેદની દ્રષ્ટિ કરાવવા માટે પોતાની હોવા છતાં પણ પર્યાય અને ભેદોને પણ ગૌણ કરી તેને વ્યવહાર કહ્યો છે અને ત્રિકાળી અભેદ વસ્તુનો આશ્રય કરાવવા માટે અભેદને નિશ્ચય કહ્યો છે. વીતરાગ થયા પછી કેવળી તો ભેદ-અભેદને બધાને જાણે છે.

પંચાધ્યાયીમાં આવે છે કે હે જ્ઞાની ! તારો તો જ્ઞાનસ્વભાવ છે, બધું જ જાણ. જાણવાથી રાગ-દ્વેષ થતાં નથી. પરમાં ભલા-બુરાની મિથ્યા કલ્પના કરવાથી રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. પંચપરમેષ્ઠિ ઠીક છે એવી કલ્પના કરીશ તો રાગ થશે. પંચપરમેષ્ઠિને પરજોરૂપ માત્ર જાણવાથી તો રાગ થશે નહિ.^૧

આ પ્રકારે આ કળશમાં એ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જોયોને જાણવાથી જ્ઞાનમાં રંચમાત્ર પણ વિકાર થતો નથી. પરને જાણવું તેને વિકારનું કારણ માનવું તે અજ્ઞાન છે. જે લોકોની એવી માન્યતા છે કે પરને જાણવું તે વિકારનું કારણ છે અને તેટલા માટે તેઓ પરને જાણવાનો નિષેધ પણ કરે છે; તેમણે આ પ્રકરણ પર ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ.

હવે આગામી ગાથાઓને સૂચક કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રકારે છે :-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

રાગદ્વેષવિભાવમુક્તમહસો નિત્યં સ્વભાવસ્પૃશઃ
 પૂર્વાગામિસમસ્તકર્મવિકલા ભિન્નાસ્તદાત્વોદયાત્ ।
 દૂરારૂઢચરિત્રવૈભવ બલાચ્ચંચન્ચિદર્ચિમર્યો
 વિદન્તિ સ્વરસાભિષિક્તભુવનાં જ્ઞાનસ્ય સંચેતનામ્ ॥૨૨૩॥

(રોલા)

રાગ-દ્વેષ સે રહિત ભૂત-ભાવી કર્મો સે ।
 મુક્ત સ્વયં કો વે નિત હી અનુભવ કરતે હેં ॥
 ઓર સ્વયં મેં રત રહ જ્ઞાનમયી ચેતનતા ।
 કો ધારણ કર નિજ મેં નિત્ય મગન રહતે હેં ॥૨૨૩॥

રાગદ્વેષરૂપી વિભાવથી મુક્ત તેજવાલા, નિજ ચૈતન્ય-ચમતકારી સ્વભાવનું હંમેશા સ્પર્શ કરવાવાળો ભૂત અને ભાવી કર્મોથી રહિત અને વર્તમાન કર્મોદયથી ભિન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીજન અતિ પ્રબલ ચારિત્રના વૈભવના બળે પોતાના રસથી સંપૂર્ણ જગતને જાણ્યું છે જેમણે - એવી ચૈતન્યજ્યોતિમયી ચમકતી જ્ઞાનચેતનાનો અનુભવ કરે છે.

અહિં એ તાત્પર્ય સમજવું જોઈએ કે જીવ પહેલા તો કર્મચેતના અને કર્મફલચેતનાથી જુદી જે પોતાની ચૈતન્યના પરિણમનસ્વરૂપ જ્ઞાનચેતના છે, તેનો અનુભવ કરે છે.

અહિં એ તાત્પર્ય સમજવું જોઈએ કે જીવ પહેલા તો કર્મચેતના અને કર્મફલચેતનાથી જુદી પોતાની જ્ઞાનચેતનાનું સ્વરૂપ આગમપ્રમાણ, અનુમાનપ્રમાણ અને સ્વસંવેદનપ્રમાણથી જાણવું જોઈએ અને તેનું શ્રદ્ધાન (પ્રતીતિ) દ્રઢ કરે છે. આ તો અવિરત, દેશવિરત અને પ્રમત અવસ્થામાં પણ થાય છે અને જ્યારે અપ્રમત અવસ્થા થાય છે; ત્યારે જીવ પોતાના સ્વરૂપનું જ ધ્યાન કરે છે. એ વખતે, તેણે જે જ્ઞાનચેતનાનું પ્રથમ શ્રદ્ધાન કર્યું હતું તેમાં લીન થઈ, શ્રેણી ચઢી, કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીને સાક્ષાત જ્ઞાનચેતનારૂપ થઈ જાય છે.

અહિં એક પ્રશ્ન સંભવે છે કે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ અને કેવળીની જ્ઞાનચેતનામાં શું અંતર છે ?

જો કે જયચંદ્રજી છાબડાના ભાવાર્થમાં આ વાત સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે છતાં વિશેષ સ્પષ્ટિકરણ આ પ્રમાણે છે :-

કેવળજ્ઞાની જીવને સાક્ષાત જ્ઞાનચેતના હોય છે. કેવળજ્ઞાન થવા પહેલા પણ, નિર્વિકલ્પ અનુભવ વખતે જીવને ઉપયોગાત્મક જ્ઞાનચેતના હોય છે. જો જ્ઞાનચેતનાના ઉપયોગાત્મકને મુખ્ય ન કરવામાં આવે તો સમ્યગ્દ્રષ્ટિને જ્ઞાનચેતના નિરંતર હોય છે, કર્મચેતના અને કર્મફળચેતના નથી હોતી; કેમકે તેમનું નિરંતર જ્ઞાનના સ્વામિત્વભાવથી પરિણામન હોતું નથી.

આ પ્રકારે એમ નક્કી થયું કે સમ્યગ્દ્રષ્ટિઓને કેવળજ્ઞાન થવા પહેલા પણ જ્ઞાનચેતના હોય છે અને કેવળજ્ઞાન થતાં સાક્ષાત જ્ઞાનચેતના થાય છે.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં આ પ્રમાણે કરે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

જહાં સુદ્ધ ગ્યાન કી કલા ઉદોત દીસૈ તહાં,
સુદ્ધતા પ્રવાંન સુદ્ધ ચારિત કૌ અંસ હૈ ।
તા કારન ગ્યાની સબ જાને જ્ઞેયવસ્તુ મર્મ,
વૈરાગ વિલાસ ધર્મ વાકૌ સરવંસ હૈ ॥
રાગ દોષ મોહ કી દસા સૌં ભિન્ન રહે યાતૈં,
સર્વથા ત્રિકાલ કર્મજાલ કૌં વિધુંસ હૈ ।
નિરુપાધિ આતમ સમાધિ મૈં વિરાજૈ તાતૈં,
કહિએ પ્રગટ પૂરન પરમ હંસ હૈ ॥

જ્યાં શુદ્ધજ્ઞાનની કલાનો ઉદય થાય છે; ત્યાં તેની શુદ્ધતાના

પરિણામમાં શુદ્ધ ચારિત્રનો અંશ અવશ્ય જ પ્રગટ થઈ જાય છે એ પ્રકારે જ્ઞાનીજીવ જ્ઞેયવસ્તુઓના મર્મને જાણી લે છે અને તેમને સર્વાંગ વૈરાગભાવ પ્રગટ થઈ જાય છે. તે જ્ઞાનીજીવ રાગ-દ્વેષ અને મોહ (મિથ્યાત્વ)ની અવસ્થાથી સર્વથા જુદો રહે છે; એ કારણે તેને ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળની કર્મોની જાળનો નાશ થઈ જવાથી તે નિરૂપાધિ આત્મસમાધિમાં બિરાજે છે અને પ્રગટરૂપથી પૂર્ણ પરમાત્મા બની જાય છે.

આ કળશના ભાવને પૂ. ગુરુદેવશ્રી આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કરે છે -
 “જુઓ, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાનની પછી સમ્યક્ચારિત્રની વાત કરે છે. જેમને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન થયું છે, તે જ્ઞાનીજનોને જ્ઞાનચેતના છે. જોકે તેમને કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાનું સ્વામીપણું નથી, છતાં પણ તેનું વેદન તેમને ગૌણપણે થાય છે. ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં તે જ્ઞાનીજનો કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાનો અભાવ કરે છે.

જુઓ આ ચારિત્રની દશા ! ભૂતકાળના રાગથી રહિત થવું પ્રતિક્રમણ છે. જે ભવિષ્યમાં કર્મ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે અથવા જે ભાવોથી આગામી કર્મ બંધાય છે, તે ભાવોનું મમત્વ છોડે; તે આત્મા પ્રત્યાખ્યાન છે તથા જે ઉદયમાં આવતાં વર્તમાન કર્મોનું મમત્વ છોડે, તે આત્મા આલોચના છે. એવી રીતે પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, અને આલોચનાપૂર્વક વર્તતો થકો આત્મા ચારિત્ર છે.

જુઓ, અહિં એમ કહ્યું કે ભૂતકાળમાં થયેલ દયા-દાન આદિના શુભભાવ અથવા હિંસા આદિના અશુભ વિકલ્પોથી પાછા હટી પોતાના નિજસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ જવું, અટકી જવું તે આત્માનું પ્રતિક્રમણ છે. હું તો એક જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા આત્મા છું. એવું અન્તરમાં એકાગ્ર થઈ સ્વરૂપમાં લીન થઈ રમણ કરવું પ્રતિક્રમણ છે.

અહો ! એવું એક સમયનું પ્રતિક્રમણ જન્મ-મરણનો અભાવ કરવાવાળુ છે.

દયા-દાન, વ્રત-ભક્તિ આદિ શુભભાવ તથા હિંસા-ઝૂઠ-ચોરી આદિ અશુભભાવ ભવિષ્યમાં નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં રમણ કરવું તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે.

જે વર્તમાનમાં ઉદય આવવાવાળા કર્મોનું મમત્વ છોડે છે, તે આત્મા આલોચના છે. નિજ જ્ઞાનાનંદ પરમાનંદમય સ્વરૂપને જાણીને તેમાંજ લીન થઈ જવું આલોચના છે.

આ જે નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ આદિ છે; તે સંવર છે, નિર્જરા છે, તથા મોક્ષનો માર્ગ છે. આવા પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચનાપૂર્વક વર્તતો આત્મા ચારિત્ર છે. એવું જ ચારિત્રનું વિધાન આગળની ગાથાઓમાં કહેશે.^૧

આ પ્રકારે આગામી ગાથાઓના ભાવની સૂચના દેવાવાળા આ કળશમાં એ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચનાના માધ્યમથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાલીન કર્મોથી રહિત તેમજ પોતાના સ્વભાવને નિત્ય સ્પર્શતો જ્ઞાનીજન ચારિત્રના બળથી કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાથી રહિત થઈ કેવળજ્ઞાનમયી સાક્ષાત જ્ઞાનચેતનાને પ્રાપ્ત થાય છે.

મંથન

ભગવાન તીર્થકરદેવ વડે ચિંતવન કરવામાં આવેલી અદ્ભુત આદિ બાર-ભાવના વૈરાગ્યની માતા છે, સમસ્ત જીવોનું હિત કરવાવાળી છે, દુઃખી જીવોને શરણભૂત છે, આનંદ ઉત્પન્ન કરવાવાળી છે, પરમાર્થમાર્ગને બતાવવાવાળી છે, તત્ત્વનો નિશ્ચય કરાવનારી છે, સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન કરનારી છે, અશુભધ્યાનને નાશ કરનારી છે, આત્મકલ્યાણના અર્થી જીવે હંમેશા ચિંતવન કરવાયોગ્ય છે. (શ્રી ભગવતી આરાધના)

સમયસાર ગાથા ૩૮૩-૩૮૬

કર્મ્મં જં પુવ્વકયં સુહાસુહમણેયવિત્થરવિસેસં ।
તત્તો ણિયત્તે અપ્પયં તુ જો સો પડિક્કમણં ॥૩૮૩॥

કર્મ્મં જં સુહમસુહં જહ્મિ ય ભાવહ્મિ વજ્જઙ્ગે ભવિસ્સં ।
તત્તો ણિયત્તે જો સો પચ્ચક્ખાણં હવઙ્ગે ચેયા ॥૩૮૪॥

જં સુહમસુહમુદિણ્ણં સંપદિ ય અણેયવિત્થરવિસેસં ।
તં દોસં જો ચેયઙ્ગે સો ખલુ આલોચણં ચેયા ॥૩૮૫॥

ણિચ્ચં પચ્ચક્ખાણં કુવ્વઙ્ગે ણિચ્ચં પડિક્કમાદિ યો ય ।
ણિચ્ચં આલોચેયઙ્ગે સો હુ ચરિત્તં હવઙ્ગે ચેયા ॥૩૮૬॥

શુભ ને અશુભ અનેકવિધ પૂર્વે કરેલું કર્મ જે,
તેથી નિવર્તે આત્મને, તે આત્મા પ્રતિક્રમાણ છે; ૩૮૩

શુભ ને અશુભ ભાવી કર્મ જે ભાવમાં બંધાય છે,
તેથી નિવર્તન જે કરે, તે આત્મા પરચ્ચખાણ છે. ૩૮૪

શુભ ને અશુભ અનેકવિધ છે વર્તમાને ઉદિત જે,
તે દોષને જે ચેતતો, તે જીવ આલોચન ખરે. ૩૮૫

પરચ્ચખાણ નિત્ય કરે અને પ્રતિક્રમાણ જે નિત્યે કરે,
નિત્યે કરે આલોચના, તે આત્મા ચારિત્ર છે. ૩૮૬

ભાવાર્થ:- ચારિત્રમાં પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચનાનું વિધાન છે. તેમાં, પૂર્વે લાગેલા દોષથી આત્માને નિવર્તાવવો તે પ્રતિક્રમણ છે, ભવિષ્યમાં દોષ લગાડવાનો ત્યાગ કરવો તે પ્રત્યાખ્યાન છે અને વર્તમાન દોષથી આત્માને જુદો કરવો તે આલોચના છે. અહીં તો નિશ્ચયચારિત્રને પ્રધાન કરીને કથન છે; માટે નિશ્ચયથી વિચારતાં તો, જે આત્મા ત્રણે કાળનાં કર્મોથી પોતાને ભિન્ન જાણે છે, શ્રદ્ધે છે અને અનુભવે છે, તે આત્મા પોતે જ પ્રતિક્રમણ છે, પોતે જ પ્રત્યાખ્યાન છે અને પોતે જ આલોચના છે. એમ પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ, પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ અને આલોચનાસ્વરૂપ આત્માનું નિરંતર અનુભવન તે જ નિશ્ચયચારિત્ર છે. જે આ નિશ્ચયચારિત્ર, તે જ જ્ઞાનચેતના (અર્થાત્ જ્ઞાનનું અનુભવન) છે. તે જ જ્ઞાનચેતનાથી (અર્થાત્ જ્ઞાનના અનુભવનથી) સાક્ષાત્ જ્ઞાનચેતનાસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનમય આત્મા પ્રગટ થાય છે.

જે પૂર્વકાળમાં કરેલ અનેક પ્રકારના જ્ઞાનાવરણ આદિ શુભાશુભ કર્મોથી પોતાના આત્માને દૂર રાખે છે તે આત્મા પ્રતિક્રમણ છે.

જે ભાવથી ભવિષ્યકાળમાં શુભાશુભ કર્મ બંધાય તે ભાવથી નિવૃત્ત થવાવાળો આત્મા પ્રત્યાખ્યાન છે.

વર્તમાનકાળમાં ઉદયગત અનેક પ્રકારના વિસ્તારવાળુ શુભાશુભકર્મના દોષથી ચેતવવાળો-છોડાવાવાળો આત્મા આલોચના છે. જે સદા પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, સદા પ્રતિક્રમણ કરે છે અને સદા આલોચના કરે છે; ખરેખર તે આત્મા ચારિત્ર છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

“જે આત્મા પુદ્ગલકર્મના વિપાકથી (ઉત્પન્ન) થયેલ ભાવોથી પોતાને છોડાવે છે, દૂર રાખે છે; તે આત્મા તે ભાવોના કારણભૂત પૂર્વકર્મોનું પ્રતિક્રમણ કરતો પોતેજ પ્રતિક્રમણ છે, તે જ આત્મા તે ભાવોના કાર્યભૂત ઉત્તરકર્મોનું પ્રત્યાખ્યાન કરતો થકો સ્વયં જ પ્રત્યાખ્યાન છે અને તે જ

આત્મા વર્તમાન કર્મવિપાકને પોતાથી ભિન્ન અનુભવ કરતો થકો આલોચના છે.

આ પ્રકારે તે આત્મા સદા પ્રતિક્રમણ કરતો થકો, સદા પ્રત્યાખ્યાન કરતો થકો અને સદા આલોચના કરતો થકો પૂર્વકર્મના કાર્યરૂપ અને ઉત્તરકર્મના કારણરૂપ ભાવોથી અત્યંત નિવૃત્ત થતો થકો અને વર્તમાન કર્મવિપાકને પોતાથી અત્યંત ભિન્ન અનુભવતો થકો પોતામાં જ, પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં જ નિરંતર ચરવાથી, લીન રહેવાથી ચારિત્ર છે.

આ પ્રકારે ચારિત્રસ્વરૂપ થતો થકો આત્મા પોતેજ જ્ઞાનમાત્ર ચેતનારૂપ અનુભવ કરે છે; તેથી પોતેજ જ્ઞાનચેતના છે - એવો આશય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ ગાથાઓ અહિં પ્રાપ્ત ન થતાં ૩૭૨ ગાથાની ઉપરાંત પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાં આનો ભાવ આત્મખ્યાતિની જેવો જ સ્પષ્ટ કરેલ છે.

આ ગાથાઓનો ભાવ જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કરે છે -

“ચારિત્રમાં પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચનાનું વિધાન છે. તેમાં પહેલા લાગેલા દોષોથી આત્માને નિવૃત્ત કરવો તે પ્રતિક્રમણ છે, ભવિષ્યમાં દોષ લાગે તેનો ત્યાગ કરવો તે પ્રત્યાખ્યાન છે અને વર્તમાન દોષથી આત્માને જુદો કરવો તે આલોચના છે.

અહિં નિશ્ચય ચારિત્રને મુખ્ય કરીને કથન છે એટલે નિશ્ચયથી વિચાર કરીએ તો જે આત્મા ત્રિકાળના કર્મોથી પોતાને ભિન્ન જાણે છે, શ્રદ્ધા કરે છે, અને અનુભવ કરે છે; તે આત્મા પોતેજ પ્રતિક્રમણ છે. પોતે જ પ્રત્યાખ્યાન છે અને પોતે જ આલોચના છે.

આ પ્રકારે પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ, પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ અને આલોચનાસ્વરૂપ નિરંતર આત્માનો અનુભવ જ નિશ્ચયચારિત્ર છે. જે આ નિશ્ચય ચારિત્ર છે, તે જ જ્ઞાનચેતના છે (અર્થાત જ્ઞાનનો અનુભવ છે)

તે જ્ઞાનચેતનાથી (અર્થાત્ જ્ઞાનના અનુભવથી) સાક્ષાત જ્ઞાનચેતનાસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનમય આત્મા પ્રગટ થાય છે.”

આ ગાથાઓના ભાવને પૂ. ગુરુદેવશ્રી આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કરે છે -
 “જુઓ, એક જ સમયમાં પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાન છે.

- ૧) જે સમયે આત્મા પુણ્ય-પાપના ભાવોથી નિવૃત્ત થયો, તે જ સમયે તે ભાવોના કારણભૂત પૂર્વકર્મથી નિવૃત્ત થયો છે, તેથી તે આત્મા સ્વયં પ્રતિક્રમણ છે.
- ૨) તે જ સમયે તે ભાવોના કાર્યભૂત ભવિષ્યના કર્મોથી નિવૃત્ત થયો, એથી તે જ આત્મા સ્વયં પ્રત્યાખ્યાન છે.
- ૩) તથા તે જ વખતે વર્તમાન કર્મોના ઉદયથી નિવૃત્ત થયો, તેથી તે જ આત્મા સ્વયં જ આલોચના છે. બસ આનું જ નામ ચારિત્ર છે. ભાઈ ! જે શુભાશુભભાવ છે; તે અચારિત્ર છે, અપ્રતિક્રમણ છે, અપ્રત્યાખ્યાન છે. આ બધા આશ્રવભાવો છે; આનાથી નિવૃત્ત થઈને સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થવું એ જ ભાવસંવર છે, ચારિત્ર છે.

આ એકસમયની સ્વરૂપસ્થિતિની દશા છે. આને જ પૂર્વકર્મથી નિવૃત્ત થવાની અપેક્ષા પ્રતિક્રમણ કહે છે. ભવિષ્યના કર્મથી નિવૃત્ત થવાની અપેક્ષા પ્રત્યાખ્યાન કહે છે અને વર્તમાન કર્મવિપાકથી નિવૃત્ત થવાની અપેક્ષા આલોચના કહે છે. આ જ ચારિત્ર છે.^૧

જેને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન થયું છે, તેને હજી અસ્થિરતાનો ભાવ છે, આ અસ્થિરતાથી નિવૃત્ત થઈ સ્વભાવમાં પ્રવર્તવું, રમવું, લીન થવું આલોચના છે તથા તે જ ભૂત અને ભાવી કર્મથી નિવૃત્ત થવાની અપેક્ષા પ્રતિક્રમણ અને પ્રત્યાખ્યાન છે આ ચારિત્રની વિધિ છે.

ભાઈ ! વ્રત-ભક્તિ-દયા આદિ પાળવારૂપ જે ભાવો થાય છે, તે

અસ્થિરતા છે, તેનાથી નિવૃત્ત હોવાની વાત છે. જેનાથી નિવૃત્ત થવું છે, અજ્ઞાની તેને જ સંયમ અને ચારિત્ર માનવા લાગે છે. ભલે મુનિરાજેને નિશ્ચયચારિત્રની સાથે આવું વ્યવહારચારિત્ર સહચારીપણે હોય; પરંતુ તે શુભભાવરૂપ વ્યવહાર ચારિત્ર નથી. ખરેખર તો ચારિત્રનું કારણ પણ નથી.

હું પ્રતિક્રમણ કરું, પ્રત્યાખ્યાન કરું? આલોચના કરું એવા જે વિકલ્પ છે - તે બધો રાગ છે, તે ચારિત્ર નથી; કારણ કે તે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ નથી. કહે છે કે જે જે આત્મા પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપના, ચૈતન્યસ્વરૂપના આશ્રયે રાગની એકત્વબુદ્ધિ તોડી, અસ્થિરતારૂપ રાગથી નિવૃત્ત થઈ સ્વભાવમાં લીનતારૂપ પ્રવૃત્તિ કરે છે; તે આત્મા જ પ્રતિક્રમણ છે પ્રત્યાખ્યાન છે, સંવર છે તથા તેનું જ નામ ચારિત્ર છે.^૧

અહિં તો એમ કહે છે કે પૂર્વકર્મનું કાર્ય અને ઉત્તરકર્મનું કારણ એવા જે પુણ્ય-પાપ આદિ ભાવ ધર્માત્માઓને પોતાની દશામાં થાય છે, તેનાથી નિવૃત્ત થઈ એક જ્ઞાનભાવમાં વર્તવું, રમવું, રહેવું ચારિત્ર છે. પરભાવોથી નિવૃત્ત થતાં એક જ્ઞાનભાવમાં જ નિરંતર વિચરતો આત્મા સ્વયં જ ચારિત્ર છે.^૨

ભૂત-વર્તમાન અને ભાવીના કર્મોથી નિવૃત્ત થઈ એક જ્ઞાનસ્વભાવમાં જ એકાકાર થવાનું નામ ચારિત્ર છે. જે સ્વયં એ ચારિત્રરૂપ સદા પરિણામી રહ્યા છે, તેમને કદાચિત વ્યવહાર પ્રતિક્રમણ આદિના વિકલ્પ પણ ઉઠે છે, પરંતુ તે દોષ છે. આ વાત ભગવાન સર્વજ્ઞદેવની વાણીમાં આવી છે.

પ્રશ્ન :- મુખ્યરૂપથી તો આ ચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે ને ? સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન તો ફક્ત તેનું કારણ જ થયું ને ?

ઉત્તર :- ભાઈ ! સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર - આ ભેદો તો માત્ર સમજવા માટે છે. આ ત્રણે એક સમયમાં જ થાય છે. ત્રણે મળીને જ એક મોક્ષમાર્ગ છે.

જુઓ અહિંયા નિશ્ચયચારિત્રની પ્રધાનતા છે, વ્યવહારની ક્રિયા અહિં

ગૌણ છે. તેથી અહિં તો એમ કહે છે કે શુભાશુભ બને દોષોથી નિવૃત્ત થઈ આત્મરૂપ થવું તે જ ચારિત્ર છે. ઉપયોગને સ્વરૂપલીન કરવો તે જ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચના છે.

જ્યાંસુધી પૂર્ણ વીતરાગતા ન થાય ત્યાંસુધી સ્વરૂપની દ્રષ્ટિ અને ચારિત્રની ભૂમિકામાં વ્યવહાર પ્રતિક્રમણના વિકલ્પ જરૂર હોય છે પણ તેમાં ફક્ત અશુભથી નિવૃત્ત થવાની જ મર્યાદા હોય છે.

આ પ્રકારે પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ, પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ અને આલોચના સ્વરૂપ આત્માનો નિરંતર અનુભવ કરવો તે નિશ્ચય ચારિત્ર છે. આ જ જ્ઞાનચેતના છે. આ ચેતનાથી જ સાક્ષાત જ્ઞાનચેતનાસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનગમ્ય આત્મા પ્રગટ થાય છે.^૧

આ પ્રકારે આ ગાથાઓમાં એ જ કહેવાયું છે કે નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન અને નિશ્ચય આલોચના તો ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન-ત્રણે કાળ સંબંધી શુભાશુભભાવોથી નિવૃત્ત થઈ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં વર્તવું, રમવું, સ્થિર થવું તે છે અને તે જ નિશ્ચય ચારિત્ર છે - જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક થાય છે. તેથી એકમાત્ર કરવા જેવું યોગ્ય કાર્ય તો આત્મજ્ઞાનપૂર્વક આત્મરમણતા જ છે.

હવે આગામી ગાથાઓનાભાવોને બતાવવાવાળો કળશકાવ્ય કહે છે જે આ પ્રકારે છે.

(ઉપજતિ)

જ્ઞાનસ્ય સંચેતનયૈવ નિત્યં પ્રકાશતે જ્ઞાનમતીવ શુદ્ધમ્ ।
અજ્ઞાનસંચેતનયા તુ ધાવન્ બોધસ્ય શુદ્ધિં નિરુણદ્ધિ બંધઃ ॥૨૨૪॥

(રોલા)

જ્ઞાનચેતના શુદ્ધજ્ઞાન કો કરે પ્રકાશિત ।
શુદ્ધજ્ઞાન કો રોકે નિત અજ્ઞાનચેતના ॥

૧ હિંદી પ્ર. સ્તનાકર ભાગ ૧૦ પા.૩૯/૪૦/૪૧/૪૨/૪૩

ઔર બંધ કી કર્તા યહ અજ્ઞાનચેતના ।
યહી જ્ઞાન ચેતો આતમ નિત જ્ઞાનચેતના ॥૨૨૪॥

આ જ્ઞાનસ્વભાવી ભગવાન આત્મા જ્ઞાનની નિરંતર સંચેતનાથી અત્યંત શુદ્ધરૂપમાં પ્રકાશિત થાય છે અને અજ્ઞાનની સંચેતનાથી બંધ દોડતો આવી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માની શુદ્ધિને રોકી લે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જો બંધને રોકવો છે અને શુદ્ધજ્ઞાનને પ્રકાશિત કરવો છે તો જ્ઞાનની સંચેતનાને નિરંતર પ્રદાન કરો. આ જ એક માર્ગ છે.

આ કળશનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા માટે પં. બનારસીદાસજીએ નાટક સમયસારમાં પાંચ દ્રુહા અને બે ચોપાઈ લખી છે જે આ પ્રમાણે છે.

(દોહા)

ગ્યાયકભાવ જહાં તહાં, શુદ્ધ ચરન કી ચાલ ।

તાતેં ગ્યાન વિરાગ મિલિ, સિવ સાધે સમકાલ ॥

જથા અંધ કે કંધ પર, ચઢૈ પંગુ નર કોઈ ।

વાકે દગ વાકે ચરન, હોંહિ પથિક મિલિ દોઈ ॥

જહાં ગ્યાન કિરિયા મિલે, તહાં મોખ-મગ સોઈ ।

વહ જ્ઞાને પદ કા મરમ, વહ પદ મેં ચિર હોઈ ॥

ગ્યાન જીવ કી સજગતા, કરમ જીવ કી ભૂલ ।

ગ્યાન મોખ અંકૂર હે, કરમ જગત કા મૂલ ॥

ગ્યાનચેતના કે જગે, પ્રગટૈ કેવલરામ ।

કર્મચેતના મેં બસૈ, કર્મબંધ પરિનામ ॥

(ચોપાઈ)

જબલગ ગ્યાન ચેતના ન્યારી । તબલગ જીવ વિકલ સંસારી ॥

જબ ઘટ ગ્યાન ચેતના જાગી । તબ સમકિતી સહજ વૈરાગી ॥

સિદ્ધ સમાન રૂપ નિજ જાને । પર સંજોગ ભાવ પર માને ॥
સુદ્ધાત્મ અનુભો અભ્યાસૈ । ત્રિવિધ કર્મ કી મમતા નાસૈ ॥

જ્યાં જ્ઞાયકભાવ અર્થાત આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં શુદ્ધચારિત્ર અવશ્ય રહે છે. આ પ્રકારે તે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય (ચારિત્ર) એક સાથે મળી મુક્તિને સાધે છે.

જે રીતે આંધળાની પીઠ પર લંગડો બેસી જાય તો આંધળાના પગ અને લંગડાની આંખો મળી રસ્તો પાર કરી લે છે; એ પ્રકારે જ્યાં આત્મજ્ઞાન અને આત્મરમણતારૂપ ક્રિયા મળી જાય છે, ત્યાં મોક્ષમાર્ગ સધાય છે; કેમકે જ્ઞાન આત્મપદનો મર્મ જાણી લે છે અને ચારિત્ર આત્મપદમાં ઉપયોગની સ્થિરતા પ્રદાન કરે છે.

જ્ઞાનચેતના જીવની સજગતા છે, સાવધાની છે અને કર્મચેતના જીવની ભૂલ છે, જીવને ભૂલાવવામાં નાખવાવાળી છે; જ્ઞાનચેતના મોક્ષનો અંકુર છે અને કર્મચેતના સંસારની જડ છે જ્ઞાનચેતના જાગવાથી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે અને કર્મચેતનામાં વસવાથી કર્મોનો બંધ કરવાવાળો ભાવ પેદા થાય છે.

જ્યાંસુધી જ્ઞાનચેતના નથી, ત્યાંસુધી આ જીવ દુઃખી થતો સંસારમાં જ ભટકે છે અને જ્યારે હૃદયમાં જ્ઞાનચેતના જાગે છે - ત્યારે જીવ સહજ વૈરાગ્યને ધારણ કરવાવાળો સમ્યગ્દ્રષ્ટિ થઈ જાય છે.

જ્ઞાનચેતના જાગવાથી તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવ પોતાના સ્વરૂપને સિદ્ધભગવાન જેવું જાણવા લાગે છે અને પરપદાર્થ અને સંયોગીભાવોને પર માનવા લાગે છે તથા શુદ્ધાત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરવા લાગે છે અને દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મ આ પ્રકારે તે ત્રણ પ્રકારના કર્મોની મમતા છોડી દે છે; તેમાં એકત્વ-મમત્વ નથી કરતાં, તેનો કર્તા-ભોક્તા પણ થતો નથી.

આ કળશનો ભાવ પૂ. ગુરુદેવશ્રી આ પ્રમાણે કરે છે -

બુઓ ! અહિં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની સંચેતનાનું ફળ કહ્યું છે ભગવાન આત્મા સર્વજ્ઞસ્વભાવી વીતરાગસ્વભાવી શુદ્ધ એક ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુ છે. એવા નિજસ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઈ જે તેનેજ વેદે છે, તેનો જ અનુભવ કરે છે; તેની પર્યાયમાં અત્યંત શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે, તેને શુદ્ધતાની વિશેષદશા પ્રગટ થાય છે. તેને જ સંવર અને નિર્જરા કહે છે.

સંવર અને નિર્જરા બન્ને સાથે હોય છે વર્તમાનમાં જે શુદ્ધિ થાય છે તે સંવર તથા વિશેષ રમણતાથી જે શુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થાય છે તે નિર્જરા છે. તે ચારિત્રની વિશેષદશાની વાત છે.

કળશમાં જે સંચેતન શબ્દ આવ્યો છે, તેનો અર્થ એ છે કે વસ્તુ પ્રતિ એકાગ્ર થઈ, ઉપયોગને તેમાં જ જોડી તેના પ્રતિ જ જગત રહેવું, તેના જ સ્વાદમાં લીન રહેવું તે જ્ઞાનનું સંચેતન છે, જ્ઞાનચેતના છે. સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ઉપયોગની અંતર એકાગ્રતા હોવી તે જ જ્ઞાનની સંચેતના છે.

ભગવાન આત્મા સચ્ચિદાનંદપ્રભુ જ્ઞાન અને આનંદસ્વરૂપ છે, તેમાં એકાગ્ર થઈ તેમાં લીન થવું તે જ્ઞાનચેતના છે. જેવી રીતે મોર ઉત્સાહમાં આવી આનંદવિભોર થઈ જ્યારે નૃત્ય કરે છે તો તેની પાંખો ખિલે છે, પાંખો ફેલાઈ જાય છે; તેવી રીતે જ્યારે ભગવાન આત્મા નિજસ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઈ રમે છે, ત્યારે પર્યાયમાં જ્ઞાન અને આનંદની કળા ખીલી ઉઠે છે તથા તે જ્ઞાનચેતના વૃદ્ધિગત થઈ પૂનમના ચંદ્રની માફક સર્વ કળાઓથી ખીલી કેવળજ્ઞાન રૂપે વ્યક્ત થઈ જાય છે.

બુઓ, પુણ્ય-પાપ આદિ કર્મરૂપ અને કર્મફળરૂપ ભાવોમાં એકાગ્ર થઈ તેમાં ઉપયોગને રોકી રાખવો તે અજ્ઞાનચેતના છે. તેમાં કર્મોનો બંધ થાય છે, કેમકે તે અજ્ઞાનચેતના જ્ઞાનની શુદ્ધતાને રોકી રાખે છે.

સ્વયં પોતાનો આત્મા ચૈતન્યપ્રકાશનો પુંજ જિનચંદ્ર છે, તેને ભૂલી

પ્રતાદિના રાગમાં એકાગ્ર થઈ પ્રવર્તવું મિથ્યાત્વના અંધકારમાં જ રહેવા જેવું છે. આવા જીવોનું સંસારપરિભ્રમણ મટતું નથી. ^૧

ઉપરનાં સંપૂર્ણ કથનનો સાર એ છે કે જ્ઞાનચેતના મોક્ષમાર્ગ છે અને કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનારૂપ અજ્ઞાનચેતના સંસારનો માર્ગ છે.

એટલા માટે આપણે કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનારૂપ અજ્ઞાનચેતનાથી મુક્ત થઈ જ્ઞાનચેતનારૂપ જ નિરંતર પ્રવર્તવું જોઈએ.

જ્ઞાનગોષ્ઠી

શંકા : તીર્થકરોના અનુપમ સામર્થ્ય કેટલું ?

સમાધાન :- તીર્થકરોના અનુપમ સામર્થ્યની કલ્પના કરવી શક્ય નથી, તો પણ સ્થૂળદષ્ટાંત દ્વારા સમજવીએ છીએ. બધા પશુ સમૂહમાં સૌથી વધુ બલશાળી પ્રાણી હાથી છે એમ લોકો સમજે છે, પરન્તુ હજારો હાથીઓનું બળ એક સિંહમાં હોય છે અને હજારો સિંહોનું બળ એક શરભ (શાર્ફલ) માં હોય છે. હજારો શરભોનું બળ એક બલદેવમાં હોય છે, બે બલદેવોની શક્તિ એક અર્ધચક્રીમાં રહે છે. બે અર્ધચક્રીઓનું બળ એક ચક્રવર્તીમાં હોય છે. એક હજાર ચક્રવર્તીઓનું બળ એક ઈન્દ્રમાં હોય છે. અસંખ્ય ઈન્દ્રોના બળથી પાણ અધિક શક્તિ એક તીર્થકરમાં હોય છે. વાસ્તવમાં તીર્થકરોને જન્મથી જ અતુલ બળ અથવા અપ્રતિમ વીર્યતા નામક એક અતિશય ગુણ હોય છે. તે બળની તુલના નથી થઈ શકતી.

સમયસાર ગાથા ૩૮૭-૩૮૯

વેદંતો કમ્મફલં અપ્પાણં કુણ્ણજો દુ કમ્મફલં ।
સો તં પુણો વિ બંધજ્ઞ વીયં દુક્ખસ્સ અટ્ટવિહં ॥૩૮૭॥

વેદંતો કમ્મફલં મણ્ણ કયં મુણ્ણજો દુ કમ્મફલં ।
સો તં પુણો વિ બંધજ્ઞ વીયં દુક્ખસ્સ અટ્ટવિહં ॥૩૮૮॥

વેદંતો કમ્મલં સુહિદો દુહિદો ય હવદિ જો ચેદા ।
સો તં પુણો વિ બંધજ્ઞ વીયં દુક્ખસ્સ અટ્ટવિહં ॥૩૮૯॥

જે કર્મફળને વેદતો નિજરૂપ કરમફળને કરે,
તે ફરીય બાંધે અષ્ટવિધના કર્મને - દુઃખબીજને; ૩૮૭

જે કર્મફળને વેદતો જાણે 'કરમફળ મેં કર્યું',
તે ફરીય બાંધે અષ્ટવિધના કર્મને - દુઃખબીજને; ૩૮૮

જે કર્મફળને વેદતો આત્મા સુખી દુઃખી થાય છે,
તે ફરીય બાંધે અષ્ટવિધના કર્મને - દુઃખબીજને; ૩૮૯

જે આત્મા કર્મના ફળનું વેદન કરતો થકો કર્મના ફળને નિજરૂપ કરે છે અર્થાત્ તેમાં એકત્વબુદ્ધિ કરે છે; તે આત્મા દુઃખના બીજરૂપ આઠ પ્રકારના કર્મોને ફરી બાંધે છે.

જે આત્મા કર્મના ફળનું વેદન કરતો થકો એવું જાણે-માને છે કે મેં કર્મફળ કર્યું; તે આત્મા દુઃખના બીજરૂપ આઠ પ્રકારના કર્મોને ફરી બાંધે છે.

કર્મના ફળને વેદતો થકો જે આત્મા સુખી-દુઃખી થાય છે; તે આત્મા દુઃખના બીજરૂપ આઠ પ્રકારના કર્મોને બાંધે છે.

આ ત્રણે ગાથા લગભગ સમાન જેવી જ છે. શેષ વાતો સમાન હોવા છતાં અંતર માત્ર એટલું જ છે કે પહેલી ગાથામાં વેદનમાં આવતું કર્મફળમાં એકત્વ મમત્વની વાત છે, બીજી ગાથામાં કર્તૃત્વની વાત છે અને ત્રીજી ગાથામાં ભોક્તૃત્વની વાત છે.

ત્રણે ગાથાનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે વેદનમાં આવતું કર્મફળ તેમાં જે એકત્વ-મમત્વ તેમજ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ ધારણ કરવાવાળો આત્મા ફરી ફરી કર્મબંધનને પ્રાપ્ત કરે છે.

આત્મખ્યાતિમાં આ ગાથાઓના ભાવ આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કર્યો છે.

જ્ઞાનસ્વભાવી પોતાના આત્માથી ભિન્ન ભાવોમાં આ પ્રકારે ચેતવું-વિચારવું, જાણવું-માનવું કે 'આ તે હું' તે અજ્ઞાનચેતના છે. આ અજ્ઞાનચેતના બે પ્રકારની હોય છે - કર્મચેતના અને કર્મફળચેતના.

તેમાં જ્ઞાન (આત્મા) થી અન્ય ભાવોમાં એવું જાણવું-માનવું કે હું આનો કર્તા છું. કર્મચેતના છે અને એવું માનવું કે હું આનો ભોક્તા છું - તે કર્મફળચેતના છે.

આ સમસ્ત અજ્ઞાનચેતના સંસારનું બીજ છે; કેમકે સંસારના બીજરૂપ જે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મ છે, તે અજ્ઞાન-ચેતના તેનું બીજ છે. એ માટે મોક્ષાર્થી પુરૂષે આ અજ્ઞાનચેતનાના નાશને માટે, જડમૂળથી ઉખાડીને ફેંકવા માટે સંપૂર્ણ કર્મોથી નિવૃત્તિની ભાવનાને અને સંપૂર્ણ કર્મફળથી નિવૃત્તિની ભાવનાને નચાવી વારંવાર ભાવીને; સ્વભાવભૂત ભગવતી જ્ઞાનચેતનાને જ સદા નચાવવી જોઈએ, ભાવવી જોઈએ.”

આ ગાથાઓના ભાવને તાત્પર્યવૃત્તિમાં પણ આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

આ ગાથાઓના ભાવને પૂ. ગુરુદેવશ્રી આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.^૧

“જ્ઞાનથી અન્ય’ એવું જે કહ્યું તે ‘જ્ઞાન’ શબ્દનો અર્થ આત્મા છે ભાઈ ! શુભ અને અશુભભાવ આત્માથી જુદા છે, અન્ય છે. તેમાં પોતાપણાનો અનુભવ કરવો તે અજ્ઞાનચેતના છે. તે અજ્ઞાનચેતના બે પ્રકારની છે - કર્મચેતના અને કર્મફળચેતના.

ભગવાન આત્મા સિવાય અન્ય પુણ્ય-પાપના વિકારીભાવને “હું કફું છું’ એમ અનુભવવું-માનવું કર્મચેતના છે. અહિં કર્મ શબ્દથી જડકર્મની વાત ન લેવી. આ શુભાશુભ ભાવકર્મની વાત છે.

તથા વિકારમાં હર્ષ-શોકનું વેદન કરવું કર્મફળચેતના છે. જુઓ, સમસ્ત શુભાશુભભાવોને કરવારૂપ અને ભોગવવારૂપ પરિણામ સંસારનું બીજ છે, ચોરાસી લાખ યોનીઓમાં ભટકવાનું બીજ છે, કેમકે આઠેય કર્મ અજ્ઞાનચેતનાના બીજ છે.

રાગથી ભિન્ન કરીને ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા ‘હું તો શુદ્ધ એક જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ પ્રભુ છું’ અંતરમાં આવી પ્રતીતિ અને અનુભવ કરવાનું નામ જ્ઞાનચેતના છે અને તે ધર્મ છે. આત્મા શુદ્ધ એક ચૈતન્ય સત્તાપણે અંદરમાં બિરાજમાન છે; તેની સન્મુખ થઈ તેનો જ અનુભવ કરવો તે ભગવતી જ્ઞાનચેતના છે તથા તે જ ભવછેદનો ઉપાય છે.

પ્રશ્ન - શુભાશુભ ભાવ જો કરવા લાયક નથી તો છોડવા લાયક પણ નથી; કેમકે તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિને પણ હોય છે ?

ઉત્તર - અરે ભાઈ ! સર્વ શુભાશુભભાવ છોડવા લાયક જ છે. ૧૦૮માં કળશની ટીકામાં પાનડે રાજમલજીએ આનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે.

અહિં કોઈ જાણશે કે શુભ-અશુભક્રિયારૂપ અથવા આચરણરૂપ જે ચારિત્ર છે, તે જો કરવા જેવું નથી તો છોડવા યોગ્ય પણ નથી ને ?

ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે છોડવા યોગ્ય છે; કારણ કે વ્યવહાર ચારિત્ર હોવા છતાં પણ દુષ્ટ છે, અનિષ્ટ છે, ઘાતક છે; એ કારણે વિષય-કષાયની જેમ જ ક્રિયારૂપ ચારિત્ર નિષિદ્ધ છે.

જ્ઞાનીને પણ રાગનો વિકલ્પ આવે છે; પરંતુ તેને નિરંતર એવું ભેદજ્ઞાન વર્તે છે કે “ હું આનાથી જુદો છું.” ભેદજ્ઞાનના આવા જ ઉગ્ર અભ્યાસથી સ્વરૂપસન્મુખતા થાય છે. તેથી હે ભવ્ય ! સકલ કર્મની અને સકલ કર્મફળની ભાવનાનો ત્યાગ કરી સ્વભાવભૂત ભગવતી જ્ઞાનચેતનાને જ સદા ભાવો.

જેને અંતરંગમાં સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના થઈ; તેને આચાર્ય ફરમાવે છે - હે મોક્ષાર્થી ! તું સકલ કર્મફળના સંન્યાસની ભાવનાને નચાવી તારી પોતાની સ્વભાવભૂત ભગવતી જ્ઞાનચેતનાને જ સદા નચાવ; જ્ઞાનચેતનારૂપ થઈને જ સતત પરિણમન કર. ભગવાન આત્માનું સ્વસંવેદન કરી જ્ઞાન અને આનંદના વેદનમાં રહો.

આ ભગવતી જ્ઞાનચેતનાને સદા નચાવો; કેમકે આ જ એકમાત્ર મોક્ષનો ઉપાય છે. ભગવતી જ્ઞાનચેતના કહો કે ભગવતીપ્રજ્ઞા કહો - બન્ને એક જ વાત છે ?^૧

આ પ્રમાણે આ ગાથાઓમાં એ જ કહેવાયું છે કે કર્મચેતના અને કર્મફળચેતના એ બન્ને અજ્ઞાનચેતનારૂપ હોવાથી હેય છે અને જ્ઞાનચેતના પરમ ઉપાદેય છે.

આ ગાથાઓ અને તેની આત્મખ્યાતિ ટીકામાં ભગવતી જ્ઞાનચેતનાને નિત્ય નચાવવાની પ્રેરણા આપવામાં આવી છે. તે પ્રેરણાને સ્વયં અપનાવીને હવે અહિં આચાર્ય અમૃતચંદ્રદેવ પદ્ય અને ગદ્યના માધ્યમથી જ્ઞાનચેતનાનું નૃત્ય પ્રસ્તુત કરે છે; જેમાં તે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળની કર્મચેતના સંબંધી ભૂલોનું પ્રતિકમણકલ્પ, આલોચનાકલ્પ અને પ્રત્યાખ્યાનકલ્પના માધ્યમથી મન-વચન-કાય અને કૃત-કારિત-અનુમોદનાનો ત્યાગ કરવાની વારંવાર ભાવના ભાવે છે અને ૧૪૮ કર્મ પ્રકૃતિઓના ફળના ત્યાગરૂપ કર્મફળચેતના સંબંધી ભૂલોના ત્યાગની ભાવના ભાવે છે.

૧ હિંદી પ્ર. રત્નાકર ભાગ ૧૦ પા.૫૦-૫૧-૫૨

સર્વ પ્રથમ તે ત્રણે કલ્પોની પ્રસ્તાવનારૂપ એક આર્યા છન્દ પ્રસ્તુત કરે છે, જે આ પ્રકારે છે -

(આર્યા)

કૃતકારિતાનુમનૈસ્ત્રિકાલવિષયં મનોવચનકાયૈઃ ।

પરિહૃત્ય કર્મ સર્વં પરમં નૈષ્કર્મ્યમવલમ્બે ॥૨૨૫॥

(શેલા)

ભૂત ભવિષ્યત વર્તમાન કે સભી કર્મકૃત ।

કારિત અર અનુમોદનાદિ મૈં સભી ઓર સે ॥

સબકા કર પરિત્યાગ હૃદય સે વચન-કાય સે ।

અવલમ્બન લેતા હૂં પરમ નિષ્કર્મભાવ કા ॥૨૨૫॥

ત્રણકાળના સમસ્ત કર્મોના મન-વચન-કાય અને કરવું કરાવવું અનુમોદવું તેનો ત્યાગ કરીને હવે હું પરમ-નૈષ્કર્મ્યભાવનું અવલંબન લઉં છું.

આ કળશની ભૂમિકાને સ્પષ્ટ કરતાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર ઉત્થાનિકામાં લખે છે કે સૌથી પહેલાં સમ્પૂર્ણ કર્મોથી સંન્યાસ લેવાની ભાવનાને નચાવે છે.

એ રીતે આ કળશ પ્રતિક્રમણકલ્પ, આલોચનાકલ્પ અને પ્રત્યાખ્યાનકલ્પ - આ ત્રણે કલ્પોની પ્રસ્તાવનારૂપ કળશ છે.

ભૂતકાળમાં કરેલ દુષ્કૃતો (પાપ)નું પ્રાયશ્ચિત પ્રતિક્રમણકલ્પમાં અને વર્તમાનમાં થઈ રહ્યા તે દુષ્કૃતોનું પ્રાયશ્ચિત આલોચના કલ્પમાં કરવામાં આવે છે તથા પ્રત્યાખ્યાનકલ્પમાં ભવીષ્યકાળમાં સંભવિત દુષ્કૃતોથી બચવાની ભાવના ભાવવામાં આવે છે. તેનાથી બચવાનો સંકલ્પ કરવામાં આવે છે.

આ ત્રણેકાળના દુષ્કૃત્યોના ત્યાગની ભાવના મન-વચન-કાયા અને કરવું-કરાવવું-અનુમોદના પૂર્વક કરવામાં આવે છે.

પોતે કરે તેને કરવું કહેવાય છે, બીજા પાસે કરાવવું તેને કરાવવું કહેવાય છે અને પોતે ન કરે અને બીજા પાસે ન કરાવે; પણ બીજા કરે તેની પ્રશંસા કરે તેને અનુમોદના કહે છે.

આ બધાને પરસ્પર સંયુક્ત કરવાથી પ્રતિક્રમણકલ્પનાં ૪૯ ભંગ, આલોચના કલ્પના ૪૯ ભંગ અને પ્રત્યખ્યાનકલ્પના ૪૯ ભંગ એ રીતે ૧૪૭ ભંગ થયા પ્રત્યેકના આ ૪૯+૪૯+૪૯=૧૪૭ ભંગ બનાવવાની રીત સ્પષ્ટ કરતાં પં. જગન્મોહનલાલજી શાસ્ત્રી 'અધ્યાત્મ અમૃત કળશ' માં લખે છે.

મન-વચન-કાયા આ ત્રણમાં એક એક ને જુદા જુદા ગ્રહણ કરવાથી ૩ ભેદ થાય છે. બબ્બેને એક સાથે લેવાથી પણ ૩ ભેદ બને છે. ત્રણેને એક સાથે લેવાથી ૧ ભેદ બને છે - આવી રીતે સાત ભેદ થયા. કરવું-કરાવવું અને અનુમોદવું તેના પણ એક એક રૂપમાં ઉપરમુજબ ૭ ભેદ થયા.

મન-વચન-કાયાના ૭ કરવું, કરાવવું, અનુમોદવું તેના ૭ એમ ૭ x ૭ = ૪૯ ભેદ થયા.

આ પ્રકારે આ કળશમાં મન-વચન-કાયા અને કરવું-કરાવવું-અનુમોદના પૂર્વક ત્રણકાળમાં કરેલ સમસ્ત શુભાશુભભાવોનો ત્યાગ કરીને પરમ કર્મરહિત ભાવમાં સ્થિત થવાની કામના કરવામાં આવી છે.

પ્રતિક્રમણકલ્પની ભૂમિકા બાંધતા થકા કવિવર પં. બનારસીદાસજી એક દોહા લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

ગ્યાનવંત અપની કથા, કહૈ આપસૌં આપ
મેં મિથ્યાત દસાવિષેં, કીને બહુવિધિ પાપ

જ્ઞાની જીવ પોતાની કહાની પોતાની ભાષામાં પોતેજ કહે છે કે મેં ભૂતકાળમાં મિથ્યાત્વદશામાં અનેકપ્રકારના ઘણા પાપ કર્યા છે.

તે ઉપરાંત તેઓ એક ઈકતીસા સવૈયા દ્વારા તે પાપોનું ચિત્રણ આ પ્રકારે કરે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

હિરદૈ હમારે મહા મોહ કી વિકલતાઈ,
તાતૈં હમ કરુના ન કીની જીવઘાત કી ।
આપ પાપ કીનેં ઔરનિ કૌં ઉપદેસ દીનેં,
હુતી અનુમોદના હમારે યાહી બાત કી ॥
મન વચ કાયા મૈં મગન હૈ કમાયે કર્મ,
ઘાયે ભ્રમજાલ મૈં કહાયે હમ પાતકી ।
ગ્યાન કે ઉદય ભૈ હમારી દસા એસી ભઈ,
જૈસૈં ભાનુ ભાસત અવસ્થા હોત પ્રાત કી ॥

અમારા હૃદયમાં મહામોહ અર્થાત્ મિથ્યાત્વના કારણે અનંત સંકલ્પ-વિકલ્પ હતા, ખૂબ જ આકુળતા હતી; એ કારણે અમે અનંત જીવોનો ઘાત કર્યો, તેમના પ્રત્યે રંચમાત્ર પણ દયાભાવ ન રાખ્યો.

અમે સ્વયં પાપ કર્યા અને બીજા પાસે કરાવ્યા, તેને પાપ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો તથા બીજા દ્વારા કરવામાં આવેલ પાપોની અનુમોદના પણ કરી. એ રીતે અમે કરવું, કરાવવું અને અનુમોદના કરી નિર્દય થઈ અનંત પાપ કર્યા છે.

આ પાપ અમે મન-વચન અને કાયાની ક્રિયામાં મગ્ન થઈ તેમાં એકત્વ સ્થાપી કર્યા; આ પ્રકારે ભ્રમભ્રમમાં પડી અમે મહાપાપી કહેવાયા.

પરંતુ સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં અમારી દશા તેવી થઈ ગઈ છે જેવી પ્રાતઃકાળમાં સૂર્ય પ્રકાશિત થતાં ગાઢ અંધકારની થાય છે. આ પ્રકારે સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના ઉદયથી અમારો અજ્ઞાનરૂપ રાત્રિનો ગાઢ અંધકાર દૂર થઈ ગયો છે.

આ પ્રકારે પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાનના આ ૪૯/

૪૯ ભંગોને યાદ રાખવા જો કે સરળ નથી; છતાં તેને નિચે પ્રમાણે માધ્યમથી સહેલાઈથી યાદ રાખી શકાય છે.

એક ત્રિસંયોગી, ત્રણ દ્વિસંયોગી અને ત્રણ અસંયોગી આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયના ૭ ભંગ બને છે, જે આ પ્રમાણે છે ૧. મન-વચન-કાય, ૨. મન-વચન, ૩. મન-કાય ૪. વચન-કાય ૫. મન ૬. વચન ૭. કાય.

આ પ્રમાણે કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું તેના પણ વધારેમાં વધારે ૭ ભંગ બને છે જે આ પ્રકારે છે -

૧. કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું. ૨. કરાવું-કરાવવું ૩. કરવું-અનુમોદવું ૪. કરાવવું-અનુમોદવું ૫. કરવું ૬ કરાવવું ૭ અનુમોદવું.

મન-વચન-કાયના ૭ ભંગોમાંથી દરેકના કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું એ ૭ ભંગો મેળવતાં ૪૯ ભંગ થશે.

જેવી રીતે -

- ૧ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયથી જે ખોટું કામ (પાપ) કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય; તે મિથ્યા થાયો.
- ૨ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયથી જે ખોટું કામ (પાપ) કર્યું, અને કરાવ્યું હોય તે મિથ્યા થાયો.
- ૩ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયથી જે ખોટું કામ (પાપ) કર્યું અને અનુમોદ્યું હોય તે મિથ્યા થાયો.
- ૪ મેં પૂર્વે વચન-કાયથી જે ખોટું કામ (પાપ) કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદ્યું હોય તે મિથ્યા થાયો.
- ૫ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયથી જે દુષ્કૃત (પાપ) કર્યું હોય તે મિથ્યા થાયો.

- ૬ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયાથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું હોય તે મિથ્યા થાઓ.
 ૭ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયાથી જે દુષ્કૃત (પાપ)નું અનુમોદન કર્યું હોય તે મિથ્યા થાઓ.

જેવી રીતે મન-વચન-કાયાના આ ૭ ભંગ બને છે તેવી રીતે મન-વચન, મન-કાય, વચન-કાય તથા મન-વચન અને કાયા તેમાં દરેકના ૭-૭ ભંગ બનશે; તે પ્રકારે ૪૯ ભંગ બની જશે. આ ૪૯ ભેદ પ્રતિક્રમણના છે. તે જ પ્રકારે ૪૯ ભંગ આલોચનાના તેમજ ૪૯ ભંગ પ્રત્યાખ્યાનના બનશે.

આ પ્રકારે કુલે ૧૪૭ ભંગોના પ્રથક પ્રથક ઉલ્લેખ કરતાં થકા તેના ત્યાગની ભાવના વારંવાર ભાવવી, યાદ કરવી, નચાવવી તે જ કર્મચેતનાના ત્યાગરૂપ જ્ઞાનચેતનાનું નૃત્ય છે અને ૧૪૮ કર્મપ્રકૃતિઓના ફળના ત્યાગની ભાવના ભાવવી. વારંવાર યાદ કરવી તે જ કર્મફળના ત્યાગરૂપ જ્ઞાનચેતનાનું નૃત્ય છે.

પ્રશ્ન - પ્રતિક્રમણકલ્પ, આલોચનાકલ્પ તેમજ પ્રત્યાખ્યાનકલ્પ ના ૪૯-૪૯ ભંગ કયા કયા છે ?

ઉત્તર - આત્મખ્યાતિ ટીકામાં આ કળશ ઉપરાંત ૪૯-૪૯ ભંગોને આ પ્રકારે કહ્યા છે -

પ્રતિક્રમણ કરવાવાળો કહે છે -

- ૧ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદ્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૨ મેં પૂર્વે મન-વચનથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૩ મેં પૂર્વે મન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.

- ૪ મેં પૂર્વે વચન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૫ મેં પૂર્વે મનથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૬ મેં પૂર્વે વચનથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૭ મેં પૂર્વે કાયથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૮ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૯ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૧૦ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયાથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૧૧ મેં પૂર્વે મન અને વચનથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૧૨ મેં પૂર્વે મન-વચનથી જે દુષ્કૃત કર્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૧૩ મેં પૂર્વે મન-વચનથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૧૪ મેં પૂર્વે મન તથા કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૧૫ મેં પૂર્વે મન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.

- ૧૬ મેં પૂર્વે મન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૧૭ મેં પૂર્વે વચન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૧૮ મેં પૂર્વે વચન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૧૯ મેં પૂર્વે વચન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૨૦ મેં પૂર્વે મનથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૨૧ મેં મનથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૨૨ મેં પૂર્વે મનથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૨૩ મેં પૂર્વે વચનથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૨૪ મેં પૂર્વે વચનથી જે દુષ્કૃત કર્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૨૫ મેં પૂર્વે વચનથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૨૬ મેં પૂર્વે કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું, કરાવ્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૨૭ મેં પૂર્વે કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૨૮ મેં પૂર્વે કાયાથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું અને અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.

- ૨૯ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૩૦ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયાથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૩૧ મેં પૂર્વે મન-વચન-કાયાથી જે દુષ્કૃત અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૩૨ મેં પૂર્વે મન-વચનથી જે દુષ્કૃત કર્યું, તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૩૩ મેં પૂર્વે મન-વચનથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૩૪ મેં પૂર્વે મન-વચનથી જે દુષ્કૃત અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૩૫ મેં પૂર્વે મન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું, હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૩૬ મેં પૂર્વે મન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૩૭ મેં પૂર્વે મન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત અનુમોદન કર્યું હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૩૮ મેં પૂર્વે વચન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત કર્યું, તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૩૯ મેં પૂર્વે વચન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૪૦ મેં પૂર્વે વચન અને કાયાથી જે દુષ્કૃત અનુમોદન કર્યું તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૪૧ મેં પૂર્વે મનથી જે દુષ્કૃત કર્યું, તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.
- ૪૨ મેં પૂર્વે મનથી જે દુષ્કૃત કરાવ્યું તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ.

૪૩ મેં પૂર્વે મનથી જે દુષ્ટ અનુમોદન કર્યું તે દુષ્ટ મિથ્યા થાયો.

૪૪ મેં પૂર્વે વચનથી જે દુષ્ટ કર્યું, તે દુષ્ટ મિથ્યા થાયો.

૪૫ મેં પૂર્વે વચનથી જે દુષ્ટ કરાવ્યું તે દુષ્ટ મિથ્યા થાયો.

૪૬ મેં પૂર્વે વચનથી જે દુષ્ટ અનુમોદન કર્યું તે દુષ્ટ મિથ્યા થાયો.

૪૭ મેં પૂર્વે કાયથી જે દુષ્ટ કર્યું, તે દુષ્ટ મિથ્યા થાયો.

૪૮ મેં પૂર્વે કાયથી જે દુષ્ટ કરાવ્યું તે દુષ્ટ મિથ્યા થાયો.

૪૯ મેં પૂર્વે કાયથી જે દુષ્ટ અનુમોદન કર્યું, તે દુષ્ટ મિથ્યા થાયો.

પ્રતિક્રમણકલ્પ ના ઉપર મુજબ ૪૯ ભંગ ની ઉપરાંત આચાર્ય અમૃતચંદ્ર આત્મપ્ર્યાતિમાં તેના ઉપસંહારરૂપ એક કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રકારે છે.

(આર્યા)

મોહાદ્યદહમકાર્ષં સમસ્તમપિ કર્મ તત્પ્રતિક્રમ્ય ।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥૨૨૬॥

(શેલા)

મોહભાવ સે ભૂતકાલ મેં કર્મ કિયે જે ।

ઉન સબકા હી પ્રતિક્રમાગ કરકે અબ મેં તો ॥

વર્તે રહા હૂં અરે નિરંતર સ્વયં સ્વયં કે ।

શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્ય પરમ નિષ્કર્મ આત્મ મેં ॥૨૨૬॥

મોહ (અજ્ઞાન)થી કરવામાં આવેલ ભૂતકાળના સમસ્ત કર્મોનું પ્રતિક્રમણ કરીને હવે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ નિષ્કર્મ આત્મામાં આત્માથી જ નિરંતર વર્તી રહ્યો છું.

આ પ્રમાણે પ્રતિક્રમણકલ્પને પ્રસ્તુત કર્યા પછી આત્મખ્યાતિમાં આલોચનાકલ્પ ના ૪૯ ભંગ પ્રસ્તુત કર્યા છે જે આ પ્રમાણે છે -

- ૧ હું વર્તમાનમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ કરતો નથી, કરાવતો નથી અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૨ હું વર્તમાનમાં મન-વચનથી કર્મ કરતો નથી, કરાવતો નથી અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૩ હું વર્તમાનમાં મન અને કાયાથી કર્મ કરતો નથી, કરાવતો નથી અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૪ હું વર્તમાનમાં વચન અને કાયાથી કર્મ કરતો નથી, કરાવતો નથી અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૫ હું વર્તમાનમાં મનથી કર્મ કરતો નથી, કરાવતો નથી અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૬ હું વર્તમાનમાં વચનથી કર્મ કરતો નથી, કરાવતો નથી અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૭ હું વર્તમાનમાં કાયાથી કર્મ કરતો નથી, કરાવતો નથી અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૮ હું વર્તમાનમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ કરતો નથી કરાવતો નથી.
- ૯ હું વર્તમાનમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ કરતો નથી અને કર્મ કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૧૦ હું વર્તમાનમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ કરતો નથી, કરાવતો નથી અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૧૧ હું વર્તમાનમાં મન-વચનથી કર્મ કરતો નથી અને કરાવતો નથી.
- ૧૨ હું વર્તમાનમાં મન-વચનથી કર્મ કરતો નથી અને અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.

- ૧૩ હું વર્તમાનમાં મન-વચનથી કર્મ કરાવતો નથી, અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૧૪ હું વર્તમાનમાં મન અને કાયાથી કર્મ કરતો નથી અને કરાવતો નથી.
- ૧૫ હું વર્તમાનમાં મન અને કાયાથી કર્મ કરતો નથી અને બીજા કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૧૬ હું વર્તમાનમાં મન અને કાયાથી કર્મ કરાવતો નથી અને અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૧૭ હું વર્તમાનમાં વચન અને કાયાથી કર્મ કરતો નથી કરાવતો નથી.
- ૧૮ હું વર્તમાનમાં વચન અને કાયાથી કર્મ કરતો નથી, અને અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૧૯ હું વર્તમાનમાં વચન અને કાયાથી કર્મ કરાવતો નથી, અને અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૨૦ હું વર્તમાનમાં મનથી કર્મ કરતો નથી અને કરાવતો નથી.
- ૨૧ હું વર્તમાનમાં મનથી કર્મ કરતો નથી અને અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૨૨ હું વર્તમાનમાં મનથી કર્મ કરાવતો નથી અને અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૨૩ હું વર્તમાનમાં વચનથી કર્મ કરતો નથી અને કરાવતો નથી.
- ૨૪ હું વર્તમાનમાં વચનથી કર્મ કરતો નથી અને અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૨૫ હું વર્તમાનમાં વચનથી કર્મ કરાવતો નથી અને અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૨૬ હું વર્તમાનમાં કાયાથી કર્મ કરતો નથી અને કરાવતો નથી.
- ૨૭ હું વર્તમાનમાં કાયાથી કર્મ કરતો નથી અને અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.

- ૨૮ હું વર્તમાનમાં કાયાથી કર્મ કરાવતો નથી અને અન્ય કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૨૯ હું વર્તમાનમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ કરતો નથી.
- ૩૦ હું વર્તમાનમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ કરાવતો નથી.
- ૩૧ હું વર્તમાનમાં મન-વચન-કાયાથી અન્ય કર્મ કરે તેને અનુમોદતો નથી.
- ૩૨ હું વર્તમાનમાં મન-વચનથી કર્મ કરતો નથી.
- ૩૩ હું વર્તમાનમાં મન-વચનથી કર્મ કરાવતો નથી.
- ૩૪ હું વર્તમાનમાં મન-વચનથી અન્ય કર્મ કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૩૫ હું વર્તમાનમાં મન અને કાયાથી કર્મ કરતો નથી.
- ૩૬ હું વર્તમાનમાં મન અને કાયાથી કર્મ કરાવતો નથી.
- ૩૭ હું વર્તમાનમાં મન અને કાયાથી અન્ય કર્મ કરે તેને અનુમોદતો નથી.
- ૩૮ હું વર્તમાનમાં વચન અને કાયાથી કર્મ કરતો નથી.
- ૩૯ હું વર્તમાનમાં વચન અને કાયાથી કર્મ કરાવતો નથી.
- ૪૦ હું વર્તમાનમાં વચન અને કાયાથી અન્ય કર્મ કરે તેને અનુમોદતો નથી.
- ૪૧ હું વર્તમાનમાં મનથી કર્મ કરતો નથી.
- ૪૨ હું વર્તમાનમાં મનથી કર્મ કરાવતો નથી.
- ૪૩ હું વર્તમાનમાં મનથી અન્ય કર્મ કરે તેને અનુમોદતો નથી.
- ૪૪ હું વર્તમાનમાં વચનથી કર્મ કરતો નથી.
- ૪૫ હું વર્તમાનમાં વચનથી કર્મ કરાવતો નથી.
- ૪૬ હું વર્તમાનમાં વચનથી અન્ય કર્મ કરનારને અનુમોદતો નથી.
- ૪૭ હું વર્તમાનમાં કાયાથી કર્મ કરતો નથી.
- ૪૮ હું વર્તમાનમાં કાયાથી કર્મ કરાવતો નથી.
- ૪૯ હું વર્તમાનમાં કાયાથી અન્ય કર્મ કરનારને અનુમોદતો નથી.

આ પ્રકારે આલોચનાકલ્પ ના ૪૯ ભંગ લખ્યા પછી તેના ઉપસંહારરૂપ કળશ કાવ્ય લખે છે, જે આ પ્રકારે છે.

(આર્યા)

મોહવિલાસવિજૃમ્ભિતમિદમુદયત્કર્મ સકલમાલોચ્ય ।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥૨૨૭॥

(હરિગીત)

જે મોહથી આવે ઉદયમાં કર્મ તે આલોચું હું
નિષ્કર્મ આત્મામાં જ નિત આત્મા વડે વર્તી રહું. ૨૨૭

મોહના વિલાસથી ફેલાયેલા આ ઉદયમાન કર્મોની આલોચના કરીને હવે હું ચૈતન્યરૂપ નિષ્કર્મ આત્મામાં આત્માથી જ વર્તી રહ્યો છું.

આ પ્રમાણે આ ૨૨૬ અને ૨૨૭ માં છંદમાં અનુક્રમે પ્રતિકમણ અને આલોચનાપૂર્વક નિષ્કર્મ આત્મામાં વર્તવાની વાત કહેવામાં આવી છે.

અહીં શ્રદ્ધા-જ્ઞાનપૂર્વક નિજમાં સ્થિર થવું તેનું નામ જ વર્તવું છે.

પ્રતિકમણકલ્પ અને આલોચના કલ્પના ૪૯-૪૯ ભંગો ઉપરાંત હવે પ્રત્યાખ્યાનકલ્પના ૪૯ ભંગ પ્રસ્તુત કરે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(૧) હું ભવિષ્યમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહીં, કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.

(૨) હું ભવિષ્યમાં મન-વચનથી કર્મ કરીશ નહીં, કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.

(૩) હું ભવિષ્યમાં મન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહીં, કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.

- (૪) હું ભવિષ્યમાં વચન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહીં, કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૫) હું ભવિષ્યમાં મનથી કર્મ કરીશ નહીં, કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૬) હું ભવિષ્યમાં વચનથી કર્મ કરીશ નહીં, કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૭) હું ભવિષ્યમાં કાયાથી કર્મ કરીશ નહીં, કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૮) હું ભવિષ્યમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહીં અને કરાવીશ નહિ.
- (૯) હું ભવિષ્યમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહીં અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૧૦) હું ભવિષ્યમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૧૧) હું ભવિષ્યમાં મન-વચનથી કર્મ કરીશ નહીં અને કરાવીશ નહિ.
- (૧૨) હું ભવિષ્યમાં મન-વચનથી કર્મ કરીશ નહીં અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૧૩) હું ભવિષ્યમાં મન-વચનથી કર્મ કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૧૪) હું ભવિષ્યમાં મન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહીં અને કરાવીશ નહિ.
- (૧૫) હું ભવિષ્યમાં મન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહીં અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૧૬) હું ભવિષ્યમાં મન-કાયાથી કર્મ કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૧૭) હું ભવિષ્યમાં વચન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહીં અને કરાવીશ નહિ.

- (૧૮) હું ભવિષ્યમાં વચન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૧૯) હું ભવિષ્યમાં વચન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૨૦) હું ભવિષ્યમાં મનથી કર્મ કરીશ નહિ અને કરાવીશ નહિ.
- (૨૧) હું ભવિષ્યમાં મનથી કર્મ કરીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૨૨) હું ભવિષ્યમાં મનથી કર્મ કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૨૩) હું ભવિષ્યમાં વચનથી કર્મ કરીશ નહિ અને કરાવીશ નહિ.
- (૨૪) હું ભવિષ્યમાં વચનથી કર્મ કરીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૨૫) હું ભવિષ્યમાં વચનથી કર્મ કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૨૬) હું ભવિષ્યમાં કાયાથી કર્મ કરીશ નહિ અને કરાવીશ નહિ.
- (૨૭) હું ભવિષ્યમાં કાયાથી કર્મ કરીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૨૮) હું ભવિષ્યમાં કાયાથી કર્મ કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૨૯) હું ભવિષ્યમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ નહીં કરું.
- (૩૦) હું ભવિષ્યમાં મન-વચન-કાયાથી કર્મ કરાવીશ નહિ.
- (૩૧) હું ભવિષ્યમાં મન-વચન-કાયાથી, અન્ય કર્મ કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૩૨) હું ભવિષ્યમાં મન-વચનથી કર્મ કરીશ નહિ.

- (૩૩) હું ભવિષ્યમાં મન-વચનથી કર્મ કરાવીશ નહિ.
- (૩૪) હું ભવિષ્યમાં મન-વચનથી, અન્ય કર્મ કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૩૫) હું ભવિષ્યમાં મન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહિ.
- (૩૬) હું ભવિષ્યમાં મન-કાયાથી કર્મ કરાવીશ નહિ.
- (૩૭) હું ભવિષ્યમાં મન-કાયાથી અન્ય કર્મ અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૩૮) હું ભવિષ્યમાં વચન-કાયાથી કર્મ કરીશ નહિ.
- (૩૯) હું ભવિષ્યમાં વચન-કાયાથી કર્મ કરાવીશ નહિ.
- (૪૦) હું ભવિષ્યમાં વચન-કાયાથી અન્ય કર્મ કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૪૧) હું ભવિષ્યમાં મનથી કર્મ કરીશ નહિ.
- (૪૨) હું ભવિષ્યમાં મનથી કર્મ કરાવીશ નહિ.
- (૪૩) હું ભવિષ્યમાં મનથી અન્ય કર્મ કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૪૪) હું ભવિષ્યમાં વચનથી કર્મ કરીશ નહિ.
- (૪૫) હું ભવિષ્યમાં વચનથી કર્મ કરાવીશ નહિ.
- (૪૬) હું ભવિષ્યમાં વચનથી, અન્ય કર્મ કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.
- (૪૭) હું ભવિષ્યમાં કાયાથી કર્મ કરીશ નહિ.
- (૪૮) હું ભવિષ્યમાં કાયાથી કર્મ કરાવીશ નહિ.
- (૪૯) હું ભવિષ્યમાં કાયાથી, અન્ય કર્મ કરતો હોય તેને અનુમોદીશ નહિ.

આ ૪૯ ભંગોના ઉપસંહારરૂપે જે કળશ લખવામાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે.

પ્રત્યાખ્યાય ભવિષ્યત્કર્મ સમસ્તં નિરસ્તસંમોહઃ ।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥૨૨૮॥

(હરિગીત)

પચખી અનાગત સર્વ કર્મોને થઈ નિર્મોહી હું;

નિષ્કર્મ આત્મામાં જ નિત આત્મા વડે વર્તી રહે. ૨૨૮

જેનો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો છે - એવો હું હવે ભવિષ્યમાં સમસ્ત કર્મોનું પ્રત્યાખ્યાન કરીને ચૈતન્યસ્વરૂપ નિષ્કર્મ આત્મામાં આત્માથી જ નિરંતર વર્તી રહ્યો છું.

કર્મચેતનાના સંન્યાસની ચર્ચા ૧૪૭ ભંગો અને ત્રણ કળશો દ્વારા વિસ્તારથી કર્યા ઉપરાંત હવે આત્મખ્યાતિમાં ઉક્ત સંપૂર્ણ પ્રકરણના ઉપસંહારરૂપ એક કળશ લખવામાં આવ્યો છે. જે આ પ્રમાણે છે.

(ઉપજાતિ)

સમસ્તમિત્યેવમપાસ્ય કર્મ ત્રૈકાલિકં શુદ્ધનયાવલંબી ।

વિલીનમોહો રહિતં વિકારૈશ્ચિન્માત્રમાત્માનમથાવલંબે ॥૨૨૯॥

(હરિગીત)

આ રીત વિધિ પૂર્વોક્તથી ભૂત, ભાવિ, સાંપ્રતના સહુ,

દૂરે કરી કર્મો બધાં સંન્યાસ કર્મ તાગો ચહું;

નયશુદ્ધને અવલંબનારો, મોહથી છું રહિત હું,

અવિકારી ચેતનમાત્ર આત્માને હવે અવલંબુ છું. ૨૨૯

જેનો મિથ્યાત્વ નષ્ટ થઈ ગયો છે - એવો શુદ્ધનયાવલંબી હું હવે આ પ્રમાણે ત્રણે કાળસંબંધી સમસ્ત કર્મોને દૂર કરીને સર્વવિકારોથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર આત્માનું અવલંબન કરું છું.

૨૨૫ થી ૨૨૯ સુધીનના પાંચ કળશ અને પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાન સંબંધી ૧૪૭ ભંગોના સંદર્ભમાં પંડિતશ્રી જયચંદ્રજી

છાબડાએ જે સ્પષ્ટીકરણ ભાવાર્થોમાં યથાસ્થાને આપ્યું છે; તેનો ધ્યાન દેવા યોગ્ય અંશ આ પ્રમાણે છે -

ભૂતકાળમાં કરેલા કર્મનુ ૪૯ ભંગપૂર્વક મિથ્યા કરનારૂં પ્રતિક્રમણ કરીને જ્ઞાની જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં લીન થઈને નિરંતર ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ કરે, તેની આ વિધિ છે.

‘મિથ્યા’ કહેવાનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે - જેમ પહેલા કોઈએ ઘન કમાવીને ઘરમાં રાખ્યું હોય અને પછી જ્યારે તેના પ્રત્યે મમત્વ છોડી દીધું ત્યારે તેને ભોગવવાનો અભિપ્રાય તેનો રહ્યો નહિ; તે સમયે ભૂતકાળમાં જે ઘન કમાવ્યું હતું તે નહિ કમાવ્યા સમાન જ છે; તેવી જ રીતે જીવે પહેલા કર્મબંધ કર્યો હતો; પછી જ્યારે તેને અહિતરૂપ જાણીને તેના પ્રત્યે મમત્વ છોડી દીધું અને તેના ફળમાં લીન ન થયો, ત્યારે ભૂતકાળમાં જે કર્મ બાંધ્યું હતું, તે નહિ બાંધ્યા સમાન મિથ્યા જ છે.

વર્તમાન કાળમાં કર્મનો ઉદ્દય આવે છે, તેના વિષયમાં જ્ઞાની આમ વિચારે છે કે પહેલા જે કર્મ બાંધ્યું હતું, તેનું આ કાર્ય છે, માફ તો આ કાર્ય નથી. હું તેનો કર્તા નથી, હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર આત્મા છું. તેની દર્શનજ્ઞાનરૂપ પ્રવૃત્તિ છે. તે દર્શનજ્ઞાનરૂપ પ્રવૃત્તિ દ્વારા હું આ ઉદયાગત કર્મને દેખનાર-જાણનાર છું. હું મારા પોતાના સ્વરૂપમાં જ પ્રવર્તમાન છું. આવો અનુભવ કરવો તે જ નિશ્ચયચારિત્ર છે.

નિશ્ચયચારિત્રમાં પ્રત્યાખ્યાનનું એવું વિધાન છે કે સમસ્ત આગામી કર્મોથી રહિત, ચૈતન્યની પ્રવૃત્તિરૂપ પોતાના શુદ્ધોપયોગમાં રહેવું તે પ્રત્યાખ્યાન છે. તેથી જ્ઞાની આગામી સમસ્ત કર્મોનું પ્રત્યાખ્યાન કરીને પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં રહે છે.

અહીં તાત્પર્ય આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. વ્યવહારચારિત્રમાં તો પ્રતિજ્ઞામાં જે દોષ લાગે છે તેનું પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. અહીં તો નિશ્ચયચારિત્રની પ્રધાનતાથી કથન છે; તેથી શુદ્ધોપયોગથી વિપરીત સર્વકર્મ આત્માના દોષસ્વરૂપ છે. તે સમસ્ત કર્મચૈતનાસ્વરૂપ

પરિણામોનું, ત્રણે કાળમાં કર્મોનું પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાન કરીને જ્ઞાની સર્વ કર્મચેતનાથી ભિન્ન પોતાના શુદ્ધોપયોગરૂપ આત્માના જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન દ્વારા અને તેમાં સ્થિર થવાના વિધાન દ્વારા નિષ્પ્રમાદદશાને પ્રાપ્ત થઈને, શ્રેણી ચઢીને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાને સન્મુખ થાય છે. આ જ્ઞાનીનું કાર્ય છે.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ પ્રકરણ પર પ્રકાશ પાથરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ કહે છે -

“ધર્મી ચારિત્રવંત પુરૂષ કહે છે કે હું ત્રણ કાળના સમસ્ત પુણ્ય-પાપરૂપ વિકારી કર્મોનું મન-વચન-કાય અને કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી ત્યાગ કરું છું. હું તે કર્મોનો કર્તા નથી, કરાવનાર નથી અને અનુમોદન કરનાર પણ નથી. આ રીતે હું સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરું છું. પરમાં કાર્ય થાય - તેની તો અહીં વાત જ નથી.”^૧

અહીં તો કહે છે કે જ્ઞાની જીવ ત્રિકાળના સમસ્ત કર્મોને અર્થાત્ શુભાશુભભાવોને પણ કરતો નથી. પોતે કરતો નથી, બીજા વડે કરાવતો નથી અને મન-વચન-કાયાથી અનુમોદના પણ કરતો નથી. તે તો એમ વિચારે છે કે ‘હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધ એક ચિદાનંદ ભગવાન છું’ અને તે એમાં જ સ્થિર થાય છે, બસ તેનું જ નામ ચારિત્ર છે. મહાવ્રતાદિનો શુભરાગ તે ચારિત્ર નથી. તેનો તો તે ત્યાગ કરે છે. આ પ્રમાણે સકળ કર્મના સંન્યાસપૂર્વક સમ્યગ્દષ્ટિને સ્વરૂપમાં જે સ્થિરતા-રમણતા થાય છે તે ચારિત્ર છે.

ભગવાન આત્મા ચૈતન્યમૂર્તિ પ્રભુ સંદૈવ નિષ્કર્મ શક્તિના સ્વભાવરૂપ છે. તેને આત્મસન્મુખ થઈને પરિણામતાં જે સ્વ-સંવેદન જ્ઞાન થયું, તે સમ્યજ્ઞાન છે, “હું આ જ છું” આવી પ્રતીતિને સમ્યગ્દર્શન અને તેનો જ ઉગ્ર આશ્રય કરતાં જે નિષ્કર્મ-વીતરાગદશા થાય છે તે ચારિત્ર છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાની સર્વકર્મોના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.^૨

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૫૨

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૫૩

પહેલા અજ્ઞાનવશ પરમાં અટકીને જે શુભાશુભભાવો કર્યા, તે બધાનું પ્રતિક્રમણ કરીને હું નિષ્કર્મ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માથી જ નિરંતર વર્તું છું. ભાઈ ! શુભાશુભભાવ પણ દોષ છે, દુષ્કૃત છે. તેથી જ્ઞાની જીવ તેમનું પ્રતિક્રમણ કરે છે.^૧

જુઓ ! ધર્માત્મા હિંસાદિ અશુભભાવોને ત્યાગીને દયા-દાન આદિ શુભભાવોમાં પ્રવર્તે છે, તે વ્યવહાર પ્રતિક્રમણ છે. 'હું સર્વ દોષોને છોડીને ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં પોતાથી જ વર્તું છું.' આમ જ્ઞાની ભૂતકાળમાં થયેલા સર્વકર્મોનું પ્રતિક્રમણ કરે છે.^૨

નિરંતર નિજ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ તેજ ખરૂં પ્રતિક્રમણ છે.^૩

ભાઈ ! ધર્માત્મા તો રાગને મોહનો વિલાસ જાણે છે. શુભાશુભભાવ જ્ઞાનીની દષ્ટિમાં મોહનો જ વિલાસ છે. આ બધા પુદ્ગલના વિલાસ છે, જીવના વિલાસ નથી. ધર્મી જીવ તેમને ચૈતન્યનો વિલાસ માનતો નથી. ભક્તિના કાળમાં પણ તેને ભગવાન પ્રત્યે જે રાગ થાય છે, તેને પણ તે હેય જાણે છે. તેને જેવો આદર પોતાની અંદર બિરાજમાન જ્ઞાયકદેવનો છે, તેવો આદર શુભ પ્રત્યે નથી. ભલે ભક્તિ આદિનો શુભરાગ આવે છે, પરંતુ તેને તે હેય જાણે છે.^૪

વાસ્તવમાં રાગથી ભેદજ્ઞાન કરીને પોતાના શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપમાં રમવું/રહેવું તે જ સમ્યગ્દર્શન અને ધર્મ છે અને તે જ વાસ્તવિક આલોચના છે.^૫

શુદ્ધોપયોગમાં ઉગ્રતાપૂર્વક રમણ કરવાનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૬૧

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૬૨

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૬૩

૪ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૬૮

૫ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૬૯

દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિના વિકલ્પ ઉઠવા તે તો અપ્રત્યાખ્યાન છે. અશુદ્ધતા છે. તેનાથી ભેદજ્ઞાન કરીને શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર ભાવમાં ઉપયોગનું રમવું તે પ્રત્યાખ્યાન છે.^૧

હું ભવિષ્યમાં સમસ્ત કર્મ કરીશ નહિ, બીજાઓ પાસેથી કરાવીશ નહિ અને અન્ય કરતા હોય તેમની અનુમોદના કરીશ નહિ. આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાથી સર્વકર્મનો ત્યાગ કરીને ધર્માત્મા કર્મથી મુક્ત થઈને સ્વસન્મુખતા વડે શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણામનમાં સ્થિર થાય છે. સ્વરૂપમાં જ ઉપયોગને રમાડે છે. આનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે, ચારિત્ર છે.^૨

જેવી રીતે અશુભરાગ અશુચિ છે, તેવી જ રીતે શુભરાગ પણ અશુચિ જ છે; જેવી રીતે અશુભભાવ દુઃખરૂપ છે, તેવી જ રીતે શુભભાવ પણ આકુળતારૂપ જ છે. એકમાત્ર શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણામ જ પવિત્ર અને નિરાકુળ છે. આત્મા અંદરમાં અતીન્દ્રિય આનંદનો સાગર પવિત્રતાનો પિંડ પ્રભુ છે. ઉપયોગને ત્યાંજ સ્થિર કરીને તેમાં જ રમવું તે વાસ્તવિક પ્રત્યાખ્યાન અને ચારિત્ર છે.^૩

ધર્માત્માઓને દયા-દાન, વ્રતાદિ શુભભાવ થતા જ નથી - એમ વાત નથી, થાય છે; પરંતુ એ બધાનું યથાસ્થાને હોવા છતાં પણ શુદ્ધોપયોગરૂપ નિર્મળ પરિણામમાં તેનું કંઈ કામ નથી; પરંતુ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન થવા માટે શુભભાવોનું ન થવું તે જ અભીષ્ટ છે; કારણ કે તે શુભભાવ વીતરાગરૂપ શુદ્ધોપયોગમાં બાધક જ હોય છે.^૪

તાત્પર્ય એ છે કે - વ્યવહારચારિત્રરૂપ પ્રતિજ્ઞામાં જે દોષ લાગે છે, તેનું પ્રતિક્ષમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાન થાય છે; પરંતુ અહીં નિશ્ચયચારિત્રનું પ્રધાનપણે કથન હોવાથી શુદ્ધોપયોગથી વિપરીત બધા કર્મ

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૭૬

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૭૭

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૭૭

૪ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૭૮

આત્માના દોષસ્વરૂપ છે. તે સર્વ કર્મચેતનાસ્વરૂપ પરિણામોનું, ત્રણે કાળના કર્મોનું પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાન કરીને જ્ઞાની સર્વ કર્મચેતનાથી જુદા પોતાના શુદ્ધોપયોગરૂપ આત્માના જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન વડે તથા તેમાં જ સ્થિર થવાના વિધાનથી નિષ્પ્રમાદદશાને પ્રાપ્ત થઈને, શ્રેણી ચઢીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેજ જ્ઞાનીનું કાર્ય છે.

જુઓ ! અહીં કહે છે કે વ્યવહારચારિત્રરૂપ પ્રતિજ્ઞામાં જે દોષ લાગે છે, તેનું પ્રતિક્રમણ વગેરે થાય છે કે જે શુભભાવરૂપ છે અને પુણ્યબંધનું કારણ છે અને નિશ્ચયચારિત્રમાં તો શુદ્ધોપયોગથી વિપરીત સર્વધર્મ આત્મા માટે દોષસ્વરૂપ જ છે.

કહે છે કે આ સર્વ કર્મચેતનાથી ભિન્ન પોતાના શુદ્ધોપયોગરૂપ આત્માના જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન વડે તેમાં જ સ્થિર થવાના વિધાનથી નિષ્પ્રમાદદશાને પ્રાપ્ત કરીને શ્રેણીનું આરોહણ કરીને જ્ઞાની કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સન્મુખ થાય છે. બસ, આ જ એકમાત્ર જ્ઞાનીનું કાર્ય છે.^૧

સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ચારિત્રદશા પ્રગટ કરવાની, સ્વરૂપમાં રમણ કરવાની જેને ઈચ્છા છે તે એમ જાણે છે, અનુભવ કરે છે કે ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળના પુણ્ય-પાપના ભાવ તે માફ સ્વરૂપ નથી, હું તેનાથી પાછો હું છું, તેનો પરિત્યાગ કરું છું. આ રીતે ત્રણે કાળના સમસ્ત શુભાશુભ દોષોને દૂર કરીને શુદ્ધનયાવલંબી અને મોહથી વિલીન એવો હું સર્વ વિરોધોથી રહિત શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર આત્માનું અવલંબન કરું છું. હું તો શુદ્ધ એક સચ્ચિદાનંદમય આત્મા છું. તેમાં જ રમું છું, સ્થિર થાઉં છું. મને આ શુભાશુભભાવોથી શું પ્રયોજન ?

આ શરીર, મન, વાણી, ઈન્દ્રિય આદિ તો બધા જડ પદાર્થ, પરપદાર્થ છે તેમનો તો મેં કદી સ્પર્શ જ કર્યો નથી. ‘હું તેમનાથી નિવૃત્ત થાઉં છું’, આ પણ નાસ્તિનું કથન છે. અસ્તિથી તો ‘હું શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ભગવાન આત્માને જ અવલંબુ છું, પ્રાપ્ત થાઉં છું.’

હું તો ત્રિકાળી અકષાયી, પરમશાંત વીતરાગરસથી, ચૈતન્યરસથી ભરેલો ભગવાન છું, તેનું જ અવલંબન કરું છું. બસ, આ જ ધર્મી પુરૂષનું કાર્ય છે. ધર્મી જીવ તો આવા ચિંતનથી, આત્મોન્મુખી પુરૂષાર્થથી અલ્પકાળમાં જ કાર્ય પરમાત્મા બની જાય છે.^૧

અહીં ત્રણ વાતો કહી છે.

૧. હું ત્રણે કાળના સમસ્ત શુભાશુભકર્મોને છોડું છું. તેનાથી હું પોતાને ભિન્ન અનુભવું છું.
૨. હું અંતરમાં શુદ્ધ ચિદાનંદકંઠ પ્રભુ છું, શુદ્ધનયનું અવલંબન લઈને તેને જ પ્રાપ્ત કરીને તેનો જ આશ્રય લઉં છું.
૩. મારો ચિન્માત્ર આત્મા જ, ચિત્સ્વભાવી આત્મા જ માફે આલંબન છે, રાગ માફે આલંબન નથી; કારણ કે રાગ માફે સ્વરૂપ નથી, સ્વભાવ નથી.

આમ જ્યાં એક ચિન્માત્ર આત્માનું જ આલંબન છે, તે ચારિત્ર છે.^૨

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનું મંથન કરતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે અહીં દુષ્કૃત શબ્દનો અર્થ પાપક્રિયા અને પાપભાવ માત્ર નથી; પરંતુ સંપૂર્ણ પ્રકારની શુભાશુભ ક્રિયાઓ અને શુભાશુભભાવ છે; કારણ કે અહીં નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચય આલોચના અને નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી રહ્યું છે.

આમ તો વ્યવહાર પ્રતિક્રમણ, વ્યવહાર આલોચના અને વ્યવહાર પ્રત્યાખ્યાનમાં અશુભક્રિયા અને અશુભભાવોનો નિષેધ કરીને શુભક્રિયા અને શુભભાવ કરવાની પણ વાત આવે છે; છતાં અહીં તો એમ કહેવાઈ રહ્યું છે કે ત્રણે કાળ સંબંધી સમસ્ત શુભાશુભભાવોના અભાવપૂર્વક

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૮૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૮૦-૮૧

શુદ્ધોપયોગરૂપદશા થવી તે જ વાસ્તવિક પ્રતિક્રમણ છે, વાસ્તવિક આલોચના છે અને વાસ્તવિક પ્રત્યાખ્યાન છે.

જો આપ ધ્યાનપૂર્વક જ્ઞેશો તો અહીં એક વાત અત્યંત સ્પષ્ટરૂપે દેખાઈ આવશે કે પાંચે કળશોની અંતિમ પંક્તિમાં નિષ્કર્મ સ્થિતિના અવલંબનની જ વાત કરવામાં આવી છે, ચૈતન્ય આત્મામાં નિત્ય વર્તવાની વાત કહેવામાં આવી છે.

આ પ્રમાણે કર્મચેતનાના ત્યાગપૂર્વક થનારી જ્ઞાનચેતનાના નૃત્યની ચર્ચા ઉપરાંત હવે કર્મફળના ત્યાગરૂપ જ્ઞાનચેતનાના નૃત્યના સ્વરૂપને પ્રસ્તુત કરતાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર સૌથી પહેલા એક કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(આર્યા)

વિગલંતુ કર્મવિષતરુફલાનિ મમ શુક્તિમન્તરેણૈવ ।
સંચેતયેઽહમચ્ચલં ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમ્ ॥૨૩૦॥

(હરિગીત)

વિષવૃક્ષફળ સમ કર્મ સહુ આ ભોગવ્યા વિાગ ખરી જજો,
નિશ્ચયપાગે સંચેતુ છું ચૈતન્યમય આત્મા અહો ! ૨૩૦

હું પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું નિશ્ચળતાથી સંચેતન કરું છું, અનુભવ કરું છું; તેનાથી મારા કર્મરૂપી વિષવૃક્ષના સમસ્ત ફળ ભોગવ્યા વિના જ ખરી જાય - હું એવી ભાવના કરું છું.

આ કળશનો ભાવ ભાવાર્થમાં સ્પષ્ટ કરતાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા લખે છે -

“જ્ઞાની કહે છે કે જે કર્મ ઉદયમાં આવે છે, તેના ફળને હું જ્ઞાતાદષ્ટારૂપે જાણું-દેખું છું, તેનો ભોક્તા થતો નથી; તેથી મારા વડે ભોગવાયા વિના જ તે કર્મો ખરી જાય; હું પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં લીન થતો થકો તેનો જ્ઞાતાદષ્ટા જ રહું.

અહીં એટલું વિશેષ જાણવું જોઈએ કે અવિરત, દેશવિરત તથા પ્રમત્તસંયત દશામાં તો આવા જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન જ પ્રધાન છે અને જીવ જ્યારે અપ્રમત્તદશાને પ્રાપ્ત થઈ શ્રેણી ચડે છે, ત્યારે તે અનુભવ સાક્ષાત્ થાય છે.”

આ કળશના ભાવને સ્પષ્ટ કરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ કહે છે - “સમસ્ત કર્મફળના સંન્યાસની ભાવના કરનાર કહે છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મ છે તથા તેમના ભેદ-પ્રભેદ કરતાં ૧૪૮ ભેદ થાય છે. જ્ઞાનીને આ સમસ્ત કર્મોના ફળને ત્યાગવાની ભાવના હોય છે. જ્ઞાની ધર્માત્મા કરે છે કે કર્મરૂપી વિષવૃક્ષનાં ફળ મારા ભોગવ્યા વિના જ ખરી જાયો.

જુઓ ! જ્ઞાનીજનોના શુભભાવોના જ્વરમાં વિશ્વકલ્યાણની ભાવના હોવાથી તીર્થંકર નામકર્મની પ્રકૃતિનો બંધ પણ થાય છે; છતાં તેઓ તેને વિષવૃક્ષ જ માને છે; કારણ કે તેમને તીર્થંકર જેવા મહાન યશનો પણ લોભ રહેતો નથી. સાધારણ લોકોને એવું લાગી શકે કે તીર્થંકર જેવા પવિત્ર પદને વિષવૃક્ષ જેવી હીન ઉપમા કેમ અપાઈ રહી છે; પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય વાત એ છે કે જ્ઞાનીને ભૂમિકાનુસાર શુભભાવ થાય છે; પરંતુ તેમને સંપૂર્ણ શુભાશુભ કર્મોના ફળ પ્રત્યે હેયબુદ્ધિ થઈ ગઈ છે; તેથી તેઓ બધા કર્મોથી પાછળ હટી ગયા છે; બધાનું પ્રત્યાખ્યાન કરી ચૂક્યા છે. તેથી તેઓ ભાવના ભાવે છે કે અમે પૂર્વે જે શુભાશુભ કર્મો બાંધ્યા હતા; તે બધા વિષવૃક્ષના ફળ છે; તે બધા ફળ દીધા વિના જ ખરી જાયો.

કોઈને આ વાત અટપટી લાગી શકે છે; પરંતુ આ તો અનાદિસિદ્ધ વીતરાગતાનો માર્ગ છે.^૧

ભાઈ ! કર્મોના ફળ વિષવૃક્ષના જ ફળ છે, તેમાં મિઠાસ છે જ ક્યાં ? તેથી ધર્મી જીવ કહે છે કે આ કર્મરૂપી વિષવૃક્ષના ફળ મારા ભોગવ્યા વિના જ નષ્ટ થઈ જાય, ખરી જાય. તેમને કર્મફળ ભોગવવાની બિલ્કુલ ભાવના નથી. તેઓ તો કહે છે કે ‘અમે તો શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આનંદકંદ નિજ આત્માનું જ સંચેતન કરીએ છીએ.

ભલે શાતા વેદનીયના ઉદયમાં પુણ્યના ફળસ્વરૂપ ભોગસામગ્રી પ્રચુરમાત્રમાં મળે છે; પરંતુ તે બધી જ્ઞાનીઓને વિષફળ જેવી જ પ્રતીત થાય છે, વિચાર કરતાં આકુળતામય હોવાથી દુઃખદાયી લાગે છે; તેથી અતીન્દ્રિય આનંદનો અનુભવ કરનારા જ્ઞાનીજન કહે છે કે આ કર્મફળ ભોગવ્યા વિના જ ખરી જાય.

આ પ્રમાણે પહેલા કર્મચેતનાના ત્યાગની ભાવના ભાવી અને હવે કર્મફળચેતનાના ત્યાગની ભાવના ભાવે છે.^૧

જુઓ, ચોથા-પાંચમા ગુણસ્થાનમાં રાગની એકતા તૂટી છે; પરંતુ હજી અહીં અસ્થિરતા છૂટી નથી. પાંચમા ગુણસ્થાનમાં દેશવિરતી શ્રાવકને આનંદની વૃદ્ધિ જરૂર થઈ છે; છતાં પણ તેને હજી અસ્થિરતાનો ભાવ થાય છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં અનંતાનુબંધી આદિ ત્રણ કષાયોનો અભાવ થયો છે, પ્રચુર આનંદનું સંવેદન વર્તે છે; પરંતુ હજી પ્રમત્તદશા છે, પ્રમાદજનિત રાગ છે; તેથી આ ત્રણે અવસ્થાઓમાં જ્ઞાત-શ્રદ્ધાન મુખ્ય છે. જ્યારે તે જીવ અપ્રમત્તદશાને પ્રાપ્ત કરીને શ્રેણી ચડે છે, ત્યારે આ અનુભવ સાક્ષાત્ થાય છે.^૨

ગ્રંથના આરંભમાં જ કહ્યું હતું કે અમારા જીવનમાં એક મોહ જ નાચે છે. કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાનું હોવું તે મોહનું નૃત્ય છે. અને આ બંનેનો અભાવ થઈને જ્ઞાનચેતનાનું હોવું તે જ્ઞાનનું નૃત્ય છે.

કર્મચેતનાના સંન્યાસની ચર્ચામાં મન-વચન-કાય અને કૃત-કારિત અનુમોદનાથી ત્રણે કાળના શુભાશુભભાવોના કર્તૃત્વના ત્યાગની વાત કરી હતી અને હવે અહીં કર્મફળચેતનાના સંન્યાસની ચર્ચામાં કોઈ પણ ભેદભાવ વગર આઠ કર્મોની એકસો અડતાલીસ કર્મ પ્રકૃતિઓના - જેમાં તીર્થકર નામકર્મ જેવી પુણ્યપ્રકૃતિઓ પણ શામેલ છે - ફળના ભોક્તૃત્વની ભાવનાના ત્યાગની વાત કહેવાઈ રહી છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૮૨

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૮૩

આ કળશના બાદ તત્કાળ જ આચાર્યદેવ તે ૧૪૮ પ્રકૃતિઓના ફળના ભોકતૃત્વના સંન્યાસની વાત સ્વયં પૃથક્-પૃથક્કરૂપે કરી રહ્યા છે કે જેથી કંઈ ભ્રમ રહી ન જાય.

ધ્યાન રાખવાનું છે, અહીં તીર્થંકર નામકર્મના ફળના અભોકતૃત્વની ભાવના મિથ્યાત્વના અભોકતૃત્વની ભાવનાની સમાન જ કંઈ પણ અંતર પાડ્યા વિના ભાવી રહ્યા છે.

કર્મફળત્યાગની ભાવનાના ૧૪૮ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે -

- (૧) હું મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૨) હું શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૩) હું અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૪) હું મન:પર્યયજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૫) હું કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૬) હું ચક્ષુદર્શનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૭) હું અચક્ષુદર્શનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૮) હું અવધિદર્શનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૯) હું કેવળદર્શનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૧૦) હું નિદ્રાદર્શનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૧) હું નિદ્રાનિદ્રાદર્શનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૨) હું પ્રચલાદર્શનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૩) હું પ્રચલાપ્રચલાદર્શનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૪) હું સ્થાનગૃહ્ણિદર્શનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૫) હું શાતાવેદનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૬) હું અશાતાવેદનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૭) હું સમ્યક્ત્વમોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૮) હું મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૯) હું સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૨૦) હું અનંતાનુબંધિકોઘકષાયવેદનીયમોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૨૧) હું અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીક્રોધકષાયવેદનીયમોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૨૨) હું પ્રત્યાખ્યાનવરણીક્રોધકષાયવેદનીયમોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૨૩) હું સંજલવનક્રોધકષાયવેદનીયમોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૨૪) હું અનંતાનુબંધીમાનકષાયવેદનીયમોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૨૫) હું અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીમાનકષાયવેદનીયમોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૨૬) હું પ્રત્યાખ્યાનાવરણીમાનકષાયવેદનીયમોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૨૭) હું સંજલનમાનકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૨૮) હું અનંતાનુબંધિમાયાકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૨૯) હું અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીમાયાકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૩૦) હું પ્રત્યાખ્યાનાવરણીમાયાકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૩૧) હું સંજ્વલનમાયાકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૩૨) હું અનંતાનુબંધીલોકકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૩૩) હું અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીલોકકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૩૪) હું પ્રત્યાખ્યાનાવરણીલોકકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૩૫) હું સંજ્વલનલોકકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૩૬) હું હાસ્યનોકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૩૭) હું રતિનોકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૩૮) હું અરતિનોકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૩૯) હું શોકનોકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૪૦) હું ભયનોકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૪૧) હું જુગુપ્સાનોકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૪૨) હું સ્ત્રીવેદનોકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૪૩) હું પુરૂષવેદનોકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૪૪) હું નપુંસકવેદનોકષાયવેદનીય મોહનીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૪૫) હું નરક આયુકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૪૬) હું તિર્યચ આયુકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૪૭) હું મનુષ્ય આયુકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૪૮) હું દેવ આયુકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૪૯) હું નરકગતિનામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૫૦) હું તિર્યચગતિ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૫૧) હું મનુષ્યગતિ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૫૨) હું દેવગતિ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૫૩) હું એકન્દ્રિયજ્ઞતિ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૫૪) હું દ્વીન્દ્રિયજ્ઞતિ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૫૫) હું ત્રીન્દ્રિયજ્ઞતિ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૫૬) હું ચતુરિન્દ્રિયજ્ઞતિ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૫૭) હું પંચેન્દ્રિય નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૫૮) હું ઔદારિકશરીર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૫૯) હું વૈક્રિયિકશરીર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૬૦) હું આહારશરીર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૬૧) હું તેજશરીર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૬૨) હું કાર્મણશરીર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૬૩) હું ઔદારિકશરીર અંગોપાંગ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૬૪) હું વૈક્રિયિકશરીર અંગોપાંગ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૬૫) હું આહારકશરીર અંગોપાંગ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૬૬) હું ઔદારિકશરીરબંધન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૬૭) હું વૈક્રિયિકશરીરબંધન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૬૮) હું આહારકશરીરબંધન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૬૯) હું તેજસશરીરબંધન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૭૦) હું કાર્મણશરીરબંધન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૭૧) હું ઔદારિકશરીરબંધન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૭૨) હું વૈક્રિયિકશરીરસંઘાત નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૭૩) હું આહારકશરીરસંઘાત નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૭૪) હું તેજસશરીરસંઘાત નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૭૫) હું કાર્મણશરીરસંઘાત નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૭૬) હું સમચતુરસ્ત્રસંસ્થાન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૭૭) હું ન્યગ્રોધપરિમંડલસંસ્થાન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૭૮) હું જ્ઞાતિકસંસ્થાન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૭૯) હું કુબ્જકસંસ્થાન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૮૦) હું વામનસંસ્થાન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૮૧) હું હુંડકસંસ્થાન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૮૨) હું વજ્રચિભનારાયસંહનન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૮૩) હું વજ્રનારાયસંહનન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૮૪) હું નારાયસંહનન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૮૫) હું અર્ધનારાયસંહનન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૮૬) હું કીલિકસંહનન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૮૭) હું અસંપ્રાપ્તાસૃપાટિકાસંહનન નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૮૮) હું સ્નિગ્ધસ્પર્શ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૮૯) હું રૂક્ષસ્પર્શ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૯૦) હું શીતસ્પર્શ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૯૧) હું ઉષ્ણસ્પર્શ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૯૨) હું ગુરુસ્પર્શ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૯૩) હું લઘુસ્પર્શ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૯૪) હું મૃદુસ્પર્શ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૯૫) હું કર્કશસ્પર્શ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૯૬) હું મધુરસ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૯૭) હું અમ્લરસ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૯૮) હું તિક્તરસ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૯૯) હું કટુરસ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૦૦) હું કષાયરસ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૦૧) હું સુરભિગંધ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૦૨) હું અસુરભિગંધ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૧૦૩) હું શુકલવર્ણા નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૦૪) હું રક્તવર્ણા નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૦૫) હું પીતવર્ણા નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૦૬) હું હરિતવર્ણા નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૦૭) હું કૃષ્ણવર્ણા નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૦૮) હું નરકગત્યાનુપૂર્વી નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૦૯) હું તિર્યગત્યાનુપૂર્વી નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૧૦) હું મનુષ્યગત્યાનુપૂર્વી નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૧૧) હું દેવગત્યાનુપૂર્વી નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૧૨) હું નિર્માણ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૧૩) હું અગુરુલઘુ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૧૪) હું ઉપધાત નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૧૧૫) હું પરઘાત નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૧૬) હું આતપ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૧૭) હું ઉદ્યોત નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૧૮) હું ઉચ્છવાસ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૧૯) હું પ્રશસ્તવિહાયોગતિ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૨૦) હું અપ્રશસ્તવિહાયોગતિ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૨૧) હું સાધારણ શરીર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૨૨) હું પ્રત્યેકશરીર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૨૩) હું સ્થાવર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૨૪) હું ત્રસ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૨૫) હું સુભગ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૨૬) હું દુર્ભગ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૧૨૭) હું સુસ્વર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૨૮) હું દ્રુઃસ્વર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૨૯) હું શુભ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૩૦) હું અશુભ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૩૧) હું સૂક્ષ્મશરીર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૩૨) હું બાહ્યશરીર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૩૩) હું પર્યાપ્ત નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૩૪) હું અપર્યાપ્ત નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૩૫) હું સ્થિર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૩૬) હું અસ્થિર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૩૭) હું આદેય નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૩૮) હું અનાદેય નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

- (૧૩૯) હું યશઃકીર્તિ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૪૦) હું અયશઃકીર્તિ નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૪૧) હું તીર્થકર નામકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.
- (૧૪૨) હું ઉચ્ચગોત્ર કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું.
- (૧૪૩) હું નીચગોત્ર કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું.
- (૧૪૪) હું દાનાંતરાય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું.
- (૧૪૫) હું લાભાંતરાય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું.
- (૧૪૬) હું ભોગાંતરાય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું.
- (૧૪૭) હું ઉપભોગાંતરાય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું.
- (૧૪૮) હું વીર્યાન્તરાય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી; કારણ કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું.

ઉક્ત ૧૪૮ બોલ પર ધ્યાન આપતાં એક વાત સ્પષ્ટરૂપે ખ્યાલમાં આવે છે કે પ્રત્યેક બોલના ઉત્તરાર્ધમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું તથા પૂર્વાર્ધમાં ક્રમશઃ ૧૪૮ કર્મપ્રકૃતિઓના નામ આપીને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હું તેમના ફળને ભોગવતો નથી.

માત્ર કર્મપ્રકૃતિના નામ પરિવર્તનની સાથે એક જ વાતને ૧૪૮ વખત દોહરાવવામાં આવી છે. તેનો એક માત્ર હેતુ કર્મફળચેતનાનો ત્યાગ અને જ્ઞાનચેતનાની ભાવનાને વારંવાર નચાવવાનો છે; કારણ કે સાક્ષાત્ મુક્તિનો માર્ગ આ પ્રકારની ભાવનાની પ્રબળતા જ છે.

ઉક્ત ૧૪૮ બોલ પર ટીકા કરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ કહે છે કે - “અહીં જ્ઞાની કહે છે કે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ફળમાં જે મારી જ્ઞાનની હીનદશા છે, તેના પર માફ લક્ષ્ય નથી. માફ લક્ષ્ય તો ત્રિકાળ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી ભગવાન આત્મા પર છે. તેથી હું મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ફળને ભોગવતો નથી તેનાથી ભિન્ન પોતાના જ્ઞાન અર્થાત્ જ્ઞાયકસ્વભાવનું જ સંચેતન કરું છું. તેનો જ એકાગ્રપણે અનુભવ કરું છું, વેદન કરું છું.”

વાત સુક્ષ્મ છે બાપુ ! મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મની પ્રકૃતિ સત્તામાં પડી છે, તેનો ઉદય પણ છે તથા તેના નિમિત્તથી જ્ઞાનની હીનદશા પણ છે; પરંતુ તે હીનદશા કર્મનું ફળ છે, તેને હું કેમ ભોગવું ? હું તો તેનાથી ભિન્ન સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ ભગવાન છું, હું તો પોતાના તે ભગવાન આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.

શરીર, વાણી, સ્ત્રી, મહેલ-મકાન અને પ્રતિષ્ઠા આદિ બધા સંયોગ તો બાહ્ય વસ્તુઓ છે. તેને આત્મા ભોગવે છે યા ભોગવી શકે છે - એ તો વાત જ અસંભવ છે. અહીં તો જ્ઞાની કહે છે કે જ્ઞાનની વર્તમાન હીનદશા પણ કર્મનું જ ફળ છે, તેને હું ભોગવતો નથી.

વર્તમાનમાં તો કરણાનુયોગને બહાને અધિકાંશ એમ જ માનવામાં તેમ જ કહેવામાં આવે છે કે કર્મને કારણે વિકાર થાય છે; પરંતુ તે વાત બરોબર નથી. કર્મ તો નિમિત્તમાત્ર છે. વિકારરૂપ કાર્ય તો ઉપાદાનમાં ઉપાદાનની તત્સમયની યોગ્યતાથી થાય છે. વિકારનું ઉપાદાન જડકર્મ નથી, પરંતુ જીવ છે. વિકાર થવામાં હીનદશાનું પરિણમન મારામાં મારાથી થાય છે. આમ જ્ઞાની જાણે છે, માને છે.

અહીં જ્ઞાની કહે છે કે તે હીનદશા માફે સ્વરૂપ નથી, હું નથી, હું તેને ભોગવતો નથી. હવે માફે લક્ષ્ય સ્વભાવમાં જોડાઈ ગયું છે, સ્વભાવસન્મુખ થયું છે. રાગ અને હીનદશાના પક્ષને છોડીને હવે મને સ્વભાવનો પક્ષ થઈ ગયો છે. ભાઈ ! જન્મ-મરણથી છૂટવાની એકમાત્ર આ જ વિધિ છે, આ જ માર્ગ છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ નિજ આતમતત્ત્વની, જ્ઞાયકતત્ત્વની દષ્ટિ કરવી જ એકમાત્ર ધર્મનો માર્ગ છે. પર્યાયની તેમાં વાત જ નથી. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ પણ પર્યાય છે; પરંતુ તેને પર્યાયનો આશ્રય નથી, તે પર્યાયને તો ત્રિકાળીદ્રવ્યનો જ આશ્રય છે.^૧

પ્રશ્ન:- જ્યારે મન:પર્યાયજ્ઞાન છે જ નહીં તો તેને ભોગવવાની કે ન ભોગવવાની વાત જ આવતી નથી ? છતાં પણ 'હું તેને નથી ભોગવતો' - એવું કેમ કહેવામાં આવ્યું છે ?

ઉત્તર:- અહીં તો એમ કહેવાઈ રહ્યું છે કે જ્ઞાનીને કોઈ પણ કર્મફળનું સ્વામિત્વ નથી. જ્ઞાનીનું પર્યાય તરફ જોર જ નથી, એક નિજનંદસ્વરૂપ પ્રભુ આત્માનું જ જોર છે. એ બતાવવા માટે એક-એક કર્મપ્રકૃતિનો નામ સાથે નિષેક કરવામાં આવ્યો છે.

જુઓ, કર્મની ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ છે. બધા જીવોને ૧૪૮ કર્મપ્રકૃતિઓની સત્તા તથા ઉદય આદિ સદા હોતા નથી; પરંતુ સામાન્ય વર્ણન કરવામાં બધા ભેદ-પ્રભેદોની વાત કહેવામાં આવે છે. ક્ષાયિક સમકિતીને મિથ્યાત્વ સંબંધી ત્રણ પ્રકૃતિઓની સત્તા હોતી નથી. પરંતુ અન્ય સમ્યગ્દષ્ટિઓને ત્રણે પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોવા છતાં પણ જ્ઞાનીનું તે તરફ લક્ષ્ય હોતું નથી; તેથી તેઓ કહે છે કે હું તેમને ભોગવતો નથી.

એક તીર્થંકર નામકર્મની પ્રકૃતિ પણ બધાને હોતી નથી. મિથ્યાદષ્ટિની તો અહીં વાત જ નથી. અહીં તો ક્ષણિક રાગાદિભાવથી ભિન્ન થઈને ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવનો આશ્રય લેવાની વાત છે. અહીં જ્ઞાની કહે છે કે પ્રકૃતિના ઉદયના ફળને હું ભોગવતો નથી તીર્થંકર પ્રકૃતિનો ઉદયતો ૧૩મા

ગુણસ્થાનમાં આવે છે; પરંતુ જો તે પ્રકૃતિ જ્ઞાતીની સત્તામાં પડી હોય તો પણ તેના ફળની તરફ જ્ઞાનીનું લક્ષ્ય રહેતું નથી. 'હું ભવિષ્યમાં તીર્થંકર થવાનો છું' - એવું પણ જ્ઞાનીનું લક્ષ્ય રહેતું નથી. તે તો તીર્થંકરપ્રકૃતિના ફળને પણ વિષવૃક્ષનું ફળ જાણે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ પુરૂષ કહે છે કે 'હું જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ફળને ભોગવતો નથી. હું તો નિર્વિકાર, પુર્ણ, પર્યાયની પામરતાથી પૃથક્ ત્રણલોકનો નાથ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી ભગવાન આત્મા છું. હું પોતાના આવા નિજજ્ઞાયક સ્વરૂપી આત્માનું જ સંચેતન કરું છું, અનુભવ કરું છું. વર્તમાન જ્ઞાનની અધૂરી દશા પર માફ લક્ષ્ય નથી. હું પુર્ણ વસ્તુનો અનુભવ કરું છું.'

જ્ઞાની આ પ્રમાણે દર્શનાવરણીયકર્મની પ્રકૃતિઓ સંબંધી વિચાર કરે છે કે હું ચક્ષુદર્શનાવરણીય, અચક્ષુદર્શનાવરણીય અવધિદર્શનાવરણીય, અને કેવળદર્શનાવરણીય આદિ કર્મોના ફળને ભોગવતો નથી. હું તો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો જ અનુભવ કરું છું. જે પ્રકૃતિઓ ઉદયમાં છે અને સત્તામાં પડી છે, તેના નિમિત્તથી હીનદશા પણ છે; પરંતુ જ્ઞાનીનું તેના વેદન તરફ લક્ષ્ય નથી, ત્યાં ઝુકાવ નથી; તે પૂર્ણાનંદના નાથ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ ભગવાન આત્માનું જ વેદન કરે છે, અનુભવ કરે છે.^૧

આ પ્રમાણે વેદનીય કર્મની જે જે પ્રકૃતિઓ છે, તેમાં શાતાવેદનીયકર્મના નિમિત્તથી બાહ્ય સામગ્રી ધન, કુટુંબ, પરિવાર, શરીરની નીરોગતા આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અશાતાના ઉદયમાં પ્રતિકુળ સંયોગો મળે છે, તેના પ્રતિ પણ જ્ઞાનીનું લક્ષ્ય નથી. તે વિચારે છે કે શાતાના ઉદયમાં જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે માફ સ્વરૂપ નથી, હું તેને ભોગવતો નથી. હું તો નિજ ચૈતન્યમૂર્તિ ચિદ્રુપ પ્રભુ આત્માને જ ચેતું છું. તેવી જ રીતે અશાતાના ઉદયમાં જે રોગ આદિ પ્રતિકુળતાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જ્ઞાની તેમને પણ ભોગવતો નથી.^૨

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૦૫-૧૦૬

૨ તે જ, પાનું ૧૦૬

હવે મોહનીયકર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓના સંબંધમાં જ્ઞાની કહે છે કે હું મિથ્યાત્વ, સમ્યક્મિથ્યાત્વ (મિશ્ર) અને સમ્યક્પ્રકૃતિ મિથ્યાત્વ કર્મના ફળને ભોગવતો નથી.^૧

હું અનંતાનુબંધી ક્રોધ કષાય વેદનીય મોહનીયકર્મના ફળને ભોગવતો નથી, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ સંચેતન કરું છું.^૨

‘હું અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્જવલન સંબંધી ક્રોધકષાય વેદનીય મોહનીયકર્મના ફળને ભોગવતો નથી; હું તો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ ભોગવું છું.’^૩

આ પ્રમાણે જેવી રીતે ક્રોધકષાયની ચોકડીની વાત કરી; તે જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભ કષાયની ચોકડીના ફળના ત્યાગની ભાવના પણ જ્ઞાની ભાવે છે, તેઓ કહે છે કે હું આ કર્મોને ભોગવતો નથી. હું તો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો જ અનુભવ કરું છું.

નોકષાય મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિના જે હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા અને સ્ત્રી-પુરૂષ અને નપુંસક વેદના ભેદ કહ્યા, જ્ઞાની તેના ફળને પણ ભોગવતો નથી.^૪

હું નરક આયુ તિર્યચ આયુ, મનુષ્ય આયુ અને દેવ આયુ કર્મના ફળને ભોગવતો નથી. હું તો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો જ અનુભવ કરું છું.^૫

આ પ્રમાણે જ્ઞાની સકળ કર્મોના ફળના સંન્યાસની ભાવના કરે છે.

અહીં ભાવનાનો અર્થ છે વારંવાર ચિંતવન કરીને ઉપયોગનો અભ્યાસ કરવો.^૬

૧ તે જ, પાનું ૧૦૭

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૦૮

૩ તે જ, પાનું ૧૦૮

૪ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૦૮-૧૦૯

૫ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૦૯

૬ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૧૦

પંચાસ્તિકાયની ૩૯મી ગાથામાં એમ કહ્યું છે કે 'જ્ઞાનચેતના તો કેવળીને જ હોય છે' તે તો પૂર્ણતાની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનચેતનારૂપ અનુભવની શરૂઆત તો ચોથા ગુણસ્થાનથી જ થઈ જાય છે. રાગથી હટીને જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન આત્મામાં એકાગ્ર થવું જ્ઞાનચેતના છે અને તે ચોથા ગુણસ્થાનથી પ્રારંભ થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાનચેતના હોય છે; પરંતુ ત્યાં પૂર્ણ હોતી નથી. સાથે કર્મચેતના અને કર્મફળચેતના પણ હોય છે.

સાક્ષાત્ જ્ઞાનચેતનારૂપ પરિણમન થયા બાદ આત્મા અનંતકાળ સુધી જ્ઞાનચેતનારૂપ રહેતો થકો પરમાનંદમાં મગ્ન રહે છે.^૧

આપ્રમાણે અહીં પ્રત્યેક કર્મનું નામ લઈને સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં થકા તેના ફળના ત્યાગની ભાવના ભાવી છે.

આ પછી કર્મફળચેતનાના ત્યાગની ભાવનાના ઉપસંહારરૂપે બે કળશ કાવ્ય આપવામાં આવ્યા છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(વસન્તતિલકા)

નિ:શેષકર્મફલસંન્યસનાન્મમૈવં

સર્વક્રિયાંતરવિહારનિવૃત્તવૃત્તે: ।

ચૈતન્ય લક્ષમભજતો ભૃશમાત્મતત્ત્વં

કાલાવલીયમચલસ્ય વહત્વનંતા ॥૨૩૧॥

ય: પૂર્વભાવકૃતકર્મવિષદ્વુમાણાં

ભુંકે ફલાનિ ન ખલુ સ્વત: એવ તૃપ્ત: ।

આપાતકાલરમણીયમુદર્કરમ્યં

નિષ્કર્મશર્મમયમેતિ દશાંતરં સ: ॥૨૩૨॥

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૧૨

(હરિગીત)

પૂર્વોક્ત રીત કર્મો તાગાં ફળ ત્યાગીને સહ, ભાગવું
હું આત્મને અતિશયપાણે ચૈતન્યલક્ષણ જેહનું;
ને અન્ય સર્વ ક્રિયા મહીં ન વિહારમય વૃત્તિ કરે,
આ રીત આત્મતત્ત્વનો છે અચળ ભોગવટો મને;
કાળાવલિ વહેજે અનંતી આત્માના ઉપભોગમાં
ઉપયોગની મારી પ્રવૃત્તિ જાઓ ના કદી અન્યમાં. ૨૩૧

અજ્ઞાનથી પૂર્વે કરેલાં કર્મરૂપ વિષવૃક્ષનાં
ફળ ભોગવે નહીં જે અને છે તૃપ્ત આત્મસ્વરૂપમાં;
નિષ્કર્મ સુખમય ને અપૂરવ દશાંતરને પામતો,
રમણીય છે જે વર્તમાને ને ભવિષ્યે પાણ અહો !! ૨૩૨

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત સમસ્ત પ્રકારના કર્મોના ફળનો સંન્યાસ
(ત્યાગ) કરીને ચૈતન્યલક્ષણ આત્મતત્ત્વને અતિશયતાથી ભોગવું છું અને
તેનાથી ભિન્ન અન્ય સર્વ ક્રિયાઓના વિહારથી મારી વૃત્તિ સંપૂર્ણપણે નિવૃત્ત
છે. આપ્રમાણે આત્મતત્ત્વના ઉપભોગમાં અચળ-એવા મને આ કાળની
આવલી કે જે પ્રગટરૂપે અનંત છે; તે આત્મતત્ત્વના ઉપયોગમાં જ વહેતી
રહે. ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ અન્ય વિષયોમાં ક્યારે પણ ન જાય.

પહેલા અજ્ઞાનભાવમાં ઉપાર્જિત કર્મરૂપી વિષવૃક્ષોના ફળને જે
પુરૂષ તેમનો સ્વામી થઈને ભોગવતો નથી અને પોતામાં જ તૃપ્ત છે; તે
પુરૂષ વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં રમણીય નિષ્કર્મ સુખમય દશાને પ્રાપ્ત થાય
છે.

આ કળશોનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા
ભાવાર્થમાં લખે છે -

“આવી ભાવના કરનારો જ્ઞાની એવો તૃપ્ત થઈ ગયો છે કે જાણે
ભાવના કરતો થકો સાક્ષાત્ કેવળી જ થઈ ગયો છે; તેથી તે અનંતકાળ
સુધી તેમ જ રહેવા ઈચ્છે છે અને તે યોગ્ય જ છે; કારણ કે આવી ભાવનાથી

જ કેવળી થવાય છે. કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનો પરમાર્થ ઉપાય આ જ છે. બાહ્ય વ્યવહારચારિત્ર તેના જ સાધનરૂપ છે અને તેના વિના વ્યવહારચારિત્ર શુભકર્મને બાંધે છે, તે મોક્ષનો ઉપાય નથી.

જ્ઞાનચેતનાની ભાવનાનું ફળ એ છે કે આ ભાવનાથી જીવ અત્યંત તૃપ્ત રહે છે, અન્ય તૃષ્ણા રહેતી નથી અને ભવિષ્યમાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીને સમસ્ત કર્મોથી રહિત મોક્ષ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે.”

આ કળશોનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે. “તાંડૈ ચૈતન્યતત્ત્વ અંદર કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાથી ભિન્ન છે. વિકારીભાવોમાં એકાગ્ર થઈને ચેતવાનું નામ કર્મચેતના છે તથા તેમાં હર્ષ-શોક થવા તે કર્મફળચેતના છે. બંને જ દુઃખદાયક છે. આ બંનેથી ભિન્ન થઈ ભેદજ્ઞાન કરીને અંદર ચિન્માત્ર નિજસ્વરૂપના આશ્રયથી જેણે જ્ઞાનચેતના પ્રગટ કરી છે, તે જ્ઞાની છે.

આત્મા ત્રિકાળી વસ્તુ છે, તેનો જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ પણ ત્રિકાળ છે. આવા નિજસ્વભાવનું ભાન કરીને અંદરમાં એકાગ્રતા દ્વારા આત્માનુભૂતિ કરવી તે જ્ઞાનચેતના છે.^૧

આવી જ્ઞાનચેતના જ ભવનો અંત આણનારી અને પરમાનંદ દેનારી છે, તેને જ ધર્મ કહે છે.^૨

જુઓ, આ અંતરરમણ કરવાની-ચારિત્રની વાત છે. સમ્યગ્દર્શન બાદ જેને અંતરંગમાં, સ્વરૂપમાં રમણ કરવાની સ્થિરતા થઈ ગઈ છે, તે એવો પૂર્ણ તૃપ્ત થઈ જાય છે કે જાણે સાક્ષાત્ કેવળી જ થઈ ગયો છે. હવે તેને સ્વરૂપમાંથી બહાર નીકળવું પોષાતું જ નથી, સ્વરૂપમાંથી બહાર આવવાનું બિલ્કુલ ગમતું નથી. તે અનંતકાળ સુધી સ્વરૂપમાં જ રહેવા ઈચ્છે છે.

૧ પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૧૪

૨ તે જ, પાનું ૧૧૪

પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા કહે છે કે આ વાત યોગ્ય જ છે; કારણ કે આવી ભાવનાથી જ કેવળી થવાય છે. વ્રત-તપ આદિ ક્રિયાકાંડના વિકલ્પથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતું નથી. સ્વ-સ્વરૂપનો અનુભવ, પછી તેનો જ અભ્યાસ અને પછી સ્વરૂપરમણતાની જ જમાવાટ સ્થિરતા. બસ, આ જ એક કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે.^૧

મોક્ષનું ચતુર્થ સાધન તો સ્વરૂપરમણતા જ છે; પરંતુ રાગાંશને તેનું સહચર અથવા નિમિત્ત જાણીને તેને પણ વ્યવહારનું સાધન કહેવામાં આવ્યું છે. વાસ્તવિક સાધન વગર વ્યવહારચારિત્ર કંઈ જ નથી. તે એકલા બાહ્યસાધન કેવળ શુભકર્મને જ બાંધે છે.^૨

ભગવાન આત્મા તો અમૃતનું વૃક્ષ છે અને કર્મોનું ફળ વિષવૃક્ષનું ફળ છે. બંને ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુઓ છે. અમૃતસ્વરૂપ આત્માનું અવલંબન લઈને પરિણતિમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ અમૃતના ફળ પાકે છે; પરંતુ અજ્ઞાનદશામાં જે કર્મો બાંધવામાં આવ્યા હતા, તેના ફળમાં વિષવૃક્ષના ફળ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે કર્મોના ફળરૂપે ભલે શાતાનો ઉદય આવે કે અશાતાનો ઉદય આવે - તે બધા વિષવૃક્ષના જ ફળ છે.

અહીં કહે છે કે ચારિત્રવાન ધર્મી પુરૂષ પોતાના સ્વરૂપથી જ તૃપ્ત છે, તેની પર્યાયમાં અતીન્દ્રિય આનંદનો મહાસાગર ઉછળે છે. જે કંઈ રાગ રહ્યો છે, તેને તે માત્ર જાણે છે અર્થાત્ તેનો જ્ઞાતા-દષ્ટા બનીને રહે છે. અહા ! પોતાના નિર્ભજ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવનો અનુભવી જ્ઞાની પૂર્વકર્મોના ફળમાં જોડાતો નથી. સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થઈ સ્વરૂપચરણમાં રમનારા મુનિવરોને વર્તમાનમાં રમણીય સુખનો અનુભવ વર્તે છે અને ભવિષ્યમાં તેના ફળમાં રમણીય, નિષ્કર્મ પૂર્ણ સુખમયદશા રહે છે. આવા સુખમય ચારિત્રને અજ્ઞાનીજન કષ્ટદાયક માને છે. ન કેવળ માને છે, એમ કહેતાં પણ સાંભળવામાં આવે છે કે ચારિત્રનું ધારણ કરવું તો લોઢાના ચણા

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૧૭

૨ તે જ, પાનું ૧૧૭

ચાવવા જેવું કષ્ટપ્રદ અને કઠણ કામ છે. અરે ભાઈ ! આ લોકોને ચારિત્રના વાસ્તવિક સ્વરૂપની ખબર નથી.^૧

જુઓ, રાગમાં એકાગ્ર થવું તે કર્મચેતના છે અને હર્ષ-શોકમાં એકાગ્ર થવું તે કર્મફળચેતના છે. આ બંનેથી ભિન્ન પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી ચિન્માત્રવસ્તુ ભગવાન આત્મામાં એકાગ્ર થવું તે જ્ઞાનચેતના છે. તે જ્ઞાનચેતનાનું ફળ એ છે કે તેની ભાવનાથી જીવ અત્યંત તૃપ્ત રહે છે. તેના જીવનમાં અન્ય કોઈ તૃષ્ણા રહેતી નથી.^૨

પરમાં કંઈક કરવાની વૃત્તિ કર્મચેતના છે અને અનુકુળ-પ્રતિકુળ સંયોગોમાં અનુકુળતા-પ્રતિકુળતાનું વેદન જ કર્મફળચેતના છે. આ બંને જ અજ્ઞાનચેતના છે અને પોતાના આત્મામાં પોતાપણું, તેને જ પોતાનો જાણવો અને તેમાં જ મગ્ન રહેવું તે જ્ઞાનચેતના છે. કર્મચેતના અને કર્મફળચેતના હેય છે અને જ્ઞાનચેતના ઉપાદેય છે; તેથી ધર્મ છે, મુક્તિનો માર્ગ છે, મુક્તિસ્વરૂપ છે.

તેથી અહીં કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાના ત્યાગની ભાવના ભાવીને અજ્ઞાનચેતનાને જડમૂળથી ઉખેડીને જ્ઞાનચેતનામાં મગ્ન રહેવાની ચર્ચા કરવા ઉપરાંત આ સંપૂર્ણ પ્રકરણના ઉપસંહાર કરતા આત્મખ્યાતિમાં એક કળશ લખવામાં આવ્યો છે. ધ્યાન રાખવું કે, આગલા બે કળશ કર્મફળચેતનાના ઉપસંહારરૂપ હતા અને પ્રસ્તુત કળશ સંપૂર્ણ પ્રકરણના ઉપસંહારનો કળશ છે.

(સ્રગ્ધરા)

અત્યંતં ભાવયિત્વા વિરતિમવિરતં કર્મણસ્તત્ફલાચ્ચ

પ્રસ્પષ્ટં નાટયિત્વા પ્રલયનમખિલાજ્ઞાનસંચેતનાયાઃ ।

પૂર્ણં કૃત્વા સ્વભાવં સ્વરસપરિગતં જ્ઞાનસંચેતનાં સ્વાં

સાનંદં નાટયન્તઃ પ્રશમરસમિતઃ સર્વકાલં પિબન્તુ ॥૨૩૩॥

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૧૭

૨ તે જ, પાનું ૧૧૭

(હરિગીત)

પૂર્વોક્ત રીતે કર્મથી ને કર્મફળથી પાણ અહો !
વિરતિ અતિશય ભાવીને અવિરતપાણે જ્ઞાનીજનો;
અજ્ઞાનરૂપી ચેતનાનો પ્રલય પ્રગટ નચાવીને,
પૂરાણ કરીને સર્વ રીતે રસથી પ્રાપ્ત સ્વભાવને;
પ્રગટાવીને આનંદપૂર્વક ચેતના નિજ જ્ઞાનની,
પીઓ પ્રથમરસને સદાય જ્ઞાનીજન હે આજથી. ૨૩૩

કર્મ અને કર્મફળથી અત્યંત વિરક્તિભાવને ભાવીને, સમસ્ત અજ્ઞાનચેતનાના નાશને સ્પષ્ટતાથી નચાવીને અને નિજરસને પ્રાપ્ત પોતાના સ્વભાવને પૂર્ણ કરીને પોતાની જ્ઞાનચેતનાને આનંદપૂર્વક નચાવતાં હવે હંમેશા પ્રથમરસને પીઓ.

આ કળશમાં તો માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનારૂપ અજ્ઞાનચેતનાનો અભાવ કરીને આત્માના અનુભવરૂપ જ્ઞાનચેતનાની ભાવના સદા ભાવવી - આ માર્ગ છે. એ જ વાસ્તવિક ધર્મ છે, શેષ બધા ક્રિયાકાંડનો ધર્મ સાથે કોઈ નાતો નથી. ધર્મના નામે તેમાં સમય અને શક્તિ ગુમાવવી તે અમૂલ્ય નરભવની હાર છે. તેથી અધિક તો બીજું શું કહી શકાય ?

કવિવર બનારસીદાસજીએ પણ નાટક સમયસારમાં ઉક્ત પ્રકરણનો આધાર લઈને અનેક છંદ લખ્યા છે; જે મૂળથી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. અહીં તે બધાને તો અહીં આપવાનું સંભવ નથી; છતાં અમુક મહત્વપૂર્ણ છંદ નમૂના તરીકે અહીં અપાઈ રહ્યા છે જે ઉક્ત પ્રકરણ પર પ્રકાશ પાથરે છે.

(દોહા)

ગ્યાનવંત અપની કથા, કહૈ આપ સૌં આપ ।
મૈં મિથ્યાત દસાવિષૈં, કીને બહુવિધિ પાપ ॥
મૈં કીનીૌં મૈં યૌં કરૌં, અબ યહ મેરૌ કામ ।
મન વચ કાયા મૈં બસૈ, ઇ મિથ્યા પરિનામ ॥

મન-વચન-કાયા કરમફલ, કરમ-દસા જડ અંગ ।
 દરબિત પુગ્ગલ પિંડમય, ભાવિત ભરમ તરંગ ॥
 તાર્તે આતમ ધરમ સૌં, કરમ સુખાઝ અપૂઠ ।
 કૌન કરાવૈ કૌ કરૈ, કૌસલ હૈ સબ જૂઠ ॥
 કરની હિત હરની સદા, મુકતિ વિતરની નાંહિ ।
 ગની બંધ-પદ્ધતિ વિષૈ, સની મહાદુઃખમાંહિ ॥

પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાનની ક્રિયામાં જ્ઞાની જીવ પોતાની વાર્તા પોતે જ કહે છે. તેઓ કહે છે કે અમે ભૂતકાળમાં મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં ઘણા પ્રકારનાં પાપ કર્યાં છે.

‘મેં આમ કર્યું, હું આમ કરું છું’ અને હવે હું આમ કરીશ અર્થાત્ હવે આ માફક કાર્ય છે, કર્તવ્ય છે’ - આ પ્રકારના મિથ્યા પરિણામ મારા મન-વચન-કાયામાં વસી રહ્યાં છે.

આ મન-વચન-કાયા કર્મોદયથી પ્રાપ્ત થયા છે; તેથી તે કર્મોનું ફળ જ છે અને કર્મની અવસ્થા તો જડરૂપ જ છે. દ્રવ્યકર્મ પુદ્ગલનો જ પિંડ છે અને ભાવકર્મ આત્મામાં ઉત્પન્ન થતી ભ્રમરૂપ તરંગો છે.

તેથી આત્મધર્મથી કર્મનો સ્વભાવ વિપરીત જ છે. તેથી આ કર્મોને કોણ કરે અને કોણ કરાવે ? અર્થાત્ તેમનો કર્તા કરાવનાર આત્મા નથી. તેમનો કર્તા પોતાને માનવો તે ખોટી ચતુરાઈ છે.

અધિક શું કહીએ - પરમાં કંઈ પણ કરવાના પરિણામ અહિત કરનારા જ છે, મુક્તિ દેનારા નથી; તે તો મહાદુઃખથી એકમેક થયેલી ભરેલી બંધપદ્ધતિ જ માનવામાં આવે છે.

(ચૌપાઈ)

મેં ત્રિકાલ કરની સૌં ન્યારા । ચિદવિલાસ પદ જગ ઝજયારા ॥
 રાગ વિરોધ મોહ મમ નાંહી । મેરૌ અવલંબન મુઝ માંહી ॥

હું તો સદાય કર્તૃત્વબુદ્ધિથી ભિન્ન છું, ચૈતન્યમાં વિલાસ કરનાર છું, સંપૂર્ણ જગતનો પ્રકાશક છું, જ્ઞાયક છું, મોહ-રાગ-દ્વેષ મારામાં નથી; તેથી મારો આશ્રય તો મારામાં જ વિદ્યમાન છે. અર્થાત્ મારો આશ્રય તો હું પોતે જ છું.

(દોહા)

કહૈ વિચ્છન મૈં રહ્યૌ, સદા ગ્યાન રસ રાચિ ।
 સુદ્ધાતમ અનુભૂતિ સૌં, ખલિત ન હોહું કદાચિ ॥
 પુવ્વકરમ વિષતરુ ભૈ, ઉદૈ ભોગ ફલફૂલ ।
 મૈં ઇનકો નહિ ભોગતા, સહજ હોહુ નિરમૂલ ॥
 જો પૂર્વકૃત કરમ-ફલ, રુચિ સૌં ભુંજૈ નાંહિ ।
 મગન રહૈ આઠૌં પહર, સુદ્ધાતમ પદ માંહિ ॥
 સો બુધ કરમદસા રહિત, પાવૈ મોખ તુરંત ।
 ભુંજૈ પરમ સમાધિ સુખ, આગમ કાલ અનંત ॥

વિચક્ષણ પુરૂષ કહે છે કે હું તો સદાય પોતાના જ્ઞાનરસમાં જ રચી-પચી રહ્યો છું; પોતાના શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી ક્યારેય સ્ખલિત થતો નથી.

પૂર્વકૃતકર્મ વિષવૃક્ષ છે; પૂર્વકૃત કર્મોના ઉદ્દયને ભોગવવા તે જ તેમના ફળ-ફૂલ છે. હું તેમનો ભોક્તા નથી; તેથી તે સહજ નિર્મૂળ થઈ જશે.

જે વ્યક્તિ પૂર્વકૃત કર્મોના ફળને રૂચિપૂર્વક ભોગવતા નથી અને આઠે પહર અર્થાત્ દિવસ-રાત શુદ્ધાત્મામાં જ મગ્ન રહે છે; તે લોકો અતિશીઘ્ર કર્મરહિત મુક્તિદશાને પ્રાપ્ત કરે છે અને આગામી અનંત કાળ સુધી પરમસમાધિગત સુખને ભોગવે છે.

(છપ્પય)

જો પૂર્વકૃતકરમ, વિરખ-વિષ-ફલ નહિં ભુંજૈ ।
 જોગ જુગતિ કારિજ કરંતિ, મમતા ન પ્રયુજૈ ॥

રાગ વિરોધ નિરોધિ, સંગ વિકલપ સબ છંડડ ।

સુદ્ધાતમ અનુભૌ અભ્યાસિ, સિવ નાટક મંડડ ॥

જો ગ્યાનવંત ઇહિ મગ ચલત, પૂરન હૈ કેવલ લહૈ ।

સો પરમ અતીન્દ્રિય સુખ વિષેં, મગનરૂપ સંતત રહૈ ॥

જે પૂર્વકૃત કર્મફળી વિષવૃક્ષોના ફળને ભોગવતો નથી અને મન-વચન-કાયારૂપ યોગોની ક્રિયામાં મમતા રાખતો નથી; રાગ-દ્વેષને રોકીને, પરિગ્રહ અને વિકલ્પોને છોડીને શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે છે; તે જ્ઞાનીજન આ માર્ગ પર ચાલતાં પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરીને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે અને સદાય પરમ અતીન્દ્રિય આનંદમાં મગ્ન રહે છે.

કવિવર બનારસીદાસજીએ ઉક્ત છંદોમાં આ જ વાત કહી છે કે જ્ઞાનીજન પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાનના માધ્યમથી કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાના ત્યાગની ભાવના ભાવતાં જ્ઞાનચેતનારૂપ પરિણમિત થઈ અનંતસુખને પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી તેને જ અનંત કાળ સુધી ભોગવે છે.

વાસ્તવિક ધર્મ પણ આ જ છે, આ જ એક કરવા યોગ્ય માત્ર કાર્ય છે; તેના સિવાય ધર્મને નામે જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે ધર્મ નથી, કર્મ જ છે, કર્મબંધનું જ કારણ છે, કર્મચેતના જ છે, કર્મફળચેતના જ છે, અજ્ઞાનચેતના છે જ્ઞાનચેતના ક્યારેય નથી.

એકમાત્ર જ્ઞાનચેતના જ ધર્મ છે, ધર્મનો માર્ગ છે, મુક્તિનો માર્ગ છે, સાક્ષાત્ મુક્તિ જ છે.

આ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર છે. તેમાં અત્યાર સુધી એ જ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન પરનો કર્તા-ભોક્તા નથી.

હવે આગામી ગાથાઓમાં એમ બતાવશે કે નિશ્ચયથી સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન પરજ્ઞેયોને જાણવા છતાં પણ પરજ્ઞેયોથી સર્વથા ભિન્ન છે.

ઉક્ત વિષયને સ્પષ્ટ કરનાર ગાથાઓની ઉત્થાનિકારૂપે આચાર્ય અમૃતચંદ્રદેવે એક કળશ લખ્યો છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(વંશસ્થ)

ઇતઃ પદાર્થપ્રથનાવગુંઠનાદ્વિના

કૃતેરેકમનાકુલં જ્વલત્ ।

સમસ્તવસ્તુવ્યતિરેકનિશ્ચયાદ્

વિવેચિતં જ્ઞાનમિહાવતિષ્ઠતે ॥૨૩૪॥

(હરિગીત)

વસ્તુ સમસ્તથી ભિન્નતાના નિશ્ચયે જુદું પડી,
આ જ્ઞાન થાયે રહિત સર્વ પદાર્થના સંબંધથી;
બસ એક જ્ઞાનક્રિયામયી થઈને અનાકુળ જ્ઞાન તે,
દેદીપ્યમાન થયું થકું નિશ્ચળ હો અહીંથી હવે. ૨૩૪

હવે અહીંથી આગળની ગાથાઓમાં કહે છે કે સમસ્ત વસ્તુઓથી ભિન્નત્વના નિશ્ચય દ્વારા આ જ્ઞાન પદાર્થોના વિસ્તારની સાથે ગુંથાયેલ હોવાથી ઉત્પન્ન થનાર ક્રિયાથી રહિત એક જ્ઞાનક્રિયામાત્ર અનાકુળ અને દેદીપ્યમાન નિશ્ચળ રહે છે.

આ કળશમાં માત્ર એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન જ્ઞેયોની સાથે ગુંથાયેલ હોવા છતાં પણ, જ્ઞેયોને જાણતું રહેતું છતાં પણ, જ્ઞેયોનું થઈ જતું નથી, જ્ઞેયરૂપ થઈ જતું નથી, જ્ઞેયોથી પૃથક્ જ રહે છે.

હવે આ જ વાતને વિસ્તારથી આગળની ગાથાઓમાં કહે છે.

समयसार गाथा ३६० - ४०४

सत्थं णाणं ण हवदि जम्हा सत्थं ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं सत्थं जिणा बेंति ॥३९०॥

सद्दो णाणं ण हवदि जम्हा सद्दो ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं सद्दं जिणा बेंति ॥३९१॥

रूवं णाणं ण हवदि जम्हा रूवं ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं रूवं जिणा बेंति ॥३९२॥

वण्णो णाणं ण हवदि जम्हा वण्णो ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं वण्णं जिणा बेंति ॥३९३॥

गंधो णाणं ण हवदि जम्हा गंधो ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं गंधं जिणा बेंति ॥३९४॥

ण रसो दु हवदि णाणं जम्हा दु रसो ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं रसं च अण्णं जिणा बेंति ॥३९५॥

फासो ण हवदि णाणं जम्हा फासो ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं फासं जिणा बेंति ॥३९६॥

कम्मं णाणं ण हवदि जम्हा कम्मं ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं कम्मं जिणा बेंति ॥३९७॥

ધમ્મો ણાણં ણ હવદિ જમ્હા ધમ્મો ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં ધમ્મં જિણા બેંતિ ॥૩૧૯॥
 ણાણમધમ્મો ણ હવદિ જમ્હાધમ્મો ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં ધમ્મં જિણા બેંતિ ॥૩૧૯॥
 કાલો ણાણં ણ હવદિ જમ્હા કાલો ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં કાલં જિણા બેંતિ ॥૪૦૦॥
 આયાસં પિ ણ ણાણં જમ્હાયાસં ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હાયાસં અણ્ણં અણ્ણં ણાણં જિણા બેંતિ ॥૪૦૧॥
 ણજ્ઙ્ઙવસાણં ણાણં અજ્ઙ્ઙવસાણં અચેદણં જમ્હા ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અજ્ઙ્ઙવસાણં તહા અણ્ણં ॥૪૦૨॥
 જમ્હા જાણદિ ણિચ્ચં તમ્હા જીવો દુ જાણગો ણાણી ।
 ણાણં ચ જાણયાદો અવ્વદિરિત્તં મુણેયવ્વં ॥૪૦૩॥
 ણાણં સમ્માદિટ્ઠિં દુ સંજમં સુત્તમંગપુવ્વગયં ।
 ધમ્માધમ્મં ચ તહા પવ્વજ્જં અબ્ભુવંતિ બુહા ॥૪૦૪॥

(લરિગીત)

રે ! શાસ્ત્ર તે નથી જ્ઞાન, જેથી શાસ્ત્ર કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, શાસ્ત્ર જુદું-જિન કહે; ૩૯૦
 રે ! શબ્દ તે નથી જ્ઞાન, જેથી શબ્દ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, શબ્દ જુદો-જિન કહે; ૩૯૧
 રે ! રૂપ તે નથી જ્ઞાન, જેથી રૂપ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું રૂપ જુદું-જિન કહે; ૩૯૨
 રે ! વાર્ણ તે નથી જ્ઞાન, જેથી વાર્ણ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું વાર્ણ જુદો-જિન કહે; ૩૯૩

રે ! ગંધ તે નથી જ્ઞાન, જેથી ગંધ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, ગંધ જુદી જિન કહે; ૩૯૪

રે ! રસ નથી કંઈ જ્ઞાન, જેથી રસ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, રસ જુદો-જિનવર કહે; ૩૯૫

રે ! સ્પર્શ તે નથી જ્ઞાન, જેથી સ્પર્શ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, સ્પર્શ જુદો-જિનવર કહે; ૩૯૬

રે ! કર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી કર્મ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, કર્મ જુદું-જિન કહે; ૩૯૭

રે ! ધર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી ધર્મ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, ધર્મ જુદો-જિન કહે; ૩૯૮

અધર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી અધર્મ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, અધર્મ જુદો-જિન કહે; ૩૯૯

રે ! કાળ તે નથી જ્ઞાન, જેથી કાળ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, કાળ જુદો-જિન કહે; ૪૦૦

આકાશ તે નથી જ્ઞાન, જેથી આકાશ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે આકાશ જુદું, જ્ઞાન જુદું-જિન કહે; ૪૦૧

નહિ જ્ઞાન અધ્યવસાન છે, જેથી અચેતન તેહ છે,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, જુદું અધ્યવસાન છે. ૪૦૨

રે ! સર્વદા જાગે જ તેથી જીવ જ્ઞાયક જ્ઞાની છે,
ને જ્ઞાન છે જ્ઞાયકથી અવ્યતિરિક્ત ઈમ જ્ઞાતવ્ય છે. ૪૦૩

સમ્યક્ત્વ ને સંયમ તથા પૂર્વાગત સૂત્રો અને
ધર્માધરમ, દીક્ષા વળી, બુધ પુરૂષ માને જ્ઞાનને. ૪૦૪

શાસ્ત્ર જ્ઞાન નથી; કારણ કે શાસ્ત્ર કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને શાસ્ત્ર અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

શબ્દ જ્ઞાન નથી; કારણ કે શબ્દ કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને શબ્દ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

રૂપ જ્ઞાન નથી; કારણ કે રૂપ કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને રૂપ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

વર્ણ જ્ઞાન નથી; કારણ કે વર્ણ કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને વર્ણ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

ગંધ જ્ઞાન નથી; કારણ કે ગંધ કાંઈ જાણતી નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને ગંધ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

રસ જ્ઞાન નથી; કારણ કે રસ કાંઈ જાણતો નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને રસ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

સ્પર્શ જ્ઞાન નથી; કારણ કે સ્પર્શ કાંઈ જાણતો નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને સ્પર્શ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

કર્મ જ્ઞાન નથી; કારણ કે કર્મ કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને કર્મ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

ધર્મ જ્ઞાન નથી; કારણ કે ધર્મ કાંઈ જાણતો નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને ધર્મ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

અધર્મ જ્ઞાન નથી; કારણ કે અધર્મ કાંઈ જાણતો નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને અધર્મ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

કાળ જ્ઞાન નથી; કારણ કે કાળ કાંઈ જાણતો નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને કાળ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

આકાશ જ્ઞાન નથી; કારણ કે આકાશ કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને આકાશ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

અધ્યવસાન જ્ઞાન નથી; કારણ કે અધ્યવસાન અચેતન છે; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને અધ્યવસાન અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

કારણ કે જીવ નિરંતર જાણે છે; માટે જ્ઞાયક એવો જીવ જ્ઞાની છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને જ્ઞાન જ્ઞાયકથી અવ્યતિરિકત છે, અભિન્ન છે - આમ જાણવું જોઈએ.

સમ્યગ્દષ્ટિ (જ્ઞાનીજન) જ્ઞાન ને જ સમ્યગ્દષ્ટિ, સંયમ, અંગપૂર્વગત સૂત્ર, ધર્મ-અધર્મ (પુણ્ય-પાપ) અને દીક્ષા માને છે.

આચાર્ય અમૃતચંદ્ર આત્મખ્યાતિમાં આ ગાથાઓનો ભાવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“શ્રુત (વચનાત્મક દ્રવ્યશ્રુત) જ્ઞાન નથી; કારણ કે શ્રુત અચેતન છે; તેથી જ્ઞાન અને શ્રુતને વ્યતિરેક (ભિન્નતા) છે. શબ્દ જ્ઞાન નથી; કારણ કે શબ્દ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને શબ્દને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. રૂપ જ્ઞાન નથી; કારણ કે રૂપ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને રૂપને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. વર્ણ જ્ઞાન નથી; કારણ કે વર્ણ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને વર્ણને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. ગંધ જ્ઞાન નથી; કારણ કે ગંધ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને ગંધને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. રસ જ્ઞાન નથી; કારણ કે રસ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને રસને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. સ્પર્શ જ્ઞાન નથી; કારણ કે સ્પર્શ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને સ્પર્શને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. કર્મ જ્ઞાન નથી; કારણ કે કર્મ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને કર્મને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. અધર્મ જ્ઞાન નથી; કારણ કે અધર્મ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને અધર્મને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. કાળ જ્ઞાન નથી; કારણ કે કાળ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને કાળને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. આકાશ જ્ઞાન નથી; કારણ કે આકાશ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને આકાશને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. અધ્યવસાન જ્ઞાન નથી; કારણ કે અધ્યવસાન અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને અધ્યવસાનને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું બીજા બધા પરદ્રવ્યો સાથે વ્યતિરેક નિશ્ચયસાધિત

જેવું જોઈએ. તાત્પર્ય આ છે કે નિશ્ચયથી વિચાર કરતાં જ્ઞાન પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન જ છે.

હવે એમ નક્કી કરે છે કે જીવ એક જ્ઞાન જ છે; કારણ કે જીવ ચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને જીવને અવ્યતિરેક (અભેદ) છે.

આ વાતની ! જરાય શંકા કરવી ન જોઈએ કે જ્ઞાન અને જીવમાં કંઈ થોડો તો વ્યતિરેક (ભિન્નતા) હશે; કારણ કે જીવ સ્વયં જ જ્ઞાન છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને જીવ અભિન્ન હોવાથી જ્ઞાન જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, જ્ઞાન જ સંયમ છે, જ્ઞાન જ અંગપૂર્વરૂપ સૂત્ર છે, જ્ઞાન જ ધર્મ-અધર્મ (પુણ્ય-પાપ) છે, જ્ઞાન જ પ્રવ્રજ્યા છે.

આપ્રમાણે જ્ઞાનનો જીવની પર્યાયો સાથે પણ અવ્યતિરેક (અભેદ) નિશ્ચયસાધિત દેખવો. તાત્પર્ય એ છે કે જીવપર્યાયોનો જીવની સાથે અભેદ નિશ્ચયથી જ છે.

આપ્રમાણે સર્વ પરદ્રવ્યો સાથે વ્યતિરેક વડે અને સર્વ દર્શનાદિ જીવસ્વભાવો સાથે અવ્યતિરેકવડે અતિવ્યાપ્તિને અને અવ્યાપ્તિને દૂર કરતું થકું; અનાદિ વિભ્રમ જેનું મૂળ છે એવા પુણ્ય-પાપ અને શુભ-અશુભરૂપ ધર્મ-અધર્માત્ક પરસમયને દૂર કરીને, પોતે જ નિશ્ચયચારિત્રરૂપ પ્રવ્રજ્યાને પામીને, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિતિરૂપ સ્વસમયને પ્રાપ્ત કરીને, મોક્ષમાર્ગને પોતામાં જ પરિણત કરીને, જેણે સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનધન-સ્વભાવને પ્રાપ્ત કર્યો છે - એવું ત્યાગ-ગ્રહણથી રહિત સાક્ષાત્ સમયસારભૂત, પરમાર્થરૂપ એક શુદ્ધજ્ઞાનને નિશ્ચળ દેખવું અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદનથી નિશ્ચળ અનુભવ કરવો જોઈએ.”

ગાથાઓ અને આત્મખ્યાતિ ટીકાના અભિપ્રાયને પંડિત જયચંદળ છાબડા ભાવાર્થમાં વિસ્તારથી આપ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“અહીં જ્ઞાનને સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન અને પોતાની પર્યાયોથી અભિન્ન બતાવ્યું છે; તેથી અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ નામના લક્ષણદોષ દૂર થઈ ગયા. આત્માનું લક્ષણ ઉપયોગ છે અને ઉપયોગમાં જ્ઞાન પ્રધાન

છે; તે (જ્ઞાન) અન્ય અચેતન દ્રવ્યોમાં નથી; માટે તે અતિવ્યાપ્તિવાળું નથી અને પોતાની સર્વ અવસ્થાઓમાં છે; તેથી અવ્યાપ્તિવાળું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાનલક્ષણ કહેતાં અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષ આવતો નથી.

અહીં જ્ઞાનને જ પ્રધાન કરીને આત્માનો અધિકાર છે; કારણ કે જ્ઞાનલક્ષણથી જ આત્મા સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન અનુભવગોચર થાય છે.

આમ તો આત્મામાં અનંત ધર્મ છે, છતાં તેમાંથી કેટલા તો છદ્મસ્થને અનુભવગોચર જ નથી. તે ધર્મોને કહેતાં છદ્મસ્થ જ્ઞાની આત્માને કેમ ઓળખી શકે ? અને કેટલાક ધર્મતો અનુભવગોચર છે; પરંતુ તેમાંથી કેટલાય તો અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ આદિ તો - અન્ય દ્રવ્યો સાથે સામાન્ય અર્થાત્ સમાન જ છે; તેથી તેમને કહેતાં પૃથક આત્મા જાણી શકાતો નથી અને કેટલાય (ધર્મ) પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી થયા છે; તેમને કહેતાં પરમાર્થભૂત આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ કેમ જાણી શકાય ? તેથી જ્ઞાન એમ કહેતાં જ છદ્મસ્થ જ્ઞાની આત્માને ઓળખી શકે છે.

અહીં જ્ઞાનને આત્માનું લક્ષણ કહ્યું છે - એટલું જ નહીં, પરંતુ જ્ઞાનને જ આત્મા કહ્યો છે; કારણ કે અભેદવિવક્ષામાં ગુણ-ગુણીનો અભેદ હોવાથી જ્ઞાન છે તે આત્મા જ છે. અભેદવિવક્ષાથી ચાહે જ્ઞાન કહો યા આત્મા કોઈ વિરોધ નથી; તેથી અહીં જ્ઞાન કહેતાં આત્મા જ સમજવું જોઈએ.

ટીકાના અંતમાં એમ કહ્યું છે કે પોતામાં અનાદિ અજ્ઞાનથી થનારી શુભાશુભ ઉપયોગરૂપ પરસમયની પ્રવૃત્તિને દૂર કરીને, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં પ્રવૃત્તિરૂપ સ્વસમયને પ્રાપ્ત થઈને, તે સ્વસમયરૂપ પરિણમનસ્વરૂપે મોક્ષમાર્ગમાં પોતાને પરિણમાવીને જે સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનસ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો છે અને જેમાં કંઈ ત્યાગ-ગ્રહણ નથી, એવા સાક્ષાત્ સમયસારસ્વરૂપ, પરમાર્થભૂત, નિશ્ચળ રહેલા, શુદ્ધ પૂર્ણ જ્ઞાનને (પૂર્ણ આત્મદ્રવ્યને) દેખવું.

અહીં 'દેખવું' ત્રણ પ્રકારે સમજવું જોઈએ.

૧. શુદ્ધનયનું જ્ઞાન કરીને પૂર્ણ જ્ઞાનનું શ્રદ્ધાન કરવું તે પહેલા પ્રકારનું દેખવું છે. તે અવિરત આદિ અવસ્થામાં પણ હોય છે.

૨. જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન થયા બાદ સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને તેનો (પૂર્ણ જ્ઞાનનો) અભ્યાસ કરવો, ઉપયોગને જ્ઞાનમાં સ્થિર કરવો. જેવું શુદ્ધનયથી પોતાના સ્વરૂપને સિદ્ધ સમાન જાણ્યું-શ્રદ્ધ્યું હતું તેવું જ ધ્યાનમાં લઈને ચિત્તને એકાગ્ર-સ્થિર કરવું અને ફરી ફરી તેનો જ અભ્યાસ કરવો, તે બીજા પ્રકારનું દેખવું છે.

આ પ્રમાણેનું દેખવું અપ્રમતદશામાં થાય છે. જ્યાં સુધી તે પ્રકારના અભ્યાસથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાંસુધી આવો અભ્યાસ નિરંતર રહે છે, આ દેખવાનો બીજો પ્રકાર થયો.

અહીં સુધી તો પૂર્ણ જ્ઞાનનું શુદ્ધનયના આશ્રયે પરોક્ષ દેખવું છે.

૩. જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે સાક્ષાત્ દેખવું થાય છે.

તે ત્રીજા પ્રકારે દેખવું છે. તે સ્થિતિમાં જ્ઞાન સર્વ વિભાવોથી રહિત થયું થકું સર્વનું જ્ઞાતા-દષ્ટા છે, તેથી આ ત્રીજા પ્રકારનું દેખવું તે પૂર્ણ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ દેખવું છે.

આ બધાનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે :

“અહીં કહે છે - દ્રવ્યશ્રુત જ્ઞાન નથી, ભગવાનની વાણી જ્ઞાન નથી, આત્મા નથી; કારણ કે તે અચેતન છે.

પ્રશ્ન:- ધવલામાં તો એમ કહ્યું છે કે ‘ભગવાનની વાણીમાં ભાવશ્રુતથી ઉપદેશ આવ્યો છે, તેનો શો અર્થ છે ?’

ઉત્તર:- હા, વાણી તો જડ છે, પરંતુ વાણીના સાંભળનાર વાણીને સાંભળીને અંતર્મુખ થઈને ભાવશ્રુતરૂપે પરિણમે છે ને ? બસ તે જ કારણે ભગવાનની વાણીમાં ભાવશ્રુતથી ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે - એમ કહેવાય છે, વાણી ભાવશ્રુત નથી વાણીમાં કેવળજ્ઞાન પણ નથી. વાણી તો દ્રવ્યશ્રુત છે, અચેતન છે.’

ધવલામાં એવો પાઠ છે કે ભગવાન ભાવશ્રુતથી પ્રરૂપણા કરે છે, કેવળજ્ઞાનથી નહીં. તેનું તાત્પર્ય તો એ છે કે શ્રોતા પોતે પોતાની અંદર સ્વરૂપમાં લક્ષ્ય કરે છે, ત્યારે તેને ભાવશ્રુતજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. તેમાં ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ નિમિત્ત છે. બસ, આ જ કારણે દિવ્યધ્વનિને ભાવશ્રુતથી પ્રરૂપણા કરી આમ કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનને તો કેવળજ્ઞાન છે પરંતુ વાણીમાં ભાવશ્રુતનો ભાવ શ્રોતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી ભાવથી પ્રરૂપણા કરી - એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ત્યાં દિવ્યધ્વનિમાં જે પણ નિરક્ષરી ધ્વનિ નીકળે છે; તે તો જડ છે. તે ભાવશ્રુતરૂપ નથી. તે ઊં ધ્વનિથી જે જ્ઞાન થાય છે; તે પણ જડ છે, અચેતન છે. તે જ સમયે જે જ્ઞાન પોતાના ચૈતન્યજ્યોતિસ્વરૂપ ભગવાન આત્માના લક્ષ્યે પ્રગટ થાય છે, તે જ્ઞાન જ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે. તે આત્મજ્ઞાન છે, સમ્યગ્જ્ઞાન છે, ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે.^૧

જુઓ, હવે કહે છે કે જીવ જ જ્ઞાન છે; કારણ કે જ્ઞાન ચેતન છે અને જીવ પણ ચેતન છે. અહીં જ્ઞાન અને જીવની એકતામાં અભિન્નતા બતાવવામાં આવી છે. જ્ઞાન અને જીવ આપ્રમાણે બે શબ્દોની ભિન્ન-ભિન્ન ધ્વનિ ઉઠે છે, તેથી એવો ભ્રમ થાય છે કે જ્ઞાન અને જીવ બંને જુદા-જુદા હશે - લોકો એમ સમજે છે; પરંતુ એવી શંકા કરવી ન જોઈએ. ભગવાન આત્મા ભાવવાન અને જ્ઞાન ભાવ-આમ ભાવ અને ભાવવાન બંનેને જુદા-જુદા નહીં, એક જ સમજવા જોઈએ; કારણ કે બંને વસ્તુપણે એક જ છે. નામ જુદા-જુદા બે છે, પણ વસ્તુ બે નથી. જીવ અને જ્ઞાન-આવા બે નામ હોવા છતાં પણ વસ્તુ તાદાત્મ્યરૂપે એક જ છે.^૨

હવે કહે છે કે જ્ઞાન જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. અહીં પ્રશ્ન છે કે જે સમ્યગ્દષ્ટિ છે તે આત્મા છે કે નહીં? ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે હા, આત્મા જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે; કારણ કે આત્માથી જુદું તો કોઈ સમ્યગ્દર્શન નથી.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૩૯

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૪૧-૧૪૨

અહા ! આત્મા પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી પ્રભુ છે. તે જ્ઞાનમાં જ્ઞેય થતાં તેની પ્રતીતિ થઈ કે 'આ હું છું' બસ, એ જ તો સમ્યગ્દર્શન છે. આ સમ્યગ્દર્શન આત્મસ્વરૂપ છે. સમ્યગ્દર્શન કોઈ જુદી વસ્તુ છે અને આત્મા જુદો છે - એવું નથી; તેથી કહે છે કે જ્ઞાન જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. અહીં જ્ઞાન શબ્દથી અભેદરૂપ આત્મા જ કહ્યો છે. આ રીતે એ સ્પષ્ટ છે કે આત્મા જ સમ્યગ્દર્શન અથવા સમ્યગ્દષ્ટિ છે; કારણ કે આત્માથી ભિન્ન કોઈ અલગ સમ્યગ્દર્શન નથી, સમ્યગ્દષ્ટિ નથી.

હવે કહે છે કે જ્ઞાન જ સંયમ છે. જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મા જ સંયમ છે. પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોને ત્યાગવા અને મનને જીતવું - આ તો નાસ્તિથી સંયમની વાત છે. અસ્તિથી તો જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મામાં જ રમવાનું નામ સંયમ છે અને તે સંયમ આત્મા જ છે. સંયમની વીતરાગી પર્યાયરૂપે આત્મા જ પરિણામે છે ને ? તેથી આત્મા જ સંયમ છે.^૧

જુઓ, અહીં સમ્યગ્દર્શન, સંયમ આદિ પર્યાયોને આત્મા કહ્યો છે, જ્યારે ગાથા ૧૧માં તેને વ્યવહાર કહીને અભૂતાર્થ કહ્યો છે. નિયમસારની ૩૮મી ગાથામાં પુણ્ય-પાપ, આસ્રવ-બંધ, સંવર-નિર્જરા અને મોક્ષ સહિત જેટલી પર્યાયો છે તે બધાને પરદ્રવ્ય કહીને હેય કહી છે.

પ્રશ્ન:- આ બંને કથનોમાં કયું કથન સત્ય છે ?

ઉત્તર:- પોતપોતાની અપેક્ષાથી બંને જ કથન સત્ય છે. ભાઈ! અનેકાંતથી બધું સિદ્ધ થાય છે.^૨

આત્માનું સ્વયં પોતામાં જ સ્થિર થઈ જવું, જામી જવું તે જ સંયમ છે, જ્ઞાન જ સંયમ છે. આ દેહની ક્રિયા અને દયા, દાન, વ્રત, તપ આદિ ક્રિયાકાંડના વિકલ્પ સંયમ નથી.^૩

બાર અંગનું જ્ઞાન માત્ર શબ્દો સુધી સીમિત નથી, સ્વના આશ્રયથી જે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, તે ભાવશ્રુતજ્ઞાન અંગપૂર્વરૂપ સૂત્ર છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૪૨

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૪૩-૧૪૪

૩ તે જ, પાનું ૧૪૪

હવે કહે છે કે જ્ઞાન જ ધર્મ-અધર્મ અર્થાત્ પુણ્ય-પાપ છે. જુઓ, પુણ્ય-પાપ આત્માની પર્યાયમાં થાય છે, માત્ર આ અપેક્ષાથી તેમને આત્મા કહ્યા છે, પરંતુ વિભ્રમ તેની ઉત્પત્તિનું મૂળ છે. ભલે ને જીવની પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયા છે; છતાં તે પરસત્તાવલંબી ભાવં હોવાથી બંધનરૂપ જ છે, બંધનું જ કારણ છે.

પ્રશ્ન:- જ્યારે તે પરાવલંબી છે અને બંધનું કારણ છે, તો પછી તેમને આત્મા કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર:- ભાઈ ! અહીં સ્વના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સ્વકીય છે, પરથી ભિન્ન છે; પરંતુ પરદ્રવ્યરૂપ નથી - આમ સિદ્ધ કરવું છે, તેથી આ જીવની પર્યાયમાં જે શુભાશુભભાવ થાય છે, તેમને અહીં આત્મા કહ્યા છે. આત્માની પર્યાય પણ આત્મા - આ શૈલીથી અહીં વાત કરી છે. તેથી જ સમ્યગ્દર્શન, સંયમ, અંગપૂર્વસૂત્રની નિર્મળ પર્યાય અને ધર્મ-અધર્મ (પુણ્ય-પાપ) ની વિભાવરૂપ મલિન પર્યાયોને અહીં આત્મા કહી છે.^૧

જીવ અનાદિથી શુભાશુભભાવ કરતો આવ્યો છે, આ શુભાશુભભાવ અનાદિ-સાંત છે. આટલા લાંબા સમયથી અશુદ્ધતા રહી, જે તેને માનીએ જ નહીં તો ગુણ જ સિદ્ધ નહીં થાય અને દ્રવ્ય પણ સિદ્ધ નહીં થાય. ગુણોનું અશુદ્ધ પરિણામન થવું તે તેમની તત્સમયની યોગ્યતા છે. જે આ બધાના અશુદ્ધ પરિણામને ન માનવામાં આવે તો ત્રિકાળી ગુણ જ સિદ્ધ નહીં થાય; તો પછી તે ગુણોના સમુહ દ્રવ્યની સિદ્ધિ કેમ થશે ?^૨

પ્રવચનસારના નવ અધિકારમાં એવું કથન છે કે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પરિણામોનો અધિષ્ઠાતા આત્મા છે અને અહીં પણ એમજ કહ્યું છે કે જ્ઞાન જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, જ્ઞાન જ સંયમ છે, જ્ઞાન જ ધર્મ-અધર્મ છે. અહીં તો વર્તમાન વર્તતી પર્યાયને આત્માની કહેવી છે ને ? ભાઈ ! અહીં કઈ અપેક્ષાથી કહેવાઈ રહ્યું છે - તે સમજવું બહુ જરૂરી છે.^૩

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૪૪-૧૪૫

૨ સમયસાર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૪૬

૩ તે જ, પાનું ૧૪૭-૧૪૮

(હરિગીત)

પૂર્વોક્ત રીતે કર્મથી ને કર્મફળથી પાણ અહો !
વિરતિ અતિશય ભાવીને અવિરતપાણે જ્ઞાનીજનો;
અજ્ઞાનરૂપી ચેતનાનો પ્રલય પ્રગટ નયાવીને,
પૂરણ કરીને સર્વ રીતે રસથી પ્રાપ્ત સ્વભાવને;
પ્રગટાવીને આનંદપૂર્વક ચેતના નિજ જ્ઞાનની,
પીઓ પ્રશમરસને સદાય જ્ઞાનીજન હે આજથી. ૨૩૩

કર્મ અને કર્મફળથી અત્યંત વિરક્તિભાવને ભાવીને, સમસ્ત અજ્ઞાનચેતનાના નાશને સ્પષ્ટતાથી નયાવીને અને નિજરસને પ્રાપ્ત પોતાના સ્વભાવને પૂર્ણ કરીને પોતાની જ્ઞાનચેતનાને આનંદપૂર્વક નયાવતાં હવે હંમેશા પ્રશમરસને પીઓ.

આ કળશમાં તો માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનારૂપ અજ્ઞાનચેતનાનો અભાવ કરીને આત્માના અનુભવરૂપ જ્ઞાનચેતનાની ભાવના સદા ભાવવી - આ માર્ગ છે. એ જ વાસ્તવિક ધર્મ છે, શેષ બધા ક્રિયાકાંડનો ધર્મ સાથે કોઈ નાતો નથી. ધર્મના નામે તેમાં સમય અને શક્તિ ગુમાવવી તે અમૂલ્ય નરભવની હાર છે. તેથી અધિક તો બીજું શું કહી શકાય ?

કવિવર બનારસીદાસજીએ પણ નાટક સમયસારમાં ઉક્ત પ્રકરણનો આધાર લઈને અનેક છંદ લખ્યા છે; જે મૂળથી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. અહીં તે બધાને તો અહીં આપવાનું સંભવ નથી; છતાં અમુક મહત્વપૂર્ણ છંદ નમૂના તરીકે અહીં અપાઈ રહ્યા છે જે ઉક્ત પ્રકરણ પર પ્રકાશ પાથરે છે.

(દોહા)

ગ્યાનવંત અપની કથા, કહે આપ સૌં આપ ।
મૈં મિથ્યાત દસાવિષૈં, કીને બહુવિધિ પાપ ॥
મૈં કીનોં મૈં યૌં કરૌં, અબ યહ મેરૌ કામ ।
મન વચ કાયા મૈં બસૈ, ઇ મિથ્યા પરિનામ ॥

મન-વચન-કાયા કરમફલ, કરમ-દસા જડ અંગ ।
 દરબિત પુગ્ગલ પિંડમય, ભાવિત ભરમ તરંગ ॥
 તાર્તે આતમ ધરમ સૌં, કરમ સુભાઝ અપૂઠ ।
 કૌન કરાવૈ કૌ કરૈ, કોસલ હૈ સબ ઝૂઠ ॥
 કરની હિત હરની સદા, મુકતિ વિતરની નાંહિ ।
 ગની બંધ-પદ્ધતિ વિષૈ, સની મહાદુખમાંહિ ॥

પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાનની ક્રિયામાં જ્ઞાની જીવ પોતાની વાર્તા પોતે જ કહે છે. તેઓ કહે છે કે અમે ભૂતકાળમાં મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં ઘણા પ્રકારનાં પાપ કર્યાં છે.

‘મેં આમ કર્યું, હું આમ કરું છું’ અને હવે હું આમ કરીશ અર્થાત્ હવે આ માંડેં કાર્ય છે, કર્તવ્ય છે’ - આ પ્રકારના મિથ્યા પરિણામ મારા મન-વચન-કાયામાં વસી રહ્યાં છે.

આ મન-વચન-કાયા કર્મોદયથી પ્રાપ્ત થયા છે; તેથી તે કર્મોનું ફળ જ છે અને કર્મની અવસ્થા તો જડરૂપ જ છે. દ્રવ્યકર્મ પુદ્ગલનો જ પિંડ છે અને ભાવકર્મ આત્મામાં ઉત્પન્ન થતી ભ્રમરૂપ તરંગો છે.

તેથી આત્મધર્મથી કર્મનો સ્વભાવ વિપરીત જ છે. તેથી આ કર્મોને કોણ કરે અને કોણ કરાવે ? અર્થાત્ તેમનો કર્તા કરાવનાર આત્મા નથી. તેમનો કર્તા પોતાને માનવો તે ખોટી ચતુરાઈ છે.

અધિક શું કહીએ - પરમાં કંઈ પણ કરવાના પરિણામ અહિત કરનારા જ છે, મુક્તિ દેનારા નથી; તે તો મહાદુઃખથી એકમેક થયેલી ભરેલી બંધપદ્ધતિ જ માનવામાં આવે છે.

(ચૌપાઈ)

મેં ત્રિકાલ કરની સૌં ન્યારા । ચિદવિલાસ પદ જગ ઝજયારા ॥
 રાગ વિરોધ મોહ મમ નાંહી । મેરૌ અવલંબન મુઝ માંહી ॥

હું તો સદાય કર્તૃત્વબુદ્ધિથી ભિન્ન છું, ચૈતન્યમાં વિલાસ કરનાર છું, સંપૂર્ણ જગતનો પ્રકાશક છું, જ્ઞાયક છું, મોહ-રાગ-દ્વેષ મારામાં નથી; તેથી મારો આશ્રય તો મારામાં જ વિદ્યમાન છે. અર્થાત્ મારો આશ્રય તો હું પોતે જ છું.

(દોહા)

કહૈ વિચ્છન મેં રહ્યૌ, સદા ગ્યાન રસ રાચિ ।
 સુદ્ધાતમ અનુભૂતિ સૌં, ખલિત ન હોહું કદાચિ ॥
 પુવ્વકરમ વિષતરુ ભૈ, ઉદૈ ભોગ ફલફૂલ ।
 મેં ઇનકો નહિ ભોગતા, સહજ હોહુ નિરમૂલ ॥
 જો પૂરવકૃત કરમ-ફલ, રુચિ સૌં ધુંજૈ નાંહિ ।
 મગન રહૈ આઠૌં પહર, સુદ્ધાતમ પદ માંહિ ॥
 સો બુધ કરમદસા રહિત, પાવૈ મોખ તુરંત ।
 ધુંજૈ પરમ સમાધિ સુખ, આગમ કાલ અનંત ॥

વિચક્ષણ પુરૂષ કહે છે કે હું તો સદાય પોતાના જ્ઞાનરસમાં જ રચી-પચી રહ્યો છું; પોતાના શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી ક્યારેય સ્ખલિત થતો નથી.

પૂર્વકૃતકર્મ વિષવૃક્ષ છે; પૂર્વકૃત કર્મોના ઉદ્દયને ભોગવવા તે જ તેમના ફળ-ફૂલ છે. હું તેમનો ભોક્તા નથી; તેથી તે સહજ નિર્મૂળ થઈ જશે.

જે વ્યક્તિ પૂર્વકૃત કર્મોના ફળને રૂચિપૂર્વક ભોગવતા નથી અને આઠે પહર અર્થાત્ દિવસ-રાત શુદ્ધાત્મામાં જ મગ્ન રહે છે; તે લોકો અતિશીઘ્ર કર્મરહિત મુક્તિદેશાને પ્રાપ્ત કરે છે અને આગામી અનંત કાળ સુધી પરમસમાધિગત સુખને ભોગવે છે.

(છપ્પય)

જો પૂરવકૃતકરમ, વિરખ-વિષ-ફલ નહિં ધુંજૈ ।
 જોગ જુગતિ કારિજ કરંતિ, મમતા ન પ્રયુંજૈ ॥

રાગ વિરોધ નિરોધિ, સંગ વિકલપ સબ છંડડ ।

સુદ્ધાતમ અનુભૌ અખ્યાસિ, સિવ નાટક મંડડ ॥

જો ગ્યાનવંત ઇહિ મગ ચલત, પૂરન હૈ કેવલ લહૈ ।

સો પરમ અતીન્દ્રિય સુખ વિષૈ, મગનરૂપ સંતત રહૈ ॥

જે પૂર્વકૃત કર્મરૂપી વિષવૃક્ષોના ફળને ભોગવતો નથી અને મન-વચન-કાયારૂપ યોગોની ક્રિયામાં મમતા રાખતો નથી; રાગ-દ્વેષને રોકીને, પરિગ્રહ અને વિકલ્પોને છોડીને શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે છે; તે જ્ઞાનીજન આ માર્ગ પર ચાલતાં પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરીને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે અને સદાય પરમ અતીન્દ્રિય આનંદમાં મગ્ન રહે છે.

કવિવર બનારસીદાસજીએ ઉક્ત છંદોમાં આ જ વાત કહી છે કે જ્ઞાનીજન પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાનના માધ્યમથી કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાના ત્યાગની ભાવના ભાવતાં જ્ઞાનચેતનારૂપ પરિણમિત થઈ અનંતસુખને પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી તેને જ અનંત કાળ સુધી ભોગવે છે.

વાસ્તવિક ધર્મ પણ આ જ છે, આ જ એક કરવા યોગ્ય માત્ર કાર્ય છે; તેના સિવાય ધર્મને નામે જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે ધર્મ નથી, કર્મ જ છે, કર્મબંધનું જ કારણ છે, કર્મચેતના જ છે, કર્મફળચેતના જ છે, અજ્ઞાનચેતના છે જ્ઞાનચેતના ક્યારેય નથી.

એકમાત્ર જ્ઞાનચેતના જ ધર્મ છે, ધર્મનો માર્ગ છે, મુક્તિનો માર્ગ છે, સાક્ષાત્ મુક્તિ જ છે.

આ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર છે. તેમાં અત્યાર સુધી એ જ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન પરનો કર્તા-ભોક્તા નથી.

હવે આગામી ગાથાઓમાં એમ બતાવશે કે નિશ્ચયથી સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન પરજ્ઞેયોને જાણવા છતાં પણ પરજ્ઞેયોથી સર્વથા ભિન્ન છે.

ઉક્ત વિષયને સ્પષ્ટ કરનાર ગાથાઓની ઉત્થાનિકારૂપે આચાર્ય અમૃતચંદ્રદેવે એક કળશ લખ્યો છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(વંશસ્થ)

इतः पदार्थप्रथनावगुंठनाद्विना

कृतेरेकमनाकुलं ज्वलत् ।

समस्तवस्तुव्यतिरेकनिश्चयाद्

विवेचितं ज्ञानमिहावतिष्ठते ॥૨૩૪॥

(હરિગીત)

વસ્તુ સમસ્તથી ભિન્નતાના નિશ્ચયે જુદું પડી,
આ જ્ઞાન થાયે રહિત સર્વ પદાર્થના સંબંધથી;
બસ એક જ્ઞાનક્રિયામયી થઈને અનાકુળ જ્ઞાન તે,
દેદીપ્યમાન થયું થકું નિશ્ચળ હો અહીંથી હવે. ૨૩૪

હવે અહીંથી આગળની ગાથાઓમાં કહે છે કે સમસ્ત વસ્તુઓથી ભિન્નત્વના નિશ્ચય દ્વારા આ જ્ઞાન પદાર્થોના વિસ્તારની સાથે ગુંથાયેલ હોવાથી ઉત્પન્ન થનાર ક્રિયાથી રહિત એક જ્ઞાનક્રિયામાત્ર અનાકુળ અને દેદીપ્યમાન નિશ્ચળ રહે છે.

આ કળશમાં માત્ર એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન જ્ઞેયોની સાથે ગુંથાયેલ હોવા છતાં પણ, જ્ઞેયોને જાણાતું રહેતું છતાં પણ, જ્ઞેયોનું થઈ જતું નથી, જ્ઞેયરૂપ થઈ જતું નથી, જ્ઞેયોથી પૃથક્ જ રહે છે.

હવે આ જ વાતને વિસ્તારથી આગળની ગાથાઓમાં કહે છે.

समयसार गाथा ३६० - ४०४

- सत्थं णाणं ण हवदि जम्हा सत्थं ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं सत्थं जिणा बेंति ॥३९०॥
- सद्दो णाणं ण हवदि जम्हा सद्दो ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं सद्दं जिणा बेंति ॥३९१॥
- रूवं णाणं ण हवदि जम्हा रूवं ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं रूवं जिणा बेंति ॥३९२॥
- वण्णो णाणं ण हवदि जम्हा वण्णो ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं वण्णं जिणा बेंति ॥३९३॥
- गंधो णाणं ण हवदि जम्हा गंधो ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं गंधं जिणा बेंति ॥३९४॥
- ण रसो दु हवदि णाणं जम्हा दु रसो ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं रसं च अण्णं जिणा बेंति ॥३९५॥
- फासो ण हवदि णाणं जम्हा फासो ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं फासं जिणा बेंति ॥३९६॥
- कम्मं णाणं ण हवदि जम्हा कम्मं ण याणदे किंचि ।
तम्हा अण्णं णाणं अण्णं कम्मं जिणा बेंति ॥३९७॥

ધમ્મો ણાણં ણ હવદિ જમ્હા ધમ્મો ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં ધમ્મં જિણા બેંતિ ॥૩૧૯॥
 ણાણમધમ્મો ણ હવદિ જમ્હાધમ્મો ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં ધમ્મં જિણા બેંતિ ॥૩૧૯॥
 કાલો ણાણં ણ હવદિ જમ્હા કાલો ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં કાલં જિણા બેંતિ ॥૪૦૦॥
 આયાસં પિ ણ ણાણં જમ્હાયાસં ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હાયાસં અણ્ણં અણ્ણં ણાણં જિણા બેંતિ ॥૪૦૧॥
 ણજ્ઙવસાણં ણાણં અજ્ઙવસાણં અચેદણં જમ્હા ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અજ્ઙવસાણં તહા અણ્ણં ॥૪૦૨॥
 જમ્હા જાણદિ ણિચ્ચં તમ્હા જીવો દુ જાણગો ણાણી ।
 ણાણં ચ જાણયાદો અવ્વદિરિત્તં મુણેયવ્વં ॥૪૦૩॥
 ણાણં સમ્માદિટ્ઠિં દુ સંજમં સુત્તમંગપુવ્વગયં ।
 ધમ્માધમ્મં ચ તહા પવ્વજ્જં અબ્ભુવંતિ બુહા ॥૪૦૪॥

(હરિગીતા)

રે ! શાસ્ત્ર તે નથી જ્ઞાન, જેથી શાસ્ત્ર કંઈ જાગે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, શાસ્ત્ર જુદું-જિન કહે; ૩૯૦
 રે ! શબ્દ તે નથી જ્ઞાન, જેથી શબ્દ કંઈ જાગે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, શબ્દ જુદો-જિન કહે; ૩૯૧
 રે ! રૂપ તે નથી જ્ઞાન, જેથી રૂપ કંઈ જાગે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું રૂપ જુદું-જિન કહે; ૩૯૨
 રે ! વાર્ણ તે નથી જ્ઞાન, જેથી વાર્ણ કંઈ જાગે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું વાર્ણ જુદો-જિન કહે; ૩૯૩

રે ! ગંધ તે નથી જ્ઞાન, જેથી ગંધ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, ગંધ જુદી જિન કહે; ૩૯૪

રે ! રસ નથી કંઈ જ્ઞાન, જેથી રસ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, રસ જુદો-જિનવર કહે; ૩૯૫

રે ! સ્પર્શ તે નથી જ્ઞાન, જેથી સ્પર્શ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, સ્પર્શ જુદો-જિનવર કહે; ૩૯૬

રે ! કર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી કર્મ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, કર્મ જુદું-જિન કહે; ૩૯૭

રે ! ધર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી ધર્મ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, ધર્મ જુદો-જિન કહે; ૩૯૮

અધર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી અધર્મ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, અધર્મ જુદો-જિન કહે; ૩૯૯

રે ! કાળ તે નથી જ્ઞાન, જેથી કાળ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, કાળ જુદો-જિન કહે; ૪૦૦

આકાશ તે નથી જ્ઞાન, જેથી આકાશ કંઈ જાગે નહીં,
તે કારણે છે આકાશ જુદું, જ્ઞાન જુદું-જિન કહે; ૪૦૧

નહિ જ્ઞાન અધ્યવસાન છે, જેથી અચેતન તેહ છે,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, જુદું અધ્યવસાન છે. ૪૦૨

રે ! સર્વદા જાગે જ તેથી જીવ જાયક જ્ઞાની છે,
ને જ્ઞાન છે જાયકથી અવ્યતિરિક્ત ઈમ જ્ઞાતવ્ય છે. ૪૦૩

સમ્યક્ત્વ ને સંયમ તથા પૂર્વાગગત સૂત્રો અને
ધર્માધરમ, દીક્ષા વળી, બુધ પુરુષ માને જ્ઞાનને. ૪૦૪

શાસ્ત્ર જ્ઞાન નથી; કારણ કે શાસ્ત્ર કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને શાસ્ત્ર અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

શબ્દ જ્ઞાન નથી; કારણ કે શબ્દ કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને શબ્દ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

રૂપ જ્ઞાન નથી; કારણ કે રૂપ કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને રૂપ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

વર્ણ જ્ઞાન નથી; કારણ કે વર્ણ કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને વર્ણ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

ગંધ જ્ઞાન નથી; કારણ કે ગંધ કાંઈ જાણતી નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને ગંધ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

રસ જ્ઞાન નથી; કારણ કે રસ કાંઈ જાણતો નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને રસ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

સ્પર્શ જ્ઞાન નથી; કારણ કે સ્પર્શ કાંઈ જાણતો નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને સ્પર્શ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

કર્મ જ્ઞાન નથી; કારણ કે કર્મ કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને કર્મ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

ધર્મ જ્ઞાન નથી; કારણ કે ધર્મ કાંઈ જાણતો નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને ધર્મ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

અધર્મ જ્ઞાન નથી; કારણ કે અધર્મ કાંઈ જાણતો નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને અધર્મ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

કાળ જ્ઞાન નથી; કારણ કે કાળ કાંઈ જાણતો નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને કાળ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

આકાશ જ્ઞાન નથી; કારણ કે આકાશ કાંઈ જાણતું નથી; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને આકાશ અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

અધ્યવસાન જ્ઞાન નથી; કારણ કે અધ્યવસાન અચેતન છે; માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને અધ્યવસાન અન્ય છે - એમ જિનદેવો કહે છે.

કારણ કે જીવ નિરંતર જાણે છે; માટે જ્ઞાયક એવો જીવ જ્ઞાની છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને જ્ઞાન જ્ઞાયકથી અવ્યતિરેક છે, અભિન્ન છે - આમ જાણવું જોઈએ.

સમ્યગ્દષ્ટિ (જ્ઞાનીજન) જ્ઞાન ને જ સમ્યગ્દષ્ટિ, સંયમ, અંગપૂર્વગત સૂત્ર, ધર્મ-અધર્મ (પુણ્ય-પાપ) અને દીક્ષા માને છે.

આચાર્ય અમૃતચંદ્ર આત્મખ્યાતિમાં આ ગાથાઓનો ભાવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“શ્રુત (વચનાત્મક દ્રવ્યશ્રુત) જ્ઞાન નથી; કારણ કે શ્રુત અચેતન છે; તેથી જ્ઞાન અને શ્રુતને વ્યતિરેક (ભિન્નતા) છે. શબ્દ જ્ઞાન નથી; કારણ કે શબ્દ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને શબ્દને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. રૂપ જ્ઞાન નથી; કારણ કે રૂપ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને રૂપને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. વર્ણ જ્ઞાન નથી; કારણ કે વર્ણ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને વર્ણને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. ગંધ જ્ઞાન નથી; કારણ કે ગંધ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને ગંધને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. રસ જ્ઞાન નથી; કારણ કે રસ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને રસને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. સ્પર્શ જ્ઞાન નથી; કારણ કે સ્પર્શ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને સ્પર્શને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. કર્મ જ્ઞાન નથી; કારણ કે કર્મ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને કર્મને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. કર્મ જ્ઞાન નથી; કારણ કે કર્મ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને કર્મને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. અધર્મ જ્ઞાન નથી; કારણ કે અધર્મ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને અધર્મને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. કાળ જ્ઞાન નથી; કારણ કે કાળ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને કાળને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. આકાશ જ્ઞાન નથી; કારણ કે આકાશ અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને આકાશને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે. અધ્યવસાન જ્ઞાન નથી; કારણ કે અધ્યવસાન અચેતન છે; તેથી જ્ઞાનને અને અધ્યવસાનને વ્યતિરેક-ભિન્નતા છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું બીજા બધા પરદ્રવ્યો સાથે વ્યતિરેક નિશ્ચયસાધિત

જ્ઞેવું જ્ઞેઈએ. તાત્પર્ય આ છે કે નિશ્ચયથી વિચાર કરતાં જ્ઞાન પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન જ છે.

હવે એમ નક્કી કરે છે કે જીવ એક જ્ઞાન જ છે; કારણ કે જીવ ચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને જીવને અવ્યતિરેક (અભેદ) છે.

આ વાતની ! જરાય શંકા કરવી ન જ્ઞેઈએ કે જ્ઞાન અને જીવમાં કંઈ થોડો તો વ્યતિરેક (ભિન્નતા) હશે; કારણ કે જીવ સ્વયં જ જ્ઞાન છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને જીવ અભિન્ન હોવાથી જ્ઞાન જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, જ્ઞાન જ સંયમ છે, જ્ઞાન જ અંગપૂર્વરૂપ સૂત્ર છે, જ્ઞાન જ ધર્મ-અધર્મ (પુણ્ય-પાપ) છે, જ્ઞાન જ પ્રવ્રજ્યા છે.

આપ્રમાણે જ્ઞાનનો જીવની પર્યાયો સાથે પણ અવ્યતિરેક (અભેદ) નિશ્ચયસાધિત દેખવો. તાત્પર્ય એ છે કે જીવપર્યાયોનો જીવની સાથે અભેદ નિશ્ચયથી જ છે.

આપ્રમાણે સર્વ પરદ્રવ્યો સાથે વ્યતિરેક વડે અને સર્વ દર્શનાદિ જીવસ્વભાવો સાથે અવ્યતિરેકવડે અતિવ્યાપ્તિને અને અવ્યાપ્તિને દૂર કરતું થકું; અનાદિ વિભ્રમ જેનું મૂળ છે એવા પુણ્ય-પાપ અને શુભ-અશુભરૂપ ધર્મ-અધર્માત્ક પરસમયને દૂર કરીને, પોતે જ નિશ્ચયચારિત્રરૂપ પ્રવ્રજ્યાને પામીને, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિતિરૂપ સ્વસમયને પ્રાપ્ત કરીને, મોક્ષમાર્ગને પોતામાં જ પરિણત કરીને, જેણે સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનધન-સ્વભાવને પ્રાપ્ત કર્યો છે - એવું ત્યાગ-ગ્રહણથી રહિત સાક્ષાત્ સમયસારભૂત, પરમાર્થરૂપ એક શુદ્ધજ્ઞાનને નિશ્ચળ દેખવું અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદનથી નિશ્ચળ અનુભવ કરવો જ્ઞેઈએ.”

ગાથાઓ અને આત્મખ્યાતિ ટીકાના અભિપ્રાયને પંડિત જયચંદજી છાબડા ભાવાર્થમાં વિસ્તારથી આપ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“અહીં જ્ઞાનને સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન અને પોતાની પર્યાયોથી અભિન્ન બતાવ્યું છે; તેથી અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ નામના લક્ષણદોષ દૂર થઈ ગયા. આત્માનું લક્ષણ ઉપયોગ છે અને ઉપયોગમાં જ્ઞાન પ્રધાન

છે; તે (જ્ઞાન) અન્ય અચેતન દ્રવ્યોમાં નથી; માટે તે અતિવ્યાપ્તિવાળું નથી અને પોતાની સર્વ અવસ્થાઓમાં છે; તેથી અવ્યાપ્તિવાળું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાનલક્ષણ કહેતાં અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષ આવતો નથી.

અહીં જ્ઞાનને જ પ્રધાન કરીને આત્માનો અધિકાર છે; કારણ કે જ્ઞાનલક્ષણથી જ આત્મા સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન અનુભવગોચર થાય છે.

આમ તો આત્મામાં અનંત ધર્મ છે, છતાં તેમાંથી કેટલા તો છદ્મસ્થને અનુભવગોચર જ નથી. તે ધર્મોને કહેતાં છદ્મસ્થ જ્ઞાની આત્માને કેમ ઓળખી શકે ? અને કેટલાક ધર્મતો અનુભવગોચર છે; પરંતુ તેમાંથી કેટલાય તો અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ આદિ તો - અન્ય દ્રવ્યો સાથે સામાન્ય અર્થાત્ સમાન જ છે; તેથી તેમને કહેતાં પૃથક આત્મા જાણી શકાતો નથી અને કેટલાય (ધર્મ) પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી થયા છે; તેમને કહેતાં પરમાર્થભૂત આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ કેમ જાણી શકાય ? તેથી જ્ઞાન એમ કહેતાં જ છદ્મસ્થ જ્ઞાની આત્માને ઓળખી શકે છે.

અહીં જ્ઞાનને આત્માનું લક્ષણ કહ્યું છે - એટલું જ નહીં, પરંતુ જ્ઞાનને જ આત્મા કહ્યો છે; કારણ કે અભેદવિવક્ષામાં ગુણ-ગુણીનો અભેદ હોવાથી જ્ઞાન છે તે આત્મા જ છે. અભેદવિવક્ષાથી ચાહે જ્ઞાન કહો યા આત્મા કોઈ વિરોધ નથી; તેથી અહીં જ્ઞાન કહેતાં આત્મા જ સમજવું જોઈએ.

ટીકાના અંતમાં એમ કહ્યું છે કે પોતામાં અનાદિ અજ્ઞાનથી થનારી શુભાશુભ ઉપયોગરૂપ પરસમયની પ્રવૃત્તિને દૂર કરીને, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં પ્રવૃત્તિરૂપ સ્વસમયને પ્રાપ્ત થઈને, તે સ્વસમયરૂપ પરિણામનસ્વરૂપે મોક્ષમાર્ગમાં પોતાને પરિણામાવીને જે સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનસ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો છે અને જેમાં કંઈ ત્યાગ-ગ્રહણ નથી, એવા સાક્ષાત્ સમયસારસ્વરૂપ, પરમાર્થભૂત, નિશ્ચળ રહેલા, શુદ્ધ પૂર્ણ જ્ઞાનને (પૂર્ણ આત્મદ્રવ્યને) દેખવું.

અહીં 'દેખવું' ત્રણ પ્રકારે સમજવું જોઈએ.

૧. શુદ્ધનયનું જ્ઞાન કરીને પૂર્ણ જ્ઞાનનું શ્રદ્ધાન કરવું તે પહેલા પ્રકારનું દેખવું છે. તે અવિરત આદિ અવસ્થામાં પણ હોય છે.

૨. જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન થયા બાદ સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને તેનો (પૂર્ણ જ્ઞાનનો) અભ્યાસ કરવો, ઉપયોગને જ્ઞાનમાં સ્થિર કરવો. જેવું શુદ્ધનયથી પોતાના સ્વરૂપને સિદ્ધ સમાન બાણ્યું-શ્રદ્ધયું હતું તેવું જ ધ્યાનમાં લઈને ચિત્તને એકાગ્ર-સ્થિર કરવું અને ફરી ફરી તેનો જ અભ્યાસ કરવો, તે બીજા પ્રકારનું દેખવું છે.

આ પ્રમાણેનું દેખવું અપ્રમતદશામાં થાય છે. જ્યાં સુધી તે પ્રકારના અભ્યાસથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાંસુધી આવો અભ્યાસ નિરંતર રહે છે, આ દેખવાનો બીજો પ્રકાર થયો.

અહીં સુધી તો પૂર્ણ જ્ઞાનનું શુદ્ધનયના આશ્રયે પરોક્ષ દેખવું છે.

૩. જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે સાક્ષાત્ દેખવું થાય છે.

તે ત્રીજા પ્રકારે દેખવું છે. તે સ્થિતિમાં જ્ઞાન સર્વ વિભાવોથી રહિત થયું થકું સર્વનું જ્ઞાતા-દષ્ટા છે, તેથી આ ત્રીજા પ્રકારનું દેખવું તે પૂર્ણ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ દેખવું છે.

આ બધાનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે :

“અહીં કહે છે - દ્રવ્યશ્રુત જ્ઞાન નથી, ભગવાનની વાણી જ્ઞાન નથી, આત્મા નથી; કારણ કે તે અચેતન છે.

પ્રશ્ન:- ધવલામાં તો એમ કહ્યું છે કે ‘ભગવાનની વાણીમાં ભાવશ્રુતથી ઉપદેશ આવ્યો છે, તેનો શો અર્થ છે ?’

ઉત્તર:- હા, વાણી તો જડ છે, પરંતુ વાણીના સાંભળનાર વાણીને સાંભળીને અંતર્મુખ થઈને ભાવશ્રુતરૂપે પરિણમે છે ને ? બસ તે જ કારણે ભગવાનની વાણીમાં ભાવશ્રુતથી ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે - એમ કહેવાય છે, વાણી ભાવશ્રુત નથી વાણીમાં કેવળજ્ઞાન પણ નથી. વાણી તો દ્રવ્યશ્રુત છે, અચેતન છે.’

ધવલામાં એવો પાઠ છે કે ભગવાન ભાવશ્રુતથી પ્રરૂપણા કરે છે, કેવળજ્ઞાનથી નહીં. તેનું તાત્પર્ય તો એ છે કે શ્રોતા પોતે પોતાની અંદર સ્વરૂપમાં લક્ષ્ય કરે છે, ત્યારે તેને ભાવશ્રુતજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. તેમાં ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ નિમિત્ત છે. બસ, આ જ કારણે દિવ્યધ્વનિને ભાવશ્રુતથી પ્રરૂપણા કરી આમ કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનને તો કેવળજ્ઞાન છે પરંતુ વાણીમાં ભાવશ્રુતનો ભાવ શ્રોતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી ભાવથી પ્રરૂપણા કરી - એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ત્યાં દિવ્યધ્વનિમાં જે પણ નિરક્ષરી ધ્વનિ નીકળે છે; તે તો જડ છે. તે ભાવશ્રુતરૂપ નથી. તે ઝૂં ધ્વનિથી જે જ્ઞાન થાય છે; તે પણ જડ છે, અચેતન છે. તે જ સમયે જે જ્ઞાન પોતાના ચૈતન્યજ્યોતિસ્વરૂપ ભગવાન આત્માના લક્ષ્યે પ્રગટ થાય છે, તે જ્ઞાન જ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે. તે આત્મજ્ઞાન છે, સમ્યગ્જ્ઞાન છે, ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે.^૧

જુઓ, હવે કહે છે કે જીવ જ જ્ઞાન છે; કારણ કે જ્ઞાન ચેતન છે અને જીવ પણ ચેતન છે. અહીં જ્ઞાન અને જીવની એકતામાં અભિપ્રત્યા બતાવવામાં આવી છે. જ્ઞાન અને જીવ આપ્રમાણે બે શબ્દોની ભિન્ન-ભિન્ન ધ્વનિ ઉઠે છે, તેથી એવો ભ્રમ થાય છે કે જ્ઞાન અને જીવ બંને જુદા-જુદા હશે - લોકો એમ સમજે છે; પરંતુ એવી શંકા કરવી ન જોઈએ. ભગવાન આત્મા ભાવવાન અને જ્ઞાન ભાવ-આમ ભાવ અને ભાવવાન બંનેને જુદા-જુદા નહીં, એક જ સમજવા જોઈએ; કારણ કે બંને વસ્તુપણે એક જ છે. નામ જુદા-જુદા બે છે, પણ વસ્તુ બે નથી. જીવ અને જ્ઞાન-આવા બે નામ હોવા છતાં પણ વસ્તુ તાદાત્મ્યરૂપે એક જ છે.^૨

હવે કહે છે કે જ્ઞાન જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. અહીં પ્રશ્ન છે કે જે સમ્યગ્દષ્ટિ છે તે આત્મા છે કે નહીં? ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે હા, આત્મા જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે; કારણ કે આત્માથી જુદું તો કોઈ સમ્યગ્દર્શન નથી.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૩૯

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૪૧-૧૪૨

અહા ! આત્મા પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી પ્રભુ છે. તે જ્ઞાનમાં જ્ઞેય થતાં તેની પ્રતીતિ થઈ કે 'આ હું છું' બસ, એ જ તો સમ્યગ્દર્શન છે. આ સમ્યગ્દર્શન આત્મસ્વરૂપ છે. સમ્યગ્દર્શન કોઈ જુદી વસ્તુ છે અને આત્મા જુદો છે - એવું નથી; તેથી કહે છે કે જ્ઞાન જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. અહીં જ્ઞાન શબ્દથી અભેદરૂપ આત્મા જ કહ્યો છે. આ રીતે એ સ્પષ્ટ છે કે આત્મા જ સમ્યગ્દર્શન અથવા સમ્યગ્દષ્ટિ છે; કારણ કે આત્માથી ભિન્ન કોઈ અલગ સમ્યગ્દર્શન નથી, સમ્યગ્દષ્ટિ નથી.

હવે કહે છે કે જ્ઞાન જ સંયમ છે. જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મા જ સંયમ છે. પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોને ત્યાગવા અને મનને જીતવું - આ તો નાસ્તિથી સંયમની વાત છે. અસ્તિથી તો જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મામાં જ રમવાનું નામ સંયમ છે અને તે સંયમ આત્મા જ છે. સંયમની વીતરાગી પર્યાયરૂપે આત્મા જ પરિણામે છે ને ? તેથી આત્મા જ સંયમ છે.^૧

જુઓ, અહીં સમ્યગ્દર્શન, સંયમ આદિ પર્યાયોને આત્મા કહ્યો છે, જ્યારે ગાથા ૧૧માં તેને વ્યવહાર કહીને અભૂતાર્થ કહ્યો છે. નિયમસારની ૩૮મી ગાથામાં પુણ્ય-પાપ, આસ્રવ-બંધ, સંવર-નિર્જરા અને મોક્ષ સહિત જેટલી પર્યાયો છે તે બધાને પરદ્રવ્ય કહીને હેય કહી છે.

પ્રશ્ન:- આ બંને કથનોમાં કયું કથન સત્ય છે ?

ઉત્તર:- પોતપોતાની અપેક્ષાથી બંને જ કથન સત્ય છે. ભાઈ! અનેકાંતથી બધું સિદ્ધ થાય છે.^૨

આત્માનું સ્વયં પોતામાં જ સ્થિર થઈ જવું, જામી જવું તે જ સંયમ છે, જ્ઞાન જ સંયમ છે. આ દેહની ક્રિયા અને દયા, દાન, વ્રત, તપ આદિ ક્રિયાકાંડના વિકલ્પ સંયમ નથી.^૩

બાર અંગનું જ્ઞાન માત્ર શબ્દો સુધી સીમિત નથી, સ્વના આશ્રયથી જે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, તે ભાવશ્રુતજ્ઞાન અંગપૂર્વરૂપ સૂત્ર છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૪૨

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૪૩-૧૪૪

૩ તે જ, પાનું ૧૪૪

હવે કહે છે કે જ્ઞાન જ ધર્મ-અધર્મ અર્થાત્ પુણ્ય-પાપ છે. જુઓ, પુણ્ય-પાપ આત્માની પર્યાયમાં થાય છે, માત્ર આ અપેક્ષાથી તેમને આત્મા કહ્યા છે, પરંતુ વિભ્રમ તેની ઉત્પત્તિનું મૂળ છે. ભલે ને જીવની પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયા છે; છતાં તે પરસત્તાવલંબી ભાવ હોવાથી બંધનરૂપ જ છે, બંધનું જ કારણ છે.

પ્રશ્ન:- જ્યારે તે પરાવલંબી છે અને બંધનું કારણ છે, તો પછી તેમને આત્મા કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર:- ભાઈ ! અહીં સ્વના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સ્વકીય છે, પરથી ભિન્ન છે; પરંતુ પરદ્રવ્યરૂપ નથી - આમ સિદ્ધ કરવું છે, તેથી આ જીવની પર્યાયમાં જે શુભાશુભભાવ થાય છે, તેમને અહીં આત્મા કહ્યા છે. આત્માની પર્યાય પણ આત્મા - આ શૈલીથી અહીં વાત કરી છે. તેથી જ સમ્યગ્દર્શન, સંયમ, અંગપૂર્વસૂત્રની નિર્મળ પર્યાય અને ધર્મ-અધર્મ (પુણ્ય-પાપ) ની વિભાવરૂપ મલિન પર્યાયોને અહીં આત્મા કહી છે.^૧

જીવ અનાદિથી શુભાશુભભાવ કરતો આવ્યો છે, આ શુભાશુભભાવ અનાદિ-સાંત છે. આટલા લાંબા સમયથી અશુદ્ધતા રહી, જે તેને માનીએ જ નહીં તો ગુણ જ સિદ્ધ નહીં થાય અને દ્રવ્ય પણ સિદ્ધ નહીં થાય. ગુણોનું અશુદ્ધ પરિણામન થવું તે તેમની તત્સમયની યોગ્યતા છે. જે આ બધાના અશુદ્ધ પરિણામને ન માનવામાં આવે તો ત્રિકાળી ગુણ જ સિદ્ધ નહીં થાય; તો પછી તે ગુણોના સમુહ દ્રવ્યની સિદ્ધિ કેમ થશે ?^૨

પ્રવચનસારના નવ અધિકારમાં એવું કથન છે કે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પરિણામોનો અધિષ્ઠાતા આત્મા છે અને અહીં પણ એમજ કહ્યું છે કે જ્ઞાન જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, જ્ઞાન જ સંયમ છે, જ્ઞાન જ ધર્મ-અધર્મ છે. અહીં તો વર્તમાન વર્તતી પર્યાયને આત્માની કહેવી છે ને ? ભાઈ ! અહીં કઈ અપેક્ષાથી કહેવાઈ રહ્યું છે - તે સમજવું બહુ જરૂરી છે.^૩

૧ પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૪૪-૧૪૫

૨ સમયસાર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૪૬

૩ તે જ, પાનું ૧૪૭-૧૪૮

અહીં એમ સિદ્ધ કરવું છે કે જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મા જ પુણ્ય-પાપ છે; કારણ કે ત્રિકાળીદ્રવ્ય (અંશી)ના અંશ (પર્યાય)માં આ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

ત્રિકાળી દ્રવ્ય આત્મવસ્તુ સામાન્યસ્વરૂપ છે અને નિર્મળ અને મલિન પર્યાય તેનું વિશેષ સ્વરૂપ છે. સામાન્ય અને વિશેષ મળીને જ સંપૂર્ણ વસ્તુ થાય છે. જો આ વસ્તુના એક પર્યાય અંશને કાઢી નાખીએ તો વસ્તુ જ અધૂરી રહી જશે. અખંડ વસ્તુની સિદ્ધિ જ સંભવ નહીં થાય. જ્યારે અહીં તો એમ સિદ્ધ કરવું છે કે દ્રવ્ય-પર્યાય બંને જ જીવનું સ્વરૂપ છે; તેથી કહ્યું છે કે આત્મા જ સંયમ છે, આત્મા જ પુણ્ય-પાપ છે.

હવે કહે છે કે જ્ઞાન જ પ્રવ્રજ્યા (દીક્ષા) છે. માત્ર નગ્નદશા ધારણ કરીને સ્થુલરૂપે મહાવ્રતાદિનું પાલન કરવું તે દીક્ષા નથી. વિષય-કષાયમાં અટકી રહેવું તો વિશુદ્ધ પાપ છે જ; પરંતુ માત્ર દયા-દાન અને વ્રતાદિના શુભભાવ પણ રાગ જ છે. આ દયા-દાનાદિના પરિણામ તો પરસમય છે, તેમનું લક્ષ્ય છોડીને પોતાના સ્વસમયમાં આવો - એવું અહીં કહ્યું છે; કારણ કે આત્મા જ પ્રવ્રજ્યા છે. આત્માને છોડીને કોઈ પ્રવ્રજ્યાનું, ચારિત્રનું સ્વરૂપ જ નથી. નિર્મળાનંદ પ્રભુ આત્મા સ્વયં જ ચારિત્ર છે. ચૈતન્યઘન પ્રભુ આત્મા સ્વયં જ પ્રવ્રજ્યા છે. સ્વ-સ્વરૂપમાં અંતર્લીન થયેલી દશા ચારિત્ર છે અને તે સ્વયં આત્મા જ છે. તેમાં રાગનું આલંબન નથી.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનનો જીવપર્યાયોની સાથે અવ્યતિરેક નિશ્ચયસાધિત જોવો. અહીં 'જ્ઞાન' શબ્દ આત્માના અર્થમાં ગ્રહણ કરવો. મલિન અને નિર્મળ પર્યાયોની સાથે આત્માની ભિન્નતા નથી, અભિન્નતા છે - આમ નિશ્ચયથી સિદ્ધ થયેલ જાણવું. પર્યાયમાં જે શુદ્ધતા-અશુદ્ધતા છે, તે આત્મા જ છે - આમ જાણવું.

હવે કહે છે કે સર્વ પરદ્રવ્યોની સાથે આત્માની ભિન્નતા છે. આ શરીર-મન-વાણી, ઈંદ્રિયો, આઠ કર્મ અને દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ આદિ

પરપદાર્થોથી જ્ઞાનની (આત્માની) ભિન્નતા છે, પૃથક્તા છે અને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ જીવસ્વભાવની સાથે અવ્યતિરેક (અભિન્ન) છે, એકરૂપ છે. આ પ્રમાણે અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપિત દોષોને દૂર કરીને શુદ્ધ એક પરમાર્થરૂપ જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ સ્વ-સંવેદનથી અનુભવ કરવો.^૧

જો દ્રવ્યદષ્ટિના વિષયની અપેક્ષાથી વાત હોય તો પુણ્ય-પાપના પરિણામ પુદ્ગલના પરિણામ છે. આમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ આ કથનથી કોઈ એકાંત એમ માની લે કે તે જીવની પર્યાયમાં થયા જ નથી; તો એમ માનવું સાચું નથી.

દ્રવ્યદષ્ટિની અપેક્ષા પુણ્ય-પાપના ભાવ પણ જડ છે, અજીવ છે-આમ કહીને પુદ્ગલ તેનો સ્વામી છે. આમ કહ્યું છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ જીવની પર્યાયમાં વ્યાપ્ત છે, તેથી જીવ જ છે - એમ કહ્યું છે. વસ્તુનું આવું અનેકાંતમય સ્વરૂપ છે.^૨

આત્માનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. આ લક્ષણથી લક્ષ્ય (આત્મા) જાણી શકાય છે. જુઓ, ભગવાન આત્મા વ્યવહારરત્નત્રયના રાગથી જાણી શકાતો નથી. તે તો જ્ઞાનલક્ષણથી જ જાણી શકાય છે. અહીં ઉપયોગમાં જ્ઞાનની મુખ્યતાથી વાત કરી છે, દર્શનની અપેક્ષાએ અહીં વાત કરી નથી. જ્ઞાન અન્ય અચેતન દ્રવ્યોમાં નથી તથા બધાય આત્મામાં છે, તેથી આ જ્ઞાનલક્ષણ જ જીવનું નિર્દોષ લક્ષણ છે.

અહીં જ્ઞાનપ્રધાન આત્માનો અધિકાર છે; કારણ કે જ્ઞાનલક્ષણથી જ આત્મા સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન અનુભવગોચર થાય છે. જો કે આત્મામાં અનંત ધર્મ છે, છતાં પણ જ્ઞાન જ પ્રધાન છે; કારણ કે

૧ ઘણા ધર્મ તો છદ્મસ્થને અનુભવગોચર જ નથી. તે ધર્મોને કહેવાથી, ઉલ્લેખ કરવાથી આત્માને કેમ ઓળખી શકાય ?

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૪૯-૧૫૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૫૧-૧૫૨

૨ જે કોઈ થોડા ધર્મ અનુભવગોચર છે, તે બધા દ્રવ્યોમાં સામાન્ય છે. જેમકે અસ્તિત્વ-વસ્તુત્વ આદિ. આ સર્વ દ્રવ્યોમાં પણ સમાનરૂપે જોવામાં આવે છે. તેથી તેના વડે પણ આત્માની ઓળખાણ થઈ શકતી નથી.

૩. અમુક ધર્મ, જે પરદ્રવ્યોના નિમિત્તથી થયેલા નૈમિત્તિક ભાવ છે. જેવા કે પુણ્ય-પાપ આદિ વિભાવ. ખરેખર તો તે ઔપાધિકભાવ છે. તેમનાથી પણ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ થઈ શકતી નથી.

તેથી એમ નિર્ણય થયો કે જ્ઞાન કહેવાથી જ્ઞાની આત્માની ઓળખાણ થઈ શકે છે; કારણ કે જ્ઞાન આત્માનો અસાધારણ ગુણ હોવાથી નિર્દોષ નિબોધ લક્ષણ છે, તેથી આત્માના અધિકારમાં જ્ઞાન પ્રધાન છે.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ વિશ્લેષણ પર દષ્ટિપાત કરતાં એક વાત અત્યંત સ્પષ્ટરૂપે જણાય છે કે આ ગાથાઓમાં એ બધા પરપદાર્થોને જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માથી ભિન્ન બતાવવામાં આવ્યા છે; જે છે તો જ્ઞેય; પણ જેમને ભ્રમથી જ્ઞાન સમજી લેવામાં આવે છે.

પાછળની ગાથાઓમાં શુભાશુભક્રિયાઓ અને શુભાશુભભાવોના કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને અહીં આ ગાથાઓમાં જ્ઞેયપદાર્થો સાથેના એકત્વ-મમત્વનો નિષેધ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

શાસ્ત્ર, શબ્દ, રૂપ, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, કર્મ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ, આકાશ અને અધ્યવસાન (મિથ્યાત્વ) આ બધામાં જ્ઞાનત્વ (આત્માપણા)નો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

તે બધા આત્માના જ્ઞેય છે. તેમની સાથે આત્માનો જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ સિવાય બીજો કોઈ સંબંધ નથી; છતાં પણ અજ્ઞાનીજન તેમનામાં પોતાપણું સ્થાપિત કરી લે છે; પરંતુ જ્ઞાનીજન એ સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે કે તેમના સાથે આત્માનો કંઈ પણ સંબંધ નથી.

આ જે પરપદાર્થ જાણવામાં આવે છે; તેમને જાણવું એ પણ આત્માના સહજસ્વભાવનું જ સહજ પરિણમન છે.

આ ગાથાઓમાં કોઈપણ રૂપે આ ધ્વનિ નીકળતી નથી કે આત્મા તેમને જાણતો જ નથી અથવા તેમને જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ નથી; વિભાવ છે, અપરાધ છે.

બીજી આ વાત ધ્યાન આપવા જેવી છે કે અંતિમ ગાથામાં સમ્યગ્દર્શન, અંગપૂર્વગત સૂત્ર, સંયમ, ધર્મ-અધર્મ અને પ્રવ્રજ્યાને આત્માથી અનન્ય અર્થાત્ આત્મા જ કહેવામાં આવ્યા છે. ગજબની વાત તો એ છે કે પરદ્રવ્યોથી ભિન્નતા અને પોતાની પર્યાયોથી અભિન્નતા - એ બંનેને જ નિશ્ચયસાધિત કહીને નિશ્ચયનયનું કથન બતાવવામાં આવ્યું છે. તેના જ આધારે અર્થાત્ સર્વ પરદ્રવ્યોથી વ્યતિરેક અને સર્વદર્શનાદિ જીવસ્વભાવોથી અવ્યતિરેક વડે અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષોથી રહિતપણું સિદ્ધ કરીને નિશ્ચળ અનુભવ કરવાની પ્રેરણા આપવામાં આવી છે.

ઉક્ત સંદર્ભમાં પૂજ્ય ગુરુદેવે વિસ્તારથી પ્રકાશ પાથર્યો છે; જેનો અમુક મહત્વપૂર્ણ અંશ આગળ ઉદ્દ્યુત કરવામાં આવ્યો જ છે, જેમને વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેઓ પ્રવચન રત્નાકર ભાગ ૧૦માં ઉક્ત પ્રકરણનું ઉંડાણથી અધ્યયન કરે.

મૂળ વાત આ છે કે સંપૂર્ણ પ્રકરણમાં પરજ્ઞેયોથી ભિન્નતાની જ વાત મુખ્ય છે; તેમને આત્મા જાણતો જ નથી, એ વાત બિલ્કુલ જ નથી.

આમ તો આચાર્ય જયસેન પણ તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ ગાથાઓનો અર્થ આત્મખ્યાતિની જેમ જ કરે છે; આટલે મુઠ્ઠી કે ત્યાં આત્મખ્યાતિના કળશોને પણ ઉદ્દ્યુત કરે છે; છતાં પણ અંતમાં પ્રશ્નોત્તરના માધ્યમથી જે સ્પષ્ટીકરણ પ્રસ્તુત કરે છે; તે આ પ્રમાણે છે -

“જો અહીં કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે સંયમ, પ્રવ્રજ્યા આદિ તો તપાચરણરૂપ છે, તેમને કયા નયથી જ્ઞાન માનવામાં આવે છે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે મિથ્યાત્વ નામના પ્રથમ ગુણસ્થાનથી માંડીને ક્ષીણકષાય

નામના બારમા ગુણસ્થાન સુધી પ્રત્યેક ગુણસ્થાનને યોગ્ય શુભોપયોગ, અશુભોપયોગ અને શુદ્ધોપયોગની સાથે અવિનાભાવ રાખનારા અશુદ્ધ-ઉપાદાનરૂપ વિવક્ષિત અશુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી તપાચરણને જ્ઞાન માનવામાં આવે છે.

તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે શુદ્ધ-ઉપાદાનરૂપ શુદ્ધપારિણામિક-પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જીવાદિ વ્યવહારિક નવ પદાર્થોથી ભિન્ન; આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત એક, અખંડ પ્રતિભાસમય, સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત, સહજશુદ્ધ નિજ નિરંજન પરમ સમયસાર નામનું શુદ્ધજ્ઞાન સ્વભાવવાળું શુદ્ધાત્મતત્ત્વ જ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે, પોતાપણું સ્થાપિત કરવા યોગ્ય છે, જાણવા યોગ્ય છે; તેથી તેનું જ ધ્યાન કરવું જોઈએ.”

આચાર્ય જયસેને અહીં આવતાં આ ગાથાઓની ટીકા સમાપ્ત કરીને લખી દીધું કે આપ્રમાણે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ - આ વ્યવહારિક નવ તત્ત્વોમાં ભૂતાર્થનયથી એક શુદ્ધ જીવ જ સ્થિત છે - આ કથનની મુખ્યતાથી અગિયારમા સ્થાનની પંદર ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ.

તે ઉપરાંત **કિંચ** લખીને કંઈક મહત્વપૂર્ણ પ્રમેય ઉપસ્થિત કરે છે; જે ૩૨૦ મી ગાથા બાદ આપેલા પ્રમેયોની સમાન જ મહત્વપૂર્ણ અને ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. તે મૂળ કથન આ પ્રમાણે છે.

“મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન- આ પાંચ જ્ઞાન પર્યાયરૂપ છે અને શુદ્ધપારિણામિકભાવ દ્રવ્યરૂપ છે. જીવ પદાર્થ ન એકલા દ્રવ્યરૂપ છે અને ન તો એકલી પર્યાયરૂપ; પરંતુ પરસ્પર સાપેક્ષ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ ધર્મોનો ધર્મી છે.

હવે અહીં આ વાતનો વિચાર કરે છે કે મોક્ષ કયા જ્ઞાનથી થાય છે ?

કેવળજ્ઞાન તો ફળરૂપ છે અને તે તો ભવિષ્યમાં થશે અને હમણાં

આપણી પાસે છે જ નહીં. અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યાયજ્ઞાન બંને મૂર્ત વિષયોને જ જાણવાને કારણે અમૂર્ત આત્માને જાણવામાં અસમર્થ છે; કારણ કે મહાશાસ્ત્ર તત્ત્વાર્થસુત્રમાં રૂપિષ્વવધેઃ, તદનંતભાગે મન:પર્યાયસ્ય-અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી પદાર્થ જ છે અને મન:પર્યાયજ્ઞાનનો વિષય અવધિજ્ઞાનના વિષયનો જ અનંતમો ભાગ સુક્ષ્મ પુદ્ગલ જ છે - આમ લખ્યું છે. તેથી આ અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યાયજ્ઞાનથી પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંભવ નથી.

તેથી સહજ સામર્થ્યથી જ વાત સિદ્ધ થાય છે કે બાહ્ય વિષયોમાં વિકલ્પથી રહિત સ્વશુદ્ધાત્માભિમુખ - પારિચ્છિત્તિ લક્ષણવાળા નિશ્ચય નિર્વિકલ્પ ભાવરૂપ માનસ અને પંચેન્દ્રિયોના વિષયોથી પાર અતીન્દ્રિય શુદ્ધપારિણામિકભાવ-વિષયકભાવનારૂપ નિર્વિકાર સ્વસંવેદન શબ્દથી વાચ્ય વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનરૂપ અને ક્ષાયોપશામિકભાવરૂપ મતિશ્રુતજ્ઞાન જ મુક્તિનું કારણ છે, કારણ કે સંસારીઓને ક્ષાયિકજ્ઞાન તો છે જ નહીં.

પ્રશ્ન:- સંસારી જીવોને નિશ્ચયસ્વસંવેદનરૂપ મતિ-શ્રુત નામનું ક્ષાયોપશામિકજ્ઞાન મુક્તિનું કારણ કેવી રીતે છે ?

ઉત્તર:- સમસ્ત મિથ્યાત્વરાગાદિરૂપ વિકલ્પોની ઉત્પત્તિથી રહિત, સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન, પરમ આલ્લાદલક્ષણવાળા મુખરૂપી અમૃતરસના સ્વાદમાં એકાકાર, પરમસમરસીભાવથી કાર્યભૂત અનંત જ્ઞાન સુખાદિરૂપ મોક્ષના ફળનો વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુદ્ધ ઉપાદાનકારણરૂપ હોવાથી તે ક્ષાયોપશામિક-મતિ-શ્રુતજ્ઞાન મુક્તિનું કારણ છે.

આ વાતની પુષ્ટિ આત્મખ્યાતિમાં સમાગત નીચેના કળશથી પણ થાય છે.

भेदविज्ञानतः सिद्धाः सिद्धाः ये किल केचन ।

अस्यैवाभावतो बद्धा बद्धा ये किल केचन ॥१३१॥

(હરિગીત)

જે કોઈ સિદ્ધ થયા, થયા તે ભેદજ્ઞાન-પ્રભાવથી,
જે કોઈ બદ્ધ રહ્યા, રહ્યા તે ભેદભાન-અભાવથી. ૧૩૧

આજ સુધી જેટલા પણ જીવો સિદ્ધ થયા છે, તે બધા ભેદજ્ઞાનથી જ થયા છે અને જેટલા પણ સંસારમાં બંધાયેલા છે, તે બધા ભેદજ્ઞાનના અભાવથી જ બંધાયેલા છે.”

આચાર્ય જયસેનના ઉક્ત કથનમાં આ વાત તો અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે મુક્તિની પ્રાપ્તિ એકમાત્ર જ્ઞાનથી જ થાય છે; પણ તે જ્ઞાન આત્માનુભૂતિરૂપ હોવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે તેમાં શ્રદ્ધાનું બળ અને આત્મરમણતાપૂર્વક ચારિત્ર પણ સાથે હોવું જોઈએ.

અહીં એક પ્રશ્ન સહજ જ સંભવે છે કે જો જ્ઞાન જ મુક્તિનું કારણ છે તો જ્ઞાન તો પાંચ પ્રકારનું છે; તેમાંથી કયું જ્ઞાન મુક્તિનું કારણ છે?

આચાર્યદેવ સમન્નવતાં કહે છે કે કેવળજ્ઞાન તો એક પ્રકારે મોક્ષરૂપ જ છે અને તે આપણી પાસે છે જ ક્યાં? અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યયજ્ઞાનનો વિષય પુદ્ગલ છે; તેથી તેમના માધ્યમથી આત્મજ્ઞાન સંભવ જ નથી.

હવે રહ્યા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન. તો એમના દ્વારા છયે દ્રવ્યોને તેમની અમુક પર્યાયો સાથે જાણી શકાય છે; પરંતુ પરને જાણવું મુક્તિના માર્ગમાં કંઈ પણ કાર્યકારી નથી; તેથી આત્મસન્મુખ થયેલા મતિ-શ્રુતજ્ઞાન જ મુક્તિનું કારણ છે; પરંતુ તે આત્મશ્રદ્ધાન અને આત્મધ્યાનથી સંયુક્ત હોવા જોઈએ.

તેથી આપણું પરમ કર્તવ્ય છે કે આપણે મતિ શ્રુતજ્ઞાનપૂર્વક ઉપલબ્ધ ક્ષયોપક્ષમ જ્ઞાનને બુદ્ધિપૂર્વક આત્મામાં લગાડીએ, આત્મસન્મુખ કરીએ - આ જ માર્ગ છે.

હવે આ જ ભાવને પોષતા કળશકાવ્ય કહે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

અન્યેભ્યો વ્યતિરિક્તમાત્મનિયતં વિમ્બત્પૃથ્ગવસ્તુતા-
માદાનોજ્ઞનશૂન્યમેતદમલં જ્ઞાનં તથાવસ્થિતમ્ ।
મઘયાદ્યન્તવિભાગમુક્તસહજસ્ફારપ્રભાભાસરઃ
શુદ્ધજ્ઞાનઘનો યથાસ્ય મહિમા નિત્યોદિતસ્તિષ્ઠતિ ॥૨૩૫॥

(ઉપજાતિ)

અનુમુક્તમુન્મોચ્યશેષતસ્તત્ તથાત્તમાદેયમશેષસ્તત્ ।
યદાત્મનઃ સહૃતસર્વશક્તેઃ પૂર્ણસ્ય સંધારણમાત્મનીહ ॥૨૩૬॥

(હરિગીત)

જે ભિન્ન છે પરદ્રવ્યથી ને નિયત છે નિજમાં અને
ધારે પૃથક્ વસ્તુપાણને, ગ્રહણ ત્યાગ નહીં કરે;
એ અમલ જ્ઞાન તાગો અનુભવ થાય છે નિશ્ચળપાણે,
જ્યમ મધ્ય-આદિ-અંત એવા અંશ વિરહિત સહજ જે
વિસ્તૃત પ્રભા કરતી બહુ દેદીપ્યમાન મહાત્મ્યને
એ પુંજરૂપ સુજ્ઞાનનો મહિમા સદા ઉદિત રહે. ૨૩૫

સહુ શક્તિઓ જેણે સમેટી લીન કરી નિજરૂપમાં,
ધારણ કરે નિજ માંડી નિજને તેહ પૂરણ આત્મા;
તેણે બધું છોડ્યું હતું જે છોડવાને યોગ્ય ને,
બસ ગ્રહણ પાણ તેનું કર્યું જે ગ્રહણ યોગ્ય હતું ખરે. ૨૩૬

અન્ય દ્રવ્યોથી ભિન્ન, પોતામાં જ નિયત, પૃથક્ વસ્તુત્વને ધારણ
કરતું થકું, ગ્રહણ-ત્યાગથી રહિત આ અમલ જ્ઞાન (આત્મા) આ પ્રમાણે
અનુભવમાં આવે છે કે જેની આદિ, મધ્ય અને અંતરૂપ વિભાગોથી રહિત
સહજ ફેલાયેલી પ્રભાવ દ્વારા દેદીપ્યમાન શુદ્ધજ્ઞાનરૂપ મહિમા નિત્ય ઉદિત રહે.

સર્વ શક્તિઓને જેણે પોતામાં સમેટી લીધી છે એવા આ આત્મા
વડે પૂર્ણ આત્માનું આત્મામાં ધારણ કરવું તે જ છોડવા યોગ્ય બધાને

છોડવું અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બધાનું ગ્રહણ કરવું છે.

આ કળશોનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં ભાવાર્થમાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા લખે છે -

“જ્ઞાનનું પૂર્ણરૂપ બધાને જાણવું છે. તે જ્યારે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે સર્વ વિશેષણો સહિત પ્રગટ થાય છે; તેથી તેની મહિમાને કોઈ બગાડી શકતું નથી, તે સદા ઉદ્દિત રહે છે.

પૂર્ણજ્ઞાનસ્વરૂપ, સર્વ શક્તિઓના સમૂહરૂપ જે આત્મા છે, તેને આત્મામાં ધારણ કરી રાખવું તે જ, જે કંઈ ત્યાગવા યોગ્ય હતું તે બધાને ત્યાગી દીધું અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જે કંઈ હતું તેને ગ્રહણ કર્યું છે. તે જ કૃતકૃત્યતા છે.”

આ કળશોનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં આ પ્રમાણે કરે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

જૈસો નિરભેદરૂપ નિહચૈ અતીત હતૌ,

તૈસો નિરભેદ અબ ભેદ કૌન કહૈગૌ ।

દીસૈ કર્મ રહિત સહિત સુખ સમાધાન,

પાયૌ નિજથાન ફિર બાહરિ ન બહૈગૌ ॥

કબહૂં કદાચિ અપનૌ સુભાવ ત્યાગિ કરિ,

રાગ રસ રાચિકૈં ન પરવસ્તુ ગહૈગૌ ।

અમલાન ગ્યાન વિદ્યમાન પરગટ ભયૌ,

યાહી ભાંતિ આગમ અનંત કાલ રહૈગૌ ॥

જબહી તૈં ચેતન વિભાવ સૌં ઉલટિ આપુ,

સમૈ પાઙ અપનૌ સુભાઝ ગહિ લીનૌ હૈ ।

તબહીં તૈં જો જો લેને જોગ સો સો સબ લીનૌ,

જો જો ત્યાગ જોગ સો સો સબ છાંડિ દીનૌ હૈ ॥

લૈભે કૌં ન રહી ઠૌર ત્યાગિવે કૌં નાંહિ ઔર,
 બાકી કહા ઉબર્યો જુ કારજુ નવીનૌ હૈ ।
 સંગ ત્યાગિ અંગ ત્યાગિ વચનતરંગ ત્યાગિ,
 મન ત્યાગિ બુદ્ધિ ત્યાગિ આપા સુદ્ધ કીનૌ હૈ ॥

નિશ્ચયનયથી દ્રવ્યસ્વભાવમાં જે પ્રકારનો અભેદ અનાદિકાળથી છે; તે જ પ્રકારનો અભેદ હવે પર્યાયમાં પણ પ્રગટી ગયો છે; આ કારણે હવે ભેદની ચર્ચા કોણ કરે ? જે જ્ઞાન કર્મરહિત અને સુખ-શાંતિમય દેખાઈ આવે છે તથા જેણે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે; આવી સ્થિતિમાં હવે આ જ્ઞાન બહિર્વૃત્તિમાં શા માટે વહે ?

હવે તો તે પોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને રાગના રસમાં રચી-પચીને પરવસ્તુને ક્યારેય ગ્રહણ નહીં કરે. જે અમલ જ્ઞાન હવે વર્તમાનમાં પ્રગટ થઈ ગયું છે, તે અનંતકાળ સુધી આ જ રૂપે રહેશે.

જ્યારે આ આત્માએ વિભાવભાવ છોડીને પોતાના સ્વભાવને ગ્રહણ કરી લીધો; ત્યારે જ તેણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બધું ગ્રહણ કરી લીધું અને ત્યાગવા યોગ્ય બધું ત્યાગી દીધું. આમ હવે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કંઈ શેષ રહ્યું નહીં અને ત્યાગવા યોગ્ય પણ કંઈ બચ્યું નથી તથા કંઈ નવું કરવાનું પણ રહ્યું જ નથી; કારણ કે તેણે તો પરિગ્રહ, શરીર, વાણીના તરંગ મન અને બુદ્ધિ બધાયનો ત્યાગ કરીને પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરી લીધો છે.

ઉક્ત કળશોનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ લખે છે - “જુઓ પહેલા પરથી ભિન્ન કહ્યો અને હવે કહે છે કે આ આત્મા રાગથી રહિત છે. ભાઈ ! અહીં પરથી અને રાગથી વિમુખ થઈને સ્વભાવ સન્મુખ થવાની અને ભેદજ્ઞાન પ્રગટ કરવાની વાત છે. અનાદિથી પરવસ્તુની સાથે જે એકપણું માન્યું છે, તે ભ્રમણા છે, જૂઠી કલ્પના છે. તેનાથી ભેદજ્ઞાન કરીને સ્વયં અંદર જેવો છે અને જેવડો છે, તેને તેવો અને તેવડો જ સ્વીકાર કરવું, જાણવું, માનવું, ભેદજ્ઞાન છે, આ જ કર્તવ્ય છે, આ જ ધર્મ છે.”

આત્મા સર્વજ્ઞસ્વભાવી છે. ત્રણ લોક ત્રણકાળને એક સમયમાં જાણે - એવું તેનું સામર્થ્ય છે. તે સામર્થ્ય જ્યારે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે સર્વ વિશેષણો સહિત પ્રગટ થાય છે. કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતાંની સાથે જ પૂર્ણ આનંદ, પૂર્ણ વીર્ય, પૂર્ણ શક્તિ, પૂર્ણ પ્રભુતા, પૂર્ણ સ્વચ્છતા ઈત્યાદિ શક્તિઓની પૂર્ણ વ્યક્તદશા પ્રગટ થઈ જાય છે. તેનું નામ કેવળજ્ઞાન અને પૂર્ણદશા છે; તેથી કહે છે કે તેની મહિમાને કદી આંચ આવતી નથી.^૧

પહેલા જ્ઞાનાદિ શક્તિઓ રાગમાં રોકાઈને-અટકીને ખંડખંડરૂપે ખંડિત થતી હતી. હવે તેમને ત્યાંથી સમેટીને ચૈતન્યસ્વરૂપમાં લીન કરી, ત્યાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બધાનું ગ્રહણ થયું અને ત્યાગવા યોગ્ય બધા વિકલ્પોનો સહજ ત્યાગ થઈ ગયો. ત્યાં પૂણ્યના ભાવ પણ ભૂમિકાનુસાર સહજ જ છૂટી જાય છે.^૨

અહીં કહે છે કે જોણે પોતાના ત્રિકાળી ધ્રુવ ચૈતન્યરાજને જાણીને તેનો અનુભવ કર્યો અને તેમાં જ લીન થયો, તેણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સર્વ પદાર્થ ગ્રહણ કરી લીધા અને છોડવા યોગ્ય બધું છોડી દીધું. અહો! ધન્ય તે મુનિદશા ! જે પ્રચુર સ્વસંવેદનમાં લીન થયા; તે મહામુનિરાજ તો બાદશાહોના બાદશાહ છે. પોતાની ચૈતન્યલક્ષ્મીથી સર્વ શોભાયમાન છે. જે બહારની સંપત્તિમાં લીન છે; તે તો બિચારા રંક છે, ભિખારી છે.

પૂર્ણ જ્ઞાનધન પ્રભુ આત્મા અનંત શક્તિઓનો ધ્રુવધામ છે. તેને અંતરમાં ધારણ કરી તેમાં જ રમી જાઓ. તે જ રમવા-રહેવા અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

સ્વરૂપના આશ્રયથી જોણે સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન અને રમણતા-લીનતા-સ્થિરતા પરિપૂર્ણ કરી લીધી; તેને હવે કંઈ પણ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. તે કૃતકૃત્ય થઈ ગયો છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તો પરિપૂર્ણ છે જ,

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૬૨

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૬૪

તેની પર્યાયમાં જ્યાં પૂર્ણતા વ્યક્ત થઈ, ત્યાં કૃતકૃત્યપણું થઈ ગયું, તેને હવે કંઈ પણ ગ્રહણ-ત્યાગ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી.^૧

આમ આ કળશોમાં આ સંપૂર્ણ પ્રકરણનો ઉપસંહાર છે. પહેલા પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રત્યાખ્યાનના માધ્યમથી પરમાં કર્તૃત્વની ભાવનારૂપ કર્મચેતનાનો નિષેધ કર્યો; પછી કર્મોની ૧૪૮ પ્રકૃતિઓના ફળના ઉપભોગની ભાવનારૂપ કર્મફળચેતનાનો નિષેધ કર્યો. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનચેતનાના નિષેધપૂર્વક જ્ઞાનચેતનાની સ્થાપના કરતાં થકાં સ્વપરપ્રકાશકજ્ઞાનની સ્થાપના કરીને પરમાં થનારા એકત્વ-મમત્વનો પણ નિષેધ કરી દીધો.

જ્ઞાનના સર્વજ્ઞસ્વભાવને સ્પષ્ટ કરતાં થકાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન બધાને જાણે છે, છતાં પરરૂપી થતું નથી. આ જ્ઞાનનો સહજ સ્વભાવ છે. પોતાના આ સહજ સ્વભાવમાં એકત્વ ધારણ કરનારું જ્ઞાન જ્યારે નિજમાં લીન થઈ જાય છે ત્યારે સર્વજ્ઞતા પ્રગટ થઈ જાય છે. સર્વજ્ઞતા પ્રગટ થતાં જ્ઞાનની સાથે અનંત ગુણ સંપૂર્ણરૂપે પ્રગટી જાય છે અને પછી અનંતકાળ સુધી પૂર્ણ જ રહે છે.

જ્યારે આત્મા પોતામાં પોતાપણું સ્થાપિત કરીને સ્વયંમાં લીન થાય છે, ત્યારે જાણો છૂટવા યોગ્ય બધું છુટી ગયું છે અને મેળવવા યોગ્ય બધું મળી ગયું છે. હવે કંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. તેથી હવે વિકલ્પાત્મક પ્રતિક્રમણાદિક કરવાની પણ કંઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી; કારણ કે આ શુદ્ધોપયોગની દશામાં બધા ધર્મ સમાઈ જાય છે.

આમ આ સંપૂર્ણ પ્રકરણનો ઉપસંહાર આ છે કે ત્રિકાળ સંબંધી દુષ્કૃતોના વિકલ્પાત્મક વ્યવહાર પ્રતિક્રમણાદિની ઉપયોગિતા ત્યાં સુધી છે; જ્યાં સુધી આ આત્મા પોતામાં સમાઈ જતો નથી, શુદ્ધોપયોગરૂપે

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૬૪-૧૬૫

સંપૂર્ણપણે પરિણામી જતો નથી. જ્યારે આ આત્મા સંપૂર્ણપણે શુદ્ધોપયોગરૂપે પરિણામી જાય છે; ત્યારે તો અંતમુહૂર્તમાં જ વીતરાગી-સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે. અનંતસુખી થઈ જાય છે. આ શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણામવું તે જ નિશ્ચય પ્રતિક્રમણાદિ છે. બધા ધર્મ તેમાં જ સમાયેલા છે. આ જ એક માત્ર કરવા યોગ્ય કાર્ય છે. તેના સિવાય જે ભાવોને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. તે તેના સહચારી હોવાથી ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

હવે આગામી ગાથાઓનું સૂચક કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(અનુષ્ટુપ)

વ્યતિરિક્તં પરબ્રવ્યાદેવ જ્ઞાનમવસ્થિતમ્ ।
કથમાહારકં તત્સ્યાદ્યેન દેહોઽસ્ય શંક્યતે ॥૨૩૭॥

(હરિગીત)

પરબ્રવ્યથી જુદું અવસ્થિત જ્ઞાન છે આ રીત જ્યાં;
નહિ હોય તે આ'રક તથાપિ 'દેહ-તે' શંકા જ કાં ? ૨૩૭

આ પ્રમાણે આ જ્ઞાન પરબ્રવ્યોથી સંપૂર્ણ પૃથક્ સ્થાપિત થયું. આવી સ્થિતિમાં તે જ્ઞાન (આત્મા) આહાર કરનારો કેમ હોઈ શકે કે જેથી તેના દેહવાન થવાની શંકા પણ કરી શકાય.

તાત્પર્ય આ છે કે જ્યારે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા આહારક જ નથી તો દેહવાળો કેમ હોઈ શકે ? આત્માને દેહવાળો કહેવું તે તદ્દન અસદ્ભૂત છે, અસત્યાર્થ છે, અસદ્ભૂતવ્યવહારનો વિષય છે.

સમયસાર ગાથા ૪૦૫ - ૪૦૭

જે વાત ઉક્ત કળશમાં કહેવામાં આવી હતી; હવે તેને જ ગાથાઓ દ્વારા વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરે છે.

અત્તા જસ્સામુત્તો ણહુ સો આહારગો હવદિ एवं ।
આહારો ખલુ મુત્તો જમ્હા સો પોગ્ગલમઓ દુ ॥૪૦૫॥

ण वि सक्कदि घेतुं जं ण विमोत्तुं जं च जं परद्व्वं ।
सो को वि य तस्स गुणो पाउगिओ विस्ससो वा वि ॥४०६॥

तम्हा दु जो विसुद्धो चेदा सो णेव गेण्हदे किंचि ।
णेव विमुंचदि किंचि वि जीवाजीवाण दब्बाणं ॥४०७॥

(હરિગીત)

એમ આત્મા જેનો અમૂર્તિક તે નથી આ'રક ખરે,
પુદ્ગલમયી છે આ'ર તેથી આ'ર તો મૂર્તિક ખરે. ૪૦૫

જે દ્રવ્ય છે પર તેહને ન ગ્રહી, ન છોડી શકાય છે,
એવો જે તેનો ગુણ કો પ્રાયોગી ને વૈસ્રસિક છે. ૪૦૬

તેથી ખરે જે શુદ્ધ આત્મા તે નહીં કંઈ પાણ ગ્રહે,
છોડે નહીં વળી કાંઈ પાણ જીવને અજીવદ્રવ્યો વિષે. ૪૦૭

એ રીતે જેનો આત્મા અમૂર્તિક છે તે ખરેખર આહારક નથી; કારણ કે આહાર પુદ્ગલમય હોવાથી મૂર્તિક છે.

જે પરદ્રવ્ય છે તે ગ્રહી શકાતું નથી તથા છોડી શકાતું નથી; કારણ કે આત્માનો એવો જ કોઈ પ્રાયોગિક તેમજ વૈસ્રસિક ગુણ છે.

માટે વિશુદ્ધાત્મા જીવ અને અજીવ પરદ્રવ્યોમાં કાંઈ પણ ગ્રહતો નથી અને છોડતો પણ નથી.

ધ્યાન રાખો, અહીં પ્રાયોગિકનો આશય પરનિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વૈસ્રસિકનો આશય સ્વાભાવિકરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય છે કે ન તો આત્માના સ્વભાવમાં જ એવી વાત છે કે તે પરદ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે અને છોડે અને ન તો કોઈ નિમિત્તના કારણે તે આમ કરે - આવી જ કોઈ વિવશતા છે. તેથી આત્મા પરદ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે અથવા છોડે - આવી કોઈ વાત બનતી જ નથી.

ઉક્ત ગાથાઓનો અર્થ આત્મખ્યાતિમાં અત્યંત સંક્ષેપમાં કરવામાં આવ્યો છે, એક રીતે તો ગાથાઓના સામાન્ય અર્થને જ માત્ર ફરીથી કહેવામાં આવ્યો છે; જે આ પ્રમાણે છે -

“જ્ઞાન પરદ્રવ્યને જરા પણ ગ્રહણ કરતું નથી અને છોડતું પણ નથી; કારણ કે પ્રાયોગિક અને વૈસ્રસિક ગુણના સામર્થ્યથી પરદ્રવ્યનો ગ્રહણ અને ત્યાગ અશક્ય છે. કર્મ અને નોકર્મરૂપ પરદ્રવ્ય જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મદ્રવ્યનો આહાર નથી; કારણ કે તે મૂર્તિક પુદ્ગલદ્રવ્ય છે; તેથી જ્ઞાન આહારક નથી. માટે આવી આશંકા પણ નહિ કરવી જોઈએ કે જ્ઞાન (આત્મા) ને દેહ હશે.”

આચાર્ય જયસેને તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ ગાથાઓનો અર્થ આત્મખ્યાતિ સમાન જ કર્યો છે; છતાં તેઓ પ્રાયોગિક અને વૈસ્રસિકનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે **પ્રાયોગિક: કર્મસંયોગજનિત: વૈસ્રસિક: સ્વભાવત:** જે કર્મના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય, તેને પ્રાયોગિક કહે છે અને જે સ્વભાવથી હોય, તેને વૈસ્રસિક કહે છે.

તે જ રીતે તેઓ ‘આત્મા આહાર ગ્રહણ નથી કરતો’ આ વાતને વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયથી સ્પષ્ટ કરતાં થકાં બધા પ્રકારના આહારોનો

ઉલ્લેખ કરે છે. આ વાતને પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં તેઓ આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરે છે.

“પ્રશ્ન - હે ભગવાન ! કર્મજનિત પ્રાયોગિક ગુણથી આહાર ગ્રહણ કરતાં થકાં તેઓ અનાહારક કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉત્તર:- હે શિષ્ય ! તમે ઠીક જ કહ્યું; પરંતુ નિશ્ચયનયથી આત્મા ઉક્ત આહારથી તન્મય થતો નથી. આહાર ગ્રહણ કરનાર કથન તો વ્યવહારનયનું છે; પરંતુ અહીં તો નિશ્ચયનયનું કથન ચાલી રહ્યું છે. નિશ્ચયનયથી તો આત્મા અનાહારક જ છે; તેથી વિશેષરૂપે જે રાગાદિ રહિત ચૈતન્ય આત્મા છે; તે કર્માહાર, નોકર્માહાર, કવલાહાર, લેખ્યાહાર, ઓજાહાર, માનસાહાર રૂપે જીવ-અજીવ દ્રવ્યોની વચ્ચેથી સચિત્ત-અચિત્ત આહાર-કોઈને પણ કંઈ ગ્રહણ કરતું નથી અને છોડતું પણ નથી. તેથી નોકર્મ આહારમય જે શરીર છે, તે જીવસ્વરૂપ નથી, જીવનું સ્વરૂપ નથી. શરીરના અભાવમાં શરીરરૂપ દ્રવ્યલિંગ પણ જીવનું સ્વરૂપ નથી. આમ નિશ્ચયનયથી જીવને આહાર નથી.”

આ ગાથાઓનો ભાવ ભાવાર્થમાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા અમૂર્તિક છે અને આહાર તો કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલમય મૂર્તિક છે; તેથી પરમાર્થથી આત્માને પુદ્ગલમય આહાર નથી અને આત્માનો એવો જ સ્વભાવ છે કે તે પરદ્રવ્યને ક્યારેય ગ્રહણ કરતું નથી; સ્વભાવરૂપ પરિણામતો હોય કે વિભાવરૂપ પરિણામતો હોય, પોતાના જ પરિણામનો ગ્રહણ-ત્યાગ થાય છે, પરદ્રવ્યનો ગ્રહણ-ત્યાગ તો કાંઈ પણ થતો નથી. આ રીતે આત્માને આહાર ન હોવાથી તેને દેહ જ નથી.”

આ ગાથાઓનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.
“ભગવાન આત્મા પરદ્રવ્યના એક રજકણનો પણ ગ્રહણ ત્યાગ કરી શકતો નથી. આત્માનું આવું જ સ્વરૂપ છે. પ્રાયોગિક અર્થાત્ પરના નિમિત્તથી

થયેલા ગુણના સામર્થ્યથી અને વૈસ્રસિક અર્થાત્ સ્વાભાવિક ગુણનાં સામર્થ્યથી પણ આત્મા વડે પરદ્રવ્યનો ગ્રહણ અને ત્યાગ અશક્ય છે.^૧

જ્ઞાન-દર્શન-આનંદ આદિ ગુણ તો આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ છે, તે પરને ગ્રહણ કરે અથવા છોડે - એ તો પ્રશ્ન જ નથી; કારણ કે ગ્રહણ-ત્યાગ તો પર્યાયમાં થાય છે; પરંતુ ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ ઈચ્છાની વિભાવપર્યાયમાં પણ કોઈ તાકાત નથી કે તે પરનું ગ્રહણ કરે અથવા છોડે.

ભાઈ ! સંયોગમાં આવનારી વસ્તુ પોતાના સ્વકાળમાં પોતે જ સંયોગમાં આવે છે અને જનારી પોતે જ ચાલી જાય છે. તેમનું આવવું-જવું તેમના કારણે જ થાય છે, જીવની ઈચ્છાથી બિલ્કુલ થતું નથી. આવી જ વસ્તુસ્થિતિ છે. એવું કહે છે ને કે 'દાણા-દાણા પર ખાનારનું નામ લખ્યું છે' તેનો અર્થ શું છે ? એમ જ ને કે જે રજકણ આવનાર છે, તે પોતાની સ્વચતુષ્ટ્યની યોગ્યતાથી પોતે જ આવે છે, કોઈની ઈચ્છાને કારણે નહીં. પરની ઈચ્છામાં એવું સામર્થ્ય જ નથી.

નોકર્મ અર્થાત્ આહાર-પાણી વગેરે પુદ્ગલજડ મૂર્તિક દ્રવ્ય છે અને આત્મા ચેતન અમૂર્તિક દ્રવ્ય છે. રોટલી-દાળ-ભાત-શાક આદિ મૂર્તિક દ્રવ્યરૂપ આહાર આત્માના છે જ નહીં; કારણ કે આહાર મૂર્તિક દ્રવ્ય છે અને આત્મા અમૂર્તિક દ્રવ્ય છે. અમૂર્તિક ચેતનદ્રવ્યને મૂર્તિક જડનો આહાર કેમ હોય ? તેથી આત્મા આહારક નથી.^૨

અરૂપી આત્મારૂપી કર્મ-નોકર્મને ગ્રહણ કરે અને છોડે - તે સંભવ નથી; કારણ કે ભગવાન આત્મા પરના ગ્રહણ-ત્યાગથી રહિત શૂન્ય છે.^૩

અરે ! ચારિત્રવંત મુનિરાજને પણ કદાચિત્ આહારની વૃત્તિ હોય તો તે વૃત્તિને કારણે આહારનું ગ્રહણ થતું નથી, કર્મો અને નોકર્મોનો બંધ અને નિર્જરા પણ તે શુભરાગને કારણે થતી નથી. વૃત્તિ થઈ - એ અપેક્ષા

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૬૮

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૭૦

૩ તે જ, પાનું ૧૭૧

ભલે કર્તા કહો, પરંતુ 'વૃત્તિ કરવા યોગ્ય છે' - એવું તે માનતા નથી. તેથી તે અપેક્ષાએ અકર્તા જ છે, જ્ઞાતા જ છે.

અહીં એમ સિદ્ધ કરવું છે કે સ્વભાવરૂપ પરિણામે અથવા વિભાવરૂપ પરિણામે, પ્રત્યેક સ્થિતિમાં પોતાના જ પરિણામોનો ગ્રહણ ત્યાગ છે, પરંતુ પરિણામોનો ગ્રહણ-ત્યાગ તો જરા પણ નથી. ૧૧

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો સારાંશ આ છે કે આ અમૂર્તિક આત્મા પુદ્ગલમયી મૂર્તિક આહાર કરી શકતો નથી; કારણ કે પરંતુ પરિણામોનો ગ્રહણ કરવું એ ન તો આત્માનો સ્વભાવ છે અને ન તો પર નિમિત્તના સહયોગથી આમ કરવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે.

તેથી નિષ્કર્ષ આ જ છે કે આ આત્મા પરજીવો અને અજીવ દ્રવ્યોમાંથી ન તો કંઈ ગ્રહણ પણ કરે છે અને ન તો કંઈ ત્યાગે પણ છે. આત્મામાં એક ત્યાગોપાદાનશૂન્યત્વ નામની શક્તિ છે; તેનું પણ આ જ કાર્ય છે. ત્યાગોપાદાનશૂન્યત્વ શક્તિનું મૂળ ઉત્સ (હાર્દ) પણ આ જ પ્રકરણ છે.

હવે આગામી ગાથાઓની સૂચના આપનારૂં કળશ-કાવ્ય કરે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(અનુષ્ટુપ)

एवं ज्ञानस्य शुद्धस्य देह एव न विद्यते ।
ततो देहमयं ज्ञातु न लिंगं मोक्षकारणम् ॥२३८॥

(હરિગીત)

આ રીત ચિન્મયજ્ઞાનને દેહ જ કદાપિ છે નહીં,
તે દેહરૂપી લિંગ તેથી મોક્ષનું કારણ નથી. ૨૩૮

આ રીતે શુદ્ધજ્ઞાન (આત્મા) ને દેહ પણ નથી; માટે જ્ઞાતા જીવને દેહમય ચિહ્ન (લિંગ) મોક્ષનું કારણ નથી.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૭૨

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૭૨-૧૭૩

તાત્પર્ય આ છે કે જ્યારે શુદ્ધજ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને દેહ જ નથી; તે પછી દેહમય ચિહ્ન (લિંગ) મુક્તિનું કારણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ ભાવલિંગી સંતોને પણ નગ્ન દ્વિગંબરદશા મુક્તિનું કારણ નથી. મુક્તિનું કારણ તો એકમાત્ર નિશ્ચયરત્નત્રય જ છે.

આમ તો આ સત્ય છે કે નગ્ન દ્વિગંબરદશા ધારણ કર્યા વગર મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તો પણ દેહની નગ્નતા મુક્તિનું કારણ નથી. દેહની નગ્નતાની સાથે મિથ્યાત્વ અને ત્રણ કષાયના અભાવરૂપ જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે; તે જ મુક્તિનું કારણ છે.

ગુરુદેવ તો મહાવ્રતોને પણ દેહમય લિંગમાં જ શામેલ કરે છે. તેમનું કથન આ પ્રમાણે છે -

“શુદ્ધજ્ઞાન અર્થાત્ ભગવાન આત્માને દેહ પણ નથી. દેહ તો બાહ્ય વસ્તુ છે. જ્યારે દેહ જ નથી તો દેહમયલિંગ - નગ્નદશાનો ભેખ મોક્ષનું કારણ કેમ થઈ શકે ? મુનિરાજને બહારમાં દેહની નગ્નદશા અને પંચમહાવ્રતાદિના વિકલ્પ હોય છે; પરંતુ તે મોક્ષના કારણ નથી.”

ભાઈ ! વ્રતાદિના વિકલ્પ પણ દેહલિંગમય જ છે. મુનિરાજ તેમને મોક્ષનું કારણ માનતા નથી.”

આ પ્રકરણના કળશોનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી ચાર ઇંદોમાં આ પ્રમાણે કરે છે.

(દોહા)

સુદ્ધ ગ્યાન कै देह नहि, मुद्रा भेष न कोइ ।
तातै कारन मोख कौ, दरबलिंग नहि होइ ॥
दरबलिंग न्यारा प्रगट, कला वचन विग्यान ।
अष्ट महारिधि अष्ट सिधि, एऊ होहि न ग्यान ॥

આત્મા શુદ્ધજ્ઞાનમય છે અને શુદ્ધજ્ઞાનને શરીર નથી, મુદ્રા નથી

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૭૩

૨ તે જ, પાનું ૧૭૭

અને કોઈ વેષ પણ નથી. દેહ, મુદ્રા, વેષ આ બધી પુદ્ગલની રચનાઓ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માની નથી. તેથી દ્રવ્યલિંગ મુક્તિનું કારણ નથી; નગ્નદશાઙ્ગ દ્રવ્યલિંગ મુક્તિનું કારણ નથી, કારણ કે નગ્નદશાઙ્ગ દ્રવ્યલિંગ દેહની જ દશાનું નામ છે.

આ ભગવાન આત્માથી દ્રવ્યલિંગ પણ ભિન્ન છે, કલા-કૌશલ્ય પણ ભિન્ન છે અને વચન ચાતુરી પણ ભિન્ન જ છે. ત્યાં સુધી કે અષ્ટ મહાઋષિઓ અને અષ્ટ સિદ્ધિઓ પણ આત્માથી ભિન્ન જ છે; કારણ કે તે જ્ઞાન નથી.

(સવૈયા ઇકતીસા)

भेष में न ग्यान नहि ग्यान गुरु वर्तन में,
 मंत्र जंत्र तंत्र में न ग्यान की कहानी है ।
 ग्रंथ में न ग्यान नहि ग्यान कवि चातुरी में,
 बातनि में ग्यान नहि ग्यान कहा बानी है ॥
 तातैं भेष गुरुता कवित्त ग्रंथ मंत्र बात,
 इनत अतीत ग्यान चेतना निसानी है,
 ग्यान ही में ग्यान नहि ग्यान और ठौर कहूं,
 जाकै घट ग्यान सोई ग्यान का निदानी है ॥
 भेष धरि लोकनि कौं बंचै सौ धरम ठग,
 गुरु सो कहावै गुरुवाई जाहि चाहिए ।
 मंत्र तंत्र साधक कहावै गुनी जादूगर,
 पंडित कहावै पंडिताई जामैं लहिये ॥
 कवित्त की कला में प्रवीन सो कहावै कवि,
 बात कहि जानै सो पवारगीर कहिए ।
 ए तौ सब विष के भिखारी मायाधारी जीव,
 इन्हकौं विलोकि कै दयालरूप रहिये ॥

વેષમાં જ્ઞાન નથી અર્થાત્ વેષ ધારણ કરી લેવાથી કોઈ આત્મજ્ઞાની થઈ જતું નથી. તેવી જ રીતે ગુરુઓ જેવું આચરણ કરી લેવાથી કોઈ જ્ઞાન થઈ જતું નથી અર્થાત્ ગુરુવર્તનમાં પણ આત્મજ્ઞાન નથી. મંત્ર, ચંત્ર અને તંત્રમાં પણ જ્ઞાન નથી. મંત્રોથી ઝાડ ફૂંકીને, ચંત્રથી અર્થાત્ તાવિજ દઈને અથવા તંત્ર એટલે ટોટકા કરીને કોઈ આત્મજ્ઞાની બનવા માગે છે તો તેની તે ભાવના ક્યારેય સફળ થનારી નથી.

ગ્રંથો (શાસ્ત્રો) અને કાવ્યકૌશલ્યમાં પણ જ્ઞાન નથી; વાતોમાં પણ જ્ઞાન નથી. તાત્પર્ય આમ છે કે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને, તેને કાવ્યકૌશલ્યમાં અભિવ્યક્ત કરીને અને વ્યાખ્યાન દેવાની કળામાં ચતુરાર્થ પ્રાપ્ત કરીને કોઈ એમ સમજે કે હું જ્ઞાની થઈ ગયો છું તો તે ધોખામાં જ છે.

તેથી વેષ (નગ્ન દિગંબરદશા), ગુરુતા, કવિતા, ગ્રંથ, મંત્ર-તંત્ર અને વ્યાખ્યાન - આ બધા જ્ઞાનચેતનાની નિશાની નથી; કારણ કે જ્ઞાન તો જ્ઞાન (આત્માનુભવ) માં જ છે, તે બીજે ક્યાંય નથી. આત્માનુભૂતિમય જ્ઞાન જેને પ્રગટ થઈ ગયું, તે જ વાસ્તવિક જ્ઞાની છે.

વિભિન્ન પ્રકારના વેષોને ધારણ કરીને જ વ્યક્તિ લોકોને ઠગે છે; તે તો ધર્મઠગ છે; કારણ કે ગુરુ તો તેને કહે છે, જેમાં ગુરુતા દેખાય અર્થાત્ જે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી સંપન્ન હોય.

મંત્ર-તંત્રની સાધના કરનારાઓને ગુણિયો અથવા જાદૂગર કહે છે; જેમનામાં પંડિતાર્થ દેખવામાં આવે તેને પંડિત કહે છે; જે કવિતા બનાવવાની કળામાં પ્રવિણ હોય છે, તેને કવિ કહે છે. અને જે વાતચીત અથવા વ્યાખ્યાનની કળામાં ચતુર હોય છે, તેને જાણકાર (સભાચતુર) કહે છે.

આત્મજ્ઞાનથી રહિત આ બધા માયાધારી જીવો તો વિષયોના ભિખારી છે. તેમને જોઈને તો દયા આવવી જોઈએ. તેઓ કડ્ડણાને પાત્ર છે; ન તો શ્રદ્ધાને પાત્ર છે અને ન તો ક્રોધને પાત્ર છે.

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જોઈએ તો શરીરની ક્રિયારૂપ દ્રવ્યલિંગ હો અને જોઈએ તો શુભભાવરૂપ દ્રવ્યલિંગ હો-બંને જ આત્માનુભવ વગર કંઈ પણ કાર્યકારી નથી.

જે વ્યક્તિ આત્મજ્ઞાનશૂન્ય હોવા છતાં પણ નગ્ન દ્વિગંબર દશા અને મહાવ્રતાદિ ધારણ કરીને પોતાને ધર્માત્મા માનીને બેઠા છે; તેઓ દયાને પાત્ર છે. તે નથી તો શ્રદ્ધાને પાત્ર અને નથી તો ઘૃણાને પાત્ર; કારણ કે તેઓ તો પોતે ભૂલેલા-ભટકેલા લોક છે.

❀ જ્ઞાનગોષ્ઠી ❀

પ્રશ્ન :- ચક્રવર્તીના પાંચ ઈન્દ્રિઓના વિષય વલ સ્વરૂપ?

- ઉત્તર :-**
- (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય થી ૯ યોજન સુધીનો વિષય જાણી લ્યે છે.
 - (૨) રસનેન્દ્રિય થી ૯ યોજન સુધીનો વિષય જાણી લ્યે છે.
 - (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય થી ૯ યોજન સુધીનો વિષય જાણી લ્યે છે.
 - (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય થી ૪૭૨૬૩ ૭/૨૦ યોજન સુધી જોઈ શકે છે.
 - (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય થી ૧૨ યોજન સુધીના શબ્દ સાંભળે છે.

પ્રશ્ન :- ચક્રવર્તીના ૭ અંગ બળોનું સ્વરૂપ -

- ઉત્તર :-** (૧) સ્વામી (૨) અમાત્ય (૩) દેશ (૪) દુર્ગ
(૫) ખજાના (કોશ) (૬) ષડંગ બળ (૭) મિત્ર (સુહૃત)

આ પ્રકારે સાત અંગ બળ હોય છે.

સમયસાર ગાથા ૪૦૮ - ૪૧૧

જે વાત પાછળના કળશમાં કહેવાઈ હતી; તે જ વાતને હવે ગાથાઓના માધ્યમથી વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરે છે. ગાથાઓ મૂળમાં આ પ્રમાણે છે.

પાસંડીલિંગાણિ વ ગિહિલિંગાણિ વ બહુપ્પયારાણિ ।

ઘેત્તું વંદિત મૂઢા લિંગમિણં મોક્ખમગ્ગો ત્તિ ॥૪૦૮॥

ણ દુ હોદિ મોક્ખમગ્ગો લિંગં જં દેહણિમ્મમા અરિહા ।

લિંગં મુઢ્ઠત્તુ દંસણણાણચારિત્તાણિ સેવંતિ ॥૪૦૯॥

ણ વિ એસ મોક્ખમગ્ગો પાંસડીગિહિમયાણિ લિંગાણિ ।

દંસણણાણચરિત્તાણિ મોક્ખમગ્ગં જિણા બેંતિ ॥૪૧૦॥

તમ્હા જહિત્તુ લિંગે સાગારણગારણિં વા ગહદે ।

દંસણણાણચરિત્તે અપ્પાણં જુંજ મોક્ખપહે ॥૪૧૧॥

(હરિગીત)

બહુવિધનાં મુનિલિંગને અથવા ગૃહસ્થીલિંગને, શ્રદ્ધીને કહે છે મૂઢજન ‘આ લિંગ મુક્તિમાર્ગ છે’. ૪૦૮

પાણ લિંગ મુક્તિમાર્ગ નહિ, અહંત નિર્ભમ દેહમાં બસ લિંગ છોડી જ્ઞાન ને ચારિત્ર, દર્શન સેવતા. ૪૦૯

મુનિલિંગ ને ગૃહીલિંગ - એ લિંગો ન મુક્તિમાર્ગ છે;
ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાનને બસ મોક્ષમાર્ગ જિનો કહે. ૪૧૦

તેથી તજ સાગાર કે આગગાર-ધારિત લિંગને,
ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાનમાં તું જોડ રે ! નિજ આત્મને. ૪૧૧

બહુ પ્રકારનાં પાપંડી (મુનિ) લિંગો અથવા ગૃહસ્થ લિંગોને ધારણ કરીને તે મૂઢજનો એમ કહે છે કે આ લિંગ મોક્ષમાર્ગ છે.

પરંતુ લિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી; કારણ કે અહંતદેવો લિંગને છોડીને અર્થાત્ લિંગ પરથી દષ્ટિ હટાવીને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ સેવે છે.

મુનિ અને ગૃહસ્થનાં લિંગ (ચિહ્ન) એ મોક્ષમાર્ગ નથી; કારણ કે જિનદેવો તો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ કહે છે.

તેથી ગૃહસ્થો અને મુનિઓ વડે ગ્રહણ કરાયેલા લિંગોને છોડીને, તેમાંથી એકત્વબુદ્ધિ તોડીને મોક્ષમાર્ગરૂપ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં પોતાને લગાડો.

આ ગાથાઓનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે -

“કેટલાક લોકો અજ્ઞાનથી દ્રવ્યલિંગને મોક્ષમાર્ગ માનતા થકા મોહથી દ્રવ્યલિંગને જ ધારણ કરે છે; પરંતુ આ ઠીક નથી; કારણ કે બધા અરિહંત ભગવંતોને શુદ્ધજ્ઞાનમયતા હોવાથી દ્રવ્યલિંગને આશ્રયભૂત શરીરના મમત્વનો ત્યાગ થાય છે. તેથી શરીરાશ્રિત દ્રવ્યલિંગના ત્યાગથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રની મોક્ષમાર્ગરૂપે ઉપાસના જોવામાં આવે છે.

ખરેખર વાત એમ છે કે દ્રવ્યલિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી; કારણ કે તે દ્રવ્યલિંગ શરીરાશ્રિત હોવાથી પરદ્રવ્ય છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે; કારણ કે તે આત્માશ્રિત હોવાથી સ્વદ્રવ્ય છે.

દ્રવ્યલિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી; તેથી બધા દ્રવ્યલિંગોનો ત્યાગ કરીને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જ સ્થિત થાઓ. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ

મોક્ષમાર્ગ હોવાથી તેમાં જ આત્માને લગાડવું યોગ્ય છે - એવી સૂત્રની અનુમતિ છે.”

ઉક્ત ચારેય ગાથાનો સાર આ છે કે આત્માના આશ્રયથી આત્મામાં જ ઉત્પન્ન થનારા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ભાવલિંગ જ સાચો મોક્ષમાર્ગ છે; શરીરની નગ્નદિગંબર અવસ્થા અને મહાપ્રતાદિના શુભભાવરૂપ દ્રવ્યલિંગ મોક્ષનો માર્ગ નથી; તેને તો ભાવલિંગનો અનિવાર્ય સહચારી હોવાથી ઉપચારથી વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવે છે.

અહીં એક પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે મુનિલિંગ તો નગ્નદિગંબર દશા છે, પણ ગૃહસ્થોનો તો કોઈ વેષ નિશ્ચિત નથી; તો પછી ગૃહીલિંગનું શું તાત્પર્ય છે ?

અરે ભાઈ ! શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાઓ હોય છે; તેમાં જે અગિયારમી પ્રતિમા છે; તેમાં ક્ષુલ્લક અને એલક હોય છે; તેમનો વેષ પણ સુનિશ્ચિત હોય છે. એલક તો માત્ર લંગોટી જ પહેરે છે, પણ ક્ષુલ્લક લંગોટીની સાથે-સાથે ખંડવસ્ત્ર પણ ધારણ કરે છે. ખંડવસ્ત્રનું તાત્પર્ય એમ છે કે જ્યારે તેઓ સુતા હોય ત્યારે જે માથું ઢંકાય તો પગ ન ઢંકાય અને પગ ઢંકાઈ તો માથું ન ઢંકાય એવું વસ્ત્ર.

આચાર્ય જયસેને શેષ અર્થ તો આચાર્ય અમૃતચંદ્ર જેવો જ કર્યો છે; પણ ગૃહીલિંગને તેમણે વિશેષરૂપે સ્પષ્ટ કર્યું છે. તેના માટે તેમણે ‘કોપીન ગ્રહણ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

અહીં એક પ્રશ્ન બીજો પણ થઈ શકે છે કે તો શું મુનિલિંગ ધારણ કર્યા વગર મોક્ષ થઈ જશે ? જે એમ હોય તો આપના તીર્થકરોએ દીક્ષા લઈને નગ્નદિગંબર દશા કેમ ધારણ કરી ?

અરે ભાઈ ! એમ નથી. આ વાત તો વારંવાર સ્પષ્ટ કરતાં આવી રહ્યા છીએ કે મુક્તિના માર્ગમાં નગ્નદિગંબર દશા તો અનિવાર્ય જ છે, મહાપ્રત પણ આવશ્યક છે; પરંતુ તે પરદ્રવ્યના પરિણામનરૂપ અને રાગરૂપ હોવાથી મુક્તિનું કારણ નથી.

ઉક્ત સંદર્ભમાં પંડિત શ્રી જયચંદ્રજી છાબડાનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે -

“અહીં દ્રવ્યલિંગને છોડીને આત્માને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં લગાડવાનું વચન છે, તે સામાન્ય પરમાર્થ વચન છે.

કોઈ એમ સમજશે કે આ મુનિ શ્રાવકના વ્રતોને છોડાવવાનો ઉપદેશ છે; પરંતુ તેમ નથી. જે માત્ર દ્રવ્યલિંગને જ મોક્ષમાર્ગ જાણીને વેશ ધારણ કરે છે, તેમને દ્રવ્યલિંગનો પક્ષ છોડાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. વેશમાત્રથી, બાહ્યવ્રતમાત્રથી મોક્ષ થતો નથી. પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગ તો આત્માના પરિણામ જે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે, તે જ છે. વ્યવહાર આચારસૂત્રના કથનાનુસાર જે મુનિ-શ્રાવકના બાહ્ય વ્રત છે, તે વ્યવહારથી નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગના સાધક છે; તે વ્રતોને અહીં છોડાવ્યા નથી, પરંતુ એમ કહ્યું છે કે તે વ્રતોનું પણ મમત્વ છોડીને પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગમાં લાગવાથી મોક્ષ થાય છે, કેવળ વેશમાત્રથી-વ્રતમાત્રથી મોક્ષ થતો નથી.”

ઉક્ત સંદર્ભમાં પંડિત ટોડરમલજીના વિચાર પણ દષ્ટવ્ય છે; જે આ પ્રમાણે છે.

“ત્યાં કારણ તો અનેક પ્રકારના હોય છે. કોઈ કારણ તો એવા હોય છે, જેમના હોવા સિવાય કાર્ય થતું નથી અને જેમના થવાથી કાર્ય થાય પણ ને ન પણ થાય. જેમ મુનિલિંગ ધારણ કર્યા વિના મોક્ષ તો થતો નથી; પરંતુ મુનિલિંગ ધારણ કરી લેતાં મોક્ષ થાય પણ છે અને નથી પણ થતો તથા કેટલાક કારણ એવા છે કે મુખ્યત્વે તો તેમના હોવાથી જ કાર્ય થાય છે; પરંતુ કોઈને તે થયા વગર પણ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. જેમકે - અનશનાદિક બાહ્યતપનું સાધન કરવાથી મુખ્યત્વે મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે; પરંતુ ભરતાદિકને બાહ્યતપ કર્યા વગર જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ તથા કેટલાક કારણ એવા છે કે જેમના હોવા પર કાર્યસિદ્ધિ થાય ને થાય છે અને તેમના ન હોવા પર સર્વથા કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. જેમકે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા થતાં તો મોક્ષ થાય ને થાય જ છે અને તેમના

ન હોવા પર સર્વથા મોક્ષ થતો નથી. આવા આ કારણ કહ્યા, તેમાં અતિશયપૂર્વક નિયમથી મોક્ષનો સાધક જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ જાગવો.”^૧

દોડરમલજીના ઉક્ત કથનમાં પણ એ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે મુક્તિનું નિયામક કારણ તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પરિણામ જ છે, શેષ બે કારણ તો ઉપચરિત કારણ છે.

ઉક્ત સંપૂર્ણ પ્રકરણનું મંથન કરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ કહે છે - “આ શરીરની નગ્નદશા, પાંચ મહાવ્રત અને અષ્ટાવીસ મૂળગુણોનો બાહ્ય વ્યવહાર વાસ્તવિક મુનિપણું નથી. એ તો ભાવલિંગી સંત મુનિવરોને સહચારીરૂપે હોય છે, નિમિત્તરૂપે હોય છે, તેથી તેને દ્રવ્યલિંગ કહે છે. દ્રવ્યલિંગ નથી હોતું - તેવું પણ નથી અને દ્રવ્યલિંગ સત્યાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે - એવું પણ નથી ભાઈ ! માર્ગ જેવો છે, તેને યથાર્થ - તેવો જ સમજવો જોઈએ.”^૨

ભાઈ ! જેને અંતરંગમાં નિર્મળ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય ભાવલિંગ પ્રગટ થાય છે, તેને બહારમાં અષ્ટાવીસ મૂળગુણોના વિકલ્પરૂપ દ્રવ્યલિંગ હોય છે; પરંતુ તે બધો રાગ છે. મુનિરાજ તેને છોડીને પરમ મુક્તિપદને પ્રાપ્ત કરે છે.”^૩

જુઓ, આચાર્ય કુંદકુંદદેવ જિનેન્દ્રદેવની સાક્ષી આપીને કહે છે કે દ્રવ્યલિંગ વાસ્તવમાં મોક્ષમાર્ગ નથી; કારણ કે તે આત્માના પરિણામ નથી. જ્યારે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આત્માના પરિણામ છે. તેથી નિશ્ચયથી તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

પરમપારિણામિક ધ્રુવસ્વભાવની નિર્મળરત્નત્રયરૂપ પરિણાતિ મોક્ષનું કારણ અને તેની પૂર્ણતા થવી તે મોક્ષ છે.”^૪

૧ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશન પાનું ૩૧૩-૩૧૪

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૭૭

૩ તે જ, પાનું ૧૭૯-૧૮૦

૪ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૮૦-૧૮૧

આ દેહની નગ્નદશા, પંચમહાવ્રતના પરિણામ, અઠાવીસ મૂળગુણોનું પાલન આ બધા દેહમયલિંગ છે, તેથી તે પુદ્ગલદ્રવ્યમય છે. મુનિરાજને તે અવશ્ય હોય છે; પરંતુ તે મોક્ષમાર્ગ નથી; કારણ કે તે રાગભાવ છે, દેહાશ્રિત પરાશ્રિતભાવ છે અને પરદ્રવ્યમય છે તેથી તે મોક્ષમાર્ગ નથી.^૧

મોક્ષ તો આત્માના આશ્રયથી થનારા પરિણામ છે. અને તેનું કારણ (માર્ગ) પણ આત્માશ્રિત પરિણામ જ છે. રાગ તો વિભાવ છે, તે આત્માના પરિણામ નથી. નિશ્ચયથી તેને પુદ્ગલમય અને પુદ્ગલ કહ્યા છે. દેહમયલિંગ મોક્ષનો માર્ગ નથી. પણ તેનો અર્થ એમ પણ નથી કે કોઈ શુભને છોડીને અશુભમાં જાય. વ્યવહાર છોડીને નીચે પડવાની વાત નથી, પણ વ્યવહારથી પણ ઉપર ઉઠીને સ્વરૂપમાં રમણતા અને અંતર્લીનતા કરવાની આ વાત છે. સમ્યગ્દર્શન સહિત સમ્યક્ચારિત્ર આત્માના અવલંબનથી પ્રગટ થાય છે, વ્યવહાર-રાગથી નહીં. તેથી જે વ્રતાદિના વિકલ્પ થાય છે, તેમને છોડીને સ્વરૂપમાં લીન થવાની આ વાત છે. ભાઈ ! શુભરાગના પરિણામને દેહમયલિંગ કહ્યા છે અને તે અન્યદ્રવ્યમય હોવાથી મોક્ષમાર્ગરૂપ નથી - એમ કહ્યું છે.^૨

જુઓ, આચાર્ય કુંદકુંદ અને આચાર્ય અમૃતચંદ્ર પોતે સ્પષ્ટ કરે છે કે આ નગ્નદશા અને પંચમહાવ્રતાદિ અઠાવીસ મૂળગુણોનો વિકલ્પ મોક્ષમાર્ગ નથી. આ વાત મૂળ ગાથા અને ટીકામાં કહી રહ્યા છે. અરે પ્રભુ ! દેહની નગ્નતા અને શુભરાગથી મોક્ષમાર્ગ માનવો તે મિથ્યાશલ્ય છે; તે મોક્ષમાર્ગ નથી.^૩

વાત બહુ ગંભીર છે. આ કથનનો અભિપ્રાય જરા પણ એવો નથી કે કોઈનું વ્રત છોડીને અવ્રત અવસ્થામાં પતન થઈ જાય. કોઈ પણ ઉપદેશ ઉચે ચડવા માટે આપવામાં આવે છે, નીચે પડવા માટે નહીં, અહીં આ

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૮૨

૨ તે જ, પાનું ૧૮૩

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૮૪

કહેવાનો અભિપ્રાય વ્રતો અને વિકલ્પોથી પણ હટીને સ્વરૂપમાં જોડાઈ જવાનો છે.

અનંત ગુણોથી ભરેલા ભગવાન આત્માના, કારણ પરમાત્માના આશ્રયથી પ્રગટેલા શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના પરિણામ જ મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી પોતાના આત્માને તેમાં જ જોડાવું યોગ્ય છે.^૧

સમાધિતંત્ર શ્લોક ૮૭, ૮૮, ૮૯ આધારે કોઈક લોકો એવું કહે છે કે 'લિંગનો આગ્રહ હોવો ન જોઈએ'. પરંતુ તે તેમનો મિથ્યા અભિપ્રાય છે. સમાધિતંત્રના કથનનો આશય તો એમ છે કે દેહની નગ્નદશા અને વ્રતના વિકલ્પ દેહાશ્રિત છે, 'તેથી મોક્ષ થાય છે અથવા તે મોક્ષનું કારણ છે' - એવો આગ્રહ છોડી દેવો જોઈએ. ભાઈ ! મુનિદશામાં બાહ્યલિંગ તો નગ્ન જ હોય છે, પરંતુ આ શરીરની નગ્નદશા મુક્તિનો માર્ગ નથી. તેથી આ ખોટો અભિપ્રાય છોડવાની વાત છે. વસ્ત્રસહિત મુનિપણું માનવાની વાત તો ત્રણકાળમાં સંભવ જ નથી. જેને પણ મોક્ષ થશે, નગ્નદશામાં જ થશે. દ્વિગંબર નગ્નદશા થયા વિના પણ મોક્ષ નથી અને દ્વિગંબર નગ્નદશાથી પણ મોક્ષ નથી - આમ વાત છે. મુનિરાજને આવશ્યકરૂપે નગ્નદશા જ હોય છે. વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ મુનિના થઈ શકતા જ નથી. વસ્ત્રસહિત લિંગ તો કુલિંગ જ છે.^૨

ભાઈ ! ભાવલિંગ સહિત દ્રવ્યલિંગરૂપ નગ્નદશા તો યથાર્થ આવી જ હોય છે; પરંતુ આવી સ્થિતિમાં પણ એક ભાવલિંગ જ મોક્ષનું કારણ છે, દ્રવ્યલિંગ મોક્ષનું કારણ નથી; છતાં પણ કોઈ દ્રવ્યલિંગને જ મોક્ષનું કારણ માનીને ભેખ ધારણ કરીને સંતુષ્ટ રહે, તેનો દ્રવ્યલિંગનો પક્ષ છોડાવવા માટે આ ઉપદેશ છે. ભાઈ ! દ્વિગંબર ધર્મ કોઈ પક્ષ નથી. એ તો વસ્તુસ્વરૂપ છે.^૩

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૮૬

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૮૬

૩ તે જ, પાનું ૧૮૭

અહીં અભિપ્રાય એમ છે કે વ્રતોનું પણ મમત્વ છોડીને પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગમાં જોડાવાથી મોક્ષ થાય છે, કેવળ ભેષમાત્રથી, વ્રતમાત્રથી મોક્ષ થતો નથી. સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, રમણતા-સ્થિરતા જ એકમાત્ર મોક્ષમાર્ગ છે. તેમાં જોડાવાથી જ મોક્ષ થાય છે. અહીં તો માત્ર એમ જ સિદ્ધ કરવું છે કે માત્ર બાહ્યવેશમાં મોક્ષમાર્ગ નથી. બાહ્યવેશ કંઈ પણ હો - એમ પણ નહીં ચાલે. બાહ્યમાં નગ્નદશા થવી એ તો અનિવાર્ય જ છે. બસ, આટલો આરોપ જોઈ ઉપચારથી જ તેને મોક્ષનું સાધન કહ્યું છે.”

પૂજ્ય ગુરુદેવના ઉક્ત કથનથી આ વાત અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે ભલે નગ્ન દિગંબરદશા વગર મોક્ષ થતો નથી; છતાં પણ નગ્ન દિગંબરદશા મુક્તિનું કારણ નથી; મુક્તિનું કારણ તો આત્માના આશ્રયથી આત્મામાં જ ઉત્પન્ન થનારા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિર્મળ પરિણતિ જ છે, નિશ્ચય રત્નત્રય જ છે. તેમના ઉક્ત કથનથી તેમને ‘છુપાયેલા શ્વેતાંબર’ કહેનારાઓને પણ પોતાની કલ્પના પર ફરીથી વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે; સાથે જ તેમને પણ વિચાર કરવો જોઈએ; જેઓ કુંદકુંદના ઉક્ત કથનોમાંથી પણ આ ભાવ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે જ્યારે લિંગ મુક્તિનું કારણ છે જ નહીં તો પછી દિગંબર (નગ્ન) દશા અનિવાર્ય શા માટે ? કોઈપણ લિંગથી મોક્ષ થવાનું સંભવ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે આ ગાથામાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભલે નગ્ન દિગંબરદશારૂપ દ્રવ્યલિંગ વગર મોક્ષ થતો નથી; છતાં પણ સાચો મુક્તિમાર્ગ તો નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ ભાવલિંગ જ છે.

હવે આ જ વાતનું પોષક કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આગામી ગાથાની ઉત્થાનિકા પણ પ્રસ્તુત કરે છે. તે કળશ આ પ્રમાણે છે.

(અનુષ્ટુપ)

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રત્રયાત્મા તત્ત્વમાત્મનઃ ।

एक एव सदा सेव्यो मोक्षमार्गो मुमुक्षुणा ॥૨૩૧॥

(હરિગીત)

બસ જ્ઞાનદર્શનચરણત્રિક એ આત્માનું તત્વ છે;
મોક્ષેચ્છુએ તેથી સદા એ મોક્ષમાર્ગ જ સેવ્ય છે. ૨૩૯

આત્માનું તત્વ દર્શનજ્ઞાન ચારિત્રયાત્મક છે; તેથી મુમુક્ષુઓએ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ આ એક મોક્ષમાર્ગનું જ સેવન કરવું જોઈએ.

કવિવર બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં ઉક્ત કળશનો ભાવ બે દોહામાં આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરે છે -

(દોહા)

જો દયાલતા ભાવ સો, પ્રગટ ગ્યાન કૌ અંગ ।
પૈ તથાપિ અનુભૌ સદા, વરતૈ વિગત તરંગ ॥
દરસન ગ્યાન ચરન દસા, કરૈ એક જો કોઝ ।
થિર હૈ સાઘૈ મોખ-મગ, સુઘી અનુભવી સોઝ ॥

ભલે દયાના પરિણામ પણ આત્માનું જ અંગ છે; છતાં પણ અનુભવની દશા તો નિસ્તરંગ જ હોય છે.

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ દશાને પ્રાપ્ત કરીને; તેમાં જ સ્થિર થઈને જે મોક્ષમાર્ગને સાધે છે; તે વ્યક્તિ સુધીર (બુદ્ધિમાન) અને અનુભવી છે.

ઉક્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે દયા આદિના પરિણામ શુભભાવ હોવાથી પુણ્યબંધનું કારણ છે અને તેથી જ તેમને વ્યવહારથી ધર્મ પણ કહેવામાં આવે છે. છતાં પણ તે દયાદિના પરિણામ વિકલ્પરૂપ છે; તેથી તેમનાથી નિસ્તરંગરૂપ અનુભવદશાની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. વાસ્તવિક ધર્મ તો નિસ્તરંગ અનુભવદશા જ છે. તે જ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ પરિણામ છે. તેથી જે વ્યક્તિ નિશ્ચય-દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ પરિણામીને આત્મામાં જ સ્થિર થાય છે; તે જ અનુભવી અને સમજદાર છે.

સમયસાર ગાથા ૪૧૨

જે વાત પાછળના કળશમાં કહેવામાં આવી હતી; હવે તે જ વાતને ગાથા દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે -

મોક્ષપહે અપ્પાણં ઠવેહિ તં ચેવ જ્ઞાહિ તં ચેય ।
તત્થેવ વિહર ણિચ્ચં મા વિહરસુ અણ્ણદવ્વેસુ ॥૪૧૨॥

(હરિગીતા)

તું સ્થાપ નિજને મોક્ષપંથે, ધ્યા, અનુભવ તેહને;
તેમાં જ નિત્ય વિહાર કર, નહિ વિહર પરદ્રવ્યો વિષે. ૪૧૨

હે ભવ્ય ! તું પોતાના આત્માને મોક્ષમાર્ગમાં સ્થાપ. એટલે કે પોતાના આત્માનું જ ધ્યાન કર, આત્મામાં જ ચેત, આત્માનો જ અનુભવ કર અને પોતાના આત્મામાં જ નિરંતર વિહાર કર; પરદ્રવ્યોમાં વિહાર ન કર.

તાત્પર્ય એ છે કે પોતાના આત્મામાં જ ઉપયોગને લગાડ, પરદ્રવ્યોમાં ઉલઝવાથી કંઈ લાભ નથી.

આ ગાથાનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

“આમ તો આ પોતાનો આત્મા અનાદિકાળથી પોતાની પ્રજ્ઞાના દોષથી પરદ્રવ્ય અને રાગ-દ્વેષાદિમાં નિરંતર સ્થિત છે; છતાં પણ હે આત્મન ! તું પોતાની પ્રજ્ઞાના ગુણ વડે પોતાને ત્યાંથી હટાવીને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમાં નિરંતર સ્થાપીને, સમસ્ત ચિંતા (ચિંતવન-વિકલ્પ) નો

નિરોધ કરીને પોતામાં જ અત્યંત એકાગ્ર થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું જ ધ્યાન કર અને સમસ્ત કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાના ત્યાગ વડે શુદ્ધજ્ઞાનચેતનામય થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ ચેત, અનુભવ કર અને દ્રવ્યના સ્વભાવના વશે પ્રતિક્ષણે ઉત્પન્ન થનારા પરિણામો વડે તનમય પરિણામવાળો (દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રવાળો) થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જ વિહાર કર અને એક જ્ઞાનરૂપને જ અચળપણે અવલંબતો થકો જોયરૂપ સમસ્ત પરદ્રવ્યોની ઉપાધિઓમાં જરા પણ ન વિહર.”

આચાર્ય જયસેન આ ગાથાનો અર્થ કરતાં સીધી-સાદી ભાષામાં કહે છે કે “હે ભવ્ય ! પોતાના આત્માનો, શુદ્ધજ્ઞાન દર્શનસ્વભાવી આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-આચરણરૂપ અભેદ રત્નત્રયસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગનો પરમસમરસીભાવથી સદા અનુભવ કર, તેનું જ ધ્યાન કર, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈ જા, તેમાં જ વિહાર કર, તેરૂપ જ પરિણામી જા; પહેલા જોયેલા, સાંભળેલા, અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધાદિરૂપ પરદ્રવ્યોના આલંબનથી ઉત્પન્ન થયેલા શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પોમાં ન વિહર, તેરૂપ પરિણમિત ન થા.”

આ ગાથા અને તેની ટીકાનો ભાવ ખોલતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ લખે છે -

“ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન આત્મા આનંદનો રસકંદ છે; પરંતુ અનાદિ સંસારથી માંડીને પ્રજ્ઞાના દોષથી પોતાને ભૂલી ગયો છે અને અનાદિથી નિરંતર રાગ-દ્વેષમાં જ સ્થિત રહ્યો છે. પરની ક્રિયાને તો કોઈ કરી જ શકતું નથી. ભાઈ ! પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને પર્યાયમાં નવા-નવા સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે. તે જીવનો પોતાનો જ અપરાધ છે. તેથી પર્યાયમાં અનાદિથી આવી ભ્રમણા ચાલી આવી છે. અંતરંગમાં પોતે સ્વભાવથી તો જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ જેવો છે, તેવો જ છે.”

‘પ્રજ્ઞાના ગુણ વડેનો અર્થ છે કે સ્વપુરૂષાર્થ વડે પોતાના આત્માને

આત્મામાં જ સ્થાપિત કર. 'હી' શબ્દથી કોઈક લોકોને એકાંત જેવું લાગતું હશે; પરંતુ આ શબ્દ દૃઢતાનો સૂચક છે, આ સમ્યક્ એકાંત છે; કારણ કે બીજી કોઈ વિધિ-ઉપાય છે જ નહીં.^૧

હવે ગાથામાં આવેલા બીજા બોલની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય કહે છે કે સમસ્ત અન્ય ચિંતાઓનો નિરોધ કરીને અંતરમાં સ્વ-સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઈને દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર સ્વરૂપ એક આત્માને જ ધ્યાવો ! તાત્પર્ય છે કે ભગવાન શુદ્ધ ચૈતન્ય ધ્રુવ આત્મા જે અંદરમાં બિરાજમાન છે, તેને દષ્ટિમાં લઈને તેને એકને જ આગળ કરીને શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું જ ધ્યાન કર ! અહીં પર્યાયની અપેક્ષાએ વાત કરી છે, બાકી ત્રિકાળી શુદ્ધ દ્રવ્યને જ ધ્યાવવાનું છે.^૨

લોકમાં ઉત્તમ, મંગળ અને શરણરૂપ પદાર્થ પોતાનો આત્મા જ છે. તેથી પરથી છૂટીને પોતાના આત્માને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જ સ્થાપ, તેનું જ ધ્યાન કર.

ભાઈ ! ધ્યાન કરવાનું તો તને આવડે જ છે. અનાદિથી સંસારના કારણભૂત આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન તો તું કરતો જ રહ્યો છે ને ! પરંતુ તે દુઃખમય છે. તેથી હવે કહે છે કે તું સ્વરૂપનું જ હવે ધ્યાન કર ! સ્વરૂપની દષ્ટિ, રમણતા એ જ સ્વરૂપનું ધ્યાન છે અને તે આનંદકારી છે, મંગળકારી છે.

હવે ત્રીજા બોલની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિના રાગભાવરૂપ કર્મચેતના અને હર્ષ-શોકના ભાવરૂપ કર્મફળચેતનાના ત્યાગભાવથી જ્ઞાનચેતનામય થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જ ચેત, તેનો જ અનુભવ કર, તારો આત્મા કે જે જ્ઞાયક પ્રભુ પરમાત્મસ્વરૂપ છે, તેમાં જ એકાગ્ર થઈને, તેમાં જ રમણતા કર, શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રને જ જાગૃત કર, તેનો જ અનુભવ કર.

હવે ચોથા બોલનો ખુલાસો કરે છે - જુઓ ! દ્રવ્યના સ્વભાવના

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૯૬-૧૯૭

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૯૭-૧૯૮

આશ્રયથી ક્ષણે-ક્ષણે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવ્યસ્વભાવના વશથી જે પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, તે નિર્મળસ્તનત્રયના પરિણામ હોય છે.^૧

તેથી તું તો આ નિર્મળપરિણામન વડે તન્મય પરિણામવાળો થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જ વિહાર કર. પુણ્ય-પાપના ભાવોમાં, દુઃખના ભાવોમાં વિહાર ન કર. તારી અંદર જ પૂર્ણાનંદનો નાથ નિર્મળ આત્મા વિદ્યમાન છે, તેના આશ્રયથી જે ક્ષણેક્ષણે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના નિર્મળ પરિણામ થાય છે, તેમાં જ વિહાર કર ! સ્વર્ગ અને નરકાદિ ચારેય ગતિઓ દુઃખરૂપ છે, તેથી પુણ્ય-પાપમાં ન વિહર.^૨

સમોવશરણમાં વાઘ, સિંહ વગેરે સેંકડો પશુઓ વાણી સાંભળવા આવે છે, સ્વર્ગનાં ઈન્દ્ર અને દેવતાઓનો સમુહ, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ અને મુનિવરો દિવ્યધ્વનિ સાંભળવા આવે છે; એ વાણી કેવી અલૌકિક હશે? અરે ! ભરતક્ષેત્રમાં વર્તમાનમાં ભગવાનનો વિરહ થઈ ગયો છે; પરંતુ આપણા સૌભાગ્યથી તેમની વાણી બચી ગઈ છે અને આપણને પ્રાપ્ત પણ થઈ ગઈ છે. તે વાણીમાં ભગવાન કહે છે કે પ્રભુ ! તારા દ્રવ્યસ્વભાવનો તને ક્યારેય વિરહ થઈ નથી શકતો, તારી અંદર જ્ઞાન-દર્શન-શાંતિ અને આનંદનું ધ્રુવદળ પડ્યું છે. તે એકનું જ અચળપણે આલંબન લઈને પ્રાપ્ત થનારા નિર્મળદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જ તું વિહાર કર ! બીજે ક્યાંય પણ વિહાર ના કર ! કારણ કે બીજે ક્યાંય પણ સુખ-શાંતિ નથી.^૩

જગનાથ ! એક વાર જાગ !! સ્વભાવથી તું પોતે ચૈતન્યસ્વરૂપ ભગવાન છે; તેથી તું પોતાના તે સ્વભાવનું આલંબન લે. નિમિત્તના, દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુના, રાગના આલંબનમાં ન જા; કારણ કે પરના અને રાગના

૧ પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૯૮

૨ પ્રવચનસ્તનાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૯૮

૩ તે જ, પાનું ૧૯૯

અવલંબનથી ધર્મ નથી થતો. એક ધ્રુવ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના આલંબનથી જ ધર્મ થાય છે. અરે ! અધિક શું કહીએ ? આ જે નિર્મળપર્યાયો પ્રગટ થાય છે, તેમના આલંબનથી નવી નિર્મળ પર્યાયો ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. બસ, એક ધ્રુવના ધ્યાનથી જ ધર્મ થાય છે.^૧

જેમ પાતાળમાં પાણી-પાણી જ રહે છે, તેમ જ તારા ધ્રુવસ્વભાવના પાતાળમાં અનંત-અનંત જ્ઞાન અને આનંદ ભર્યો છે. તે પાતાળમાં પ્રવેશ કરતાં જ પર્યાયમાં અતીન્દ્રિય આનંદ ઉછળશે. તું ન્યાલ થઈ જઈશ, તાઝું જીવન ધન્ય થઈ જશે, અંતરમાં વિદ્યમાન ધ્રુવને ધ્યાનનું ધ્યેય બનાવતાં ધર્મ (જૈનધર્મ) પ્રગટ થશે. એક ધ્રુવના અવલંબનથી જ ધ્યાન થાય છે - આવો જ સમ્યક્ એકાંત છે. એક ધ્રુવના આશ્રયથી ધર્મ થાય છે અને વ્યવહારથી થતો નથી - આનું નામ સમ્યક્ અનેકાંત છે.

આગળ કહે છે કે પુણ્યના પરિણામ પરજ્ઞેયરૂપ ઉપાધિભાવ છે. ભાઈ ! જે તું પરની તરફ જુએ તો તને વિકલ્પરૂપ ઉપાધિ ઉઠે છે. ભગવાન કહે છે કે જે તું મારી તરફ જોઈશ તો પણ રાગ જ થશે, ઉપાધિ જ થશે; ધર્મ નહીં થાય. જ્ઞાનીને પણ વ્યવહારના શુભભાવ આવે છે, પરંતુ તે ઉપાધિ છે. તેથી બધી બાજુ ફેલાયેલા પરદ્રવ્યમાં વિહાર ના કર !

જુઓ, દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુના શ્રદ્ધા-વિનયનો ભાવ રાગ છે, વ્યવહાર છે; પંચમમહાવ્રતના પરિણામ, છ કાયની રક્ષાના પરિણામ, શાસ્ત્ર વાંચવા-લખવાનો ભાવ રાગ છે, વ્યવહાર છે. આ બધા વ્યવહાર જ્ઞેયરૂપ ઉપાધિ છે, સ્વભાવ નથી, પરદ્રવ્ય છે. તેમાં જરાપણ, કંઈ પણ રૂચિ ન લે, તેની તરફ જોતો પણ નહિ. શુદ્ધ નિશ્ચયસ્વરૂપ એક જ્ઞાયકસ્વરૂપ ભગવાન આત્માનું જ આલંબન પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં વિહાર કર, તેમાં જ ઉપયોગને કેન્દ્રિત કર.^૨

ભગવાન કહે છે કે 'તું મારી સામે પણ ના જો ! જોઈશ તો તને

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૧૯૯-૨૦૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૦૦

રાગ પણ થશે; કારણ કે હું પરદ્રવ્ય છું, હું તાંડું દ્રવ્ય નથી તેથી મારા લક્ષ્યથી તાંડું કલ્યાણ નહીં થાય. આ રાગની જ રૂચિ છે ને ! તેથી તું પોતાના ચિદાનંદસ્વરૂપ પ્રભુની રૂચિ કર, તેની જ દષ્ટિ કર; તેમાં જ રમણતા, લીનતા કર ! બસ, આ જ ધર્મ છે. આ જ મોક્ષમાર્ગ છે.

દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જ આત્માને સ્થાપિત કર ! તેનું જ ધ્યાન કર ! તેનો જ અનુભવ કર ! તેમાં જ વિહાર કર પ્રવર્તન કર ! અન્ય દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તન ન કર ! આ જ પરમાર્થથી ઉપદેશ છે.'''

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો સાર એ છે કે ભલે આ ભગવાન આત્મા અનાદિથી પોતાની પ્રજ્ઞાના દોષથી અર્થાત્ પોતાનો જ વિભાવપરિણમનરૂપ પર્યાયગત યોગ્યતાથી પોતે જ રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણામી રહ્યો છે; છતાં પણ પોતે જ પ્રજ્ઞાના ગુણથી અર્થાત્ પોતાની જ સ્વભાવ-પરિણમનરૂપ પર્યાયગત યોગ્યતાથી પોતાને વિકારી પરિણમનથી હટાવીને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પરિણમન કરી શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે એના વિકારરૂપ પરિણમનમાં ન તો કોઈ પરનો દોષ છે અને સ્વભાવરૂપ પરિણમન પણ કોઈ બીજું નહિ કરાવે. તેથી પોતે જ વિકારી પરિણમને છોડીને સ્વભાવરૂપે પરિણામી શકે છે.

તેથી હે આત્મન્ ! હવે સમ્યક્ચરત્નત્રયરૂપે પરિણામીને પોતાને પોતાની મેળે જ મોક્ષમાર્ગમાં સ્થાપ !

જે ભગવાન આત્માના આશ્રયથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે; એકમાત્ર તેનું જ બધા વિકલ્પોનો અભાવ કરીને ધ્યાન કર. કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાના અભાવપૂર્વક જ્ઞાનચેતનામાં જ ચેત અને પોતાના ભગવાન આત્મામાં જ વિહાર કર, અન્ય દ્રવ્યોમાં વિહાર ન કર; કારણ કે ત્યાં તને કંઈ પણ ઉપલબ્ધ થવાનું નથી.

અરિહંત ભગવાન પણ પોતાની દિવ્યધ્વનિમાં એમ જ કહે છે કે તું અમારી સામે શું જુએ છે ? પોતાની તરફ બે; કારણ કે નિશ્ચયરત્નત્રયની

પ્રાપ્તિ તને તારા પોતાના આશ્રયથી જ થશે, અમે તો તારા માટે પરદ્રવ્ય જ છીએ. તું પરદ્રવ્યમાં વિહાર ન કર, સ્વયંમાં જ વિહાર કર !

આ પ્રમાણે આચાર્યદેવ અહીં પોતાના ઉપયોગને સમસ્ત જગતથી હટાવીને આત્મામાં જ લગાવવાની પ્રેરણા આપી રહ્યા છે.

હવે આ જ ભાવનું પોષક કળશ કાવ્ય લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

एको मोक्षपथो य एष नियतो दृग्ज्ञप्तिवृत्यात्मक-
स्तत्रैव स्थितिमेति यस्तमनिशं ध्यायेच्च तं चेतति ।
तस्मिन्नेव निरंतरं विहरति द्रव्यांतराण्यस्पृशन्
सोऽवश्यं समयस्य सारमचिरान्नित्योदयं विंदति ॥૨૪૦॥

(હરિગીત)

દગ્ગાનચરાગસ્વરૂપ જે આ નિયત મારગ મોક્ષનો,
તેમાં જ સ્થિર થઈ નિરંતર ધ્યાવતો ને ચેતતો;
તેમાં સદા જે વિહરતો નહીં અન્ય દ્રવ્યો સ્પર્શતો,
નિત્યોદયી એવા સમયના સારને તે પામતો. ૨૪૦

જે પુરૂષ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિયત મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત થાય છે, તેનું જ ધ્યાન કરે છે, તેમાં જે ચેતે છે, તેનો જ અનુભવ કરે છે અને અન્ય દ્રવ્યોને ન સ્પર્શતો થકો નિરંતર તેમાં જ વિહાર કરે છે; તે પુરૂષ નિત્યોદિત સમયસારને અલ્પકાળમાં જ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

જે વાત ગાથામાં કહેવામાં આવી હતી, તે જ વાત આ કળશમાં તે જ શબ્દોમાં કહેવામાં આવી છે.

ઉક્ત કળશના ભાવને સ્પષ્ટ કરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ લખે છે - “ભાઈ! જે મોક્ષની ઈચ્છા છે તો બહારની ચમત્કારી-વિસ્મયકારી વસ્તુઓ તરફ જોવાનું છોડી દે અને અનંત વિસ્મયોથી ભરેલો ભગવાન આત્મા જે તું

પોતે છે, તારા જ દેહ દેવાલયમાં બિરાજે છે; તેમાં રૂચિ કર, રમણતા કર; આ એક જ મોક્ષમાર્ગ છે.

અરે ! લોકો વ્રત-તપ આદિ ક્રિયાકાંડના વિકલ્પોમાં અટક્યા છે, પરંતુ વસ્તુ તો નિર્વિકલ્પ છે ! પ્રભુ ! તારા આ વિકલ્પો દ્વારા તે કેમ જાણી શકાય ? કેમ અનુભવી શકાય ? તેથી તું આ વિકલ્પોથી ઉપર ઉઠીને નિર્વિકલ્પ આત્માનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કર; તેમાં જ તને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થશે.^૧

ભાઈ ! તું પોતે અંતરમાં શાંતિનો સાગર છે, તેમાં ડુબકી લગાવી લે; ઉપયોગને તેમાં જ ડુબાડી દે ! તું તો અંતરમાં ચિન્માત્ર ચિંતામણી દેવોનો દેવ ભગવાન મહાદેવ છે. ત્યાં જ પોતાની દષ્ટિને કેન્દ્રિત કરીને તેમાં જ થંભી જ ! તને રત્નત્રય પ્રગટ થઈ જશે, અનાકુળ શાંતિનું નિધાન પ્રગટી જશે. આ જ એક માર્ગ છે, એક શુદ્ધ નિશ્ચયનું લક્ષ્ય કર્યું તે જ એકમાત્ર સાધન છે. કેવળ બાહ્ય સાધનોથી આત્માનું કલ્યાણ નહીં થાય.”

કવિવર બનારસીદાસજી આ છંદનો ભાવ ત્રણ છંદોમાં બાંધવાનો પ્રયાસ આ પ્રમાણે કરે છે.

(સવૈયા ઇકતીસા)

જોઈં દ્રિગ ગ્યાન ચરનાતમ મેં બૈઠિ ઠૌર,
 ભયો નિરદૌર પરવસ્તુ કૌં ન પરસૈ ।
 સુદ્ધતા વિચારૈ ધ્યાવૈ સુદ્ધતા મેં કેલિ કરૈ,
 સુદ્ધતા મેં થિર હૈ અમૃત ધારા બરસૈ ॥
 ત્યાગિ તન કષ્ટ હૈ સપષ્ટ અષ્ટ કરમ કૌ,
 કરિ ધાન ધ્રષ્ટ નષ્ટ કરૈ ઔર કરસૈ ।
 સો તૌ વિકલપ વિજઈં અલપ કાલ માંહિ,
 ત્યાગિ ભૌ વિધાન નિરવાન પર પરસૈ ॥

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૦૩-૨૦૪

જે પુરૂષ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં બેસીને, સ્થિર થઈને, નિર્વિકલ્પ થઈને પરવસ્તુનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી અને શુદ્ધ આત્માનો જ વિચાર કરે છે, શુદ્ધાત્માનું જ ધ્યાન કરે છે, શુદ્ધાત્મામાં જ કેલિ કરે છે અને શુદ્ધાત્મામાં જ સ્થિર થઈને આનંદામૃત વરસાવે છે; તે મહાપુરૂષો શારીરિક કષ્ટોની પરવાલ કર્યા વગર આઠે કર્મોને કમબેર કરીને નષ્ટ કરી દે છે અથવા નષ્ટ કરી રહ્યા છે અને નષ્ટ કરશે પણ તાત્પર્ય છે કે તેમની નિર્જરા કરીને તેમનો સર્વનાશ કરી દે છે. વિકલ્પોને છૂતી લેનાર નિર્વિકલ્પ આત્માનુભૂતિસંપન્ન જ્ઞાનીજન અલ્પકાળમાં જ જન્મ-મરણનો નાશ કરીને નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

અહીં જે 'કરસૈ' શબ્દ છે; તેના બે અર્થ થઈ શકે છે કરસૈ અર્થાત્ કૃષ કરે, કમબેર કરે - આ તો એક અર્થ થયો. બીજો અર્થ એ છે કે કરસૈ અર્થાત્ કરશે, ભવિષ્યમાં કરશે.

(ચૌપાઈ)

ગુન પરજૈ મૈં ત્રિષ્ટિ ન દીજૈ । નિરવિકલપ અનુભૌ-રસ પીજૈ ॥
આપ સમાઙ આપમેં લીજૈ । તનુપૌ મેટિ અપનુપૌ કીજૈ ॥

ગુણ અને પર્યાયોને દષ્ટિમાં ઓઝલ કરીને નિર્વિકલ્પ આત્માનુભૂતિ કરીને અતીન્દ્રિય આનંદનો રસપાન કરો. શરીરમાંથી પોતાપણું છોડીને પોતાના આત્મામાં પોતાપણું ધારણ કરીને પોતામાં જ સમાઈને આત્માને પ્રાપ્ત કરી લો.

(દોહા)

તજિ વિભાઝ હૂજૈ મગન, સુદ્ધાતમ પદ માંહિ ।
એક મોઁખ-મારગ યહૈ, ઓર દૂસરૌ નાંહિ ॥

વિભાવભાવોને છોડીને નિજ શુદ્ધાત્મામાં મગ્ન થઈ જાઓ; કારણ કે આ જ એક મોક્ષનો માર્ગ છે, તેનાથી અતિરિક્ત બીજો કોઈ માર્ગ નથી.

બધું મળીને આ કળશનો આ જ ભાવ છે કે પોતાના આત્માને

જાણીને, ઓળખીને; તેમાં જ સમાઈ જવાથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે અને મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે.

તેથી બધા આત્માર્થીઓનું એ જ કર્તવ્ય છે કે પોતાને જાણીને, ઓળખીને પોતામાં જ સમાઈ જાય - આ જ એક માર્ગ છે, શેષ બધા ઉન્નમર્ગ છે.

હવે આગામી ગાથાની ઉત્થાનિકારૂપ કલશ લખે છે જે આ પ્રમાણે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ये त्वेनं परिहृत्य संवृत्तिपथप्रस्थापितेनात्मना
लिंगे द्रव्यमये वहन्ति ममतां तत्त्वावबोधच्युताः ।
नित्योद्योतमखंडमेकमतुलालोकं स्वभावप्रभा
प्राग्भारं समयस्य सारममलं नाद्यापि पश्यन्ति ते ॥૨૪૧॥

(હરિગીત)

પૂર્વોક્ત નિશ્ચયમાર્ગને છોડી પુરૂષ નિજ આત્મને વ્યવહારમારગ સ્થાપીને દ્રવ્યલિંગમાં મમતા કરે; તત્ત્વાર્થજ્ઞાન યથાર્થ વિરહિત વર્તતા જે આ રીતે, નહિ અનુભવે તે પુરૂષ હજુએ સમયના એ સારને; જે ઉદ્દિત છે નિત્યે અને જે એક અમલ, અખંડ છે, જેનો પ્રકાશ અતુલ છે, ચૈતન્યનો જે પુંજ છે. ૨૪૧

જે પુરૂષ ઉક્ત પરમાર્થસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગને છોડીને વ્યવહાર માર્ગમાં સ્થાપિત પોતાના આત્મા દ્વારા દ્રવ્યલિંગમાં મમતા ધારણ કરે છે; તે પુરૂષ તત્ત્વના યથાર્થ બોધથી રહિત હોવાને લીધે સમયના સારરૂપ નિત્ય પ્રકાશમાન, અખંડ, એક, અતુલ, અમલ ચૈતન્યપ્રકાશમય આત્માને જ્ઞેતા નથી, આત્માનો અનુભવ કરતા નથી.

આનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી આ પ્રમાણે કરે છે.

(સવૈયા)

કેઈ મિથ્યાદ્રિષ્ટિ જીવ ધરે જિનમુદ્રા બેષ,
ક્રિયા મેં મગન રહેં કહેં હમ જતી હૈં ।

અતુલ અખણડ મલ રહિત સદા ઉદોત,
એસે ગ્યાનભાવ સૌં વિમુખ મૂઢમતી હૈં ॥

આગમ સંભાલેં દોસ ટાલેં વિવહાર ભાલેં,
પાલેં વ્રત જદપિ તદપિ અવિરતી હૈં ।

આપુકૌં કહાવેં મોખ મારગ કે અધિકારી,
મોખ સૌં સદીવ રુષ્ટ દુષ્ટ દુરમતી હૈં ॥

ભલે અનેક મિથ્યાદ્રિષ્ટિ જીવો નગ્નદિગંબર જિનમુદ્રાને ધારણ કરીને તે સંબંધી ક્રિયાકાંડમાં જ મગ્ન રહે છે અને કહે છે કે અમે યતિ છીએ, સાધુ છીએ; પણ તે મૂઢમતીઓ અતુલ, અખંડ, અમલ સદા ઉદ્યોતમાન જ્ઞાનભાવથી વિમુખ જ રહે છે.

ભલે તે લોકો આગમનું અધ્યયન કરે છે, નિર્દોષ આહાર-વિહાર કરે છે; વ્યવહારિક ક્રિયાઓમાં સાવધાન છે, વ્રતોનું પાલન કરે છે; છતાં આત્માનુભવ ન હોવાથી અવિરતિ જ છે. તે દુષ્ટ દુર્મતિલોકો મોક્ષથી રૂકેલા જ રહે છે, દૂર જ રહે છે; છતાં પોતાને મોક્ષમાર્ગના અધિકારી માને છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ ઉક્ત કળશના ભાવને આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -
“જેઓ દ્રવ્યલિંગને જ મોક્ષમાર્ગ માનીને તેમાં મમત્વ રાખે છે, તેમણે સમયસારને અર્થાત્ શુદ્ધાત્માને જાણ્યો જ નથી. આવું કથન કરનાર ગાથાઓની સૂચનારૂપ આ કળશ છે.

એમાં કહ્યું છે કે શુદ્ધ આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ પ્રભુ છે. આ ચૈતન્યરૂપ આત્માની સન્મુખ થઈને તેનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન અને આચરણ પ્રગટ કરવું પરમાર્થસ્વરૂપ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે અને તેના સહકારી વ્રતાદિના રાગને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ કહે છે.

અહીં કહે છે કે જે પુરૂષો પરમાર્થસ્વરૂપ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગને છોડીને ઉક્ત વ્યવહારમોક્ષમાર્ગમાં સ્થાપિત પોતાના આત્મા વડે દ્રવ્યલિંગમાં મમતા કરે છે અર્થાત્ એમ માને છે કે આ દ્રવ્યલિંગ જ અમને મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરાવી દેશે, તેઓ યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત રહેતાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતા નથી, તેમને આત્માની અનુભૂતિ થતી નથી.

ભાઈ ! જેમને અંતરમાં નિજસ્વરૂપની રૂચિ અને રમણતારૂપ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ છે; તેમને જ્યાં સુધી પૂર્ણતા પ્રગટ ન થાય, ત્યાં સુધી બહારમાં વ્રત, તપ, ભક્તિ, પૂજા ઈત્યાદિ શુભરાગ હોય છે. તે શુભરાગ ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ છે - આમ સ્થાપિત કર્યું છે; પરંતુ કોઈ તેને જ સત્યાર્થ મોક્ષમાર્ગ જાણીને તે જ આચરણમાં અટકી રહે તો તેઓ યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. તેઓ સમયના સાર અર્થાત્ શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરતા નથી.^૧

ભગવાન આત્મા અખંડ છે. તેમાં અન્ય જ્ઞેયોના નિમિત્તથી ખંડ થતા નથી. તે એક છે અર્થાત્ પર્યાયોથી અનેક અવસ્થાઓરૂપ થવા છતાં પણ તે પોતાના એકત્વને છોડતો નથી.

ભલે ને કેટલા પણ જ્ઞેયોને જાણે, તો પણ જ્ઞાન ખંડ-ખંડ થતું નથી. અહા ! ભગવાન પૂર્ણ જ્ઞાનધન પ્રભુ અખંડ પદાર્થ છે, એક છે. જ્ઞાન-દર્શન જેવા અનંત ગુણોની અનંત પર્યાયોરૂપે પરિણમવા છતાં ત્રિકાળ એકરૂપ, જ્ઞાયકરૂપ જ રહે છે. આવી અખંડ, એકરૂપ નિજજ્ઞાયકવસ્તુનો અનુભવ થયો તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.^૨

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ધર્મી જીવને નિશ્ચયની સાથે વ્યવહારરત્નત્રયનો રાગ પણ આવે છે. તે સહજ આવે જ છે, તે કારણથી તેને સહકારી જાણીને તેનું સ્થાપન કર્યું છે, પરંતુ તે સત્યાર્થ મોક્ષમાર્ગ નથી. વાસ્તવમાં તો તે બંધપદ્ધતિ જ છે. તેનું વ્યવહારનયથી વ્યવહારમોક્ષમાર્ગના રૂપમાં સ્થાપન

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૧૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૧૧

કર્તુ છે, નિશ્ચયથી તે મોક્ષમાર્ગ નથી. આ જિનેન્દ્રદેવની આજ્ઞા છે, છતાં પણ કોઈ ભ્રમમાં પડીને દ્રવ્યલિંગમાં મમતા કરે છે તો કરો, તેમને શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ નહીં થાય.^૧

આપ્રમાણે જે દ્રવ્યલિંગમાં મમત્વ કરે છે, તેમને જ્યાં નિશ્ચય કારણ સમયસારનો અનુભવ જ નથી તો પછી તેમને કાર્યસમયસારની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય ? કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ થતી નથી.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ મંથનનો સાર માત્ર આટલો જ છે કે મુક્તિના માર્ગમાં દ્રવ્યલિંગ અર્થાત્ નગ્નદિગંબર દશા અને મંચમહાવ્રતાદિના શુભભાવ થાય તો અવશ્ય છે; કારણ કે તેમના વિના મુક્તિમાર્ગ થતો નથી; છતાં પણ નગ્નદિગંબરદશા શરીરની ક્રિયા છે અને મહાવ્રતાદિના શુભભાવ રાગભાવ છે; તેથી તેઓ મુક્તિના કારણ થઈ શકતા નથી. શરીરની ક્રિયા તો પરદ્રવ્યની ક્રિયા હોવાથી ન તો બંધનું કારણ છે અને ન તો મોક્ષનું કારણ છે; પરંતુ શુભરાગ આત્માની વિકારી પરિણતિ હોવાથી બંધનું જ કારણ છે, પુણ્યબંધનું જ કારણ છે; મુક્તિનું કારણ નથી.

તેથી આત્માના આશ્રયથી આત્મામાં જ ઉત્પન્ન થનારી નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ નિર્મળપરિણતિ જ એકમાત્ર મુક્તિનું કારણ છે - આમ જાણવું-માનવું જ યોગ્ય છે. શાસ્ત્રોમાં પણ સર્વત્ર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ મુક્તિનું કારણ કહેવામાં આવ્યું છે.

તેથી સર્વવિકલ્પોનું શમન કરીને એકમાત્ર નિજ ભગવાન આત્માનો જ આશ્રય કરો, તેના જ શરણમાં ચાલ્યા જાઓ, તેને જ જાણો, માનો અને તેમાં જ જામી જાઓ, રમી જાઓ; સુખી થવાનો એકમાત્ર આ જ ઉપાય છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૧૧

૨ તે જ, પાનું ૨૧૩-૨૧૪

સમયસાર ગાથા ૪૧૩

જે વાત પાછળના કળશમાં કહેવામાં આવી છે; હવે તે જ વાતને મૂળ ગાથામાં સ્પષ્ટ કરે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

પાસંડીલિંગેસુ વ ગિહિલિંગેસુ વ બહુપ્પયારેસુ ।
કુવ્વનતિ જે મમત્તિં તેહિં ણ ણાદં સમયસારં ॥૪૧૩॥

(હરિગીત)

બહુવિધનાં મુનિલિંગમાં અથવા ગૃહીલિંગો વિષે મમતા કરે, તેણે નથી જાણ્યો 'સમયના સાર' ને. ૪૧૩

જે વ્યક્તિ બહુ પ્રકારનાં મુનિલિંગોમાં અથવા ગૃહસ્થલિંગોમાં મમત્વ કરે છે અર્થાત્ એમ માને છે કે દ્રવ્યલિંગ જ મોક્ષનું કારણ છે; તેમણે સમયસારને જાણ્યો નથી.

ઉક્ત ગાથાનો અર્થ આચાર્ય અમૃતચંદ્ર આત્મખ્યાતિમાં અત્યંત સંક્ષેપ; પણ અત્યંત સશક્ત ભાષામાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે -

“હું શ્રમણ છું અથવા હું શ્રમણોપાસક (શ્રાવક) છું - આપ્રમાણે દ્રવ્યલિંગમાં જ જે પુરૂષ મમત્વભાવથી મિથ્યા અહંકાર કરે છે; તેઓ અનાદિરૂઢ વ્યવહારવિમૂઢ, પ્રૌઢ વિવેકવાળા નિશ્ચય પર અનારૂઢ એવા પુરૂષ નિશ્ચિતરૂપે પરમાર્થસત્ય એવા સમયસાર (શુદ્ધાત્મા) ને દેખતા નથી.”

ઉક્ત ગાથા અને ટીકાનો ભાવ ભાવાર્થમાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે -

“અનાદિકાળથી પરદ્રવ્યના સંયોગમાં થનારા વ્યવહારમાં જ જે પુરૂષો મૂઢ અર્થાત્ મોહિત છે; તેઓ એમ માને છે કે ‘આ બાહ્ય મહાવ્રતાદિરૂપ વેશ જ અમને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવી દેશે;’ પરંતુ જેનાથી ભેદજ્ઞાન થાય છે - એવા નિશ્ચયને તેઓ જાણતા નથી. આવા પુરૂષો સત્યાર્થ, પરમાત્મરૂપ, શુદ્ધજ્ઞાનમય સમયસારને દેખતા નથી.

આચાર્ય જયસેન આ ગાથાની ટીકામાં મુનિલિંગ અને ગૃહસ્થલિંગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં થકા કહે છે કે વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાનલક્ષણભાવલિંગથી રહિત નગ્નદિગંબર નિર્ગથદશાને ધારણ કરનારા મુનિલિંગી અને લંગોટી આદિ ચિહ્નોથી જણાનારા એલક-ક્ષુલ્લક ગૃહસ્થલિંગી કહેવામાં આવે છે.

આગળ તેઓ અનેક વિશેષણોનો પ્રયોગ કરતાં કહે છે કે કાર્ય સમયસારના ઉત્પાદક કારણ સમયસારને ઉક્ત મુનિલિંગી અને ગૃહીલિંગી લોક જાણતા નથી.

ઉક્ત પ્રકરણ પર પ્રકાશ પાથરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ કહે છે - “ભગવાન આત્મા અનાકુળ આનંદરસનો, ચૈતન્યરસનો કંદ પ્રભુ છે. જેઓ અંતર્મુખ થઈને તે આત્માને જાણતા-અનુભવતા નથી અને વ્યવહારના ક્રિયાકાંડમાં પોતાનું હિત માને છે, તે ક્રિયાકાંડના પાલનમાં જ ધર્મ માને છે, મુનિપણું અને શ્રાવકપણું માને છે, તેઓ અનાદિરૂઢ વ્યવહારમૂઢ છે.

અરે ! શુભભાવનો વ્યવહાર તો અનાદિથી ચાલી રહ્યો છે, અનંત વાર કર્યો છે. તેમાં નવીનતા શું છે ? શુભ-અશુભ ભાવ તો નિગોદના -જીવ પણ નિરંતર કરે છે. અરે ! અંદરમાં જે આનંદસ્વરૂપ મહાચૈતન્યપ્રભુ બિરાજે છે, તેના પક્ષમાં ન જતાં રાગના પક્ષમાં રોકાઈને આ અજ્ઞાની જીવે ચૈતન્યના પક્ષનો ઘાત કર્યો છે. જાણે તેને પક્ષાઘાત (લકવા)નો રોગ થઈ ગયો છે.

નિયમસારના ૧૨૧મા કળશમાં કહ્યું છે કે જે મોક્ષનું કહેવા માત્ર જ કારણ છે - એવા વ્યવહારરત્નત્રયથી ભવસાગરમાં ડૂબેલા જીવોને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી.^૧

પ્રશ્ન:- આપનું કહેવું સાચું છે, પરંતુ બ્રહ્મચર્યથી તો રહેવું જ જોઈએ ને ?

ઉત્તર:- બાપૂ ! બ્રહ્મચર્ય કોને કહે છે ? જાણો છો ? બ્રહ્મ નામ આત્મા; શુદ્ધ ચિદાનંદ ચૈતન્ય ચિંતામણી ભગવાન આત્માના સ્વરૂપમાં ચર્ચા અથાત્ રમણ કરવું. આમ શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્મામાં રમણ કરવાનું નામ બ્રહ્મચર્ય છે. શરીરથી બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવાનો વિકલ્પ તો શુભભાવ છે. તેનાથી પુણ્યબંધ થાય છે, ધર્મ થતો નથી. તેમાં ધર્મ થવાનું માને તો આ માન્યતામાં મિથ્યાત્વનું મહાપાપ છે.

અરે ! ક્યારેક-ક્યારેક આ અજ્ઞાની જીવ સાંસારિક જંઝટોથી ગભરાઈને તેનાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, કુટુંબ-પરિવારની જવાબદારીથી પરેશાન થઈને તેને છોડી દે છે અને શુભભાવ અને શુભભાવોના નિમિત્તોનો સહારો લઈને એમ માની લે છે કે આનાથી માફ કલ્યાણ થઈ જશે; પરંતુ ભાઈ ! મોક્ષપાલુડમાં આચાર્ય કુંદકુંદદેવ કહે છે કે 'પરદવ્વાઓ દુગ્ગઈ' અર્થાત્ પોતાના પરમાનંદસ્વરૂપ ભગવાન આત્મા સિવાય કુટુંબ-પરિવાર અથવા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ તરફના લક્ષ્યથી થયેલા રાગાદિ બધા દુર્ગતિ છે. તે આત્માની અથવા ચૈતન્યની ગતિ નથી. ભલે શુભભાવોથી દેવગતિ મળે છે; પરંતુ તે પણ દુર્ગતિ છે અને તે ગતિ પણ દુર્ગતિ છે.

નગ્નદશા અને મહાવ્રતાદિરૂપ ૨૮ મૂળગુણોની બધી ક્રિયાઓને પાળવામાં શુભભાવ હોય છે. તેમાં કોઈ એવું માને કે 'આ મારો ધર્મ અને આ માફ મુનિપણું છે', તેમને આચાર્ય કહે છે કે પ્રભુ ! તું એક વાર સાંભળ તો ખરો ! તું ખોટા રસ્તા પર ભટકી ગયો છે. આ આત્માના હિતનો માર્ગ નથી.

અહીં ત્રણ બોલ કહ્યા છે - ૧. અનાદિરૂઠ, ૨. વ્યવહારમૂઢ અને ૩. નિશ્ચયસ્વભાવમાં અનારૂઠ. અહો ! અહીં તો આ ગાથામાં કેવળ માખણ જ માખણ ભર્યું છે; પરંતુ આ કોઈ ભાગ્યવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે.^૧

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૧૫-૨૧૬

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૧૬

“ધર્મના નામ પર થતા મહાવ્રતાદિમાં વ્યવહારમાં જેમની બુદ્ધિ વિમોહિત છે; તેઓ ખરેખર પરમાર્થને જાણતા નથી, તેઓ ચૈતન્યમૂર્તિ નિજસ્વરૂપને ઓળખતા નથી. બિચારા વ્યવહાર ક્રિયાકાંડના ફંદમાં જ ફસાયેલા રહે છે. તેમને નિજસ્વરૂપના અનુભવના રસનો સ્વાદ પ્રાપ્ત થતો નથી. તે જીવ પોતાની સાધિક બે હજાર સાગરની ત્રસપર્યાયની સ્થિતિ પૂરી કરીને ફરીથી એકેન્દ્રિય પર્યાય (નિગોદની પર્યાય) માં ચાલ્યા જાય છે. ત્રસ પર્યાયના બે હજાર સાગરમાં પણ અજ્ઞાની જીવ કાગડા, કુતરા, કીડા-મંકોડા, કીડી-મકોડી, માખી-મચ્છર આદિની દશામાં જ અધિક સમય વીતાવીને નિગોદમાં ચાલ્યા જાય છે.”

મહાવ્રતના પરિણામને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં આશ્રવ કહ્યા છે. તે ભાવ દુઃખમય છે. મોક્ષ અધિકારમાં તેમને જ વિષકુંભ કહ્યા છે. હિંસા, જૂઠ, ચોરી ઈત્યાદિ પાપના ભાવ તો મહાદુઃખરૂપ જ છે; પરંતુ મહાવ્રતાદિના શુભપરિણામ પણ ઝેરનો ઘડો છે. તેનાથી ભિન્ન અંદર ચૈતન્યધનસ્વરૂપ ભગવાન આત્મા અમૃતકુંભ છે. અતીન્દ્રિય આનંદરસથી રસિક પુરૂષ તેના અનુભવરસનું પાન કરે છે. પરંતુ વ્યવહારમાં મુગ્ધ જીવોને અંતરદશાની ખબર નથી. તેઓ બહારની શરીરની ક્રિયાઓને જોઈને તે શરીરની ક્રિયાઓમાં જ મમત્વ ધારણ કરે છે.”

આપ્રમાણે આ કળશમાં એ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે ફોતરાં સહિતના ચોખાને ઘાન્ય કહેવાને કારણે કોઈ અણસમજુ જગતજન એ સમજી શકતા નથી કે ખાવા યોગ્ય તો ફક્ત ચોખા જ છે, તેના ફોતરા નહિ; તેવી જ રીતે મુક્તિની પ્રાપ્તિની કામનાવાળા કોઈક અજ્ઞાનીજન બાહ્યક્રિયા, શુભભાવ અને રત્નત્રય પરિણતિ - આ બધા મુક્તિનું કારણ કહેવાય છે તેને લીધે બધાને એકસમાન જ મુક્તિનું કારણ માની લે છે. આ ભેદને સમજતા નથી કે મુક્તિનું વાસ્તવિક કારણ તો એકમાત્ર

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૧૯

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૨૦-૨૨૧

નિશ્ચયરત્નત્રય જ છે; નગ્નદશા અને શુભરાગ તો નિશ્ચયરત્નત્રયના સહચારી હોવાથી વ્યવહારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવે છે, તે વાસ્તવિક મોક્ષમાર્ગ નથી. સમ્યગ્જ્ઞાની જીવ આ વાતને સારી રીતે જાણે છે.

હવે આગામી ગાથાનું સૂચક કળશ કાવ્ય લખે છે જે આ પ્રમાણે છે.

(સ્વાગતા)

દ્રવ્યલિંગમમકારમીલિતૈ દૈશ્યતે સમયસાર એવ ન ।

દ્રવ્યલિંગમિહ યત્કિલાન્યતો જ્ઞાનમેકમિદમેવ હિ સ્વતઃ ॥૨૪૩॥

(હરિગીત)

દ્રવ્યલિંગમાં મમકારથી જે અંધ ને અવિવેકી છે,

તેઓ સમયના સારને નહિ દેખી કે પામી શકે;

આ જગતમાં દ્રવ્યલિંગ તો પરદ્રવ્યમાત્રથી થાય છે,

આ જ્ઞાન એક સ્વયં ખરે નિજ આત્મદ્રવ્યથી થાય છે. ૨૪૩

ખરેખર દ્રવ્યલિંગ તો અન્ય દ્રવ્યસ્વરૂપ છે; માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા જ પોતાનો છે; છતાં દ્રવ્યલિંગના એકત્વ-મમત્વ વડે જેના નેત્ર બંધ થઈ ગયા છે, એવા અજ્ઞાની જીવ સમયસારરૂપ આત્માને દેખતા નથી.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરે છે.

(તેઈસા સવૈયા)

जिन्ह के देहबुद्धि घट अंतर, मुनि-मुद्रा धरि क्रिया प्रवांनहि ।

ते हिय अंध बंध के करता, परम तत्त कौ भेद न जानहि ॥

जिन्ह के हिए सुमति की कनिका, बाहिज क्रिया भेष परमानहि ।

ते समकित्ती मोख मारग मुख, करि प्रस्थान भवस्थिति भानहि ॥

જેમના હૃદયમાં દેહ પ્રત્યે એકત્વ-મમત્વ વિદ્યમાન હોવા છતાં જેઓ મુનિમુદ્રા ધારણ કરીને બાહ્યક્રિયામાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે; તેવા હૃદયથી

અંધ સાધુજન કર્મબંધ જ કરે છે; કારણ કે તેઓ પરમતત્ત્વ ભગવાન આત્માના સ્વભાવને જાણતા નથી.

જેમના હૃદયમાં સમ્યગ્જ્ઞાનની કણિકા જાગી ગઈ છે અને બાહ્યક્રિયા પણ ભૂમિકાનુસાર-વેશને અનુસાર જ કરે છે; તેવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સંસારની સ્થિતિને જાણતાં થકાં મોક્ષમાર્ગની તરફ પ્રસ્થાન કરે છે અથવા મોક્ષના માર્ગની તરફ પ્રસ્થાન કરીને સંસારની સ્થિતિને કાપી નાખે છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ આ કળશનો સાર આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરે છે -

“એક સમયમાં ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળને જાણનારા ભગવાન સર્વજ્ઞદેવની દિવ્યધ્વનિમાં સિંહનાદ થયો કે ભગવાન ! તું નિશ્ચયથી પરમાત્મસ્વરૂપ છે; જે પરમાત્માની જાતિ છે, તે જ તારી જાતિ છે. જેવી રીતે પરમાત્માની સર્વજ્ઞતા, તેમનું જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રગટ પર્યાયમાં છે; તેવી જ રીતે સ્વભાવથી તારી અંદર પણ સર્વજ્ઞત્વશક્તિ, સર્વદર્શિત્વ શક્તિ વિદ્યમાન છે. તારો પણ સર્વજ્ઞસ્વભાવ છે અને તું પણ અંતર્મુખી પુરૂષાર્થથી પર્યાયમાં સર્વજ્ઞતા પ્રગટ કરી શકે છે.

તેનાથી વિપરીત દયા-દાન, વ્રત-ભક્તિ આદિના પરિણામ રાગ છે, અન્યદ્રવ્ય છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. તેમ હોવા છતાં પણ દયા-દાન-વ્રત આદિના પરિણામને ધર્મ થતો માનવું તે સાચું નથી. એવું માનનારા મૂઢ છે.

અરે ભાઈ ! તું કોણ છે ? તેનો વિચાર તો કર ! આચાર્ય કહે છે કે તું તો અનંત અને અસીમ જ્ઞાન અને આનંદસ્વભાવી ભગવાન આત્મા છે. એવા જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવને તું પોતાના સ્વ-સંવેદનજ્ઞાનમાં જાણે - એવું તારું સ્વરૂપ છે. જે તું અન્યદ્રવ્યમય ક્રિયાકાંડથી આત્મલાભ થવાનું માને તો એ તારું અજ્ઞાન છે, અંધપણું છે, અવિવેક છે. બાહ્યલિંગમાં મમકાર કરનારો નિજાત્મસ્વરૂપને દેખતો નથી. ખરેખર તો રાગ આત્માને અડતો પણ નથી; છતાં રાગની ક્રિયાથી લાભ થતો માનનાર અજ્ઞાની છે, આંધળો છે, વિવેકરહિત છે. બાહ્યલિંગમાં મમકાર કરનાર નિજ આત્મસ્વરૂપને દેખતો નથી. આત્મસ્વભાવની સમીપ જઈને જોતાં રાગ ભગવાન આત્માનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી.^૧

આ શુભરાગની ક્રિયાઓ તો પરદ્રવ્યના સંયોગથી થયેલી ઉપાધિ છે, જે તું તેમાં મમકાર કરે છે, તો તેનો અર્થ એ છે કે તું પોતાના સ્વરૂપનો ઈન્કાર કરે છે અને જે પોતાનું સ્વરૂપ નથી, તેને પોતાનું માને છે. આ દ્રવ્યલિંગમાં મમકાર હોવાથી તું આંધળો થઈ રહ્યો છે. તેં જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી પોતાના ભગવાન આત્માનો જેવાના નેત્ર બંધ કરી રાખ્યા છે. જૈનકુળમાં જન્મ લઈને પણ તને જિનેન્દ્રદેવના કહેલા તત્ત્વની ખબર નથી. પોતાની મતિકલ્પનાથી દ્રવ્યલિંગમાં ધર્મ થતો માને છે. આ કેવી વિડંબના છે. આચાર્ય કહે છે કે આવા લોકો સમયસારને દેખતા નથી.”

ઉક્ત સંપૂર્ણ મંથનનો સાર આ છે કે શરીરાદિની નગ્નદશા અને શુભભાવરૂપ દ્રવ્યલિંગ પરદ્રવ્યરૂપ હોવાથી આત્માનો ધર્મ નથી. તેમાં એકત્વ-મમત્વ કરવું અજ્ઞાન છે, મિથ્યાત્વ છે. દ્રવ્યલિંગમાં ધર્મ માનનારા જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી ભગવાન આત્માને દેખવા-જાણવામાં અસમર્થ છે.

ચિંતન કણિકા

જે કંઈ થાય છે તે થવા દેવું, ન ઉઠાસીન, ન અનુદમી થવું; ન પરમાત્મા પ્રત્યે પણ ઈચ્છા કરવી અને ન મુંઝાવું... અહંપણું આહું આવતું હોય તો... તેને ઈશ્વરપણ કરી દેવું; તથાપિ દીનપણું ન આવવા દેવું. શું થશે ? એવો વિચાર કરવો નહીં, અને જે થાય તે કર્યા રહેવું. અધિક ઝાવાં નાખવા પ્રયત્ન કરવું નહીં. અલ્પ પણ ભય રાખવો નહીં. ઉપાધિ માટે ભવિષ્યની એક પળની પણ ચિંતા કરવી નહીં; કર્યાનો જે અભ્યાસ થઈ ગયો છે, તે વિસ્મરણ કર્યા રહેવું; તો જ ઈશ્વર પ્રસન્ન થશે, અને તે જ પરમભક્તિ પામ્યાનું કળ છે.

- શ્રીમદ્

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૨૧

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૨૬-૨૨૭

સમયસાર ગાથા ૪૧૪

જે વાત વિગત કળશમાં કહેવામાં આવી છે; હવે એ જ વાતને ગાથા દ્વારા કહે છે જે આ પ્રમાણે છે.

વવહારિઓ પુણ ણઓ દોણિ વિ લિંગાણિ ધણદિ મોક્ષપહે ।
ણિચ્છયણઓ ણ ઇચ્છદિ મોક્ષપહે સવ્વલિંગાણિ ॥૪૧૪॥

(હરિગીત)

વ્યવહારનય એ ઉભય લિંગો મોક્ષપંથ વિષે કહે,
નિશ્ચય નહીં માને કદી કો લિંગ મુક્તિપથ વિષે. ૪૧૪

વ્યવહારનય મુનિલિંગ અને ગૃહીલિંગ - બંને ને જ મોક્ષમાર્ગ કહે છે; પરંતુ નિશ્ચયનય કોઈ પણ લિંગને મોક્ષમાર્ગ માનતો નથી.

ઉક્ત ગાથાનો ભાવ આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે -

“શ્રમણ અને શ્રમણોપાસકના ભેદથી દ્રવ્યલિંગ બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે; તેને મોક્ષમાર્ગ બતાવનારું કથન માત્ર વ્યવહારકથન છે, પરમાર્થ કથન નથી; કારણ કે ઉક્ત કથન સ્વયં અશુદ્ધદ્રવ્યના અનુભવનસ્વરૂપ હોવાથી અપરમાર્થ છે; તેમાં પરમાર્થત્વનો અભાવ છે.

શ્રમણ અને શ્રમણોપાસકના વિકલ્પથી અતિકાંત દર્શન-જ્ઞાનસ્વભાવમાં પ્રવૃત્ત પરિણતિ માત્ર શુદ્ધજ્ઞાનનો જ એક નિસ્તુષ્પ (નિર્મળ)

અનુભવન પરમાર્થ છે; કારણ કે તે અનુભવન સ્વયં શુદ્ધદ્રવ્યના જ અનુભવનસ્વરૂપ હોવાથી ખરેખર પરમાર્થ છે.

તેથી જેઓ વ્યવહારને જ પરમાર્થબુદ્ધિથી પરમાર્થ માનીને અનુભવ કરે છે; તેઓ સમયસારનો અનુભવ જ કરતા નથી; પરંતુ જેઓ પરમાર્થને પરમાર્થબુદ્ધિથી અનુભવ કરે છે; તેઓ જ સમયસારનો અનુભવ કરે છે.”

ઉક્ત કથનનો ભાવ સંક્ષેપમાં સમેટી લેતાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં લખે છે -

“વ્યવહારનયનો વિષય તો ભેદરૂપ અશુદ્ધદ્રવ્ય છે, તેથી તે પરમાર્થ નથી; નિશ્ચયનયનો વિષય અભેદરૂપ શુદ્ધદ્રવ્ય છે, તેથી તે જ પરમાર્થ છે. એટલે જેઓ વ્યવહારને જ નિશ્ચય માનીને પ્રવર્તન કરે છે, તેઓ સમયસારનો અનુભવ કરતા નથી; જેઓ પરમાર્થને પરમાર્થ માનીને પ્રવર્તન કરે છે, તેઓ જ સમયસારનો અનુભવ કરે છે (તેથી તેઓ જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે)

પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રીકાનજીસ્વામી ઉક્ત કથનના મર્મને ખોલતાં કહે છે -

“જુઓ, કહે છે કે શ્રમણ અને શ્રમણોપાસકના ભેદથી બે પ્રકારના દ્રવ્યલિંગ મોક્ષમાર્ગ છે - આવી જે પ્રરૂપણા છે તે માત્ર વ્યવહારનયથી છે, પરમાર્થથી નહીં. મુનિદશામાં જે વ્રત-તપ આદિ વિકલ્પ અને નગ્નદશા છે, તે સહચારીપણાને કારણે છે, તેને વ્યવહાર કહ્યો છે, તે વ્યવહારપણે વ્યવહાર છે, પરંતુ નિશ્ચયથી તે આશ્રય કરવા લાયક નથી.

મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં પંડિત ટોડરમલજીએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ‘મોક્ષમાર્ગ બે નથી, પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારે છે. જ્યાં સાચા મોક્ષમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે અને જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી, પરંતુ મોક્ષમાર્ગનો નિમિત્ત અને સહચારી છે, તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવો, તે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે; કારણ કે નિશ્ચય-વ્યવહારનું સર્વત્ર આવું જ લક્ષણ છે અર્થાત્ સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય અને ઉપચાર નિરૂપણ તે

વ્યવહાર. તેથી નિરૂપણની અપેક્ષાએ બે પ્રકારના મોક્ષમાર્ગ જાણવા. એક નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે તથા એક વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે. આવા બે મોક્ષમાર્ગ માનવા મિથ્યા છે. દ્રવ્યલિંગને મોક્ષમાર્ગ કહેવું તે આરોપિત કથન છે.

ભાવલિંગી સંત મુનિવરોને પંચમહાવ્રતાદિના પરિણામ નિયમથી હોય છે, ભૂમિકાનુસાર હોય જ છે; પરંતુ તે ભાવ સહચારીપણાથી હોય છે. તે સત્યાર્થ મોક્ષમાર્ગ નથી. તેમને મોક્ષમાર્ગ કહેવું તે આરોપિત કથન છે, યથાર્થ નથી. જો તું વ્યવહારને વ્યવહારરૂપે જાણે તો તે બરાબર છે; પરંતુ જો તું તેને ધર્મ અથવા ધર્મનું કારણ માને તો તે માન્યતા સાચી નથી. બે નય છે - એમ જાણવું ખોટું નથી. પરંતુ બંને નય આશ્રય કરવા લાયક છે - એમ માનવું ભૂલ છે. આશ્રય કરવા યોગ્ય તો એક શુદ્ધ નિશ્ચયનય જ છે.

અહાહા ! અંદરમાં જે પૂર્ણાનંદનો નાથ સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ ત્રિકાળ બિરાજે છે, તેવી દષ્ટિ, તેમાં જ્ઞાન અને રમણતા કરવાથી જે નિરાકુળ નિર્વિકલ્પ આનંદની ધારા અંદરમાં પ્રગટ થાય છે, તે એક જ મોક્ષમાર્ગ છે અને તે જ ધર્મ છે. સહચારીપણે રહેતા વ્રત આદિના રાગને ધર્મ કહેવું તે કેવળ વ્યવહાર જ છે, આરોપિત છે, યથાર્થ-પરમાર્થ નથી; કારણ કે તે વ્યવહાર સ્વયં અશુદ્ધ દ્રવ્યના અનુભવસ્વરૂપ હોવાથી તેમાં પરમાર્થપણાનો અભાવ છે. વ્રત-તપ-ભક્તિ આદિ અશુદ્ધદ્રવ્યના અનુભવરૂપ છે, શુદ્ધદ્રવ્યના અનુભવરૂપ નથી. અશુદ્ધદ્રવ્યનો અનુભવ કહો કે દુઃખનો અનુભવ કહો - એક જ વાત છે, તેમાં નિરાકુળ આનંદનો અનુભવ નથી.^૧

નિમિત્ત, વ્યવહાર અને પર્યાય વ્યવહારનયના વિષય છે, તે પરમાર્થ નથી. પૂર્ણાનંદનો નાથ ભગવાન આત્મા શાશ્વત-ધ્રુવ-ધ્રુવ-ધ્રુવ શુદ્ધ ચિદાનંદ પ્રભુ જે અંદરમાં છે, તે અભેદરૂપ શુદ્ધદ્રવ્ય છે, તે જ પરમાર્થ છે; કારણ કે તેના આશ્રયથી ધર્મ પ્રગટ થાય છે. અરે ભાઈ ! આ વ્યવહાર ક્રિયાકાંડ તો બધી કર્મધારા છે, તે ધર્મધારા નથી. ભૂતાર્થ અભેદ એક જે

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૩૦

શુદ્ધદ્રવ્યના આશ્રયથી પ્રગટ નિર્મળરત્નત્રય છે, તે જ ધરમ છે અને તે જ પરમાર્થ છે. તેથી કહે છે કે ત્રિકાળી ધ્રુવ એક જ્ઞાયકસ્વભાવની દષ્ટિ કરો - આવી ભગવાનની આજ્ઞા છે.

અહા ! ભગવાન સર્વજ્ઞદેવ કહે છે કે અમારી ઉપર જે તારી દષ્ટિ છે, તે પણ છોડ ! પોતાની અંદર બિરાજમાન પોતાના ભગવાન આત્માને દષ્ટિમાં લે ! અમારી (સર્વજ્ઞાની) ઉપર દષ્ટિ કરવાથી, અમને લક્ષ્યમાં લેવાથી તને રાગ જ થશે. જે વ્યવહારને જ નિશ્ચય માની પ્રવર્તે છે તેને જ નિજ ભગવાન સમયસારનો અનુભવ થતો નથી.

અહા ! દ્વિગંબર સંતોને કોઈની પરવાહ હોતી નથી. સમાજને જયે ન જયે, તેમને એની ચિંતા નથી; તેઓ તો પૂર્ણા નિર્ભય અને નિ:શંક થઈને વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ છે, મુક્તિનું જેવું સ્વરૂપ છે; તેવું જ તેવું નિરૂપણ કરે છે. તેઓ કહે છે કે જેઓ પરમાર્થને પરમાર્થ માનીને પ્રવર્તે છે, તેઓ જ સમયસારનો અનુભવ કરે છે, તેઓ જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.^૧

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો સાર આ છે કે ચાહે ગૃહસ્થોનું લિંગ એલક-ક્ષુલ્લક હોય, ચાહે મુનિઓનું લિંગ દ્વિગંબરદશા હોય - બંને જ દશાઓ દ્રવ્યલિંગ છે, જે મુક્તિનું સાક્ષાત્ કારણ નથી; તે ભાવલિંગનું સહકારી કારણ હોવાથી પરંપરાથી મુક્તિનું કારણ કહેવાય છે; પણ મુક્તિનું સાક્ષાત્ કારણ તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ભાવલિંગ જ છે.

આમ તો આચાર્ય જયસેન તાત્પર્યવૃત્તિમાં આ ગાથાનો અર્થ આત્મખ્યાતિના સમાન જ કરે છે; છતાં પણ કિંચ કહીને અનેક પ્રશ્નોત્તરોના માધ્યમથી સંબંધિત વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ વિસ્તારથી કરે છે; જેનો મૂળભાવ આ પ્રમાણે છે.

“હે શિષ્ય ! પાંચઠી લિંગાણિ આદિ સાત ગાથાઓને વાંચીને દ્રવ્યલિંગનો સર્વથા નિષેધ માની નહીં લેતો; પરંતુ એમ સમજજે કે આ

તો નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક ભાવલિંગથી રહિત યતિઓને સંબોધન કર્યું (સમન્નવ્યું) છે.

જો તમે પૂછો કે કઈ રીતે સમન્નવ્યું છે તો કહે છે કે હે તપોધન! તમે દ્રવ્યલિંગમાત્રથી સંતોષ માની નહીં લેતા; પરંતુ દ્રવ્યલિંગના આધારે નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ-સમાધિરૂપ પરિણમિત થવાની ભાવના કરવી અર્થાત્ સ્વાનુભૂતિરૂપ પરિણમવું.

ત્યાં શિષ્ય કહે છે કે આ તો આપની કલ્પના છે કે અહીં દ્રવ્યલિંગનો નિષેધ કર્યો નથી, કારણ કે આ ગ્રંથમાં અહીં બે વાર લખ્યું છે કે **જા વિ હોદિ મોક્ષમગ્ગો લિંગં ઇત્યાદિ** લિંગ મોક્ષનો માર્ગ નથી.

ત્યાં આચાર્ય કહે છે કે એમ નથી. લિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી - ઈત્યાદિ કથનથી ભાવલિંગરહિત દ્રવ્યલિંગનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ભાવલિંગ સહિત દ્રવ્યલિંગનો નહીં.

અહીં જો કોઈ એમ કહે કે આ વાત કેવી રીતે છે ? તો તેને કહીએ છીએ કે દ્રવ્યલિંગના આધારભૂત જે શરીર છે; તે શરીર પ્રત્યે મમત્વનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, દ્રવ્યલિંગનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી.

અહીં જો કોઈ એમ કહે કે આ વાત ક્યા રૂપે છે ? તો તેને કહીએ છીએ કે પહેલા દીક્ષાના સમયે સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ દેહનો ત્યાગ કર્યો ન હતો; કારણકે દેહધારણથી જ્ઞાન અને ધ્યાનનું અનુષ્ઠાન થાય છે; શેષ પરિગ્રહની માફક દેહને પૃથક્ કરવાનું સંભવ પણ નથી; છતાં પણ વીતરાગ ધ્યાનના કાળમાં અર્થાત્ સ્વાનુભૂતિના સમયે 'હું દેહ છું, હું મુનિલિંગી અથવા ગૃહસ્થલિંગી છું - આવો વિકલ્પ વ્યવહારથી પણ કરવો ન જોઈએ.

પ્રશ્ન:- આ કથનથી દેહનું મમત્વ છોડાવ્યું છે, દ્રવ્યલિંગ નહીં - એ કેમ સુનિશ્ચિત થાય ?

ઉત્તર:- જં દેહ ણિમ્મમા અરિહા દંસણણાણ ચ સ્તિણિ સંવતે

ઈત્યાદિ વચનોથી. તાત્પર્ય છે કે આગમમાં એમ કહ્યું છે કે અરિહંત ભગવાન દેહથી નિર્મમ થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું સેવન કરે છે.

જ્યાંસુધી ઓખાનું બહારનું તુષ (ફોતરાં) વિદ્યમાન છે ત્યાંસુધી અંદરના તુષનું કાઢવું સંભવ નથી. અંતરંગ તુષનો ત્યાગ થતાં બહિરંગ તુષનો ત્યાગ નિયમથી થાય જ છે. આ ન્યાયથી સર્વસંગ (પરિગ્રહ) ના ત્યાગસ્વરૂપ દ્રવ્યલિંગ હોવા છતાં ભાવલિંગ હોય કે ન હોય - એવો કોઈ નિયમ નથી; પરંતુ અંતરંગ ભાવલિંગ થતાં સર્વસંગ પરિત્યાગરૂપ દ્રવ્યલિંગ હોય જ છે - આવો નિયમ છે.

અહીં શિષ્ય અત્યંત વિનયપૂર્વક શંકા ઉપસ્થિત કરે છે કે હે ભગવાન ! જ્યાં ભાવલિંગ હોય છે, ત્યાં બાહ્ય દ્રવ્યલિંગ પણ હોય જ છે - આવો નિયમ નથી. કારણ કે સાહારણાસાહારણેત્યાદિ આગમનું વચન છે.

સમાધાન કરતાં આચાર્યદેવ કહે છે કે કોઈ તપસ્વી ધ્યાનારૂઢ હોય અને કોઈએ દુષ્ટભાવથી તેમના પર વસ્ત્ર નાખી દીધા; તેમને વસ્ત્રોથી ઢાંકી દીધા અથવા આભૂષણ પહેરાવી દીધા; ત્યારે પણ તે તપસ્વી નિર્ગંથ જ છે, પરિગ્રહ રહિત જ છે; કારણ કે તેમને પાંડવાદિની સમાન બુદ્ધિપૂર્વક મમત્વનો અભાવ છે. વળી જે ભરત ચક્રવર્તી આદિ બે ઘડી (અંતમુહૂર્ત)માં મોક્ષે ગયા; તેઓ નિર્ગંથરૂપે જ મોક્ષે ગયા; છતાં તેમના પરિગ્રહત્યાગને લૌકિકજન જાણતા નથી; કારણ કે તેમની નિર્ગંથદશાનો કાળ અતિ અલ્પ હતો. આ ભાવાર્થ છે.

આ પ્રમાણે ભાવલિંગથી રહિત માત્ર દ્રવ્યલિંગ મોક્ષનું કારણ નથી અને ભાવલિંગ સહિત સંતોનું દ્રવ્યલિંગ બાહ્ય સહકારી કારણ છે - આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી તેરમા સ્થળની સાત ગાથાઓ સમાપ્ત થઈ.”

આચાર્ય જયસેનના ઉક્ત કથનમાં અનેક તર્ક-વિતર્કોથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે નગ્ન દિગંબરદશારૂપ દ્રવ્યલિંગ ભાવલિંગ વિના કાર્યકારી નથી,

પરંતુ મુક્તિના માર્ગમાં તેનું હોવું અત્યંત આવશ્યક છે.

આમ તો અહીં ૪૧૪મી ગાથામાં સમાયેલ પ્રકરણ સમાપ્ત થઈ ગયું છે; છતાં આચાર્ય જયસેન અહીં એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ વિષય પર ચર્ચા કરે છે; જે ૩૨૦મી ગાથા બાદ કરેલી ચર્ચાની સમાન જ અત્યંત ઉપયોગી છે.

તે ચર્ચા આ પ્રમાણે છે -

“અહીં શિષ્ય કહે છે કે કેવળજ્ઞાન શુદ્ધ છે અને છદ્મસ્થનું જ્ઞાન અશુદ્ધ છે. છદ્મસ્થોનું તે અશુદ્ધજ્ઞાન શુદ્ધ કેવળજ્ઞાનનું કારણ ન હોઈ શકે, કારણ કે આ જ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સુદ્ધં, તુ વિયાણન્નો સુદ્ધમેવપ્પયં લહદિ જીવો - શુદ્ધ આત્માને જાણતો થકો જીવ શુદ્ધાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે.

શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આચાર્યદેવ કહે છે કે તેમ નથી; કારણ કે છદ્મસ્થોનું જ્ઞાન સર્વથા અશુદ્ધ નથી, તે કથંચિત શુદ્ધ અને કથંચિત્ અશુદ્ધ છે.

ભલે છદ્મસ્થનું જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષા શુદ્ધ નથી; છતાં મિથ્યાત્વ અને રાગાદિથી રહિત વીતરાગ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર સહિત હોવાથી શુદ્ધ જ છે. અભેદનયથી છદ્મસ્થનું તે ભેદજ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ જ હોય છે, આત્માનુભૂતિસ્વરૂપ જ હોય છે; તેથી એકદેશવ્યક્તિરૂપ જ્ઞાન વડે સકળદેવ-વ્યક્તિરૂપ કેવળજ્ઞાન થવામાં કોઈ દોષ નથી.

અહીં જો એમ મત વ્યક્ત કરવામાં આવે કે સાવરણ હોવાથી અથવા ક્ષાયોપશમિક હોવાથી છદ્મસ્થનું જ્ઞાન શુદ્ધ ન હોઈ શકે; આવી સ્થિતિમાં તો પછી કોઈ પણ છદ્મસ્થનો મોક્ષ થાય જ નહીં; કારણ કે છદ્મસ્થોનું જ્ઞાન ભલે એકદેશ નિરાવરણ છે, છતાં કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષા નિયમથી સાવરણ હોવાથી ક્ષાયોપશમિક જ છે.

અહીં પણ જો આપનો અભિપ્રાય એમ હોય કે છદ્મસ્થને શુદ્ધપારિણામિકભાવ હોવાથી તેનો મોક્ષ થઈ જશે તો તેપણ ઘટિત નહીં

થાય કારણ કે કેવળજ્ઞાન થયા પહેલા પારિણામિકભાવ શક્તિરૂપે શુદ્ધ છે, વ્યક્તિરૂપે નહીં.

તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રકાર છે કે પારિણામિકભાવ જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વના રૂપમાં ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં અભવ્યત્વ તો મુક્તિનું કારણ થતું જ નથી; હવે રહ્યા જીવત્વ અને ભવ્યત્વ; તો આ બંનેનું શુદ્ધત્વ તો ત્યારે પ્રગટ થાય છે, જ્યારે આ છદ્મસ્થ જીવ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર અર્થાત્ મોહનીયના ઉપશમ, ક્ષયોપક્ષમ અથવા ક્ષયથી થનારા વીતરાગ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપે પરિણામિત થાય છે.

આ શુદ્ધતા મુખ્યરૂપે તો ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિકભાવ સંબંધી છે, પારિણામિકભાવ સંબંધી વાત તો અહીં ગૌણ છે અર્થાત્ ગૌણરૂપે છે. શુદ્ધ પારિણામિકભાવ ન તો બંધનું કારણ છે અને ન મોક્ષનું - આ વાત પંચાસ્તિકાયના નીચેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે -

મોક્ષં કુર્વતિ મિશ્રૌપશમિકક્ષાયિકાભિધા ।

બંધમૌદયિકો ભાવો નિષ્ક્રિયઃ પારિણામિકઃ ॥

ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિકભાવ મોક્ષને કરે છે, ઔદયિકભાવ બંધ કરે છે અને પારિણામિકભાવ નિષ્ક્રિય છે અર્થાત્ કંઈ કરતું નથી.

તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે નિર્વિકલ્પ શુદ્ધાત્મપરિણિતિ (જાણવાના) લક્ષણવાળું વીતરાગ સમ્યક્ત્વ-ચારિત્રના અવિનાભૂત અભેદનયથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિ શબ્દશ્રી કહેવાનું ભાવશ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક હોવા છતાં મોક્ષનું કારણ થાય છે.

એકદેશવ્યક્તિલક્ષણમાં કથંચિત્ ભેદાભેદરૂપ દ્રવ્યપર્યાયાત્મક જીવપદાર્થની શુદ્ધભાવના (સ્વાનુભૂતિ)ની અવસ્થામાં શુદ્ધપારિણામિકભાવ ધ્યેયભૂત દ્રવ્ય છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય વિષય છે અને તે શુદ્ધપારિણામિકભાવ ધ્યાનપર્યાયરૂપ નથી; કારણ કે ધ્યાનની પર્યાય નશ્વર છે.”

આજે પણ આત્માર્થી જૈન સમાજમાં આવા લોકો છે, જેઓ એમ માને છે કે એકમાત્ર પરમપારિણામિકભાવરૂપ ત્રિકાળીધ્રુવ ભગવાન આત્મા જ મુક્તિનું કારણ છે; અન્ય ક્ષયોપક્ષમાદિભાવ નહીં.

આવા લોક આચાર્ય જયસેનના સમયમાં પણ રહ્યા જ હશે. તેથી જ તેમને આ વિષય પર વિશેષ પ્રકાશ પાથરવાનો ભાવ આવ્યો.

તેઓ પોતે આ વિષયની ચર્ચા કરતાં ૩૨૦મી ગાથાની ટીકામાં આ ભાવને વ્યક્ત કરી ચુક્યા હતા; છતાં પણ ફરીથી તે જ વિષય પર અને અધિક સ્પષ્ટતાથી પ્રકાશ પાથરવાનો વિકલ્પ તેમને આવ્યો.

તેઓ અહીં અત્યંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે કે મોક્ષમાર્ગ તો પર્યાયરૂપ જ હોય છે, પરિણમનરૂપ જ હોય છે, જ્યારે ત્રિકાળીધ્રુવ પરિણમનરૂપ નથી, નિષ્ક્રિય છે, તેથી બંધ-મોક્ષનું કારણ પણ નથી; બંધનું કારણ તો ઔદયિકભાવ છે અને મુક્તિનું કારણ ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિકભાવ છે. પારિણામિકભાવ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે અને તે ઔપશમિકાદિભાવ પર્યાયોની અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે અને ઔદયિકભાવ અશુદ્ધ છે; તેથી જ બંધનું પણ કારણ છે.

આવી રીતે અંતે એ જ સુનિશ્ચિત રહ્યું કે ઔપશમિકાદિ શુદ્ધભાવોથી પરિણમેલો નિશ્ચયરત્નત્રયધારી જીવ મુક્તિમાર્ગી છે અને તે નિશ્ચયરત્નત્રયનો ભાવ મુક્તિનો માર્ગ છે. આ નિશ્ચયરત્નત્રયભાવ જ ભાવલિંગ છે, જે મુક્તિનું વાસ્તવિક કારણ છે અને તેની સાથે અનિવાર્યરૂપે થનારા મહાવ્રતાદિના શુભભાવ અને નગ્નદિગંબરાદિ ક્રિયારૂપ દ્રવ્યલિંગ ઉપચરિત કારણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે તેની અનિવાર્ય ઉપસ્થિતિ હોવા છતાંપણ તે મુક્તિનું વાસ્તવિક કારણ નથી.

હવે આ પ્રકરણને સમેટતાં તે જ ભાવનું પોષક કળશ કાવ્ય લખે છે, જે આ પ્રમાણે છે -

(માલિની)

અલમલમતિજલ્પૈર્દુર્વિકલ્પૈરનલ્પૈ
રયમિહ પરમાર્થશ્ચેત્યતાં નિત્યમેકઃ ।
સ્વરસવિસરપૂર્ણજ્ઞાનવિસ્ફૂર્તિમાત્રા
ન્ન ખલુ સમયસારાદુત્તરં કિંચિદસ્તિ ॥૨૪૪॥

(હરિગીત)

બસ થાઓ, બસ થાઓ બહુ કથનો વિકલ્પોથી હવે,
બસ એટલું કહીએ નિરંતર અનુભવો આ એકને;
નિજરસથી પૂર્ણ અહો સ્ફુટિત છે સમયસાર મહાન જે,
તેનાથી ઊંચું છે નહીં આ જગતમાં કંઈ ખરે. ૨૪૪

અધિક કહેવાથી શું લાભ છે, અધિક દુર્વિકલ્પ કરવાથી પણ શું લાભ છે; અહીં તો માત્ર એટલું જ પર્યાપ્ત છે કે આ એક પરમાર્થસ્વરૂપ આત્માનો જ નિત્ય અનુભવ કરો; નિજરસના પ્રસારથી પરિપૂર્ણ જ્ઞાનના સ્ફુરાયમાન થવારૂપ સમયસારથી મહાન આ જગતમાં કંઈ પણ નથી.

અહીં નિશ્ચયથી સમયસારનો અર્થ પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષયભૂત ત્રિકાળીધ્રુવ ભગવાન આત્મા છે અને વ્યવહારનયથી સમયસાર નામનો ગ્રંથાધિરાજ છે.

આ જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુ આ નિજ ભગવાન આત્મા જ છે, જેના આશ્રયથી નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમાં પોતાપણું સ્થાપિત કરવાનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે, જેને નિજરૂપ જાણવાનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને જેમાં જામવાનું નામ સમ્યક્ચારિત્ર છે; તે ત્રિકાળીધ્રુવ ભગવાન આત્મા જ વાસ્તવિક આત્મા છે, પોતાને માટે પોતાના આત્મા સિવાય બીજું કંઈ જ મહાન નથી.

આ પ્રમાણે જગતમાં જેટલા શાસ્ત્ર છે; તે બધા શાસ્ત્રોમાં સમયસાર સૌથી શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્ર છે; તેનાથી મહાન અન્ય કોઈ ગ્રંથ નથી.

આવી રીતે આ કળશમાં સમયસારરૂપ શુદ્ધાત્મા અને સમયસાર નામના ગ્રંથાધિરાજની મહિમા બતાવવામાં આવી છે; સાથે આ આદેશ પણ આપવામાં આવ્યો છે, ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે હવે આ વિકલ્પબ્રહ્મણથી મુક્ત થઈને નિજ આત્માના શરણમાં જાઓ ! આત્માના કલ્યાણનો એકમાત્ર ઉપાય આત્માનુભવ જ છે; અન્ય કંઈ નહીં.

આ કળશનો ભાવાનુવાદ કવિવર બનારસીદાસજી બે કળશોમાં કરે છે, જેમાં પહેલો સવૈયા ઈકતીસા છે અને બીજો દોહા છે.

(સવૈયા ઈકતીસા)

आचारज कहैं जिन वचन कौ विसतार,
अगम अपार है कहेंगे हम कितनौ ।
बहुत बोलिबे सौं न मकसूद चुप्प भली,
बोलिये सुवचन प्रयोजन है जितनौ ॥
नानारूप जलप सौं नाना विकल्प उठैं,
तातैं जैतौ कारज कथन भलौ तितनौ ।
सिद्ध परमात्मा कौ अनुभौ अभ्यास कीजै,
यहै मोख-पंथ परमारथ है इतनौ ॥

આચાર્યદેવ કહે છે કે જિનવચનોનો વિસ્તાર તો અગમ છે, અપાર છે; અમે કેટલું કહી શકીએ; તેથી બહુ બોલવાથી શો લાભ છે ? બહુ બોલવા કરતાં ચુપ્પી જ સારી છે, ચુપ રહેવું જ શ્રેયસ્કર છે. જો બોલવું જ હોય તો માત્ર એટલું જ બોલો કે જેટલું બોલવાનું પ્રયોજન હોય; કારણ કે બહુ વધુ બોલવાથી અનેક વિકલ્પ ઉભા થાય છે; તેથી જેટલું કામ હોય બસ એટલું જ બોલવું સાફ છે.

સિદ્ધપરમાત્મા અથવા સિદ્ધપરમાત્માની માફક પોતાના આત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરીએ; કારણ કે મોક્ષનો અસલી માર્ગ આ જ છે. પરમાર્થકથન તો માત્ર આટલું જ છે.

(દોહા)

સુદ્ધાતમ અનુભૌ ક્રિયા, સુદ્ધ ગ્યાન દ્રિગ દૌર ।

મુક્તિ-પંથ સાધન યહૈ, વાગજાલ સબ ઔર ॥

શુદ્ધાત્માનું દર્શન, જ્ઞાન અને અનુભવ (લીનતા) રૂપક્રિયા અર્થાત્ આરિત્ર-મુક્તિનો માર્ગ તો બસ એટલો જ છે બાકી તો બધી વાકુબળ છે, વાણીનો વિલાસ છે, કથનમાત્ર છે.

આ કળશનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં પૂજ્ય ગુરુદેવ લખે છે - “બસ થાઓ ! બસ થાઓ ! બહુ કહેવાનું અને બહુ વિકલ્પોથી બસ થાઓ!!! બાર અંગોનો સાર તો એકમાત્ર આ જ છે કે - એક માત્ર પરમાર્થનો જ અનુભવ કરો ! ચારેય અનુયોગોનો આ એક જ સાર છે.

પૂર્ણાનંદનો નાથ અભેદ એકરૂપ જે અંદરમાં ધ્રુવરૂપ ત્રિકાળ વિદ્યમાન છે, તે એકનું જ આલંબન લો, તેનો જ અનુભવ કરો ! ભેદની વાતો તો બહુ સાંભળી. હવે તો અભેદને ગ્રહણ કરવાનો છે. અહિં માત્ર એ જ કહેવું છે કે વ્યવહારના દુર્વિકલ્પોથી વિરામ લઈને એક અભેદને જ ગ્રહણ કરો.

વચ્ચે ક્યારે, જ્યારે-ત્યારે ભેદના વિકલ્પ આવે અવશ્ય છે, પરંતુ તે તો અભેદને જાણવા માટે છે.^૧

જુઓ, જેમ કેવળી ભગવાનની જે અનંત શક્તિઓની વ્યક્તતા પર્યાયમાં પ્રગટ થઈ છે, જે અંદરમાં હતી, તે જ પ્રગટ થઈ; તે જ રીતે ભગવાન ! તારામાં પણ બધી શક્તિઓ ત્રિકાળ મૌજુદ છે, હવે પોતાના ધ્રુવસ્વભાવ પર દષ્ટિ કેન્દ્રિત કર અને તેનું આલંબન લઈને તેનો જ નિરંતર અનુભવ કર ! તેના જ ફળમાં સાદિ-અનંત સમાધિ સુખ પ્રગટ થંશે.^૨

અહો ! ચૈતન્ય ચમત્કારથી ભરેલી પરમ અદ્ભૂત વસ્તુ એક આત્મા જ છે. આવા ભગવાન આત્માનું જ નિરંતર અનુભવ કરો.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૩૨

૨ તે જ, પાનું ૨૩૨

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૩૬

પ્રશ્ન:- પોતાના આત્માનો અનુભવ કરવાનું તો કહ્યું, તે તો ઠીક વાત; પરંતુ તેનું સાધન પણ કંઈક તો હશે ને !

ઉત્તર:- તેનું અન્ય કોઈ સાધન નથી. આત્માનો અનુભવ કરવા માટે વ્યવહારત્નત્રયની પણ અપેક્ષા નથી. અરે ! અનુભવના કાળમાં જે અનંત ગુણોની પર્યાયો પોતે પ્રગટ થઈ, ત્યાં જ્યારે એક ગુણની પર્યાયને બીજા ગુણની પર્યાયની અપેક્ષા હોતી નથી તે વ્યવહારત્નત્રય તો બહારની વસ્તુ છે, તેની અપેક્ષા કેવી રીતે હોય ? આત્માના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય શરીરના, કર્મના અને રાગના આધારે નથી; વ્યવહારત્નત્રય નિશ્ચયનું સાધન નથી.

આત્મામાં જે કરણ નામનો ગુણ છે, તે સાધન છે અને આધાર નામનો ગુણ આધાર છે. સાધન કોઈ અન્ય હોય અને આધાર કોઈ અન્ય-આમ હોતું નથી. અનંત ગુણમય આત્માના એક ગુણનો આધાર બીજો ગુણ નથી હોતો. તોપછી સ્વાનુભવની દશાનો આધાર કોઈ બીજો ગુણ હોય - એમ કેવી રીતે સંભવ છે ? પર્યાયને પણ તે જ પર્યાયનો આધાર છે અને પર્યાય સ્વયં જ પર્યાયનું સાધન છે. પ્રત્યેક પર્યાય એટલી સ્વતંત્ર છે.”

ઉક્ત કળશનો સાર માત્ર આટલો જ છે કે જે કંઈ કહેવાનું હતું; તે વિસ્તારથી કહેવાઈ ગયું છે; તેથી અધિક કંઈ કહી શકાય નહિ. જેની સમજણમાં આવવાનું હશે, તેને સમજણમાં આવવા માટે, દેશનાલબ્ધિ માટે આટલું જ પર્યાપ્ત છે; જેની સમજણમાં આવવાનું નથી, તેને માટે કેટલું પણ કેમ ન કહો, કંઈ જ થવાનું નથી. તેથી હવે અમે (આચાર્યદેવ) વિરામ લઈએ છીએ; કારણ કે આખરે તો આ પ્રતિપાદન પણ વિકલ્પબળ જ તો છે; તમે પણ વિકલ્પોથી વિરામ લઈને પોતામાં સમાઈ જાઓ અને અમે તો પોતાની અંદર જઈએ જ છીએ.

શુદ્ધાત્માના સ્વરૂપનો પ્રતિપાદક આ ગ્રંથાધિરાજ હવે સમાપ્તિ તરફ

જઈ રહ્યો છે. તેથી હવે અંતિમ ગાથા ૪૧૫માં સમયસારના અધ્યયનનું ફળ બતાવતાં તેના માધ્યમથી નિજ આત્માને જાણીને તેમાં જ સ્થિત રહેવાની પ્રેરણા આપવામાં આવી રહી છે.

ઉક્ત અંતિમ ગાથાની ઉત્થાનિકારૂપ જે કળશ લખવામાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે.

(અનુષ્ટપ્)

इदमेकं जगच्चक्षुरक्षयं याति पूर्णताम् ।
विज्ञानघनमानंदमयध्यक्षतां नयत् ॥२४५॥

(હરિગીત)

આનંદમય વિજ્ઞાનઘન પ્રત્યક્ષ કરતું એક આ;
અક્ષય જગતચક્ષુ અહા ! પામે હવે છે પૂર્ણતા. ૨૪૫

આનંદમય વિજ્ઞાનઘન શુદ્ધાત્મારૂપ સમયસારને પ્રત્યક્ષ કરતો આ એક અદ્વિતીય અક્ષય જગતચક્ષુ સમયસાર નામનો ગ્રંથાધિરાજ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે.

પાંડે રાજમલજી આ છંદનો જે અર્થ કરે છે; તેનો ભાવ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે -

“સમસ્ત જ્ઞેય વસ્તુઓનો જ્ઞાતા, શાશ્વત વિજ્ઞાનઘન આત્મદ્રવ્યને પ્રત્યક્ષરૂપે અનુભવતો શુદ્ધજ્ઞાન પ્રકાશ હવે પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવાર્થ આ છે કે અહીં સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર પૂર્ણ થાય છે.”

પાંડે રાજમલજીની કળશટીકાનો આધાર લઈને કવિવર બનારસીદાસજી ત્રણ દોહા લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(દોહા)

जगत चक्षु आनंदमय, ग्यान चेतनाभास ।
निरविकल्प सासुत सुथिर, कीजै अनुभौ तास ॥

અચલ અખંડિત ગ્યાનમય, પૂરન વીત મમત્વ ।
 ગ્યાન ગમ્ય બાધા રહિત, સો હૈ આતમ તત્ત્વ ॥
 સર્વ વિસુદ્ધી દ્વાર યહ, કહ્યો પ્રગટ સિવપંથ ।
 કુન્દકુન્દ મુનિરાજ કૃત, પૂરન ભયૌ ગરંથ ॥

આ આત્મતત્ત્વ અચળ, અખંડિત જ્ઞાનમય છે, મમત્વથી રહિત પરિપૂર્ણ છે, સર્વ પ્રકારની બાધાઓથી રહિત જ્ઞાનમય છે, સંપૂર્ણ જગતને જોવા માટે ચક્ષુ સમાન છે, આનંદમય છે, જ્ઞાનચેતનાથી જાણવામાં આવતો શાશ્વત અને સ્થિર છે; તેથી હે ભવ્ય ! નિર્વિકલ્પ થઈને તેનો જ અનુભવ કરો.

આમ આ સાક્ષાત્ મુક્તિનો માર્ગ સર્વવિશુદ્ધ દ્વાર કહેવામાં આવ્યો. હવે અહીં આચાર્ય કુંદકુંદ મુનિરાજ વડે રચિત આ સમયસાર ગ્રંથ સમાપ્ત થાય છે.

આવી રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે રાજમલજી પાંડેની માફક બનારસીદાસજી પણ અહીં સર્વવિશુદ્ધ અધિકારની સમાપ્તિ બતાવે છે; અને સાથે એમ પણ કહે છે કે અહીં સર્વવિશુદ્ધ અધિકારની સાથે સાથે સમયસાર ગ્રંથાધિરાજ પણ સમાપ્ત થઈ રહ્યો છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ ઉક્ત કળશનો ભાવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે.

“અહીં મૂળ કળશમાં ભગવાન આત્માના આનંદમય અને વિજ્ઞાનધન - આ બે વિશેષણો કહ્યા છે; તેનો અર્થ એ છે કે સમયસાર ગ્રંથનું વાચ્ય ભગવાન આત્મા જ્ઞાન પ્રકાશનો પુંજ અને આનંદનો રસકંદ છે.”

આનંદમય વિજ્ઞાનધન પ્રભુ આત્માનું પોતાના પ્રગટ શ્રુતજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ વેદન કરવું, સ્વસંવેદન કરવું તે જ ધર્મ છે.^૧

જેવી રીતે આત્મા લોકાલોકને જાણનારો-દેખનારો અદ્વિતીય ચક્ષુ છે; તેવી જ રીતે લોકાલોકને દેખનારું-જાણનારું આ શાસ્ત્ર અદ્વિતીય જગતચક્ષુ છે.^૨

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૩૭

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૩૭

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૩૭

જેવી રીતે ભગવાન આત્મા અક્ષય છે; તેવી જ રીતે તેને બતાવનારૂં આ પરમાગમ અક્ષય છે, ભગવાન જૈન પરમેશ્વરની વાણી પ્રવાહરૂપ અક્ષય છે. જે જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ શુદ્ધચૈતન્યવસ્તુનું ભાન કરીને તેમાં જ સ્થિર થઈ જાય છે, તેને પૂર્ણ પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.”

ઉક્ત કથનમાં પૂજ્ય ગુરુદેવ સમયસાર ગ્રંથાધિરાજની તુલના ભગવાન આત્મા સાથે કરતાં કહે છે કે ભગવાન આત્માની માફક આ ગ્રંથરાજ પણ આત્માની સાથે લોકાલોકને બતાવનારૂં અદ્વિતીય જગતયક્ષુ છે.

આત્મશાંતિ પ્રગટ કર

આત્મા ગમે તેવા સંયોગમાં પણ પોતાની શાંતિ પ્રગટ કરી શકે છે. પોતાની શાંતિને પ્રગટ કરવામાં જગતનો કોઈ બાહ્ય પદાર્થ વિઘ્ન કરવા સમર્થ નથી. ગમે તેવા આકરાં પ્રસંગો આવી પડે, દીકરો મરી જાય, દીકરી રાડે, જંગલમાં એકલો પડી ગયો હોય ને કોલેરા આદિનો આકરો રોગ થઈ ગયો હોય, ક્ષુધા-તૃષ્ણાની આકરી વેદના હોય કે સિંહ, વાઘ ફાડી ખાવા આવ્યો હોય કે ગમે તેવા આકરાં પ્રસંગ આવી પડે તોપણ તે સંયોગનું લક્ષ છોડીને અંદરમાં આત્મા પોતાની શાંતિને પ્રગટ કરી શકવા સમર્થ છે.

બાહ્યમાં રહેલી પ્રતિકૂળતા અંદરમાં આત્મશાંતિને રોકી શકતી નથી. શાસ્ત્રમાં તો કહે છે કે નરકની જે પીડા જીભથી કહી શકાતી નથી. એવી આકરી નરકની પીડા છે. છતાં ત્યાં પણ એ સંયોગનું ને પીડાનું લક્ષ છોડી દે તો આત્મા પોતાની શાંતિને પ્રગટ કરી શકે છે.

ભાઈ ! તારું તત્ત્વ હાજરાહજુર છે. તેમાં લક્ષ કરીને પોતાની શાંતિ પ્રગટ કરી શકાય છે.

- પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી

સમયસાર ગાથા ૪૧૫

હવે આચાર્ય કુન્દકુન્દદેવ ગ્રંથની સમાપ્તિ કરતાં આ ગ્રંથના
સ્વાધ્યાયનું ફળ ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ બતાવે છે.

ગાથા મૂળમાં આ પ્રમાણે છે.

જો સમયપાહુડમિણં પઢિદૂણં અત્થતચ્ચદો ણાદું ।
અત્થે ઠાહી ચેદા સો હોહી ઉત્તમં સોઁઁઁ ॥૪૧૫॥

(હરિગીત)

આ સમયપ્રાભૂત પઠન કરીને, અર્થ-તત્ત્વથી જાણીને,
કરશે અરથમાં આતમા જે, સૌખ્ય ઉત્તમ તે થશે. ૪૧૫

જે આત્મા આ સમયપ્રાભૂતને વાંચીને, અર્થ અને તત્ત્વથી જાણીને
તેના વિષયભૂત અર્થમાં પોતાને સ્થાપશે; તે ઉત્તમસુખ (અતીન્દ્રિય આનંદ)
ને પ્રાપ્ત કરશે.

આ ગાથાનો ભાવ આચાર્ય અમૃતચંદ્ર આત્મખ્યાતિમાં આ પ્રમાણે
વ્યક્ત કરે છે -

“જે વિશ્વપ્રકાશક હોવાથી વિશ્વમય સમયસારભૂત ભગવાન
આત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે; તેથી સ્વયં શબ્દબ્રહ્મ સમાન છે; આવા આ
સમયસાર શાસ્ત્રનો જે આત્મા સારી રીતે અભ્યાસ કરીને વિશ્વને પ્રકાશિત
કરવામાં સમર્થ પરમાર્થભૂત, ચૈતન્યપ્રકાશરૂપ આત્માના નિર્ણય કરતા આ

શાસ્ત્રને અર્થ અને તત્વથી જાણીને; તેના જ અર્થભૂત એક પૂર્ણ વિજ્ઞાનધન ભગવાન પરમબ્રહ્મમાં સર્વ ઉદ્ધમથી સ્થિર થશે; તે આત્મા તે જ સમયે સાક્ષાત્ પ્રગટ થનારા એક ચૈતન્યરસથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવથી સુસ્થિત અને નિરાકુળ હોવાથી જે પરમાનંદ શબ્દનું વાચ્ય ઉત્તમ અને અનાકુળ સુખસ્વરૂપ સ્વયં જ થઈ જશે.”

આ ગાથા અને ટીકાનો ભાવ ભાવાર્થમાં સ્પષ્ટ કરતાં જયચંદ્રજી છાબડા લખે છે -

“આ શાસ્ત્રનું નામ સમયપ્રાભૂત છે. સમયનો અર્થ છે પદાર્થ અથવા સમય અર્થાત્ આત્મા. તેને કહેનારું આ શાસ્ત્ર છે અને આત્મા તો સમસ્ત પદાર્થોનો પ્રકાશક છે. આવા વિશ્વપ્રકાશક આત્માને કહેતો હોવાથી આ સમયપ્રાભૂત શબ્દબ્રહ્મ સમાન છે; કારણ કે જે સમસ્ત પદાર્થોનો કહેનારો હોય છે તેને શબ્દ બ્રહ્મ કહેવાય છે. દ્વાદશાંગશાસ્ત્ર શબ્દબ્રહ્મ છે અને આ સમયપ્રાભૂત શાસ્ત્રને પણ શબ્દબ્રહ્મની ઉપમા આપવામાં આવી છે. આ શબ્દબ્રહ્મ (અર્થાત્ સમયપ્રાભૂતશાસ્ત્ર) પરબ્રહ્મને (અર્થાત્ શુદ્ધ પરમાત્માને) સાક્ષાત્ દેખાડે છે જે આ શાસ્ત્રને વાંચીને તેના યથાર્થ અર્થમાં કરશે; તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરશે અને તેનાથી જેને ‘પરમાનંદ’ કહેવામાં આવે છે - એવા ઉત્તમ સ્વાત્મીક, સ્વાધીન, બાધારહિત, અવિનાશી સુખને પ્રાપ્ત કરશે. તેથી હે ભવ્ય જીવો ! તમે પોતાના કલ્યાણ માટે તેનો અભ્યાસ કરો, તેનું શ્રવણ કરો, નિરંતર તેનું જ સ્મરણ અને ધ્યાન કરો, કે જેનાથી અવિનાશી સુખની પ્રાપ્તિ થશે. એવો શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ છે.”

આ ગાથા અને તેની ટીકાનો ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ પ્રમાણે સમજાવે છે.

“જુઓ, આ અંતિમ ગાથામાં તો આચાર્યદેવે જાણે સંપૂર્ણ ગ્રંથનો સાર અર્થાત્ માખણ જ માખણ ભરી દીધું છે. અહા ! આચાર્ય કુન્દકુન્દ લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલા સંવત ૪૯માં ભરતક્ષેત્રના મહામુનિવર થઈ ગયા છે. આત્મધ્યાનમાં લવલીન અને નિજ આનંદસ્વરૂપમાં નિરંતર રમાણ

કરનારા આ નગ્ન દિગંબર સંત મહામુનિવર હતા. તેઓને અહીંથી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ભગવાન સીમંધરસ્વામી પાસે લઈ જવામાં આવ્યા હતા. તેઓ ત્યાં આઠ દિવસ રહ્યા હતા. સાક્ષાત્ દિવ્યધ્વનિ સાંભળવાનું સૌભાગ્ય તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું. ભલે ને આ સમયસાર ગ્રંથ તે ઘટના બાદ લખવામાં આવ્યું; પરંતુ તેની પ્રમાણિકતા અથવા મહિમાનો આધાર તેમના વિદેહગમન અને સીમંધર ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ સાંભળીને લખેલું એમ માનવું તે બરોબર નથી, પરંતુ તેની મહિમા તો આગમનો આધાર, યુક્તિઓનું આલંબન અને સ્વાનુભવ છે, જે દરેક અંતર્મુહૂર્તમાં તેઓ કરતા હતા.^૧

ચૈતન્યના નૂરનું પૂર ભગવાન આત્મા સ્વપરસહિત સંપૂર્ણ ત્રિકાળવર્તી લોકાલોકનો પ્રકાશક જ્ઞાયકસ્વભાવી હોવાથી વિશ્વમય છે, સંપૂર્ણ લોકાલોકનો જ્ઞાયક છે; પણ કર્તા નથી. આત્મા પરપદાર્થની ક્રિયા કરી શકતો જ નથી; કારણ કે પરમાં કંઈ પણ કરવાનો આત્માનો સ્વભાવ જ નથી અને તેનામાં એવું સામર્થ્ય પણ નથી.^૨

લક્ષ્મીનો ભંડાર ભગવાન આત્મા વિશ્વનો પ્રકાશક હોવાથી વિશ્વમય છે અને તેવા આત્માનો પ્રતિપાદક હોવાથી આ શાસ્ત્ર પણ શબ્દબ્રહ્મ છે. તે અપેક્ષાએ ભગવાનની વાણી (દિવ્યધ્વનિ) પૂર્ણ શબ્દબ્રહ્મ છે, તેજ અપેક્ષાથી આવા સાક્ષાત્ પરમબ્રહ્મના પ્રતિપાદક, તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરનારા આ શાસ્ત્રનો પોતાના હિતના લક્ષ્યથી બધાએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.^૩

ભાઈ ! આ તો ભવનો અભાવ કરનાર પરમહિતકારી શાસ્ત્ર છે. આ ભવનું મૂળ એક મિથ્યાત્વ છે. શાસ્ત્ર વાંચીને નિજસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો મિથ્યાત્વનો નાશ કરવાનો ઉપાય છે. સ્વસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો તે જ આ સમયસાર શાસ્ત્રનો સાર છે, પ્રયોજન છે.

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૪૦

૨ તે જ, પાનું ૨૪૧

૩ તે જ, પાનું ૨૪૨

‘અર્થ’ અને ‘તત્ત્વ’ ને જાણવાની જે વાત કહી છે, તેનું તાત્પર્ય આ છે કે આત્મા જે ત્રિકાળી વસ્તુ છે, તે તો છે અર્થ અને તેનો જે જ્ઞાન સ્વભાવ છે તે તત્ત્વ. જેવી રીતે સોનું છે અર્થ અને તેનું પીળાપણું, ભારીપણું, ચિકાશ, બહુમૂલ્યપણું વગેરે સ્વર્ણત્વ છે તેનું તત્ત્વ. આત્મા ત્રિકાળી ધ્રુવ દ્રવ્ય અર્થ છે, અને જ્ઞાન, આનંદ, સ્વચ્છતા, પ્રભુતા આદિ ગુણસ્વભાવ તેનું તત્ત્વ છે.^૧

આત્મવસ્તુ અર્થ છે અને જ્ઞાન તેનું તત્ત્વ. તેને જાણીને, તત્ત્વ સહિત અર્થને જાણીને તું અર્થમાં, આત્મપદાર્થમાં સ્થિર થઈ જા. તેનાથી તારી દશા ઉત્તમ આનંદમય થઈ જશે.^૨

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેને જ જાણીને અર્થભૂત ભગવાન આત્મામાં એક, અભેદ, પૂર્ણ વિજ્ઞાનધન પરમબ્રહ્મમાં દષ્ટિને એકાગ્ર કરવી, તેમાં જ રહેવું, કરવું તે જ મુક્તિનો માર્ગ છે. બાકી બહારની ક્રિયા જાણવું/ ભણાવવું આદિ બધું નિસ્સાર છે. આત્મા પરમબ્રહ્મ વિજ્ઞાનધન છે; તેમાં જ સર્વથા પુરૂષાર્થ કરી સ્થિર થવું - તે જ એકમાત્ર સુખી થવાનો સાચો ઉપાય છે.^૩

ખરેખર તો ધર્મનું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞસ્વભાવી, સંપૂર્ણ વિશ્વને જાણવાના સામર્થ્યથી સંપન્ન છે. આવા વિશ્વપ્રકાશક પરમબ્રહ્મસ્વરૂપ ભગવાન આત્માને કહેનારું હોવાથી આ શાસ્ત્ર શબ્દબ્રહ્મ સમાન છે. સર્વપ્રકાશક આત્મા પર બ્રહ્મ છે અને તેને બતાવનારું આ શાસ્ત્ર શબ્દબ્રહ્મ છે.”

પૂજ્ય ગુરુદેવના ઉક્ત કથનમાં આ વાત અત્યંત સ્પષ્ટરૂપથી આવી છે કે ભલે આચાર્ય કુન્દકુન્દ સીમંધર પરમાત્માના દર્શનાર્થે વિદેહક્ષેત્ર ગયા હતા અને ત્યાંથી આવીને સમયસાર લખ્યું હતું; છતાં પણ તેની

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૪૨

૨ તે જ, પાનું ૨૪૪

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૪૫

૪ તે જ, પાનું ૨૪૭

પ્રમાણિકતાનો આધાર સીમંધરસ્વામીની વાણી નથી; પરંતુ તેમનો પોતાનો અનુભવ અને આચાર્ય પરંપરાથી પ્રાપ્ત ભગવાન મહાવીરની વાણી છે.

આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા સમયસાર અનુશીલન ભાગ ૧ માં પાના ૫૫-૫૬ પર પાંચમી ગાથાના અનુશીલનમાં તો કરવામાં આવી જ છે. સાથે જ તે જ ચર્ચા મેં આચાર્ય કુન્દકુન્દ और उनके पंच परमागम नामना पुस्तकમાં तथा पंच परमागमों की प्रस्तावना માં પણ વિસ્તારથી કરી છે; જેમને વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા હોય, તેઓ ઉક્ત પ્રકરણનું ઉંડાણથી અધ્યયન કરે.

આમ તો આચાર્ય જયસેન આ ગાથાનો અર્થ આત્મખ્યાતિની માફક જ કરે છે; છતાં પણ અતીન્દ્રિય સુખનું સ્વરૂપ ઉદાહરણ સહિત સમજાવતાં તર્ક, યુક્તિ અને આગમથી સિદ્ધ કરે છે; જે મૂળથી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

મહાશાસ્ત્ર તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ જ્યારે સમ્યગ્દર્શનને પરિભાષિત કર્યું તો તે જ લખ્યું છે કે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાત તત્ત્વોને તત્ત્વ અને અર્થથી જાણીને શ્રદ્ધાન કરવાને સમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં પણ સમયસારના પ્રતિપાદને તત્ત્વ અને અર્થથી જાણીને તેમાંજ જાણનારા-રમનારાઓને જ ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે - એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

તે ઉપરાંત આત્મખ્યાતિના કર્તા આચાર્ય અમૃતચન્દ્ર આત્મખ્યાતિ ટીકાની સમાપ્તિ કરતાં આ અધિકારના અંતિમ કળશમાં કહે છે કે ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનથી અંતે નિષ્કર્ષરૂપે આ જ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે આત્મા જ્ઞાનમાત્ર છે.

કળશ મૂળથી આ પ્રમાણે છે -

(અનુષ્ટુપ)

इतीदमात्मनस्तत्त्वं ज्ञानमात्रमवस्थितम् ।
अखंडमेकमचलं स्वसंवेद्यमबाधितम् ॥२४६॥

(હરિગીત)

થયું જ્ઞાનમાત્ર જ તત્ત્વ આત્માનું નક્કી બસ આ રીતે;
જે એક, અચળ, અખંડ નિજથી વેદ્ય બાધારહિત છે. ૨૪૬

આ પ્રમાણે જે અખંડ છે, અચળ છે, અબાધિત છે. એક છે અને સ્વસંવેદ્ય છે; એવા આત્માનું તત્ત્વ જ્ઞાનમાત્ર અબાધિત સિદ્ધ થયું.

કોણ જાણે કેમ, પણ રાજમલજની કળશ ટીકામાં આ કળશનો અર્થ ઉપલબ્ધ થતો નથી. તેથી પાંડે રાજમલજનું અનુસરણ કરનાર કવિવર બનારસીદાસજીએ પણ કોઈ આવો છંદ લખ્યો નથી, જે આવા ભાવનો પોષક હોય. એવું પહેલા અનેક જગાએ થયું છે - તેથી પ્રતીત થાય છે કે કવિવર બનારસીદાસજી પણ સંપૂર્ણ રીતે કળશ ટીકા પર જ નિર્ભર રહ્યા છે. તેનું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે ધંધા-વ્યાપારમાં વ્યસ્ત એવા કવિહૃદયવાળા વ્યાપારીનો પ્રાકૃત-સંસ્કૃત પર એટલો કાબુ ન હોય અને તે વિના આચાર્ય કુન્દકુન્દ અને અમૃતચન્દ્રને સીધું સમજવું સંભવ નથી.

બીજી એક વાત એ પણ છે કે તે સમયે સમયસાર અને આત્મખ્યાતિની કોઈ પણ હિંદી ટીકા તો ઉપલબ્ધ હતી જ નહિ; એકમાત્ર રાજમલીય કળશ ટીકા જ એક એવું સાધન હતી કે જેના માધ્યમથી બનારસીદાસજી સમયસારનો મર્મ સમજી શક્યા હતા તેથી તેમણે તેને જ આધાર બનાવીને નાટક સમયસારની રચના કરી છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ આ કળશનો ભાવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે - “અહીં કહે છે કે આ પ્રમાણે આત્માનું તત્ત્વ પરમાર્થસ્વરૂપ જ્ઞાનમાત્ર છે - આમ નિશ્ચિત થઈ ગયું.”^૧

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૪૭-૨૪૮

ભલે અનેક જ્ઞેયાકારોથી અને પ્રતિપક્ષી કર્મોદ્દયના નિમિત્તથી અખંડ-ખંડ દેખાય છે પરંતુ જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં કોઈ ખંડ નથી. જ્ઞેયોને જ્ઞાણવાથી આત્મા જ્ઞેયાકાર થઈ જતો નથી.

જ્ઞેય શબ્દ જ એ બતાવે છે કે તેને જ્ઞાણનારું કોઈ જ્ઞાન છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને સારું વિશ્વ જ્ઞેયરૂપે તે જ્ઞાનમાં જણાઈ જાય છે. જ્ઞાત થાય છે.^૧

અહીં બે વાતો કહી છે -

૧. આત્મા જ્ઞાનમાત્રસ્વરૂપવાળી વસ્તુ છે. શરીર-મન-વાણી-ઈન્દ્રિયો આત્મા નથી, રાગાદિ વિકાર આત્મા નથી અને અન્ય જીવ પંચપરમેષ્ઠી આદિ પણ નિજ આત્મા નથી અને આત્મા જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ હોવાથી સમસ્ત જગતને જ્ઞાણવાના સામર્થ્યપણે હોવાથી તેમને જ્ઞાણે તો છે; પરંતુ તે જ્ઞેયોને જ્ઞાણવાથી તે પરનો કર્તા થઈ જતો નથી.
૨. તે જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ અખંડ છે. અનંત જ્ઞેયોને જ્ઞાણવા છતાં પણ તે જ્ઞેયાકારરૂપ થઈ જતી નથી. જ્ઞાનાકાર જ રહે છે. બધાને જ્ઞાણનારું જ્ઞાન પોતે પોતાના કારણે જ જ્ઞાનાકારપણે હોય છે, જ્ઞેયાકારોને કારણે અહીં જ્ઞાન થતું નથી. તેથી જ્ઞાન ખંડિત પણ થતું નથી. જ્ઞાન તો અખંડ, અભેદ સ્વભાવે જ રહે છે.^૨

હવે કહે છે કે જ્ઞાનમાત્ર આત્મતત્ત્વ અચળ છે. 'અચળ' છે અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાનરૂપે પરજ્ઞેયરૂપ અથવા જડરૂપ થઈ જતું નથી. સદા જ્ઞાનરૂપ જ રહે છે.^૩

હવે કહે છે કે ભગવાન આત્મા સ્વસંવેદ છે. પોતે પોતાથી જ સ્વસંવેદન જ્ઞાનમાં જ્ઞાણવામાં આવે છે, જ્ઞાનસ્વરૂપી ભગવાન આત્મા

૧ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૪૯-૨૫૦

૨ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૫૧

૩ પ્રવચનરત્નાકર ભાગ ૧૦, પાનું ૨૫૧-૨૫૨

પરજોયોને જાણે છે, તેથી તે પરવેદનમય થઈ જતું નથી. તે સદા સ્વસંવેદ્ય જ છે. પોતાનું અને પરનું જ્ઞાન કરે છે; પરંતુ વેદન-સંવેદન તો પોતાના સ્વરૂપનું જ કરે છે.

હવે કહે છે કે આત્મતત્ત્વ અબાધિત છે. કોઈ ખોટી અથવા મિથ્યા યુક્તિથી બાધિત થતું નથી. અહીં કોઈ એમ કહી શકે કે આત્માને જ્ઞાનમાત્ર કહેવાથી શું એકાંત નહીં થઈ જાય ?

સમાધાન એમ છે કે એકાન્ત નથી; કારણ કે આત્માને જે જ્ઞાનસ્વરૂપ કહ્યો - તેમાં 'જ્ઞાન છે' - આમ કહેતાં આત્મામાં જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ હોવાથી 'અસ્તિત્વ' ગુણ આવી ગયો. 'આ જ્ઞાન જ છે' - આ પ્રમાણે તેમાં શ્રદ્ધાગુણ પણ આવી ગયો. 'જ્ઞાનમાં સ્થિરતા કરવી' આ કથનમાં ચારિત્રગુણ પણ આવી ગયો. 'જ્ઞાન જ મહિમાવંત છે આ રીતે પ્રભુત્વ ગુણ આવી ગયો. જ્ઞાનમાત્ર કહેતાં એકલું જ્ઞાન જ આવી જતું નથી. તેમાં તો અભેદરૂપે અનંતગુણ સમાઈ જાય છે' 'જ્ઞાનમાત્ર' વસ્તુમાં તેના અનંત ગુણોનો નિષેધ નથી, પરંતુ શરીરાદિ અને રાગાદિ પરપદાર્થોનો નિષેધ છે. આમ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ કહેવાથી એકાંત નથી."

આ કળશમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા જ્ઞાનમાત્ર નિશ્ચિત થયો. આત્માને જ્ઞાનમાત્ર કહેવાનું સહેતુક સ્પષ્ટીકરણ પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા ભાવાર્થમાં કરે છે; જે આ પ્રમાણે છે -

“અહીં આત્માનું નિજસ્વરૂપ જ્ઞાન જ કહ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે આત્મામાં અનંત ધર્મ છે; પરંતુ તેમાં કેટલાક તો સાધારણ છે, તેથી તે અતિવ્યાપ્તિયુક્ત છે, તેમનાથી આત્માને ઓળખી શકાય તેમ નથી અને અમુક (ધર્મ) પર્યાયાશ્રિત છે - કોઈ અવસ્થામાં હોય છે અને કોઈ અવસ્થામાં હોતા નથી, તેથી તે અવ્યાપ્તિયુક્ત છે, તેમનાથી પણ આત્મા ઓળખી શકાય નહિ. ચેતનતા ભલે આત્માનું (અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ રહિત) લક્ષણ છે, છતાં તે શક્તિમાત્ર છે, અદૃષ્ટ છે; તેની વ્યક્તિ દર્શન

અને જ્ઞાન છે. તે દર્શન અને જ્ઞાનમાં પણ જ્ઞાન સાકાર છે, પ્રગટ અનુભવગોચર છે; તેથી તેના વડે આત્મા ઓળખાય છે, તેથી અહીં તે જ્ઞાનને જ પ્રધાન કરીને આત્માનું તત્ત્વ કહ્યું છે.

અહીં એમ ન સમજવું કે 'આત્માને જ્ઞાનમાત્ર તત્ત્વવાળો કહ્યો છે; તેથી એટલો જ પરમાર્થ છે અને અન્ય ધર્મ મિથ્યા છે, તે (ધર્મ) આત્મામાં છે જ નહીં; 'આવો સર્વથા એકાંત ગ્રહણ કરવાથી તો મિથ્યાદષ્ટિત્વ આવી જાય છે, વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધો અને વેદાન્તિયોનો મત આવી જાય છે; તેથી આવો એકાન્ત બાધાસહિત છે. આવા એકાંત અભિપ્રાયથી કોઈ મુનિવ્રતપણ પાળે અને આત્માનું-જ્ઞાનમાત્રનું-ધ્યાનપણ કરે તો પણ મિથ્યાત્વ દૂર થતું નથી; મંદ કષાયોને કારણે ભલે ને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ મોક્ષનું સાધન તો થતું નથી. તેથી સ્યાદ્વાદથી યથાર્થ સમજવું જોઈએ.'"

આ પ્રમાણે આ કળશમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે આત્મા જ્ઞાનમાત્ર છે - આ વાત અબાધિતરૂપે સિદ્ધ થઈ ગઈ છે.

'આત્મા જ્ઞાનમાત્ર જ છે' - આ કથનનો વાસ્તવિક અર્થ શું છે - તેનું સ્પષ્ટીકરણ આચાર્ય અમૃતચંદ્રે આત્મખ્યાતિના પરિશિષ્ટમાં પોતે જ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને તેનો ઉત્તર આપતાં વિસ્તાર કર્યો છે તથા આચાર્ય જયસેને પણ તાત્પર્યવૃત્તિના અંતમાં તેના પર પ્રકાશ પાથર્યો છે.

તેથી અહીં આ પ્રકરણનું મંથન અભીષ્ટ નથી; કારણ કે આગળ જતાં સહજ જ તેના પર વિસ્તારથી ચર્ચા થવાની છે.

પ્રત્યેક અધિકારની માફક જ આ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનાધિકારની સમાપ્તિ કરતાં આ અધિકારની વિષયવસ્તુને સમેટી લેતાં પંડિત જયચંદ્રજી છાબડા એક છંદ લખે છે; જે આ પ્રમાણે છે.

(સવૈયા)

સરવવિશુદ્ધજ્ઞાનરૂપ સદા ચિદાનન્દ,

કરતા ન ભોગતા ન પરદ્રવ્યભાવ કો ।

મૂરત અમૂરત જે આનદ્રવ્ય લોકમાંહિ,

તે भी જ્ઞાનરૂપ નહીં ન્યારે ન અભાવ કો ॥

યહૈ જાનિ જ્ઞાની જીવ આપકૂં ભજૈ સદીવ,

જ્ઞાનરૂપ સુખતૂપ આન ન લગાવ કો ।

કર્મ કર્મફલરૂપ ચેતના કૂં દૂરિ ટારિ,

જ્ઞાનચેતના અભ્યાસ કરે શુદ્ધ ભાવ કો ॥

સદાય સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનરૂપ રહેનારો ચૈતન્ય અને આનંદરૂપ આ ચિદાનંદ આત્મા પરદ્રવ્ય અને પરભાવોને ન તો કરે છે અને ન તો ભોગવે છે. આ લોકમાં જેટલા પણ મૂર્તિક અને અમૂર્તિક પદાર્થ છે; તે બધા જ્ઞાનરૂપ નથી, આત્માથી ભિન્ન જ છે; આત્મા તેમના અભાવરૂપ છે અને તે પણ આત્માના અભાવરૂપ છે.

આમ જાણીને જ્ઞાનીજીવ સદાય પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્માનું ભજન કરે છે, તેને નિજરૂપ જાણે-માને છે અને તેમાં લીન રહેવા ઈચ્છે છે; બીજા કોઈ પણ સાથે તેમને લગાવ રહેતો નથી. તેઓ કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાને દૂરથી જ છોડીને શુદ્ધભાવરૂપ જ્ઞાનચેતનાનો જ અભ્યાસ કરે છે.

આ પ્રમાણે અહીં આચાર્ય કુન્દકુંન્દકૃત સમયસાર સમાપ્ત થાય છે. હવે આગળ આચાર્ય અમૃતચન્દ્ર આત્મખ્યાતિમાં પરિશિષ્ટના રૂપમાં સ્યાદ્વાદની શુદ્ધિ માટે ઉપાય-ઉપેય ભાવ પર વિશેષ ચર્ચા કરશે; જેમાં આત્માની ૪૭ શક્તિઓની પણ ચર્ચા થશે અને આત્માના 'જ્ઞાનમાત્ર' વિશેષણનું સ્પષ્ટીકરણ પણ વિસ્તારથી કરવામાં આવશે.

આ જ પ્રમાણે આચાર્ય જયસેન પણ પરિશિષ્ટમાં આ જ વિષયને

સ્પષ્ટ કરશે. આ બધા પરિશિષ્ટોનું પણ યથાસ્થાન અનુશીલન કરવામાં આવશે.

(સોરઠા)

સમયસાર હૈ સાર ઓર સાર કહુ હૈ નહીં ।
મહિમા અપરમ્પાર સમયસારમય આપકી ॥

મંથન

* હે જીવ ! હું અક્રિયન છું અર્થાત્ મારું કાંઈ પણ નથી એવી સમ્યક્ ભાવના પૂર્વક તું નિરંતર રહે, કારણ કે એ જ ભાવનાના સતત ચિંતવથી તું ત્રૈલોક્યનો સ્વામી થઈશ. આ વાત માત્ર યોગીશ્વરો જ જાણે છે. એ યોગીશ્વરોને ગમ્ય એવું પરમાત્મતત્ત્વનું રહસ્ય મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યું.
(શ્રી આત્માનુશાસન)

* નવ નિધિ, ચૌદ રત્ન, ઘોડા, મત્ત ઉત્તમ હાથીઓ, ચતુરંગિણી સેના આદિ સામગ્રીઓ પણ ચક્રવર્તીને શરણરૂપ નથી. તેનો અપાર વૈભવ તેને મૃત્યુથી બચાવી શકતો નથી.

જન્મ, જરા, મરણ, રોગ અને ભયથી પોતાનો આત્મા જ પોતાની રક્ષા કરે છે. કર્મનો બંધ, ઉદય અને સત્તાથી ભિન્ન પોતાનો આત્મા જ આ સંસારમાં શરણરૂપ છે. કર્મોનો ક્ષય કરીને જન્મ-જરા-મરણાદિના દુઃખોથી પોતાનો આત્મા જ પોતાને બચાવે છે.

(શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય, બાર-ભાવના)